17706
196
5 OCT 2011
18 AUG 2008
9(495)
Գ-41

Հ. ԳԷԼՑԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՆԵՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ
ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ
Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.
Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի
1901

14 MAR 2013

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՎԿԱՍԱԳԻՏԱԿԱՆ—ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Երուանդ Լալայեանից·

Дозволено Цензурою, 1 Сентября 1897 г. г. Тифлисъ.

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

H. Gelzer.

ABRISS DER BYZANTINISCHEN

Kaisergeschichte.

ՆԱԽԱԲԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ

«Ով երբ և իցէ պարապել է բիւզանդական անցեալի ասպարիզում, նա գիտէ թէ ինչքան զգալի և ցաւալի է, որ դեռ չկայ բիւզանդական պատմութեան համառօտ, վստահելի և գիտութեան նոր պահանջներին համապատասխան մի նկարագրութիւն։ Ահա այդ պակասը այժմ լրացել է. արքունական խորհրդական Պ. Հ. Գելցերը, Ենայի պատմութեան պրոֆեսորը՝ յանձնառու է եղել իմ խընդրքով տալ Բիւզանդական Պատմութեան նկարագրութիւնը, որ գրքիս յաւելուածն է կազմում (էջ 911—1067). Գրուածքի արժանիքի և թերութեան բացարձակ պատասխանատուն ինքը Պ. Հ. Գելցերն է»,*

Այս խօսքերը գրողը Կարլ Կրումբախերն է իւր Բիւզանդական Մատենագրութեան Պատմութեան յառաջաբանի մէջ. Եթէ մինչև այսօր նոյն իսկ գերմաներէն լեզուով պակասել է բիւզանդական պատմութեան յարմար գործածելի մի ձեռնարկ, դա ունի իւր պատճառները. Մինչդեռ յունական դասական անցեալի իւրաքանչիւր երևոյթ, գրական—պատմական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական ևն. սկսած

* Տես. Karl Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897 էջ XI, յառաջաբան.

միջին, մանաւանդ վերածնութեան դարերից քաղաքակիրթ Եւրոպայի խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրութեան առարկայ էր և է, նոյն յունական կեանքի անմիջական ժառանգն ու շարունակողը՝ Բիւզանդիոնը իւր յայտնի արևելա—յունական քաղաքակրթութեամբ անուշադիր էր թողնուել և մինչև անգամ արհամարուել. միայն վերջերս են զգացել այդ ընթացքի սխալը և մեծ եռանդով սկսել թերին լրացնել. Նոր ուղղութեան ամենազօրեղ զարկ տուողը եղաւ Միւնխէնի պրոֆեսոր յիշեալ Կ. Կրումբախերը, որ 1890 թ. հրատարակեց առաջին անգամ բիւզանդական գրականութեան պատմութեան առաջին ընտիր ձեռնարկը և հաստատ օրինակներով ապացուցեց, որ ոչ միայն արհամարհելի չէ, այլ և անհրաժեշտ է լաւ ուսումնասիրել բիւզանդական անցեալը մարդկային քաղաքակրթութեան կապն ու ընթացքը լաւ ըմբռնելու համար: Նրա զուտ գիտնական հիմունքների վրայ դրած գիրքը, թէև իբրև առաջին փորձ ոչ զուրկ թերութիւններից, մեծ յաջողութիւն ունեցաւ և ամենակարճ ժամանակում տարածուելով վաստակեց բիւզանդական անցեալով հետաքրքրուող բաւական թուով բարեկամներ: Երկու տարի անց՝ 1892 թ. նա սկսեց հրատարակել „Byzantinische Zeitschrift“—Բիւզանդական Լրագիր» և յաջողացրեց որ բաւարական տէրութիւնը Միւնխէնի համալսարանում բիւզանդական առարկաների համար առանձին պրոֆեսորութիւն հաստատի. Օրինակը խրախուսեցուցիչ էր. նոյն առարկաների համար այս մի քանի տարուայ ընթացքում պրոֆեսորութիւններ են հաստատուել Ռուսաստան՝ Պետերբուրգում, Հոլանդիա, Լեյդենում, Հունգարիա՝ Բուդապեստում. բացի այդ

1894 թուից սկսած Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիան Վասիլեվսկու խմբագրութեամբ հրատարակում է «Византійскій Временникъ—Բիւզանդական ժամանակագիր» թերթը. Եւ վերջոյ Կրումբախերի գրքի առաջին հրատարակութիւնը ամենակարճ ժամանակում սպառուելով, նա 1896 թ. հրատարակել է նոյնը երկրորդ անգամ, որը առաջինի համեմատութեամբ առ նուազն երեք անգամ աւելացրած է, թէ թերի մասերի լրացումներով և թէ նոր գլուխների աւելանալով, որ չկային առաջինի մէջ: Որև է հինգ վեց տարուայ ընթացքում սկսած և այդքան մեծ չափով ծաւալ ստացած բիւզանդական ուսումնասիրութեան գործը ամենից շատ մեզ Հայերիս համար է մխիթարական և ամենից շատ մեզ պիտի հետաքրքրէ և ուրախացնէ:

Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ մեր պատմական համարեա ամբողջ անցեալը ամենասերտ կերպով միացած էր յունական և մասնաւորապէս բիւզանդական կեանքի հետ. մանաւանդ սկսած այն ժամանակից, երբ Բիւզանդիոնում և Հայաստանում հաստատուեց քրիստոնէութիւնը՝ որով երկու հարևան ազգերի մէջ աւելի ամրացան քաղաքական և մտաւորական կապերը. Հայերը անընդհատ շփման մէջ էին Յոյների հետ, երբեմն իբրև դաշնակից և բարեկամ, երբեմն իբրև թշնամի կամ հալածեալ և ընկճեալ. Թէ հալածուած և թէ բարեկամ ժամանակ միշտ ընդունել են Յոյներից ահագին քաղաքակրթական պաշար, փոխարէնը Բիւզանդիոնի գահին այնպիսի հայազն գահակալներ տալով, որոնց իշխանութեան ժամանակամիջոցը բիւզանդական կայսրութեան ամենափայլուն և ամենածաղկեալ շրջանն է համարուած, որոնք քանիցս ազատել են բիւզանդական գահը ապահով

կորստից, իսկ ընդհանուր մարդկութեան համար պահպանել են դարերի քաղաքակրթութիւնը բարբարոսանալուց և անհետանալուց։ Մինչև օրս այդ փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին մեր ունեցածն ու գիտեցածը գլխաւորապէս, կամ համարեա բացառապէս, ծագել է հայկական աղբիւրներից, որը բացի այն որ բնականաբար միակողմանի է եղել, շատ մասերով էլ թերի էր։ Մեզ համար շատ դժուար էր մտնել բիւզանդական գրականութեան ահագին և խիտ անտառը և այնտեղից անհրաժեշտ օգուտն ստանալ. իսկ այսօր շնորհիւ Եւրոպացի անխոնջ գիտնականների ջանքերին բացուած և դիւրացած են անտառի ճանապարհները. այսօր այլ ևս ներելի չէ, որ Հայոց պատմութեամբ և մատենագրութեամբ պարապենք առանց ամեն քայլափոխում բիւզանդականի օգնութեանը դիմելու։ Ահա այդ անհրաժեշտութիւնից առաջնորդուած, թարգմանում ենք պրոֆեսոր Գելցերի աշխատութիւնը ամբողջովին, որ որոշուած էր մաս մաս տպելու «Արարատի» մէջ. բայց յետոյ յարմար դատուեց հրատարակել առանձին գրքով։

Գելցերը յունական պատմութիւնը* սկսում է 395 թ. և հասցնում է մինչև 1453 թուականը՝ ինը շրջանների բաժանելով։ Համարեա հազար տարուայ զանազան անցքերով բազմահարուստ պատմութիւնը՝ գրքի ծաւալի պատճառաւ ստիպուած լինելով ընդամենը միայն 156 մեծադիր ութածալ էջերի մէջ ամփոփելու, չափազանց համառօտել է. բայց

*Abriss der byzantinischen kaisergeschichte. Bearbeitet von H. Gelzer.

անկախ այդ հանգամանքից՝ նա կարողացել է մեծ վարպետութեամբ ոչ միայն քաղաքական այլ և կրօնական հարցերին և ժամանակակից հասարակական ամենից աւելի աչքի ընկնող երևոյթներին բաւական չափով տեղ տալ իւր նկարագրութեան մէջ։ Թէ նա իբրև պատմաբան ինչ առաւելութիւններ ու թերութիւններ ունի, այդ մասին ոչինչ չենք կարող ասել. միայն նա հայկական տեսակէտից իւր դասակից մասնագէտներից այն բացարձակ առաւելութիւնն ունի, որ լաւ գիտէ Հայոց գրականութիւնն ու պատմութիւնը և Հայերի մասին կարծիքներ յայտնում է իւր ունեցած գիտութեան հիման վրայ՝ անկողմնապահ և անկանխակալ։ Նա պատմութեան ընթացքում շարունակ յիշում է բիւզանդականի հետ կապ ունեցող հայկական դէպքերը, որ հայերէն չիմացողի ուշադրութիւնից կարող էին վրիպել։ Նախընթացում յիշածի հետ՝ այս հանգամանքն էլ բաւական կարևոր և դրդիչ էր, որ ես օգտակար համարեցի թարգմանել այս գործը։ Չափազանց համառօտութեան շնորհիւ ասացուածքների մէջ մեծ խրթնութիւններ և մինչև անգամ անորոշութիւններ կան, որ արտայայտուելու են նաև թարգմանութեան մէջ, որ այդ պատճառով սաստիկ դժուար էր։ Այս յայտնի լինելով, պահանջուում է ընթերցողի ուշադրութիւնը աւելի մեծ չափով։

ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

1897 թ. Յունիս 24.
Ս. Էջմիածին

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ընդհանուր պատմութեան ընթացքում շրջաններ և սահմանափակումներ ընդունելը ուղղակի պատահական է և դրա համար միանգամայն քմահաճոյական, քանի որ պատմութիւնն ինքը, որի մէջ անցած և յաջորդող դէպքերը միացած են պատճառական կապերով, բաժանումներ չէ ընդունում. նա մի շարունակուող յարատեւութիւն է։ Այդ պատճառով ոչ մի ձեռնարկութիւն այնքան անխորհուրդ չէ կարող լինել քան այն որ կամենում են, հետեւելով մեր սովորական գործածական դարձած ընդհանուր պատմութիւններին, հաստատապէս որոշել հռովմէական տէրութեան վախճանը և հին ու միջին դարերի սահմանը։ Մեր դպրոցներում ժամանակագրական կարգով որոշուում էր կամ որոշուում է մազաչափ ճշտութեամբ՝ ընդհանուր պատմական տեսակէտից այդ նշանաւոր դարագլխի նոյն իսկ տարին։ Ու այն էլ սովորաբար ուշադրութեան են առնում միմիայն արեւմուտքը. մինչդեռ այդ հակապատմական է, որ գերադաս

են համարում միայն արեւմտեան մասը և ի նկատի առնում նրա պատմական զարգացումը և ըստ այնմ՝ առանց այլեւայլութեան, հռովմայեցւոց կայսրութեան և հին դարի վերջը 476 թիւը ընդունում, որովհետեւ այդ թուին հռովմէական տէրութեան—Imperium Romanum—արեւմտեան բաժնի վերջին օրինական կայսրը գահից զրկուեց և թոշակի կապուեց. որ եթէ ընդհանուր պատմութեան տեսակէտից դատենք, այնքան նշանաւոր դէպք էր, ինչքան Սերբիայի Միլան թագաւորի հրաժարականը 1892 թուին։ Բայց ժամանակակիցները այդ այդպէս առած ընդհանուր պատմական կարեւորութիւն ունեցող եղելութեանը այնքան քիչ նշանակութիւն են տուել, որ նոքա—և ամենից առաջ յաղթանակող Գերմանացիները—առաջուայ պէս շարունակել են Օդոակրը և յետոյ Թէոդորիխի երկիրը Հռովմայեցւոց տէրութեան մի մասը համարել, իրենց հպատակներին կայսեր հպատակներ ճանաչել և պահպանել են կայսերական տէրութեան վերաբերեալ արուած կարգադրութիւնները։

Ահա այդ էր պատճառը, որ սկզբումը նոյն իսկ գերմանական կոչուած տէրութիւնների մէջ կտրուում էր կայսեր պատկերով։ Մինչև անգամ Գոթերը վստահանում էին Յուստինիան կայսեր դէմ յանդիման յայտա-

լուծել, թէ նոքա մշտապէս յարգել են կայսեր առանձնաշնորհութիւնը: Իսկ տէրութեան արեւելեան մասը, որը կարողացաւ պահպանել հնուց ժառանգած քաղաքակրթութիւնն աւելի մեծ եռանդով և յաջողութեամբ քան արեւմտեան մասը, ոչ մի կերպ չէ կարող երկու մասերի՝ հին և միջին դարերի բաժանուել. յամենայն դէպս Իսլամի երեւալուց ոչ առաջ, որովհետեւ միայն Հերակլ կայսեր իշխանութիւնից յետոյ, այն զարմանալի կռուով, որ վարեց Բիւզանդիոնը սեմիտական ցեղի ահեղ յարձակման դէմ, սկիզբն է առնում դարուկէս շարունակուող մտաւոր խաւարը, որը պարզ կերպով սահմանում է տիեզերքի նոր օրերի մուտքը: Բայց եթէ, օրինակի համար, համառօտ բիւզանդական պատմութիւնը սկսուէր Լեւոն Իսաւրացու գահակալութիւնից, ընթերցողը կզրկուէր իսկապէս ամենակարեւոր և ընդհանուր—պատմական ամենանշանաւոր դարու ծանօթութիւնից, մի շրջանի՝ որի մէջ պէտք է որոնել այն նախապայմանները և սկսուածքները, որոնք վերջը բիւզանդական առանձնայատուկ դարաշրջանի պատմական զարգացումն են ցոյց տալիս:

Սակայն նոյնքան էլ պարզ է և հասկանալի, որ հեշտութեամբ չենք կարող մերժել պատմական նիւթի շրջանների և սահմանա-

փակումների բաժանումն: Բայց մեր մէջ պէտք է կենդանի լինի այն գիտակցութիւնը, թէ մենք իսկապէս միմիայն յեցափայտ ենք գործ դնում որպէս զի կարողանանք առարկայի մասին ձեռք բերել մի ընդհանուր հայեացք: Հէնց այդ իսկ պատճառով, ցանկալի է հեռու մնալ այն ընդհանրացած պրոֆեսորական և վարժապետական իմաստակութիւնից, որ ոչ մի պատմական գրուածք կամ դասագիրք վաճառքի չեն հանում, մինչև որ նա չունենայ աւելի լաւ պատճառաբանուած շրջաններ, կամ կըտըրտուած չլինի տրամաբանօրէն ուղիղ համարուած բաժանմունքներով: Սակայն մենք ևս այս դէպքում էլի նպատակահարմար ենք գըտնում թողնել, որ աւանդական ընդունուածը մնայ: Մենք շատ վաղուց է վարժուել ենք՝ Արկադիոսից մինչև Կոնստանդին Թ (395—1453) կայսրների պատմութիւնը միացնել և ընդունել իբրև արևելահռոմէական կամ բիւզանդական պատմութիւն: Այս անգամ էլ միայն գործնական հայեցակէտին դերակշռութիւն տալով, կըպահպանենք մենք ևս այդ հին Փրանկական դասաւորութիւնը. թէև շատ լաւ յայտնի է, որ այդ բազմիցս ժխտուել է անգամ այն գիտնականների կողմից, որոնք սկըզբունքով պատմական շրջանների բաժանման ոգևորուած կողմնակիցներ են: Բաւական ար-

դարացի կերպով շեշտուել է, թէ չնայած որ Թէոդոսի մահուանից յետոյ տէրութիւնը բաժանուել է, ժամանակակիցները դեռ երկար դարեր հասկացողութիւն ունէին միայն մի հռովմէական տէրութեան մասին — Res publica կամ Manus publica — սովորաբար այդպէս էին անուանում Ե և Զ դարերում Սպանիայում և Փրանկների թագաւորութեան մէջ: Ուստի կարելի է արևմտահռովմէական տէրութեան — ինչպէս նաև բնականաբար արևելահռովմէական տէրութեան — մասին խօսել միայն Կարլոս Մեծի արևմտահռովմէական կայսրութեան հաստատուելուց յետոյ: Այդ էլ այն չափով է ուղիղ և յարմար, բայց և այն չափով աւանդական, ինչպէս իրաւաբանների լեզուի մէջ գործածական է, որ նոքա Օգոստոսից մինչև Դիոկղետիանոսի ժամանակը — Dyarchia — երկպետութիւնն են կոչում, իսկ մնացած շրջանը — Monarchia — միապետութիւն: Նոյնպէս իրաւ է և ուղիղ՝ եթէ սահմանադրութիւնը աչքի առաջ ունենալով ասենք, որ այդ շրջանում տէրութիւնը բաժանուած էր կայսեր և սենատի մէջ: Սակայն իրապէս արդարացի են նաև պետական իրաւունքի մէջ այնքան ագէտ համարուած տարեգիրները, որոնք Կեսարի և Օգոստոսի ժամանակից են սկսում հռովմէական միապետութիւնը՝ և այդպէս էլ է

իրապէս, թէկուզ ժամանակակիցները և մի քանի գիտնականներ ուրիշ կերպ են հասկանում: Թէոդոսի մահուանից մինչև Կոստանդնուպօլսի անկումը գոյութիւն ունեցող տէրութիւնը արևելահռովմէական է, իսկ Զ, մանաւանդ Է դարից ի վեր զուտ յունական է:

Որպէս զի գործնական կարիքներին բաւականութիւն տանք և ոչ թէ որ և է բարձր, «պատմական - փիլիսոփայական» հայեցակէտի համար յենարան ստեղծենք, նիւթը բաժանում ենք հետևեալ ստորաբաժանումների, որ հնուց մեզ է անցել:

		Էջ.
Ա. Նախայուստինեան շրջան	395—518	7
Բ. Յուստինիանի եւ իւր յաջորդների դարագլուխ .	518—610	53
Գ. Հերակլի հարստութիւնը եւ Իսլամի դէմ պատերազմ	610—717	110
Դ. Վերածնութիւն սիրիական (Իսաւրեան) կայսրների ժամանակ եւ պատկերամարտութիւն	717—867	152
Ե. Արեւելահռովմէական իշխանապետութեան բարձրագագաթը հայկական հարստութեան ժամանակ .	867—1025	194
Զ. Տէրութեան անկումը .	1026—1081	267
Է. Կոմնեններ եւ Անգելներ	1081—1204	316
Ը. Նիկիայի կայսրութիւն .	1204—1261	396
Թ. Պալէոլոգների վերահաստատութիւնը եւ կործանումը	1261—1453	427

Ա.

ՆԱԽԱՑՈՒՍՏԻՆԻԱՆ ՇՐՋԱՆ

(396—518).

Թէոդորոս Մեծը (379—395), մեծ հօր հանճարեղ որդին, այն զօրավարների և տէրութեան փրկողների երկար շարքի վերջին անդամն էր, որոնք Կլաւդիոս Գոթիկոսից մինչև Վաղէնտինիանը երկաթեայ բռունցքներով վերստին կռել են հիմնից ի վեր խախտուած տիեզերական իշխանութիւնը. Նա ներկայանում է Վաղէնտի սարսափելի հարուածից՝ Ադրիանուպօլսի—bellum lacrimabile—արիւնահեղ կռուից յետոյ, իբրև գերմանական վտանգից տէրութեան ամենափայլուն կերպով պաշտպանող և ազատիչ։ Մի անգամ ևս տէրութեան հողից յետ մղուեց գոթական ժողովրդի ալիքը։ Ներքուստ էլ նրա կառավարութիւնը դարաշրջան է կազմում. և այդ այն յաղթութիւնով, որ տարաւ ուղղափառ եկեղեցին արիանոսութեան դէմ՝ յենուած կայսերական ծանրակշիռ ազդեցութեան վրայ. բացի այդ՝ եռան-

դուն միջոցներ ձեռք առնուեցան վերջացնելու հին հեթանոսութեան մնացորդները, որ դեռ կուռ էր հռովմէական արիստոկրատիայի մէջ։ Նա իւր մահուան ժամանակ՝ 398 թ. Յունուարի 17՝ ամբողջ տէրութիւնը թողեց կառավարելու իւր երկու որդիներին՝ Արկադիոսին և Հոնորիոսին։ Վերջինը ստացաւ արևմտեան կէսը. Իտալիա (Իտալիա և Աֆրիկա) և Գալլիա (Գալլիա—Սպանիա—Բրիտանիա) պրէֆեկտուրութիւնները, մինչդեռ նրա աւագ եղբայրը արևելքի վրայ էր իշխում. Իլլիւրիկա (Դակիա և Մակեդոնիա) և Արևելք (Ասիա, Պոնտոս, Օրիենտ, Թրակիա և Եգիպտոս) պրէֆեկտուրութիւնները։

Թէոդոսի մղած պատերազմը իւր գահակից կայսեր Եւգենիոսի դէմ, զրկել էր ամբողջ արևելքը զօրքերից։ Եւ ահա մինչդեռ Հոները Ճորայ պահակներս մտնելով՝ յարձակուել էին տէրութեան արևելեան մասի վրայ, գոթական դաշնակիցները, որ բնակել էին Մեսիայում և Թրակիայում, իրենց արքայական զօրապետի առաջնորդութեամբ աւերում էին Իլլիւրիկայի հիւսիսային մասը և սպառնում էին մայրաքաղաքին։ Միայն երբ Ստիլիքոնը արևմուտքից վրայ հասաւ, Գոթացին ստիպուեց ամրանալ Թեսալիայում։ Բայց որովհետև Արկադիոս կայսրը Ռուֆինոսի դրդմամբ,

գուցէ ոչ առանց պատճառի, պահանջեց, որ Ստիլիքոնը հեռանայ և արևելեան զինւորը Իտալիայից յետ ուղարկի Կոստանդնուպոլիս, վերջինները Գայնասի հրամանատարութեան տակ յարձակուեցին մայրաքաղաքի վրայ: Ռուփինոսը նոցա զոհ գնաց. և նրա տեղը բռնեց իբրև ղեկավարող մինիստր Եւտրոպիոս ներքինին. և ահա Ալարիքը ձեռնարկեց իւր զարհուրելի արշաւանքը Յունաստանի դէմ Թերմոպիւլէի անցքով: Էլևսինը, Պիրէյոսը, Մեգարան, Կորինթը, Արգոսը և Սպարտան ընկան գոթական հրոսակների ձեռքը. իսկ մոլեռանդ վարդապետները նոցա քրիստոնէական և բարբարոսական եռանդը բորբոքել էին մինչև վայրենի կատաղութիւն՝ հեթանոսութեան վերջին ապաստանարանների և ամրութիւնների դէմ: Սակայն երբ նոքա արշաւում էին Էլիսի վրայ, հետևից նոցա վրայ ընկաւ վերադարձած Ստիլիքոնը և գոթական զօրքը փակեց արկադեան Փոլոէ սարահարթում: Սպասածին հակառակ՝ խաղաղութիւն կայացաւ և արևելահռովմէական կառավարութիւնը երկիւղ ազդող Գոթին նշանակեց Իլլիւրիկայի զօրաց հրամանատար—magister militum per Illyricum.

Աւելի վտանգաւոր դարձաւ Փռիւգիայում բնակեցրած Գրուտունգների և Օստգոթների ապստամբութիւնը Կոմէս Տրիբիգիլդի առաջնորդութեամբ: Արևելահռովմէական արքունիքում գերակշռում էր հռովմէական ազգային կուսակցութիւնը. Գերմանացիների զօրապետները, զօրեղ Գայնասը և նրա կողմնակիցները, սաստիկ վիրաւորուած էին: Իրաւ է Տրիբիգիլդը կորստաբեր հարուած ստացաւ Պեսիդիայի քաջ ժողովրդից, բայց երբ Գայնասը նրա դէմ ուղարկուեց և ծածուկ միացաւ նրա հետ, հռովմէական Լեոն զօրապետը, իւր պաշտօնակցից դաւաճանուած, պարտութիւն կրեց Գոթացու ձեռքից: Գայնասը և Տրիբիգիլդը ընդհանուր կացութեան տէր դարձան և ստիպեցին կայսեր արձակել իւր մինիստրին:

Գայնասը եկաւ Քաղկեդոն. և սարսափած Արկադիոսը պարտաւորուած էր մայրաքաղաքում բնակարան տալ Գոթերի զօրքին: Այնպէս էր թւում, թէ արևելքը նոյնպիսի բեկորների պիտի բաժանուի, ինչպէս յետոյ արևմուտքը: Գերմանական ցեղից թագաւորը պատրաստ էր այստեղ Թէոդոսի հարստութեան տեղը բռնելու: Սակայն մայրաքաղաքի ժողովուրդը ոտքի կանգնեց, երբ որ արիոսեան Գոթերը սկսեցին վիրաւորել նրա կրօնական զգացմունքները: Գոթերը ստիպուած էին քաղաքից հեռանալ. ով ուշացաւ, ենթարկուեց ժողովրդի կատա-

ղութեան։ Գայնասը աւարի առնելով Թրակիան՝ պատրաստուեց Աբիւդոսի մօտից Ասիա անցնել, բայց Փռաւիտա հաւատարիմ Գոթը հռովմէական նաւատորմիղով ոչնչացրեց նրա զօրքը։ Հոների թագաւոր Ուլդէսը կայսրական արքունիք ուղարկեց դէպի Թրակիա փախչող ապստամբի գլուխը։ Փռաւիտան՝ տէրութեան ազատարարը, կոնսուլի աստիճան ստացաւ, թէեւ ինքը հեթանոս էր։

Նոյն Արկադիոսի ժամանակ Բիւզանդիոնում բորբոքուեց տէրութեան—imperium և հոգեւորականութեան—sacerdocium հին կռիւը, որի ելքը կառավարութեան և եկեղեցու համար Արեւելահռովմում ողբերգական մնաց։

Յովհաննէս Անտիոքացին, որ յետոյ եկեղեցու Ոսկեբերան մականուանուեց, ոյժ ստացած իր ճարտասանութեամբ և ժողովրդից վայելած յարգանքով, Շոտլանդիոյ պուրիտանների նման, ոչ կայսերական տան փարթամութիւնն էր լռութեան տալիս և ոչ էլ հարուստների բարքուվարքի ապականութիւնը։ Նա ինքն անձամբ ճգնաւորական ամենախիստ կեանք էր վարում և մի և նոյն ժամանակ իբրև կրօնապետ՝ պապական իշխանապետութեան գիտակցութիւն ունէր։ Ասիան, որի գլխաւոր կեդրոն Եփեսոսը հպարտ էր Յիսուսի սիրելի աշակերտի հիմնած եկեղեցիով,

Յովհաննին իր այցի ճանապարհորդութեան ժամանակ անխնայ ուժով ենթարկեց Նոր-Հռովմի քահանայապետների իշխանութեան, որոնք 381 թուից հաւասարուել էին Հին-Հռովմի քահանայապետներին։ Նրա թշնամիները գլուխ բարձրացրին։ Իրաւ է, նա շատ հեշտութեամբ ազատուեց մայրաքաղաքի իր հակառակորդ դատարկ և անընդունակ ճարտասան Սիւրիացի Սեվերիանոս եպիսկոպոսից, բայց իրերի դրութիւնը աւելի ծանրացաւ, երբ կառավարութիւնը նրա դէմ՝ հանեց նրա ոխերիմ թշնամի՝ Աղէքսանդրիայի փառասէր և սկզբունքներից զուրկ Թէոփիլոս պատրիարքին։ Աղէքսանդրացին 391 թ. նոր էր կործանել Սերապէյոնը և առանձին մեծ ու փայլ հռչակ ունէր իբրև կուռքի կործանիչ։ Ս. Աթանասից և նրա յաջորդ Պետրոսից ի վեր, որը 381 թ. տիեզերական ժողովի ղեկավարն էր, արեւելքը սովորել էր Ս. Մարկոսի գահի յաջորդներից սպասել հոգեւոր գործերի վերջնական վճիռը։ Թէոփիլոսը կարողացաւ իր մեքենայութիւններին սուրբ գործի կերպարանք տալ. դրա համար նա գըրաւեց և գործակից արաւ Կոստանտիայի գրեթէ հարիւրամեայ ուսումնական, բայց սաստիկ սահմանափակ Եպիփանին հերձուածողների դէմ մարտնչողին։ Նոքա՝ այսպէս ասած «կաղնիի» մօտ կայացած ժողովում՝ Նոր-Հը-

ռովմի քահանայապետին յայտարարեցին պաշտօնից զրկուած. սակայն սա, օգտուելով մայրաքաղաքի ժողովրդի յուզմունքից, փառաւոր յաղթութիւն տարաւ: Թէոփիլոսը փախաւ և կառավարութիւնը փոքրոգութեամբ յետ նահանջեց. մինչդեռ Յովհաննէսը՝ իր յաջողութիւնով աւելի համարձակ դարձած, կայսրուհուն իսկ անձնապէս խիստ վիրաւորեց: Ժողով գումարուեց 404 թ., որով նա վերջնականապէս զրկուեց, թէև արևմտահռովմէական կառավարութիւնը և արևմուտքի Իննոկենտ Բ պապը մեծ եռանդով նրա համար աշխատեցին: Նամակագրութիւններով նա պաշտպանեց իր ազդեցութիւնը նոյն իսկ Կովկասում՝ իր աքսորման տեղում, ուստի տէրութիւնը որոշեց քշել նրան հեռու Կովկաս. բայց դժբաղտ ծերը Պիթիոս՝ իր աքսորավայրը չհասած, ճանապարհին մեռաւ: Ընդհանուր եկեղեցին բարձր է պահպանել «տիեզերական ուսուցչի» յիշատակը. Պրոկղոս պատրիարքը 438 թ. հանդիսաւոր կերպով նրա նշխարները բերեց մայրաքաղաք, և Թէոդոս Բ-ը ծնկաչոք սրբի մարմնի առաջ թողութիւն էր խնդրում իր մեղաւոր ծնողների համար: Բայց չնայած այդ հաճոյական և մեծահոգի ձևերին, այնու ամենայնիւ կայսերական իշխանութիւնը սկզբունքով մեծ յաղթու-

թիւն էր տարել: Նա առաջին անգամն էր՝ հիմնուած իր գերիշխանութեան վրայ, կարգաւորել իր դէպի եկեղեցին ունեցած յարաբերութիւնը, և այդ առանձին նշանակութիւն ունէր Բիւզանդիոնում:

Երբ 408 թ. Արկադիոսը մեռաւ, նա թողեց մի անչափահաս որդի, Թէոդոս Բ Փոքրին, որը իբրև ճշմարիտ ծիրանածին՝ իր երկարամեայ իշխանութեան ժամանակ 408—450 երբէք չափահաս չդարձաւ: Մինչև 414 թ. տէրութեան գործերը կառավարում էր Թիկնապահների առաջնորդ-praefectus praetorio-Անթեմիոսը, որ ունէր կոնսուլ և պատրիկիոս բարձրագոյն պատուոյ տիտղոսները և միանգամայն խելացի քաղաքագէտ էր: Յետոյ կառավարութիւնն անցաւ կայսեր քաղաքագէտ Պուլքերիա քրոջ ձեռքը, որ կառավարում էր սենատի խորհրդակցութեամբ: Նա իր եղբօրը 421 թ. պսակեց մի փիլիսոփայի լաւ կրթուած աղջկայ՝ Աթենայիսի հետ, որի քրիստոնէական անունն էր Եւդոկիա. սա շատ շուտով միացած Քրիսափիոս ներքինու հետ մեծ ազդեցութիւն ձեռք ձգեց կառավարչական գործերի վրայ: Եւդոկիայի անկումի յետոյ վերջինս կայսեր միանգամայն իր ձեռքն առաւ մանաւանդ նրա իշխանութեան վերջին տարիներում: Պուլքերիան դժգոհ,

առանձնացել էր իւր մասնաւոր պալատը։

Մինչդեռ արեւմուտքը աւերակ էր դարձել, և Գոթերը՝ Սուեբներն ու Վանդալները անկախ տէրութիւններ էին հաստատել Գաղղիայում, Սպանիայում և Աֆրիկայում, իսկ արեւմուտքի անուանական կայսրը իրապէս սահմանափակուած էր միայն Ապեննինեան թերակղզու մէջ, տէրութեան արեւելեան մասը այդ վտանգաւոր շրջանում դիմացաւ բախտաւոր և բաւականաչափ հանդարտ կերպով։ Թէոդոս Բ-ի երկար իշխանութիւնը ընդհանրապէս շատ աղքատ է արտաքին պատահարներով։ Հոնորիոսի մահից յետոյ Արտաբուրիոս և իւր որդի Ասպար զօրավարները բաւական յաջող կերպով կարգաւորեցին Իտալիայի գործերը. նոքա վերահաստատեցին օրինաւոր իշխանին, որը Յովհաննէս բռնապետից հեռացրուած էր, և նորից գերակշռող դարձրին արեւելքի ազդեցութիւնը։

Թէոդոս Մեծի ամենամեծ քաղաքական սխալը, մեծ եռանդով փորձեց նորից ուղղել Թէոդոս Փոքրի՝ բազմիցս արհամարհուած կառավարութիւնը։ Տրդատից և Գրիգոր Լուսաւորչից յետոյ հայկական, ինքնուրոյնութիւնը կորցրած՝ բայց առանձին կարեւոր նշանակութիւն ունեցող թագաւորութիւնը դաշնակցութեամբ միացած էր հռովմէական տէրութեան

հետ, բայց 365 թ. Յոբիանոս կայսեր ամօթալի խաղաղութեան շնորհիւ, կորել էր այդ ազդեցութիւնը։ Իրաւ է, Վաղէնտինը խելացիութեամբ Պապին թագաւոր էր նշանակել և օգնել էր, բայց երբ Հռովմայեցիք անազնիւ ճանապարհով սպանեցին նրան, սաստիկ պառակտում սկսուեց Հայոց քրիստոնեայ—կղերական և զրադաշտական նախարարների մէջ։ Եթէ Հռովմայեցիները լաւ հասկանային իրենց քաղաքական շահերը, նոքա պէտք է ամեն կերպ, ինչպէս որ Կոստանդինի տան կայսրներն էին արել, պաշտպանէին Մամիկոնեաններին, որոնք հոգեւորական կուսակցութեան առաջնորդներն էին։ Փոխանակ դրան՝ միանգամայն անհասկանալի կուրութեամբ—այդ բանում նրան կարելի է համեմատել Փրիդրիխ Մեծի հետ—Թէոդոսը 387 թ. Պարսից տէրութեան հետ համաձայնութիւն կայացրեց և բաժանեց հայկական թագաւորութիւնը. մի բաժանմունք՝ որի մէջ առիւծաբաժինը արեւելցիներին ընկաւ։ Նախկին Մեծ Հայոց թագաւորութեան միայն մի հինգերորդ մասն ընկաւ Հռովմայեցիներին՝ Թէոդոսուպօլիս (Կարին) գլխաւոր քաղաքի հետ։ Մնացած մասը, որտեղ շարունակեց էլի 40 տարի գոյութիւն ունենալ Պարսիկներից նշանակուած Հայոց անուանական թագաւորութիւնը, պարսկական իշխանութեան

տակ ընկաւ։ Պարսիկները թոյլ էին տալիս իբրեւ եկեղեցական եւ ուսումնական լեզու միայն ասորերէնը. յունարէնի ոչնչացման համար կռիւ յայտարարուեց։ Հայաստանի երկու մեծ հանճարները, Ս. Սահակը եւ Մեսրոպը, որոնք տառերի գիւտից յետոյ մայրենի լեզուով թարգմանել էին Ս. Գիրքը, ստիպուած էին Պարսից իշխանաւորների հալածանքներից փախչել յունական բաժինը։ Հռոմի այն ժամանակուայ արքունիքը, այդ դէպքում անհամեմատ աւելի հեռատես քան հարստութեան նախահայրը, Հայերի սկսուածքը հանրական կողմից ըստ կարելւոյն օգնում էր եւ տէրութեան միջոցներով նպաստում էր երկու մեծ Հայերի թարգմանչական դպրոցին։ Այդ հոգեւոր դպրոցի ջանքերով առաջ եկաւ Հայոց թարգմանական հարուստ գրականութիւնը, (Ոսկեայ դար Հայոց գրականութեան) որ միանգամայն կախումն ունէր յունականից. եւ ժողովուրդը, որ մինչեւ այդ ժամանակը գրականութիւն չունէր, մտաւ քաղաքակիրթ ազգերի շարքը։ Դրանով Հայաստանը վերջնականապէս անջատուեց արեւելքի բարբարոսութիւնից եւ ընդ միշտ միացաւ արեւմտահելլենական քաղաքակրթութեան հետ։ Այդ ծառայութեան մի մասը որոշ չափով պատկանում է արհամարհուած Թէոդոս Փոքրին։

Բայց դառնանք այժմ եւ հետեւենք քաղաքական արտաքին դէպքերին։ Այդ շրջանում տէրութեան համար խիստ վտանգաւոր դարձաւ Հոնների մեծացած իշխանութիւնը։ Անթեմիոսը 412 թ. յաջողութեամբ յետ էր մղել այդ բարբարոսների յարձակումը, իսկ Դանուբի վրայ մի նաւատորմիղ պահպանում էր տէրութեան սահմանը. բայց 424-ից ի վեր կայսրը թափառականների թագաւորին հարկ էր վճարում։ Դրութիւնը աւելի վատացաւ, երբ քաջամարտիկ Ատտիլան իւր զօրքով բանակ դրեց Պաննոնիայում. 441 թ. բացի Հոններից Պարսիկներն էլ սկսեցին սպառնալ տէրութեան սահմաններին, իսկ Վանդալներն ու նոցա հետ միացած ծովահէնների նաւատորմիղը թալանում էին տէրութեան ծովային ափերը։ Դանուբի ամրոցները՝ Վիմինացիում եւ Սինգիդունում, Մարգոս եւ առաքելանման Կոստանդնի ծննդավայր Նաիսոս, Փիլիպուպօլիս եւ տէրութեան ուրիշ կարեւոր քաղաքներն ընկան Հոնների թագաւորի հարուածների տակ։ Մայրաքաղաքը արդէն դողում էր. բայց անառիկ Ասեմոս քաղաքի բերդակալ քաջ զօրքը յաջողութեամբ պաշտպանուեց եւ նորից վերակենդանացրեց Հռոմայեցիների թուլացած քաջութիւնը։ Անատոլիոսը 443 թ. խաղաղութիւնը գնեց վճա-

րելով 6000 ֆունտ ոսկի և տարեկան 700 ֆունտ հարկ։ 447 թ. վերսկսեցին թշնամութիւնները, բայց վերջ դրուեցին Մաքսիմոսի դեսպանութեամբ։ Նրան ուղեկցում էր ճարտասան Պրիսկոսը քարտուղարի պաշտօնով. սա թողել է մեզ Հոնների գլխաւոր բանակի վերին աստիճանի հետաքրքիր և շատ կենդանի նկարագրութիւնը։ Խաղաղութիւնը վերահաստատուեց, բայց մինչև Թէոդոսի մահը շարունակեցին հարկ վճարել։

Այդ կառավարութիւնը աւելի կարևոր էր և համարեայ վճռողական նշանակութիւն ունեցաւ եկեղեցական ժամանակակից խնդիրների վերաբերութեամբ։ Քրիստոնեայ կառավարութիւնը պաշտօնապէս և բանի կերպով ճընշել էր աստուածների հին պաշտամունքը, բայց եկեղեցին «լայն բացեց իւր դռները» և խելացի անտեսութեամբ դիւրացրեց հնահաւատների մուտքը նոր համայնքի մէջ։ Նորանորից դըտնում էին իրենց հին հեթանոսական աստուածներին քրիստոնեայ սրբերի մէջ, միայն տարբեր տարազով։ Ամբոխի և մանաւանդ կանանց մէջ պահանջ էր դիմել շատ անուն ունեցող բնութեան մեծ Աստուածուհուն, դրա համար եկեղեցին բարձրացրեց Աստուածածնի պաշտամունքը. հեթանոսներն էլ ծաղրում էին Մարիամի ջերմ պաշտամունքը և նրան անուա-

նում էին «Նոր Կիւբելէ» կամ «Նոր Իզիս»։

Ալէքսանդրեան աստուածաբանները հետևելով Որիգէնի այլաբանական բացատրութեան, ներկայանում էին մոդայի աստուածաբանութեան ամենաջերմ պաշտպաններ, մինչդեռ Անտիոքի դպրոցը իւր մեծ ղեկավարներով՝ Դիոդորոս Տարսոնացու և Թէոդորոս Մոպսուեստացու ձեռքով, թէև առանց հետևանքի, կռւում էր ժամանակի ամենաուժեղ հոսանքի դէմ և փորձում հաստատուն պահպանել Սուրբ Գրքի լուրջ և ուսումնական մեկնաբանական արուեստը։ Նեստորը, մայրաքաղաքի նոր պատրիարքը, որ ծագում էր Գերմանիկէ քաղաքից և հաւատարիմ էր իւր հայրենիքի աւանդութիւններին, թէ ճառերով և թէ գրութիւններով կռւում էր theotókos—աստուածածին դարձուածի դէմ, որ իւր կարծիքով հակաստուածեան էր, որով նա չափազանց յուզեց մայրաքաղաքի ժողովրդի բարեպաշտական զգացմունքները։ Սուրբ Կիւրեղը, որ Թէոփիլոսի եղբօրորդին էր և Ալէքսանդրիայի առաքելական գահի վրայ նրա յաջորդը, և որ հռչակուած էր իբրև եկեղեցական ատենաբան և հեղինակ, և քաջ տեղեակ էր եկեղեցական քաղաքագիտական վարչական գաղտնիքներին, անցաւ նրա հակառակորդների գլուխը։ Ի զուր էր աշխատում Նեստորը, որին կայսրական

իշխանութիւնը մի ժամանակ հովանաւորում էր, իսկ ընթացքը փոխել: Ալէքսանդրիայի աթոռակալը չկամեցաւ ձեռքից բաց թողնել ցանկալի առիթը՝ առանց խոնարհացնելու մայրաքաղաքի իր հակառակորդին, որը շատ էր դէպի բարձրը ձգտում: Եփեսոսում 431 թ. գումարուեց տիեզերական ժողով: Արեւմուտքի պատրիարքը՝ Կեղեստինոս պապը, որ սահմանափակ մէկն էր եւ անտեղեակ էր եկեղեցական վէճի իսկական պատճառներին, քրիստոնէութեան առաջի դահի ծանրակշիռ հեղինակութիւնը դրեց Կիւրեղի կշռի նժարի վրայ: Ժողովը սկսեց իր գործերը եւ չսպասեց որ գային արեւելքի եպիսկոպոսները, որոնք հակուած էին Նեստորի կողմը, եւ ոչ էլ ուշադրութեան առաւ կայսերական ներկայացուցչի ընդդիմութիւնը: Նեստորին հրատարակեցին պաշտօնից զրկուած: Սակայն երբ հասաւ Յովհաննէս Անտիոքացին, երկրորդ ժողով գումարեցին կայսերական իշխանութեան համաձայնութեամբ. սոքա էլ պաշտօնազուրկ արին Կիւրեղին եւ Մեմնոն Եփեսացուն: Բայց հոգեւորականութեան եւ ժողովրդեան ահագին բազմութեան տրամադրութեան առաջ սաստիկ թուլացան թէ կառավարութիւնը եւ թէ Անտիոքի եպիսկոպոսը: Կիւրեղին դուր գալու համար, որը չէր խնա-

յել արքունիքի ազդեցիկ անդամներին դրամական նուէրներ տալու, զոհեցին Նեստորին. նա մեռաւ աքսորում: Ասորական հոգեւորականութիւնը միութեան դաշն կապեց Եգիպտոսի պատրիարքի հետ եւ այն էլ այնպիսի պայմաններով, որի տակ կարող էր ստորագրել՝ առանց խղճի խայթի նաեւ Նոր Հռովմէական պատրիարքը, որը ենթարկուել էր նզովքի: Կիւրեղի բազմաթիւ վկայութիւնները, որով նա փորձել է պաշտպանել այդ միութիւնը, ցոյց են տալիս նրա դաւանաբանական շփոթութիւնը եւ ապացուցանում են բացարձակապէս, որ Ալէքսանդրիայի մեծ եկեղեցականի համար այնքան հաւատը չունէր նշանակութիւն, ինչքան իշխանական իրաւունքը: Ու իսկապէս այդ հոգեւորական փարաւոնը տէրութեան մէջ ամենազօրեղ մարդն էր դարձել. մայրաքաղաքում եկեղեցական բարձր պաշտօնները ղեկավարում էին նրա արբանեակները: Տէրութիւնը ծանր պարտութիւն էր կրել—եւ այդ տեսնում էր ամենըք—եւ այդ պատահում է ամեն անգամ, երբ բիւրոկրատիան, որը հաւատի գործերում իսկապէս անտարբեր է, փորձում է կռուել գաղափարի ներկայացուցիչների դէմ՝ ինչպէս է եկեղեցին: Այնպէս էր թւում, որ կարծես թէ հոգեւորական տիեզերական իշխանութեան

ղեկը պէտք է անցնէր ս. Մարկոսի յաջորդին: Եւ երբ 449 թ. փոքր Ասիայի եպիսկոպոսներից մէկը՝ Աղեքսանդրիայի պատրիարքին տիեզերական եպիսկոպոս հռչակեց, դրանով նա իսկապէս հպատակուեց պայմաններին որոնք արդէն իրապէս գոյութիւն ունէին:

Հիմնական փոփոխութիւն առաջ բերեց հին Հռոմի նոր պապը, Լեոն Մեծը (442—454). սա էլ իբրեւ աստուածաբան մեծ չէր, բայց առաջնակարգ եկեղեցական քաղաքագէտ էր: Նա հասկացաւ նորից ուղղել իւր նախորդի անըմբռնելի սխալը: Աղեքսանդրիան աստուածաբանութեան հետեւողներից մէկը, Կոստանդնուպոլսի Եւտիքէս վարդապետը, իւր վարդապետական խցի մէջ նուիրուած լինելով բնազանցական մտածողութեան, ընկել էր կատարեալ հերձուածի մէջ. այդ բանը մայրաքաղաքի Փլաբիան պատրիարքին, որը արդէն զզուել էր Աղեքսանդրեան լուծից, ամենայանկալի առիթ տուաւ նրան եկեղեցական պատժի ենթարկելու: Լեոն պապը մի դաւանութեան թուղթ—epistola dogmatica—ուղարկեց Փլաբիանին եւ հաւանութիւն ցոյց տուեց Նոր Հռոմի իւր պաշտօնակցի արածներին: Կիւրեղի յաջորդ Դիոսկորոսը հեշտութեամբ չտարաւ այդ հարուածը, կայսեր ամենակարող Քրիսափիոս մինիստրը նրա

գործիքն էր: Եփեսոսում՝ եգիպտական յաղթանակի տեղում տիեզերական նոր ժողով գումարեցին (449 թ. աւազակային ժողով կոչուած). այդ սուրբ համարուած ժողովում իշխում էր բռնի ոյժը, բայց իսկապէս ասած՝ ոչ աւելի քան այն ժողովներում, որ ընդունում է եկեղեցին: Չնայած Հռոմի բողոքին, Եգիպտոսը միանգամ էլ ամեն կերպ յաղթող դուրս եկաւ, եւ այն ուսմունքը, որ յետոյ—Monophysitismus—մի բնութեան դաւանութիւն էր կոչւում, կարծես թէ բոլոր արեւելցիների ընդունած հաւատն էր դարձել, երբ յանկարծ մեռաւ Թէոդոսը 450 թ. յուլիսի 20-ին: Քաղաքագէտ Պուլքերիա կոյսը իւր ձեռքը առաջարկեց ծեր սենատոր Մարկիանոսին եւ բարձրացրեց նրան կայսերական գահ: Սա առաջի կայսրն էր, որ օծուեց մայրաքաղաքի պատրիարքի ձեռքով: Իշխանութեան փոփոխութիւնով նշան տրուեց կառավարչական հիմնական նոր ուղղութեան: Աղեքսանդրիայի պատրիարքը Եփեսոսի երկու յաղթութիւնով կանգնած էր ամենալաւ ճանապարհի վրայ, թէ տէրութեան մէջ առաջին ոյժը լինելու եւ թէ Արեւելահռոմը դարձնելու մի եկեղեցական պետութիւն: Ահա այդ պատճառաւ կեանքի եւ մահու հարց էր բիւզանդական կառավարութեան համար եգիպտական պատրիար-

քի անկումը։ Բիւզանդիոնը խելացի կերպով հասկացաւ գրաւել և լաւ դաշնակիցներ դարձնել արեւմտահռովմէական կառավարութիւնը և Հին Հռովմի պատրիարքին։ Քաղկեդոնում 451 թ. ժողով գումարուեց, որտեղ ստիպեցին արեւելքի չափազանց ինքնակամ պատրիարքներին ընդունել հաւատոյ այն դաւանութիւնը, որ նախապէս կազմուած էր Հռովմի գիտութեամբ, դիմելով նոյն իսկ սարսափ ազդող միջոցների. կայսերական գլխաւոր ներկայացուցիչները գործում էին միանգամայն պապի դեսպանի համաձայնութեամբ։ Դիոսկորոսին պաշտօնից զրկեցին և աքսորեցին, ինչպէս երբեմն Նեստորին։ Վերջինիս ամենահաւատարիմ կողմնակիցները՝ Թէոդորիտոս Կիւրոսացին և Իբաս Եդեսացին վերահաստատուեցին իրենց աթոռներում։ Արեւելահռովմէական տէրութիւնը եկեղեցական գործերում էլ յաղթանակելով, նորից ամրացրեց իր դերիշխանութիւնը։

Առաջին գործերից յիշելու է այն, որ Մարկիանոսը վերջ տուաւ Հոներին հարկ վճարելը. Ատտիլան զբաղուած լինելով արեւմուտքում, չկարողացաւ զօրեղ կերպով Բիւզանդիոնի դէմ գործել։ Նրա արագ անկումը ազատեց ընդմիշտ արեւելեան տէրութիւնը այդ վտանգից։

Թւում էր թէ արեւելցիները իրենց տարկական բնաւորութեամբ անկամ և լուռ համակերպուել են և ընդունել Քաղկեդոնի որոշումները։ Բայց այդպէս միայն թւում էր։ Աղէքսանդրեան ուսումը, որով առանձնապէս շեշտւում էր Քրիստոսի Աստուածութիւնը, իսկ նրա մարդկութիւնը ընդհակառակը համարեա թէ անհետանում էր, արեւելեան բարեպաշտ ժողովրդի հաւատն էր։ Փոքր Ասիայում Ասորիքում և մանաւանդ Եգիպտոսում շարժուեցին Կիւրեղի և Դիոսկորոսի ուսման հետեւողները, որոնք միայն սարսափել էին բայց չէին յուսահատուել։ Արեւելահռովմէական տէրութեան համար Քաղկեդոնի որոշումը, քաղաքական տեսակէտից նայած, գուցէ նրա ամենամեծ դժբախտութիւնն էր։ Ցանկացել էին գլորել Աղէքսանդրիայի տիեզերական պապին, բայց դրա փոխարէն ստեղծել էին ներքին կրօնական պառակտումներ ամբողջ տէրութեան մէջ։ Այն դարաշրջանում, երբ որ և է քաղաքական մտածողութիւն սկսւում էր եկեղեցական գիտակցութիւնից, ասորական և եգիպտական ազգային գիտակցութիւնը, որ հակայունական էր, սկսեց ամուր կպչել հակաքաղկեդոնեան վարդապետութեանը։ Եւ այդ հանգամանքը արդէն Մարկիանոսի յաջորդ Լեոն Ա (457—474) զգաց շատ որոշակի։

Լեոն, մեծ մականուանեալ, որթոդոքս Յոյն էր՝ ծագումով Թրակիայից. նա իւր գահակալութեամբ պարտական էր արեւելեան զօրաց հրամանատար—magister militum per orientem—*ամենազդեցիկ Ասպար Ալանին. արիոսեան հաւատը սրան իրեն արգելք եղաւ գահ բարձրանալու, բայց Լեոնի իշխանութեան առաջին շրջանի ամբողջ ընթացքում կառավարութեան ղեկը կենդրոնացած էր նրա ձեռում: Լեոնը եւ Մարկիանի պէս օծուեց մայրաքաղաքի պատրիարք Անատոլիոսի ձեռքով* 457 *թ. Փետրուարի* 7-*ին: Ասպարը, ինչպէս Գայնասը, յենուել էր զօրքի գերմանական տարրերի վրայ. եւ թւում էր, թէ սա էլ՝ ինչպէս միաժամանակ Ռիկիմերը Իտալիայում՝ կամենում էր թագաւորներ կարգելու դեր կատարել:*

Բայց այդ նպատակի համար սխալ հաշիւ էր արել Լեոնի ընտրութեան մէջ: Դա Անթեմիոսի կամ Ոլիւբրիոսի նման անուանական կայսր չէր: Նա Գերմանացիների գերակշիռ ազդեցութեան դէմ՝ հանդէս բերեց իւր հայրենակիցների Իսաւրացի թիկնապահ զօրքը որ նոր էր ժողովել: Նոցա առաջնորդ Թարազիկոդիսային, որ խորամանկ եւ սուր զգացմունքներով մի բարբարոս էր, հելենացրեց, տալով նրան „Զենոն քաղցրահնչիւն անունը

եւ ամուսնացրեց կայսր Արեանդնէ աղջկայ վրայ: Ասպարը մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ վերջապէս կատարել տալ կայսեր տուած խոստումը, իւր որդի Պատրիկոսին կեսար հրատարակել տալու: Կայսեր մեծայոյս նաւատորմիղը, որ ուղարկեց Աֆրիկայի ծովահինութեամբ պարապած Վանդալների սարսափելի տէրութեան դէմ, անյաջող ելք ունեցաւ նաւատորմղի հրամանատար՝ կայսեր Բազիլիսկոս փեսայի բացարձակ անընդունակութեան շնորհիւ: Ասում են՝ որ Ասպարը նախանձից նպաստել էր անպէտք եւ ժլատ զօրապետի նշանակելուն, որովհետեւ նա չէր ցանկանում որ կայսրը պատերազմական փառքի արժանանար: Սակայն 471 *թ. Ասպարին եւ նրա որդի Արտաբուրիոսին սպանեցին կայսեր հրամանով: Այդ հարուածը, որով թագաւորն ազատուեց ճնշող խնամակալութիւնից* (Majordomat) *եւ տէրութիւնը գերմանական իշխանութիւնից, զօրեղ տպաւորութիւն թողեց ժամանակակիցների վրայ եւ երկար ժամանակ պահուում էր առակներում:*

Եկեղեցական գործերում Լեոնը անշեղ շարունակեց իւր նախորդի քաղաքականութիւնը: Մարկիանոսի մահից անմիջապէս յետոյ Աղէքսանդրացիք սպանել էին Պրոտերիոս պատրիարքին, որ բռնութեամբ կարգուել էր

նոցա վրայ։ Ողորմելին բացարձակ արժանի էր այդ վիճակին, որովհետև սկիզբը Դիոսկորոսի արբանեակը լինելով, վերջը բոլորովին ենթարկուել էր նրա հակառակորդներին և անպիտան գործիք դարձել։ Դիոսկորոսի ամենաջերմ կողմնակիցներից մէկին՝ Տիմոթէոսին, մեծ ցոյցերով ս. Մարկոսի գահը բարձրացրին։ Լևոնը այդ բանին լրջօրէն վերաբերուեց. դըժուար էր նոր ժողով գումարել, այդ հաւասար կըլինէր բացարձակ կերպով անվստահութիւն արտայայտել Քաղկեդոնի ժողովին։ Դրա փոխարէն կայսրը հաւաքեց բոլոր եկեղեցական նահանգների մետրապոլիտների և եպիսկոպոսների և իր տէրութեան յայտնի աստուածաբանների կրօնական կարծիքները. դոցանից մեծագոյն մասը յօգուտ Քաղկեդոնի էր։ Բռնաւորին հալածեցին և Տիմոթէոսին Բաղիլիկոս (արքայական) մականուն տալով, —առաջին անգամն էր, որ օրթոդոքս կուսակցութիւնը ճանաչուեց իբրև կառավարութեան կուսակցութիւն (Melchites Մելքիտես)—նըստեցրին Աղէքսանդրեան գահի վերայ։ Հաղուագիւտ դէպքերից մէկն էր, որ բիւզանդական կառավարութիւնը յաջող ձեռք ունեցաւ եկեղեցական գործերում, որ շատ զգուշութեամբ պիտի շարժել։ Տիմոթէոսը—ինչ որ այն ժամանակները շատ անսպասելի էր—իրան ցոյց

տուեց մեղմ և համբերող։ Նա մինչև անգամ իր եկեղեցական հակառակորդների սէրը և յարգանքը գրաւեց, թէև հրաժարուեցին սրա հետ էլ միանալուց։

Լևոնը իր մահուանից յետոյ՝ 474 թ. փետրուարի 3-ն, իշխանութիւնը կտակեց իր համանուն անչափահաս թոռ Արեադնէի և Զենոնի որդուն։ Փոքր Լևոնը 474 թ. հանդիսաւոր կերպով իր հօրը կայսրակից օծեց և այնքան յանկարծակի մեռաւ, որ Զենոնը, որը այդպիսով գահի միակ տէրը դարձաւ, բնականաբար ենթարկուեց ամենասոսկալի կասկածների։

Նոր կայսր Զենոնը, որը յենուում էր իր հայրենակից կոպիտ և ատուած Իսաւրացիների վրայ, շատ անժողովրդական էր։ Այդ պատճառով կայսրամայր փառասէր Վերինան փորձեց գահ բարձրացնել իր անընդունակ եղբօրը՝ Բազիլիսկոսին։ Իսաւրացի ամենանշանաւոր զօրավարներից մէկը՝ Իլլուսը դաշնակից էր դաւադրութեան։ 475 թ. վերջին Զենոնը ստիպուեցաւ իր կնոջ հետ փախչել իր հայրենի երկիրը։ Կոստանդնուպոլսում ժողովրդեան կատաղութիւնն արտայայտուեց Իսաւրեան երեկոյով։ Բազիլիսկոսը յենուեց միաբնակների կուսակցութեան վրայ, որոնք 20—25 տարիներից ի վեր ճնշուած էին։

Աքսորուած Տիմոթէոսը վերադարձաւ Աղեքսանդրիա, ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառելով։ Ասիայի եպիսկոպոսները շտապեցին յայտնել իրենց համաձայնութիւնը կայսրութեան նոր հաւատի մասին։ Սակայն Բազիլիսկոսը մի աններելի սխալ գործեց։ Հետեւելով սահմանափակ Եգիպտացու խորհրդին, փորձեց մայրաքաղաքի եպիսկոպոսապետին պատրիարքական իրաւունքից զրկել, որ հիմնուել էր Յոհան Ոսկեբերանից եւ հաստատուել Քաղկեդոնում եւ Եփեսոսին՝ Յովհաննէս Աստուածաբանի քաղաքին, նորից վերադարձնել նրա աւագութեան հին իրաւունքը։ Այդպիսով նա վիրաւորեց Ակակիոս պատրիարքին, որը իւր բարեպաշտութեամբ եւ խելացիութեամբ չափազանց սիրուած էր ժողովրդից։ Վերջինս, վստահացած ժողովրդի համակրանքի վրայ, ամուր պաշտպանեց Քաղկեդոնի օրթոդոքսութիւնը, եւ Բոսփորի ափին Դանիէլ սիւնակեանցը իւր սիւնից յայտարարեց որ ուղղահաւատութիւնը վտանգուած է։ Այն ժամանակ Բազիլիսկոսը այլ եւս ի զուր փորձեց յետ վերցնել իւր սեպհական շրջաբերականով յայտարարած հաւատը։ Իլլուսը եւ իւր եղբայր Տրոկունդոսը անցան Զենոնի կողմը. Բազիլիսկոսին եւ նրա ընտանիքը փակեցին Իսաւրեան մի ամրոցում եւ սովամահ արին։

Զենոնը իւր վերահաստատութեամբ (477) ամենից առաջ պարտական էր մեծ պատրիարքին։ Ուստի կառավարութեան կողմից խելացի կարգադրութիւն էր, որ կրօնական խնդիրների կարգաւորութիւնը թողին այդ պատրիարքին, որ այնքան մեծ չափով քաղաքական հասկացողութիւն էր ցոյց տուել։ Ակակիոսը օրինակելի կերպով դուրս եկաւ այդ փշալից հարցերի միջից։ Նրա շարադրած հենոտիկոնը-հաւատոյ դաւանանքը (482), որ Զենոնը հրատարակեց, պահպանեց երկու սերնդի համար եկեղեցու խաղաղութիւնը։ Նրա մէջ ամուր պահուեց Նիկիայում եւ Եփեսոսում հաստատուած եւ ընդունուած հին հաւատը, իսկ Քաղկեդոնի դժբախտութիւն բերող որոշումներն իսկապէս մի կողմ նետուեցին։ Ս. Կիւրեղի հին դաւանութիւնը վերահաստատելով, Աղեքսանդրիայի եւ Անտիոքի պատրիարքներին միջոց տուեց վերստին հաղորդուել պետութեան եկեղեցու հետ. պատրիարքների օրինակին հետեւեցին նոցա հօտը, բացառութիւն կազմեցին մի քանի աննշան մոլեռանդներ։ Դրանով է բացատրուում այն, որ միաբնակ եկեղեցին օրացոյցների մէջ՝ սրբերի կարգին է դասում Զենոնին եւ Անաստասին, որ նրա յաջորդն էր եւ նրա պէս էր մտածում։ Ամբողջ տէրութեան մէջ քրիստոնեայ եկեղեցու

վերահաստատուած խաղաղութեան օգուտը անսահման էր, որի դէմ առանձին նշանակութիւն չունէր այն հանգամանքը, որ Հին Հռովմի պապ Փելիքս Գ-ը հանդիսաւոր կերպով իրան բաժան յայտնեց: Ազգովին և քաղաքականապէս Լատինները արդէն բաժանուած էին, հետևապէս եկեղեցական բաժանումը միայն դրա անհրաժեշտ հետևանքն էր: Հաւանական է, որ Ակակիոսը՝ խաղաղութիւնը հաստատելուց յետոյ՝ ընդունած լինի տիեզերական պատրիարքի տիտղոսը՝ իբրև միացեալ եկեղեցու առաջնակարգ հոգևոր պետ, իսկ դա յետոյ շատ անգամ վէճի առարկայ էր:

Քաղաքական խնդիրներում Զենոնի կառավարութիւնը շարունակեց յետոյ էլ բաւական անհանգիստ դրութիւն ունենալ: Դրա է, Մարկիանոս իշխանի ապստամբութիւնը շուտով խաղաղացրին, բայց վտանգաւոր դարձաւ մի ուրիշ անձնաւորութիւն: Զօրականների առաջնորդ Իլլուսը արքունիքում աստիճանաբար ձեռք էր բերել այնպիսի ամենակարող մի դիրք, որ իսկապէս այդ տարիներում նրան պէտք է համարել արևելեան պետութեան իրական կառավարիչ: Զօրքը, ամենից առաջ նրա հայրենակից Իսաւրացիք, անպայման ենթակայ էին նրան: Բացի այդ, նա հովանաւորում էր ուսումնականներին և հեղինակներին, դոցա միջից շատ անգամ դուրս էին գալիս տէրութեան բարձր պաշտօնեաններ և դոցա մէջ էին հեթանոսութեան յայտնի և ծածուկ բազմաթիւ հետևողներ, այդպէս Լեոնտիոսը՝ Թրակիան զօրքի հրամանատարը, Պամպրեպիոսը՝ որ պրոֆեսոր էր սկիզբը Աթէնքում, յետոյ մայրաքաղաքում և քաղաքական խնդիրներում առաջնակարգ հեղինակաւոր անձն էր, Մարսոսը և ուրիշները: Իլլուսը շատ յաճախ հըպարտանում էր իւր դիրքի կարևորութեամբ, իսկ այդ հանգամանքը տեղիք էր տալիս ընդհարումների նրա և չափից դուրս ինքնահաւան Արիադնէ կայսրուհու մէջ և որ վերջը յառաջ բերեց պառակտում: Ուստի շատ զարմանալի էր, որ կայսրը արևելքի զօրաց հրամանատարութիւնը այդ անխիղճ յանցապարտին հաւատաց: Երևում է, նա չէր կարող ուրիշ կերպ վարուել: Իլլուսը դէն ձգեց դիմակը. նա միացաւ արտակարգ փառասէր կայսրամայր Վերինայի հետ, որ ընդունեց նորա բոլոր ծրագիրները: Իլլուսի դրդմամբ նա Լեոնտիոսին Տարսոնում կայսր օծեց մի մատուռի մէջ և ներկայացրեց հպատակներին. 484 թ. Յունիսի 27 սա հանդիսաւոր կերպով մտաւ Անտիոք: Նոր կայսրը և նրա կողմնակիցները իսկապէս Իլլուսի ձեռքին պարզ գործիք էին և անմիտ է այն ենթադրու-

թիւնը, իբր թէ նոքա մտածել են նորից վերականգնել հեթանոսութիւնը. այդ առաջ է եկել նրանից, որ Զենոնի վերահաստատուած կառավարութիւնը շատ փիլիսոփաների և քերականների արիւնոտ մարտիրոսութեան ենթարկեց: Ընդհակառակը նորահաստատ կառավարութիւնը իւր ծրագրի մէջ ընդունել էր քաղկեդոնական ուղղահաւատութեան պաշտպանութիւնը. դրանով նա գրաւեց արևելքի բարձր հոգևորականութիւնը, որի ամենայայտնի անդամները մերժել էին Հենոտիկոնը:

Բայց ժողովրդի մէջ քչերն էին հետևում այդ ուղղութեան. ժողովուրդը վարդապետների և քարոզիչների ազդեցութեան տակ էր, իսկ դոցա մեծ մասը միաբնակներ էին: Նոր կառավարութիւնը ժողովրդի մէջ յենարան չունէր, ուստի Զենոնի ուղարկած Գոթացի Յոհաննէս զօրավարը առանց դըժուարութեան յաղթեց Իլլուսին և փակեց Իսաւրեան այն Պապիրիոն դղեակի մէջ, որի մէջ երբեմն մնացել էին Վերինա կայսրուհին և Մարկիանոսը իրենց աքսորի ժամանակ: 488 ապստամբների գլուխները ուղարկուեցին Կոստանդնուպոլիս: Այդ բոլորի բնական հետևանքը այն եղաւ, որ արևելքի շատ եպիսկոպոսներ պաշտօնազուրկ եղան, ամենից առաջ Անտիոքի Կալանդիոն պատրիարքը: Քաղկեդոնականութեան հետևողները ծանր պատժուեցին Իլլուսի կողմնակցութեան համար: Անտիոք եկաւ Զենոնի հին սիրելիներից մէկը, Պետրոսը, որին մի անգամ արդէն պաշտօնից զրկել էին, որովհետև միաբնակ ուղղութեան ծայրայեղ կողմնակից էր, բայց այժմ ընդունեց Ակակիոսի միարարական բանաձևը: Արևելքում կատարուած քաղաքական նոր փոփոխութեան հետ կապ ունի Եդեսիայի պարսկական ուսումնարանի փակումը 489 թ., որը Նեստորի հետևողների վերջին ապաստանարանն էր: Քաղաքական տեսակէտից նայած, շատ խելացի կարգադրութիւն էր, որ արևելեան նահանգներում պաշտպանում էին միաբնակ ուղղութիւնը: Որովհետև նեստորականները պաշտօնապէս Պարսից տէրութեան մէջ ճանաչուած քրիստոնեայ հաւատացեալներն էին, իսկ Հռոմը խելացի կերպով պաշտպանութիւն ցոյց տուեց նոցա օխերիմ թշնամիներին, որոնք այդպիսով իրենց հաւատի շնորհիւ, աներկբայ հաւատարիմ կը մնային հռոմէական տէրութեանը:

Զենոնի ժամանակ իրերի դրութիւնը անհամեմատ աւելի կասկածելի էր տէրութեան Եւրոպական մասում: Գոթերը, թողնելով իրենց բնակավայրերը Պաննոնիայում, անընդհատ ձգտում էին դէպի հարաւ և նորից

սկսեցին տէրութեան համար անվերջ վտանգ դառնալ։ Զենոնի համար առանձին բախտաւորութիւն էր, որ Ամալների թագաւորական ցեղից անկախ, ժողովրդի մէջ զօրեղ կողմնակիցներ ձեռք բերեց հասարակ ծագումից մի զինուոր՝ Թէոդերիխը, որին Յոյները—Strabos—Ստրաբոս կամ Տիարիոսի որդի էին կոչում։ Զօրքի երկու առաջնորդների հակառակութիւնը տէրութեան փրկութիւնն էր։ Կառավարութիւնը, որ ոսկի չէր խնայում, կարող էր ապահով լինել, որ, եթէ Թէոդորիխներից մէկը կամ միւսը իւր դէմ կռուէր, միւսը անպատճառ իրան կօգնէր։ Թէև այս էլ կար, որ իւրաքանչիւր անգամուայ դաշնակիցը Մակեդոնիայում և Թրակիայում աւելի մեծ աւերումներ էր կատարում քան բացարձակ թշնամին։ 478 և 481 թ. Տրիարիոսի որդին յարձակուեց մայրաքաղաքի վրայ, իսկ 487 թ. Թէոդորիխ մեծը։ Երկուսն էլ յաջողութեամբ յետ մղուեցին։ Վերջինիս դէմ Հռովմայեցիներից դուրս եկաւ մի հակառակորդ, որ թէ քաջ էր և թէ յաջող՝ Սաբինեան զօրապետը։ Բայց սա շուտ մեռաւ և տէրութիւնը նոր նեղութիւնների մէջ ընկաւ. մանաւանդ երբ Տրիարիոսի որդին մի հասարակ զինուորից սպանուելով, Գոթերի թագաւորը հակառակորդից ազատուեց, որին Հռովմայե-

ցիները, կռուել և պատրիկիոս տիտղոսներ շնորհելով, ի զուր աշխատել էին գրաւել։ Անզուսպ «դ ա շ ն ա կ ի ց ն ե ր ի ն» նոր բնակութեան տեղեր տուին Դանուբի հովտում. այդ ժամանակ Ռուգեր ազգի փախստական իշխանի դեսպանութիւնը Մեծ Գոթի ուշքը դարձրեց Իտալիայի վրայ, ինչպէս որ Օդովակրը ձգտել էր, որ Բիւզանդիոնը նրան ճանաչէր արևմուտքի կայսերական զօրապետ և կուսակալ, այնպէս էլ այժմ որովհետև տիրում էր այն հասկացողութիւնը թէ հռովմէական տէրութիւնը անբաժան է, Զենոն կայսրը իսկապէս առանձին դաշնագրութեամբ Թէոդորիխին նշանակեց իւր յաջորդ և իշխանութեան մէջ երկրորդ, իսկ նրա ձեռքի տակ մնացած Գերմանացիները կայսերական զինուորներ էին համարւում. Նա պահանջեց կայսրից ծիրանի և ստացաւ նրա յաջորդ Անաստասից։ Թէոդորիխը միշտ չեշտում էր իւր կախումը կայսրից։ Իսկ սա, որ քաղաքական իրաւունքների ձևապաշտ հետևող չէր, այլ շատ սուր դատող դրական քաղաքագէտ էր, միայն այն ժամանակ թեթևացած շունչ քաշեց, երբ նրա «հաւատարիմ հպատակը» Վերոնայի մօտ յաղթեց Օդովակրին և վերջնականապէս մնաց Իտալիայում. Ահա այդպիսով է տէրութիւնը վերջնականապէս ազատուել գերմանական ցե-

ղից իշխողներ ունենալու վտանգից։

Զենոնի մահուան ժամանակ 491 թ. Ապրիլի 11-ին երեւան եկաւ, թէ ինչքան ուժեղ է թագաւորական ցեղի նշանակութիւնը ժողովրդի մէջ։ Կայսեր ընտրութիւնը կախուած էր այրի կայսրուհի Արեադնէից, Լեոն Ա-ի աղջկանից. և նա կայսր ընտրեց և միենոյն ժամանակ իւր համար ամուսին մի քաջածանօթ աշխարհական պաշտօնեայ՝ Անաստաս Սիլենտիարացուն, (491-518) որը— ինչ որ շատ բնորոշ էր այդ ժամանակների համար շատ չանցած քիչ էր մնացել, որ Անտիոքի պատրիարք ընտրուէր։ Սրա կառավարութիւնը համեմատած Զենոնի հետ, համեմատաբար խաղաղ էր։ Իրաւ է հէնց սկզբում ընդհարումներ եղան Իսաւրացիների հետ. նոցա հայրենակից Զենոնը մի տեսակ պրետորեաների գիրք էր տուել մայրաքաղաքի մէջ՝ Փոքր Ասիայի հարաւային լեռնոտ երկրի այդ կոպիտ և կռուասէր հրոսակներին. Զենոնի ազգականները և կողմնակիցները ստացել էին զինուորական ամենակարեւոր պաշտօնները։ Սակայն խռովարար ամբոխը, գրգռուած իրենց առաջնորդներից, քաղաքական կռիւ սկսեց։ Բայց կայսրը ցոյց տուեց իւր եռանդը։ Նա Իսաւրացիներին զրկեց իրենց ստացած ցորենի բաժնից։ Նոքա արիւնալից կռուից յետոյ

քաղաքից դուրս վռնդուեցին։ Սակայն Զենոնի եղբայր՝ Լոնգինոսը, որը ձգտել էր թագի, անցաւ ապստամբների գլուխը։ Պատերազմը շարունակուեց վեց տարի Փոքր Ասիայի հարաւում։ Ապստամբութեան գլխաւորները, որոնք մի տեսակ ազգային բնաւորութիւն տուին, բոլորից սիրուած անձինք էին։ Նոցա հետ էր Ապամէի նախկին արքեպիսկոպոս՝ Կոնոնը, որ իւր աղօթագիրքը փոխել էր սրի հետ։ Բայց Կոտիէի յաղթութիւնից յետոյ 493 թ. ապստամբութիւնը նուազեց, միայն շարունակուեց պատահական յարձակումներով և ամրոցների պաշարումներով և լոկ տեղային բնաւորութիւն ունէր. արեւելահռովմէական կառավարութիւնը ազատուեց Իսաւրեան պատուհասից։

Տէրութեան եւրոպական մասի հիւսիսային նահանգները Գոթերի հեռանալուց յետոյ ժողովրդից զրկուելով, ենթարկուեցին երկրի ներսում ապրող բարբարոսների անընդհատ յարձակումներին։ 493, 505 և 517 թ. յիշուում են Գետերի արշաւանքներ. սոցա մասին կարծում են թէ այն ժամանակուայ սլաւոնական թափառական ցեղերից էին։ Նոքա յաղթում են հռովմէական զօրաւորներին և թալանելով ներս են խուժում Թրակիա, Մակեդոնիա և Թեսալիա։ 499 թ. փիննական

Բուլղարները ծանր հարուած են հասցնում Հռովմայեցիներին Զուրտա գետի մօտ, իսկ 502 թ. ասպատակում են Թրակիան։ Կայսրը երկար պարիսպ քաշելով պաշտպանեց մայրաքաղաքը։ Այդ շրջանից է սկսւում Բալկանեան թերակղզու ժողովուրդների սլաւոնանալը, որ տիեզերական պատմութեան համար առանձին նշանակութիւն ունեցաւ։

Անաստասի ժամանակուայ բոլոր պատերազմներից ամենակարեւորը Պարսից դէմ մղածն էր, որի մասին շատ լաւ տեղեկութիւն ունինք Զուքնին վանքի վարդապետ Ասորացի Յեսուայ սիւնակեցի ժամանակակից պատմութիւնից։ Երկու իշխանութիւններն էլ խախտել էին հին դաշինքները, բայց պատերազմի իսկական պատճառը տուին Հռովմայեցիները, երբ նոքա Պարսից բաժնի Հայոց քրիստոնեայ նախարարներին իրենց հովանաւորութեան տակն առան։ Քրիստոնեայ Հայերը Յոյներին բարեկամ էին մինչեւ որ, Յուստինիանի անմիտ քաղաքականութեան շնորհիւ, կորաւ այդ հարեւան տէրութեան համակրանքը։ 502թ. Կաւատը սկսեց պատերազմը, տիրեց Թէոդոսուպոլսին (Կարին, Էրզրում)՝ Յունաց բաժնի Հայաստանի գլխաւոր քաղաքին։ 503 թ. սկզբին երեք ամսուայ պաշարումից յետոյ մատնութեամբ ընկաւ Ամիդ քաղաքը, որը

տէրութեան ամենագլխաւոր ամրոցն էր Միջագետքում։ Դժբախտ քաղաքը զգաց գազանաբարոյ յաղթողի ամբողջ կատաղութիւնը, որ Հռովմայեցիներին նորից վերադարձրուեց միայն 504 թ.։ Հռովմայեցւոց զօրապետների մէջ աչքի էր ընկնում մանաւանդ զօրականների առաջնորդ (Celer) Կելերը։ Թէ Յունաց եւ թէ Պարսից Միջագետքը սարսափելի կերպով աւերւում էր թէ թշնամիներից եւ թէ բարեկամներից, երբ վերջապէս երկու կողմն էլ ուժասպառ եղան, 506 թ. խաղաղութիւն հաստատեցին՝ հիմք ընդունելով պատերազմից առաջ գոյութիւն ունեցող կացութիւնը։ Հիւսիսային ժողովուրդները Պարսիկներին նեղն էին լծել, կայսրը օգուտ քաղեց այդ հանգամանքից- եւ հակառակ դաշնադրութեան, շինեց Դարա կարեւոր ամրոցը, որ սպառնում էր Մծբին քաղաքին։

Ներքուստ կառավարութիւնը եռանդուն կերպով պարապած էր վերանորոգութիւններով։ Թէ ժամանակակիցները եւ թէ յետագաները շատ են գովում կայսեր այն կարգադրութիւնը, որով նա վերացրեց ոսկու եւ արծաթի հարկը, որ շատ էր ճնշում բոլոր դասակարգերը։ Նա փորձեց նմանապէս պաշտօնների վաճառման դէմ կռուել։ Բնորոշ է ժամանակի ճգնաւորա—վարդապետական հա-

յեացքների համար, որ ժողովրդին արգելում էին նոյն իսկ բարեկենդանի անմեղ զուարճութիւնները, որոնց մէջ իբր թէ գտնում էին հեթանոսութեան մնացորդներ: Ինչպէս որ Անաստասի ժամանակակից Գելասիոս պապը Հռոմում վերջնականապէս արգելեց Լուպերկուլեան տօները, այնպէս էլ կայսրը արգելեց աղջկայ շորեր հագած տղայ պարողների պարերը, ինչպէս նաև Բրիւմայի մայիսեան տօները իրենց ժողովրդական հանդիսաւոր պարերով, որովհետև ամբոխը հարբում էր, չափը կորցնում և ծագում էին շատ անգամ արիւնահեղ վախճան ունեցող ծեծկռտոց: Սակայն կառավարութիւնը ցոյց տուեց իւր իսկական քրիստոնէական առաքինութիւնը, երբ վերջացրեց չափազանց ժողովրդականութիւն ստացած մեծ տօները՝ գլադիատորների և վայրենի գազանների մենամարտութիւնները կրկէսում:

Անաստասի կառավարութիւնը առանձին կարևոր նշանակութիւն ունի ոչ այնքան քաղաքական, ինչքան եկեղեցական տեսակէտից: Կայսրը, իւր նախորդի նման, լոկ քաղաքագիտական միտումներից դրդուած չէր միաբնակներին բարեկամ, այլ նա հետևում էր եկեղեցական այդ ուղղութեանը իւր սրտի խորին համոզմամբ: Նրա գլխաւոր խորհրդատուն՝

Մարինոս Ասորին նոյնպէս բացարձակ միաբնակ էր: Չնայած դրան, կայսրը եկեղեցական քաղաքականութեան մէջ ընտրեց միջին ճանապարհը: Որովհետև Եւրոպան և մանաւանդ մայրաքաղաքը հակուած էին դէպի քաղկեդոնականութիւնը, նա առժամանակ համբերեց Եփիմէոս պատրիարքին, որը նոյնպէս քաղկեդոնական էր, և երբ 496 թ. նրան հը-րաժարեցրին, նրա յաջորդ Մակեդոնիոսը թէև ստորագրեց Հենոտիկոնին, բայց իրան ցոյց էր տալիս կայսեր եկեղեցական քաղաքականութեան կամակոր հակառակորդ: Արևելեան նահանգներից Եգիպտոսը բացարձակ միաբնակ էր, մինչդեռ Պաղեստինը իւր բազմաթիւ վանքերի վարդապետներով օրթոդոքս էր: Ասորիքում տիրում էր Փլաբիանի մեղմ, միջին կուսակցութիւնը: Հենոտիկոնը ընդհանրապէս ընդունում էին իբրև տէրութեան հանգանակ. բայց նրա մեկնութեան մէջ արտայայտուում էր կուսակցութիւնների խորը հակառակութիւնը: Եգիպտացիք և ծայրայեղ մոնոփիզիտները յայտնում էին, թէ նրա միջոցաւ մերժուում է քաղկեդոնականութիւնը, մինչդեռ ընդհակառակը՝ մայրաքաղաքում բացատրում էին որ նրա մէջ իսկապէս արտայայտուած է այն ժողովի որոշումների ընդունելութիւնը: Միջին կուսակցութիւնը խուսափ

կերպով կարծիք չէր յայտնում այդ դժուար հարցի մասին, այլ մոնոֆիզիտներից մղուած առանց իր համոզմանը հակառակելու, բացի Նեստորից, նզովում էր նաև Անտիոքի դպրոցի միւս ներկայացուցիչներին, մանաւանդ Դիոդորոս Տարսոնացուն և Թէոդորոս Մոփսուեստացուն: Անաստասը շատ զօրեղ դիրք էր բռնել: Նա թոյլ էր տալիս, որ նահանգներում, որտեղ ծագումով, լեզուով և պատմութիւնով միմեանցից բոլորովին տարբերւում էին, պարզօրէն պահպանուեն տեղային սովորութիւնները և գոյութիւն ունեցող հայեացքները: Կառավարութիւնն էլ, առանց յետին մտքի, սրտով աշխատում էր պահպանել խաղաղութիւնը և միութիւն ստեղծել: Նոյն իսկ Հռոմի՝ օրթոդոքսութեան կենդրոնի հետ, թէ կայսրը և թէ նրա պատրիարքները քանիցս հաշտութեան փորձեր արեցին: Անաստաս Բ. խաղաղասէր պապի օրով բանակցութիւնները ընթանում էին բաւական յաջող, սակայն նրա վաղաժամ մահը ի դերև հանեց խաղաղութեան յոյսերը: Որովհետև Հռոմի յամառ պահանջը՝ թէ պէտք է Ակակի անունը հանել եկեղեցական գրքերից, Արևելահռոմի պատուին դէմ էր և անընդունելի: Միւս կողմից՝ ծայրայեղ մոնոֆիզիտները անընդհատ մայրաքաղաք էին ուղարկում վար-

դապետներից դեսպանութիւններ. սոցա առաջնորդները՝ հանճարեղ Սևերոսը և եռանդոտ Քսենայիաս Հիերապօլսեցին կայսեր շատ դուրեկան էին: Մէկը միւսի հետևից ժողովներ էին գումարում, բոլորն էլ առանց հետևանքի: Արքունական մատուռներում սուրբ Աստուածը երգում էին մոնոֆիզիտների յաւելուածով. (Աստուած) «որ վասն մեր խաչեցար»: Կոստանդնուպօլսի խռովարար ժողովուրդը, որը սովորաբար ոգևորւում էր և տաքանում միայն կրկէսի ձիարշաւներով և ձեռնածուներով, նոյն յախուռն զգացմունքներով իր վերայ առաւ օրթոդոքսութեան պաշտպանի դերը և վտանգաւոր կերպով աղմըկում էր հաւատի համար: Բարկացած կայսրը 512 թ. Սիդոնում ժողով գումարեց, որի վրայ պարտք դրուեց մի այնպիսի պատասխան խմբագրել, որ այլ ևս կասկածների տեղիք չը լինի: Ժողովի բանիմաց և չափաւոր ղեկավարները՝ Փլաբիան Անտիոքացին և Եղիա Երուսաղէմացին դէմ էին որևէ ծայրայեղ կարգադրութեան, որով վշտացրին Կամարիլայից պաշտպանուած մոլեռանդներին: Կայսրը փոքր առ փոքր ծերացել էր, յոգնել և դիւրագրգիռ դարձել: Նա ձանձրացել էր շարունակ բանակցելով երբէք խելքի չեկող աստուածաբանների հետ, և որոշեց միանգամից միա-

նալ մոնոֆիզիտների հետ, որոնք աւելի վճռողական էին: Այդ էր պատճառը, որ նա գիտակցօրէն թողեց իւր մինչև այդ ժամանակուայ եկեղեցական չափաւոր քաղաքականութիւնը: Նրա մասին մեղմօրէն վկայում է Ցեսուա սիւնակեանցը, թէ նա յիմարացել էր ինչպէս ծերացած Սողոմոնը:

Մակեդոնին հեռացրին և նրա տեղը կարգեցին Տիմոթէոսին, որ ծայրայեղ մոնոֆիզիտ էր. սա խոյն յարաբերութիւն հաստատեց արևելքի եկեղեցիների հետ: Փլաբիան Անտիոքացին, շուտով նաև Եղիա Երուսաղէմացին աքսոր քշուեցին, և Անտիոքի առաքելական գահը բարձրացաւ մոնոֆիզիտների առաջնակարգ ուղղութիւն տուող Սեվերոսը: Տիւրոսի 513 թ. ժողովում հանդիսաւոր կերպով վերստին ընդունեցին Հենոտիկոնը և նզովեցին Քաղկեդոնականութիւնը: Բայց այս անգամ էլ կայսրը ցոյց տուեց իւր մեղմութիւնը. նա յատուկ արգելեց Լիբանեան Փիւնիկիայի կուսակալին, որ վերջինս ոյժ չգործ դնէ Եպիփանէի և Արեթուզայի ըմբոստ եպիսկոպոսների դէմ. «նա չէ ցանկանում պատիժ գործ դնել նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ կասկածելի և վտանգաւոր պատահարներ տեղի կունենան, եթէ պատժելով մի կաթիլ արիւն անգամ թափուի»:

Բայց անհնար էր, որ կայսեր քաղաքականութեան փոփոխութիւնը եւրոպական նահանգներում ընդունուէր առանց հակաճառութեան: 512 թ. մայրաքաղաքում ծագեց մի այնպիսի սարսափելի յեղափոխութիւն, որ մինչև կայսերական թագն անգամ վտանգի մատնեց. բնականաբար ըմբոստացել էին, որպէս զի պաշտպանած լինին վտանգի ենթարկուած օրթոդոքսութիւնը: Մարինոսի և Պղատոն պրեֆեկտի տները կողոպտեցին և այրեցին. ժողովրդի կատաղութեան զոհ գնացին մի քանի դժբախտ մոնոֆիզիտ վարդապետներ: Այդ սարսափների ժամանակ ամբողջ օրերով ամբոխը կրկէսներում երգում էր օրթոդոքս բնագրով շարականներ: Արդէն Արիոբինթոսին կայսր հրատարակեցին, երբ յանկարծ կրկէսն եկաւ Անաստասը՝ առանց թագի և կայսերական զարդարանքի և մունետիկի միջոցով յայտարարեց, թէ ինքը պատրաստ է հրաժարուելու, բայց բազմագլխեան ամբոխի կառավարութիւնը անհնար մի բան է, պետութեան կառավարութիւնը միայն մէկին պիտի յանձնել: Ծերացած դահակալի աներկիւղ լեզուն ազդեց ամբոխի վերայ դիւթիչ զօրութեամբ, աղմկալից ուրախութիւնով նրան նորից կայսր ճանաչեցին և ցրուեցին իրենց տները: Կառավարութիւնը մեծ եռանդով

շուտով վերականգնեց խաղաղութիւնը։

Արեւմտեան նահանգների այդ տրամադըրութիւնից օգուտ քաղեց մի զօրավար։ Վիտալիանը, ծագումով Միւսիայից, որ մի կոպիտ եւ փառասէր անձն էր, 514 թ. Դանուբի նահանգներում բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշը։ Օրթոդոքս հաւատը նրա համար այնքան նշանակութիւն ունէր, ինչքան երբեմն Իլլուսի համար. բայց նա գիտէր, որ եթէ իւր ծրագրի մէջ մտցնի քաղկեդոնականութեան պաշտպանութիւնը, գրաւած կլինէր Եւրոպայի հոգեւորականութեան եւ ժողովրդի համակրութիւնը։ Զօրեղ զօրքի գլուխ անցած, ըստ ոմանց 50,000 «Հոների» հետ, 514 թ. արշաւեց մայրաքաղաքի վրայ եւ կայսեր այնպէս սարսափեցրեց, որ սա խաղաղութեան համար բանակցութեան մէջ մտաւ եւ խոստացաւ ժողով գումարել արեւմուտքի հետ միութիւն հաստատելու։ Հազիւ հազ յետ էր քաշուել Վիտալիանը, նրա դէմ ուղարկեցին Կիւրեղ զօրավարին, որը սակայն յաղթուեց։ Սարսափելի ջարդ կրեց նաեւ կայսեր հօրեղբօրորդին՝ Հիւպատիոսը, նրա զօրքի մեծ մասը կոտորուեց, ինքն էլ գերի ընկաւ։ Ինչպէս առաջ Օդեսոս եւ Անքիալոս, այժմ էլ Սոզոպոլիսը ընկաւ ապստամբների ձեռքը. նա սպառնում էր մայրաքաղաքին ծովի կողմից էլ։

Կայսրը ստիպուած եղաւ գնել իւր հօրեղբօրորդուն, 5000 ֆունտ ոսկի վճարել, իսկ Վիտալիանին պաշտօնապէս ճանաչել Թրակիայի զօրքի հրամանատար-magister militum per Thraciam-։ Հերակլէի ժողովը չկայացաւ, թէեւ Հորմիզդաս պապը Թէոդորիկի թոյլտուութեամբ ուղարկել էր իւր ներկայացուցիչներին. եւ դրա պատճառը այնքան կայսեր երկլեզութիւնը չէր, ինչպէս Թէոփանէսն է յայտնում, ինչքան Հռոմի եկեղեցական քաղաքականութիւնը եւ դաւանաբանական հայեցակէտը, որի հետ այն ժամանակուայ Բիւզանդիոնը չէր կարող որ եւ է միութիւն հաստատել։ 515 թ. պատերազմներ տեղի ունեցան ապստամբ Սկիւթացւոց եւ կայսեր մէջ. սակայն Մարինոսը հիմնովին յաղթեց նոցա ծովի վրայ՝ Սիւկիայի (Բերութ) մօտերքում եւ մայրաքաղաքին հանգըստութիւն պարգեւեց։ Վիտալիանը յետ քաշուեց դէպի հիւսիս. նրա արշաւանքը վերջնականապէս անյաջող ելք ունեցաւ։

Ծերացած կայսեր անընդհատ գլխացաւութիւն էր պատճառում հոգեւորականութիւնը։ Պաղեստինում մեծ ոյժ ունէին վանականները եւ ճգնաւորները. նոքա սուրբ Սաբայի եւ նրա ընկերների գլխավորութեամբ մեծ համախմբումներ էին կատարում եւ բողոքում այն արքունի աստուածաբանութեան դէմ որ

տիրում էր Կոստանդնուպոլսում: Ալեքսանդրիայում գործը մինչև անգամ փոքրիկ ապստամբութեան հասաւ. որովհետև 517 թ. քաղաքի Յունաց ազնուականներն, առանց ժողովրդի և հոգևորականութեան կամքը հարցնելու, Դիոսկորոսին պատրիարք էին նշանակել: Բայց ճարպիկ եպիսկոպոսը հասկացաւ գրաւել իւր հակառակորդներին և, անձամբ Կոստանդնուպոլիս ճանապարհորդելով, հաշտեցրեց իւր հետ նաև կառավարութիւնը: 515 թ. Արէադնէն արդէն մեռել էր. 518 թ. ապրիլի 9-ն նրան հետևեց իւր զառամեալ ամուսինը: Զառամելութիւնից յիմարացած ծերը կորցրել էր որ և է վճռողականութիւն և գործելու ցանկութիւն, այնպէս որ նա իւր յաջորդների մասին անմտաբար ոչինչ կարգադրութիւն չէր արել, թէև նա ունէր ազդեցիկ և հանճարեղ ազգականներ:

Անաստասի մահով վերջանում է Արևելահռովմի պատմութեան առաջին շրջանը: Երկու անգամ տէրութեանը վտանգ էր սպառնացել արևմուտքի պէս գերմանական զինուորական դասակարգի իշխանութեան ենթարկուելու, երկու անգամն էլ յաջող և վերջնականապէս ազատուել էր: Այդպիսի շրջանում, երբ կրօնական և եկեղեցական խնդիրներն այնքան սուր կերպարանք ստացան, ինչքան դուցէ

միմիայն ԺԶ դարում, կայսերական կառավարութիւնը ընդհանրապէս առած՝ ցոյց էր տուել մեծ չափաւորութիւն և հմտութիւն: Եթէ հաշուի չառնենք Անաստասի վերջի տարիների սխալները, ամեն ինչ ամենալաւ գոյնով է ներկայանում. յուզուած մտքերը աստիճանաբար խաղաղուեցին: Առանձին նշանակութիւն չունէր, որ արևմուտքը նեղացած ուռչում էր: Բայց այդ բոլոր յուսալից պայմանները ոչնչացրեց մի պետ, որը իւր սահմանափակութեան մէջ չափազանց փառասէր էր և միութեան ախտով հիւանդ:

Բ.

ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆԻ ԵՒ ԻՒՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԴԱՐԱԳԼՈՒԽ (518—610)

Երբ գահը թափուր մնաց, իշխանութեան յաջորդի մասին մտածում էր ամենակարող սենեկապետ Ամանթիոսը: Նա մտադրուել էր իւր եղբօրորդի Թէոկրիտոսին կայսր հրատարակել տալ: Այդ նպատակի համար նա հարուստ միջոցներ տուեց Իլլիւրիացի Յուստինին, որը ունէր արքունի ամենաաչքի ընկնող մի պաշտօն՝ պալատի պահապանների հրամանատարութիւնը—comes excubitorum (կանանոցի հրամանատար) և նա պիտի գրաւէր այդ

ազդեցիկ պրետորեաններին ներքինու ծրագրի համար։ Սակայն խարերայ Իլլիւրիացին բարբարոսին վայել խորամանկութեամբ, այդ միջոցները գործ դրեց իրեն կայսր հրատարակելու։ Սենատը և ժողովուրդը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ համաձայնուեցին։ Յուստինը ճանաչուած էր իբրև հմուտ զինուոր, բնաւորութեամբ կոպիտ և օրթոդոքսութեան ջերմ կողմնակից։ Որ Ամանթիոսին իսկոյն մի կողմ ձգեցին, շատ բնական էր այն ժամանակուայ բարք ու վարքի համար։ Իրերի վիճակը հիմնովին փոխուեց և այդ արտայայտուեց նրանով, որ Վիտալիանը փայլուն դիրք ստացաւ։ Նա ստացաւ զինուորական բարձր հրամանատարութիւն, իսկ 520 թ. հիւպատոսութիւն։
Յուստինի (518—527) կառավարութիւնը արտաքին պատահարներով շատ աղքատ է, թէ և ոչ աւելի քան անիշխանութեան ժամանակ. Նա մի տեսակ նախապատրաստութիւն էր իւր եղբօրորդու երկարամեայ և նշանաւոր թագաւորութեան համար։ Միայն կովկասեան մանր իշխանների պատճառաւ Պարսից և նրա մէջ տեղի ունեցաւ ընդհարում որը սակայն շուտ վերջացաւ։ Յուստինի կառավարութեան ամենակարևոր դէպքը Հին Հռովմի հետ հաւատոյ միութեան վերահաստատութիւնն է 519 թ. որ պապականութեան ամենամեծ յաղթանակնե-

րից մէկն էր, և որը պարսկական անունով Հորմիզդաս Կամպանացի պապի գործն էր։ Վիտալիանը իբրև օրթոդոքսութեան գլխաւոր նեցուկ՝ կանգնած էր ամենաառաջին կարգում։ Նրա թելադրութեամբ դատապարտուեց մոնոֆիզիտների հոգևոր պետը՝ հանճարեղ Սեվերոս Անտիոքացին։ Անհերքելի է, որ կառավարութեան կասկածը գնալով աճում էր, երբ նա տեսնում էր այդ բռնակալ և անսկըզբունք մարդու գործողութիւնները, որը սակայն շատ էր սիրուած զինուորներից։ Երբ նա հոգևորականութեան համակրանքն էլ գրաւեց, թագաւորութեան համար այնպիսի քաղաքական վտանգ կը ներկայացնէր, ինչպէս երբեմն Սեվերոսի տան համար թիկնապահների առաջնորդ Պլաւտիանն էր։ Ուստի շատ պարզ է, որ կառավարութիւնը հետևեալ տարին արդէն յետ չնահանջեց անհրաժեշտ չարագործութեան առաջ և ոչնչացրեց կայսեր իրական պաշտօնակցին, և հազիւ թէ սխալ լինի հասարակական կարծիքը, որ կայսեր եղբօրորդուն էր համարում յանցանքի սկզբնապատճառ։ Մի առժամանակ կառավարութիւնը ստիպուած էր կամայ թէ ակամայ եկեղեցական քաղաքականութեան մէջ ընթանալ Վիտալիանի բռնած ճանապարհով։ Միութիւնը կընքուեց, որի համար Արևելահռովմը չափա-

զանց թանգ վճարեց: Դատապարտեցին իրենց ազգային եկեղեցու ամենաթանգ սրբերի յիշատակը, յուշարձանների միջից ջնջեցին Մեծ Ակակիոսի և նրա յաջորդների անունները: Դրա միակ բացատրութիւնը այս կարող է լինել, որ գահաժառանգ Յուստինիանը, որի համաձայնութիւնը ձեռք բերելու համար հռովմէական հոգևոր ատեանը առանձին եռանդով աշխատում էր՝ լաւ և ուղիղ ըմբռնած լինելով նրա կարևորութիւնը, հէնց այն ժամանակն էր մտածում և ծրագիրներ կազմում արևմտեան տէրութիւնը նորից միացնելու: Եթէ հարկաւոր էր գրաւել արևմտեան լատինախօս նահանգների և նրա ազդեցիկ ու թունդ օրթոդոքս հոգևորականութեան համակրանքը, ամենաառաջին պայմանն էր Հռոմի հետ հաշտութիւն կայացնել, և դրա համար ոչ մի գին բարձր չէր: Ամենամեծ խստութեամբ տէրութեան նոր հաւատը ընդունել տուին արևելքում և Փոքր Ասիայում. յիսունից աւելի եպիսկոպոսներ, մեծաւ մասամբ բարեպաշտ, ուսումնական և ծերացած մարդիկ զրկուեցին պաշտօններից և ենթարկուեցին խիստ աքսորի: Միայն չհամարձակուեցին Եգիպտոսին ձեռք տալ. դեռ էլի յիսուն տարի շարունակ մոնոֆիզիտները այդտեղ ապաստան էին գտնում և Փոքր Ասիայի և Ասորիքի այդտեղ փախած

եկեղեցական պետերը անդադար վիճում էին Քրիստոսի մարմնի ապականութեան և անապականութեան մասին: Արևելահռոմի համար քաղկեդոնութեան վերահաստատութիւնը մի անուղղելի քաղաքական սխալ էր: Վեցերորդ դարում նկատելի էր, որ ամեն տեղ արթնանում էր ազգայնութեան գիտակցութիւնը, բայց դարու հոգու համեմատ՝ այդ արտայայտւում էր եկեղեցու միջոցաւ: Ասորական և եգիպտական եկեղեցիները, որ սկիզբն առան Յուստինիանի ժամանակ, ատելութեամբ տէրութիւնից երես դարձրին. այդ շատ կարևոր նահանգների մէջ սկսեց տիրապետել հակատէրունական և հակաթագաւորական զգացմունքը: Այն ժամանակուայ ամբողջ արևելքում նկատելի դարձաւ հակահռովմէական ուղղութիւնը: Նոյն բնազդական ժողովրդական ատելութիւնը ոգևորում էր նաև Յոյներին՝ Լատինների դէմ: Յուստինիանով է սկսում այն դարձը, երբ փորձում են թօթափել լատինական պաշտօնական պալատական և դատաստանական լեզուի անհաճոյ շղթան: Ուստի տէրութեան օգտի տեսակէտից կարելի է միայն ցաւել, որ Հռոմի հետ միութիւն կայացաւ: Սակայն Վիտալիանը և Յուստինիանը ընդունել տուին իրենց ուզածը և 525 թ. Զատկին՝ Կոստանդնուպօլի-

որ նիրկայ եղաւ մի հանդիսի. թէ ինչպէս Յովհաննէս պապը, որին Թէոդորիկոը յանձնարարել էր մի բաւական չարագուշակ պաշտօն՝ գնալ և համոզել որ Արևելահռովմը մեղմութեամբ վարուի արիանոսների հետ, մայրաքաղաքի պատրիարքական եկեղեցու մէջ պատուոյ տեղը նստեց՝ տիեզերական պատրիարքից բարձր և պատարագ մատոյց լատիներէն լեզուով: Յուստինիանն արդէն իրապէս իւր ձեռն էր առել կառավարութեան իշխական ղեկը, երբ 525 թ. ապրիլի 1-ին Յուստինը նրան կայսրակից հրատարակեց և օծեց: Միևնոյն ժամանակ նրա ամուսին Թէոդորան ևս, որ առաջ կրկէսում պարող կին էր, իւր կայսերական հօրեղբօր ձեռքից ստացաւ թագ: Կայսրուհու, որին Յուստինիանը այնքան յարգում էր, նախկին կեանքը, ինչպէս որ պիտի եզրակացնել նրա առաջուայ քաղաքացիական ապրուստի եղանակից, արատներից անաղարտ չէ եղել. բայց մի բան չպէտք է մոռանալ, որ այն հայհոյանքները, որ դարերի ընթացքում թափուել են նրա գլխին, ծագում են մի գրքից, որ յիշատակարանների՝ ամենակասկածաւոր գրականութեան (Memoiren litteratur) կատարելատիպն է: Թէ արքունիքի մթնոլորտից հեռացրած սենեկապետը՝ իւր դաղազուած ծերութեան մէջ, անլուր և թունաւոր սուտ է հնարել, հեշտ է շատ դէպքերում ապացուցանել, որով ստիպում է զգոյշ լինել նրա միւս ցուցմունքների վերաբերմամբ ևս: Յամենայն դէպս, Թէոդորայի վարքը իբրև թագուհու, անարատ է: Նրա թշնամիներն էլ չեն կարող ժխտել, որ նա արտակարգ հասկացողութիւն և խելք ունէր քաղաքական և թէ եկեղեցական գործերում: Եթէ Յուստինիանը իւր արտասովոր կնոջ խրատներին աւելի լսած լինէր, դրանից տէրութեան համար գժբախտութիւն չէր ծագիլ:

527 թ. օգոստոսի 1-ն մեռաւ Յուստինը և Յուստինիանը (527—565) իրապէս միապետ դարձաւ: Յուստինիանի կառավարութիւնը բիւզանդական պատմութեան մէջ կազմում է կարևոր յեղաշրջան. Արևելահռովմի պետը նորից փորձում է գրաւել արևմտեան տէրութիւնը, որ խլել էին Գերմանացիները, և վերականգնել նախկին տիեզերական միապետութիւնը: Աննկուն հետևողութիւնը, որով նա իւր կառավարութեան ամբողջ ժամանակամիջոցում առաջ տարաւ իւր աշխարհակալական ծրագիրը, վերջ ի վերջոյ յաջողութեամբ պսակուեց և նրա անունը մեծացրեց յետագայ սերունդների առաջ: Սակայն տիրապետութեան այդ յանդուգն քաղաքականութիւնը վեր էր տէրութեան զինուորական և տըն-

տեսական ոյժերից և դա էր իսկապէս հիմքը, որ յետագայ դարերում քայքայումը անխուսափելի դարձաւ: Արևելահռովմի այս տօնուած կայսեր թէ արտաքին և թէ եկեղեցական քաղաքականութիւնը հաւասարապէս վնասակար էր և կործանիչ տէրութեան համար:

Պատերազմները, որ մղում էին գլխաւորապէս օտար երկրներից վարձուած զինուորներով, կայսրից պահանջում էին ահագին միջոցներ: Անաստասի հարուստ գանձարանը դատարկուել էր մասամբ Յուստինի ժամանակ, որ ոչ մի կերպ անտեսաբար չէր կառավարում և մանաւանդ նրա եղբօրորդու շռայլելովը, որ ուզում էր ժողովրդեան համակրանքն իրան գրաւած ունենալ: Մեծածախս կառավարութեան միշտ աճող կարիքներին ստիպուած էր բաւարարութիւն տալ՝ եկեմից ղեկավար թիկնապահների զօրապետ (praefectus praetorio) Յովհաննէս Կապպադովկացին, որ կոպիտ և բանակալ մի անձն էր, իւր միջոցների մէջ ընտրութիւն չէր անում, բայց իւր անընկճելի եռանդով՝ տնտեսական գործերում մի արտակարգ հանճար էր: Այն մութ պատկերը, որով ժամանակագիրները ներկայացնում են նրա ագահութիւնն ու կաշառակերութիւնը, ապահովապէս մեծաւ մասամբ հաստատ է. բայց

չպէտք է մոռանալ, որ արևելցին սովոր է կառավարութեան վերայ նայել իբրև իւր երդուեալ թշնամու վերայ, որը ծծում է իւր հպատակների տնտեսական միջոցները, իսկ նրա ելևմտից մինիստրին համարում է ամենազզուելի գործիք այն իշխանութեան, որը կողոպտում է մասնաւոր մարդկանց փողի քսակները: Յուստինիանը լաւ հասկացաւ իւր մինիստրի կարևորութիւնը և նրան պաշտօնի մէջ պահեց իւր կառավարութեան ամբողջ առաջին կիսում:

Ներքուստ կառավարութիւնը մեծ եռանդով գործեց ամենից առաջ ձիարշաւի խմբակցութիւնների դէմ, որոնք չափազանց ուժեղացել էին: Անարդար կըլինէր, եթէ կրկեսի կուսակցութիւնները համարէինք լոկ սուլթանական քմահաճոյքով կառավարուած մայրաքաղաքի անգլուխ ամբոխի խմբակցութիւններ կամ նէապոլիտական խուժանի (Maffia) նման ազատ որմնադիրների ամբոխում: Խմբերը կոչուում էին «դեմոյք» — «ժողովրդականք» և ունէին իրենց կանոնաւոր ընտրած առաջնորդներին: Նախահելլենական քաղաքացիութեան գիտակցութիւնը նրա մէջ իւր վերջին ապաստարանը, իւր մարմնացումն էր գտել: Ամենից շատ կարելի է նոցա համեմատել նախկին Պտղոմեանների ժամանակ մակե-

գոնական «ekklesia Alexandrias —Ալեքսանդրիայի ժողովներին»։ Կրկեսի այդ խմբերը, շնորհիւ մայրաքաղաքի արտակարգ նշանակութեանը, այնպիսի ազդեցութիւն էին ձեռք ձգել, որ կառավարութիւնը ստիպուած էր նոցա հետ հաշուի մտել. արքունիքը և պաշտօնեաները պատրաստ էին որոշ գոյնի պատկանել։ Մինչեւ Անաստասի ժամանակ իշխել էին կանաչները, Յուստինիանի ժամանակ ղեկն անցաւ կապոյտների ձեռքը։ Կառավարութիւնը 532 թ. սկզբում փորձեց անկողմնակալ կերպով խառնուել նոցա գործերին, պատժելով երկու խմբերից չարագործներին, որպէսզի այդպիսով կարողանայ վերջապէս ազատուել կուսակցութիւնների խնամակալութիւնից։ Սակայն դրա պատճառաւ ծագեց Նիկայի կոչուած խռովութիւնը։ Քաղաքում սոսկալի հրդեհ պատահեց և աւելի մեծացրեց յեղափոխականների կատաղութիւնը։ Ի զուր անցան կայսեր զիջողութիւնները՝ պաշտօնից հեռացնել ամենատելի պաշտօնեաներին, թէև ինքն էլ անձամբ, ինչպէս երբեմն Անաստասը, կրկեսի մէջ խոնարհութիւն ցոյց տուեց։ Երեւան եկան ղեկավարների նպատակները. յունուարի 19-ին Հիպատիոսը՝ Անաստասի եղբօրորդին, հակաթոռ կայսր հրատարակուեց։ Դրութիւնը չափազանց վտանգաւոր էր։ Կայսրը

և նրա զինուորները, նոյն իսկ Բելիզար հռչակաւոր զօրապետը, որոշել էին փախչել։ Այդ րոպէում Թէոդորան իւր վճռողականութեամբ ազատեց թագաւորութիւնը։ Նորընտիր կայսրը վճռողական րոպէում չունեցաւ անհրաժեշտ եռանդը։ Կապոյտներին գրամի միջոցաւ և խոստումներով նորից գրաւեցին, մինչեւ Բելիզարը և Մունդոսը ապստամբութիւնը խեղդեցին արեան մէջ։ Պաշտօնաթող ծառայողները նորից բռնեցին իրենց տեղերը։ Նիկայի ապստամբութեան յաղթական ճնշումը մի տեսակ սահմանաքար է կազմում արեւելահռոմէական զարգացման համար։ Ժողովուրդը և սենատը դադարում են գերակատար լինելուց քաղաքականութեան մէջ։ Բացարձակ միապետութիւնն առանց սահմանափակման, իշխող է դառնում։

Այժմ վերջապէս կարող էր Յուստինիանը հետամուտ լինել իւր վաղուց փայփայած աշխարհակալական ծրագրերին։ Բնորոշ է, որ արդէն հետեւեալ տարին Վանդալների տէրութեան հետ հաշիւները վերջացրին։ 532 թ. սեպտեմբերին Պարսիկների հետ յաւիտենական խաղաղութեան դաշն կապուեց, որով կարելի եղաւ արեւմուտքի դէմ յարձակողական պատերազմ սկսել։ Գերմանական ծովահէնների աֆրիկեան տէրութիւնը վաղուց

ընկել էր իր բարձրութիւնից: Տիրապետող սակաւաթիւ Վանդալները կասկածանքով էին նայում իրենց հպատակների բազմութեան վերայ, որ թէ ծագումով և թէ կրօնով իրենցից տարբերւում էին: Ազատասէր Մաւրիտանցիների դէմ պատերազմը անյաջող էր: Հիլդերիքոսը (523—530) այն կարծիքն էր ունեցել, թէ տէրութիւնը կարելի է փրկել միանալով Բիւզանդիոնի հետ և ուժ տալով կաթոլիկ հպատակներին: Գելլիմերը (530—533) ընդհակառակը վերադասեց «ազգային» քաղաքականութիւնը: Յուստինիանի քաղաքական միջամտութիւնը յօգուտ գահազուրկ թագաւորի, մնաց առանց հետևանքի, ինչպէս որ յուսացել էր արևելահռոմէական դիւանը: Սակայն կայսերական խորհրդատուները արդարացի կերպով զինուորական և տնտեսական պատճառներով ամենածանր կասկածներ էին յայտնում: Կայսրը սկսել էր տատանուել, մանաւանդ երբ լսեց ելեմից մինիստր Յովհաննէսի ծանրակշիռ կարծիքը. բայց արևելքի մի եպիսկոպոսի «աստուածառաք» երազը նրան թելադրում է հաստատուն մնալ իր սկզբնական որոշման մէջ: Անկասկած որոշման օգնել են Տրիպոլսի և Սարդինիայի ապստամբութիւնները, որոնք բարեկամաբար յակուած էին դէպի Հռոմայեցինե-

րը: 533 թ. Կոստանդնուպոլսի նաւահանգըստից արշաւեց նաւատորմիղը, որ ունէր 10,000 հետևակ և 5000 ձիաւոր զինուորներ, Բելիսարի անսահման հրամանատարութեան տակ: Աֆրիկա անցնել շատ դիւրացրեց Օստգոթների կառավարութիւնը, որը անհեռատեսութեամբ օգնեց նոցա. Սիկիլիայի պաշտօնեաները պատուէր էին ստացել հռոմէական նաւատորմղին ամէն տեսակ նպաստ հասցնել: Բախտը նպաստեց Բելիսարին սպասածից աւելի: 533 թ. սեպտեմբերին նա իջաւ Աֆրիկա և գրաւեց բնիկների համակրանքը. մինչդեռ Վանդալները անսպասելի կերպով յարձակման էին ենթարկուած, միայն այն ժամանակ մտածեցին պաշտպանուելու, երբ թշնամին իրենց հողի վրայ էր: Տասներորդ մղոնաչափի մօտ Գելլիմերը անհամեմատ մեծ զօրքով յարձակուեց թշնամու վերայ: Բելիսարի յաղթութիւնը որոշեց նաև մայրաքաղաքի վիճակը, որը ողջունեց յաղթողին ուրախ աղաղակներով: Յաղթուած թագաւորը փախաւ Բուլլա Ռեգիա: Նա իր եղբօր՝ Ցազոնի զօրքով ուժեղացած, որը նորից ընկճել էր ապստամբ Սարդինիան, նորից դուրս եկաւ Բելիսարի դէմ: 533 թ. դեկտեմբերին Տրիկամարոնի մօտ Վանդալները յաղթուեցին երկրորդ անգամ: Թագաւորը փախաւ Նումիդեան լեռները:

Նա շուտով անձնատուր եղաւ և զարդարեց յաղթողի իրաւացի արժանացած յաղթական գնացքը մայրաքաղաքում: Վանդալների թագաւորութեան մաւրիտանական և կղզիների տիրապետութիւնները անձնատուր եղան առանց ընդդիմութեան: Զօրամնաց արշաւանքով Հռոմայեցիները նորից ձեռք էին բերել Աֆրիկան: Բելիզարը գլխաւոր հրամանատարութիւնը յանձնել էր Դոմեստիկոս Սոլոմոն քաջ զօրապետին. սա արշաւեց աւրասեան լեռնային երկրի խորքերը, որ անջատուել էր Վանդալների անկանոն իշխանութեան ժամանակ: Ամրոցներով ապահովացրին Հռոմայեցիների նոր գրաւած երկիրները: Թէև հետևեալ տարիներում Հռոմայեցիները բաւական յաճախ անգամ ստիպուած էին կռիւներ մղել թէ Մաւրերի և թէ նոյն իսկ իրենց ապստամբ զօրագնդերի փառասէր առաջնորդների դէմ, ընդհանրապէս հռոմէական իշխանութիւնը հաստատուեց Աֆրիկայում: Կարթագէնը այն թեմի գլխաւոր քաղաքը դարձաւ, որ համարեա դարուկէս ենթակայ էր արևելեան տէրութեանը:

Համարեա Վանդալների տէրութեան կործանումից անմիջապէս յետոյ, սկսուում է Իտալիայի Օստգոթների դէմ պատերազմը: Նա տևեց մօտ 20 տարի և դրա պատճառը Յուս-

տինիանի կառավարութեան եղանակի մէջ պիտի որոնել: Պատերազմը սկսուեց շատ թերի միջոցներով և մեծաւ մասամբ այդպէս էլ շարունակուեց: Ինչքան դրաւիչ և յանդուգն էր աշխարհակալական քաղաքականութիւնը, այնքան ողորմելի և խեղճ էր զինուորական ոյժը: Թէև իրաւ է այդ զգացումը աւելի ուժ ստացաւ վերջին Ամալների միանգամայն անմիտ քաղաքականութեամբ, որով նոքա ժողովրդի մէջ ծագեցրել էին չափազանց հակառակութիւն և տէրութիւնն էլ թուլացրել: Ամալասվինտան՝ Թէոդորիխ Մեծի աղջիկը, և նմանապէս Թէոդահատը, որ յետոյ առաջինի կառավարչակից և սպանողը դարձաւ, երկուսն էլ իրենց հռոմէական կրթութեամբ և ուսումնականութեամբ օտարացել էին իրենց ցեղից: Ամալասվինտան Հռոմայեցիներին նըպաստում էր և պաշտպանում. տէրութեան կառավարութեան ղեկը յանձնուած էր Հռոմայեցի մարդկանց: Երկու կառավարիչներն էլ ինքնակործան դաւաճան յարաբերութեան մէջ էին մտել Արևելահռոմի հետ: Բայց երբ սպանեցին թագուհուն, որ դաշն էր կապել Յուստինիանի հետ, կայսրը ցանկալի պատճառ ունեցաւ պատերազմ յայտարարելու: Բելիզարը 535 թ. Սիկիլիայում ափ իջաւ 7500 մարդկանցով. համարեա ամբողջ կղզին ըն-

կաւ նրա ձեռքը. մինչդեռ Մունդոսը յարձակուեց Դալմատիայի վրայ: Ողորմելի Ամալը (Թէոդահատը) արդէն որոշել էր իր գահը Յուստինիանին տալու, երբ Օստգոթների զէնքի յաջողութիւնը Դալմատիայում փոխեց նրա մտադրութիւնը, և ազգային պատերազմասէր կուսակցութեան ձեռքը ձգեց կառավարութիւնը: Բելիզարը անարգել մտաւ Ստորին Իտալիա, որի բնակիչները բացառապէս Հռովմայեցիներ էին: Միայն Նէապոլը կարճ ժամանակով ընդդիմացաւ: Մինչ այդ թագաւորը անգործ սպասում էր մայրաքաղաքում: Այդ ժամանակ ժողովրդի կատաղութիւնը փոխուեց բացարձակ ապստամբութեան: Ամեներին հրատարակեցին գահազուրկ. Թէոդահատը փախչելիս սպանուեց, և Վիտիգէսին, որ թագաւորական ծագումից չէր, վահանների վրայ բարձրացրին (թագաւոր կարգեցին): Սակայն գործը հսկայական էր. ազատել հիմքից խախտուած տէրութիւնը, այդ թէև քաջ, բայց սահմանափակ և ընդհանուր կացութիւնը ըմբռնելու անկարող մարդու ուժերից միանգամայն վեր էր: Փոխանակ Հռովմը պաշտպանելու, նա շտապեց Ռաւեննա, այնտեղ պսակուեց Ամալասվինտայի դուստր՝ Մատասվինտայի հետ, որպէսզի օրինական դարձնէ իր թագաւորութիւնը: Միևնոյն ժամանակ

կարծում էր, որ հիւսիսում հեշտ կլինի հետևել Ֆրանկների ընթացքին, որոնց երկու կողմն էլ աշխատում էին գրաւել: Այն ժամանակ Բելիզարը 536 թ. Դեկտեմբերի 9-ին հոգևորականութեան, սենատի և ժողովրդի հրաւիրելով գրաւեց Հռովմը, որ շատ թոյլ էր պաշտպանուած: Ռոմանական բնակիչների համակրանքը նրան դիւրութիւն տուաւ հեշտութեամբ վերցնել Միջին—Իտալիայի կարևոր տեղերը: Վիտիգէսը ամենայն ուժով աշխատեց ուղղել իր սխալը: Նա գոթական բոլոր զօրութիւնով արշաւեց Հռովմի վրայ, և սկսեց այն հռչակաւոր պաշարումը որ տևեց մի ամբողջ տարի. և չնայած որ կայսերական կառավարութիւնը կարողանում էր շատ քիչ օգնութիւն հասցնել, բայց Բելիզարի հանճարեղ ղեկավարութեամբ առաջնորդուած, պաշտպանութիւնը վերջացաւ Գոթերի կատարեալ անյաջողութիւնով, երբ Բելիզարին ստորադրեալ Յովհաննէս զօրապետը գրաւեց Արիմինում կարևոր քաղաքը. միւս կողմից էլ նրա Իսաւրացիները ստիպեցին Վիտիգէսին 538 թ. Մարտին յետ նահանջել: Միաժամանակ Բիւզանդիոնից նոր օգնութիւն հասաւ: Նարսէս ներքինին երևաց Պիցենումում 7000 ընտրեալ զօրքով: Սակայն նրա ունեցած հրահանգութիւնը, որ կայսերական դիւանից դիտմամբ

անորոշ էր խմբագրուած, նրան տալիս էր համարեա թէ Բելիզարից անկախ գիրք: Թէ ինչքան էր ընկել Գոթերի վարկը, այդ երեւում է նրանից, որ Մայլանդն էլ է փորձում Բելիզարի կողմն անցնել: Մունդիլասը Լիգուրիայից այնտեղ անցաւ և գրաւեց այդ նշանաւոր քաղաքը և հարեւան տեղերը: Բայց այդ ժամանակ վերջապէս Գոթերի թագաւորը Փըրանկների թագաւորի հետ դաշն կապեց, նոցա տալով Պրովանսը: Գոթերը և Թէոդիբերտից ուղարկուած Բուրգունդիոնները տիրեցին Մայլանդին: Շատ չանցած Աւստրազեան թագաւորը ինքը երեւաց Վերին Իտալիայում սարսափի մէջ գցելով ոչ պակաս Գոթերին քան Յոյներին: Երբ Փրանկները յետ քաշուեցին, Բելիզարը տիրեց Փեզուլէ և Աւքսիմում և 539 թ. պաշարեց Գոթերի Ռավեննա մայրաքաղաքը: Նա ինչքան քաջ զօրավար էր, նոյքան էլ հմուտ քաղաքագէտ էր, և հասկացաւ ի դերև հանել Իտալիայի բաժանման ծրագիրը որ առաջարկել էին Փրանկները Գոթերին: Այդ ժամանակ էր որ կայսերական դիւանի միջամտութեամբ կարծես թէ առանց հետեւանքի էին մնալու նրա ձեռք բերած յաջողութիւնները: Խոսրովը, որին անհանգիստ էին անում Հռովմի յաղթութիւնները, պատրաստուել էր յարձակուելու Ասորիքի վրայ:

Ուստի Յուստինիանի օգուտն էր ինչպէս էլ լինի վերջացնել արեւմուտքի պատերազմը: Նա Գոթերի թագաւորին առաջարկեց Պօ գետի միւս ափի երկիրները, մինչդեռ մնացած թերակղզին մնալու էր Հռովմայեցւոց ձեռքին: Բելիզարի ըմբոստ փառասիրութիւնը ի վնաս տէրութեան՝ ոչնչացրեց այդ շատ խելացի ծրագրի իրագործումը: Նա ձևի համար ընդունեց Գոթերի թագաւորի առաջարկութիւնը, որի համաձայն ինքն էր ընդունելու Իտալիայի թագաւորի աստիճանը: Ռավեննան անձնատուր եղաւ, և թագաւորը գերի ընկաւ: Վերին Իտալիայի գոթական հրամանատարները, համարեա առանց բացառութեան, յայտնեցին իրենց հնազանդութիւնը և հպատակութիւնը: Թըւում էր որ ամբողջ Իտալիան նորից վաստակուած էր Հռովմայեցւոց պետութեան համար: Այն ժամանակ Բելիզարին կանչեցին որ ստանձնի Պարսից դէմ պատերազմի հրամանատարութիւնը: Նա առանց վարանելու կատարեց այդ հրամանը, և Կոստանդնուպօլիս տարաւ Գոթերի թագաւորին ու թագաւորական պալատի գանձերը:

Հռովմի յաղթանակը վաղաժամ էր: Անհեռատեսութեամբ հրամանատարութեան զանազան զօրապետների մէջ բաժանելը և նոր կառավարութեան տնտեսական ճնշումը այն-

պիսի սխալներ էին, որոնցից օգտուեց ազգաւէրների կուսակցութիւնը: Սոքա ապստամբեցին: Երկու կարճ միջանկեալ կառավարութիւններից յետոյ, Բադուիլային կամ Տոտիլային 541 բարձրացրին թագաւորական վահանի վրայ: Մի տարուայ մէջ տեղի ունեցաւ կատարեալ փոփոխութիւն: Հռովմայեցիները մի քանի պատերազմներում յաղթուեցին: Առանց ժամանակ կորցնելու գլխաւոր տեղերի պաշարմամբ, Գոթերի թագաւորը յաղթական ընթացքով անցաւ Միջին—Իտալիա: 542 թ. հարաւն էլ էր նրան հպատակում: 543 թ. ընկաւ Նէապոլը: Ի զուր Բելիզարին նորից Իտալիա հրաւիրեցին: Սա պաշտօնով ուրիշից կախուած, շատ քիչ զօրքով և առանց փողի, չկարողացաւ արգելք լինել, որ Տոտիլան 546 թ. Հռովմին էլ տիրէր: Քաղաքը զրկուեց իւր բնակիչներից, հրդեհի մատնուեց, պարիսպների մի մասը կործանեցին. և միայն Բելիզարի միջամտութիւնը քաղաքագիտական եղանակաւ՝ արգելք եղաւ նրա վերջնական աւերման: Բայց երբ թագաւորը դէպի Լուկանիա քաշուեց, Բելիզարը մտաւ Հռովմ. բնակիչները նորից վերադարձան և արագութեամբ պարիսպները նորոգեցին: Տոտիլայի փորձը՝ յետ գրաւել քաղաքը, անյաջող անցաւ: Սակայն այդպէս էլ Բելիզարի կացութիւնը շատ

դժուար էր: Կայսերական դիւանը նրան օգնութիւն չէր հասցնում: Կարիք էլ չկայ կարծելու՝ թէ Յուստինիանը այդպէս վարւում էր չար դիտաւորութեամբ: Հիւսիսային ժողովուրդների յարձակումը Բալկան թերակղզու վրայ և տէրութեան գանձարանի կատարեալ դատարկութիւնը, բաւականաչափ պարզում են կառավարութեան այդ վարմունքը: Բելիզարը վերադարձաւ Կոստանդնուպօլիս: Հըռովմը նորից ընկաւ Գոթերի ձեռքը: Տոտիլան համարեա բացարձակ տէր էր Իտալիայի: Նրա նաւատորմիղը տիրեց և աւարի առաւ Սիկիլիան, յարձակման էր ենթարկում Սարդինեան և Էպիրոտեան ափերը:

550 թուականը նշանաւոր է Յուստինիանի Իտալական քաղաքականութեան յեղաշրջմամբ: Գերմանոսը՝ Կայսեր եղբօրորդին, Օստգոթների Մատասվինտա իշխանուհու ամուսինը, իբրև ընդհանուր զօրապետ (generalissimus) պէտք է յանձն առնէր Իտալիայի զօրաց հրամանատարութիւնը: Մտադըրուած էր գերմանական և հռովմէական ազգակցական կապերով, հաշտեցնել գերմանական և հռովմէական ազգային տարրերի միմեանց հակասող շահերը: Սակայն Գերմանոսը անակընկալ մեռաւ Սերդիկայում՝ պատերազմի պատրաստութիւնների ժամանակ, որը ձգձը-

ունել էր, որովհետև Սլաւոնները և Հոնները հեղեղել էին Իլլիւրիկումը:

Վերջապէս Յուստինիանը արտայայտեց իւր եռանդը պատերազմական գործում:

Նարսէսի անձի մէջ գտաւ իւր ցանկացած առաջնորդին, որի զինուորական բարձր հանճարի առաջ բոլորը խոնարհւում էին կամովին. սա իւր ձեռին ունենալով հարուստ դրամական միջոցներ, կարողացաւ հէնց առաջին անգամ հանդէս գալուց տպաւորութիւն թողնել իւր զօրքովը, որի մեծագոյն մասը բարբարոսներից տուած օժանդակ գնդերն էին: Նրանց մէջ առաջին տեղը բռնում էին Լանգոբարդների թագաւորի վարձկանները, որ նա ուղարկել էր համաձայն իւր կռած դաշինքի: Չնայած որ Փրանկներն ու Գոթերը փորձեցին Նարսէսի ճանապարհը կտրել, նա ցամաքով հասաւ Ռաւեննա: Միջին Իտալիայի Ապեննիններում՝ Տագինայի մօտ (552 թ. ամառուայ մէջ) տեղի ունեցաւ վճռողական ճակատը, որը կարելի է այդ ազնիւ ցեղի ազգային հարուածը համարել և որը իսկապէս վերջ տուաւ Գոթերի իշխանութեանը Իտալիայում: Յուսահատական պատերազմը Տեյայի առաջնորդութեամբ 553 թ. վերջացաւ Կամպանիայի Սարնոսի մօտի պարտութիւնով: Աւելի վտանգաւոր դարձաւ Հռովմայեցիների համար Փրանկների արդէն շատ ուշացած միջամտութիւնը: Նոցա երկար չեզոքութիւնը փայլուն ապացոյց է, թէ Մերովինգեան հարստութիւնը քաղաքականապէս դեռ ինչքան տհաս էր: Այժմ էլ Փրանկները իրենց գործը շատ վատ տարան: Ալեմանա—Փրանկական ժողովրդական յարձակումը Լեւթարիս և Բուտիլինոս հերցոգների առաջնորդութեամբ, մասամբ ժանտախտի զոհ գնաց, մասամբ Նարսէսի թրին Կապուայի մօտ: Երբ, գլխաւորապէս Գոթերի մնացորդների օգնութեամբ, ոչընչացրին նաև այդ ստոր խառնիճաղանջ ամբոխին, ամբողջ Իտալիան վերջնականապէս վերստին ընկաւ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ, և տէրութեան հետ նոր միացած թերակղզին կարգաւորելու կարևոր պաշտօնը յանձնուեց Նարսէս պատրիկիոսին:

Ժամանակով՝ Օստգոթների իշխանութեան կործանելուց յետոյ, անմիջապէս հետևում է Պիրինեան թերակղզու գործերի մէջ միջամտութիւնը: Որպէս զի Ագիլա գահաժառանգին Վեստգոթների Աթանագիլդ թագաւորի դէմ պաշտպանած լինեն, 554 թ. Սպանիա ուղարկեցին Լիբերիոս պատրիկիոսին: Կորդուբան ընտրեցին յունական սպանիական նահանգի միջնավայր. բայց նոցա անհաստատ տիրապետութեան էական մասերը կազմում

էին, թէեւ Դանը եւ ուրիշ պատմագիրներ աւելի մեծ են ընդունում, մի քանի կարեւոր ծովային ամրոցներ, ինչպիսիք են Կարթագօ, Սպարտարիա, Մալակա եւ Ասիդոնիա։ Այդ յարձակողական պատերազմները, որ միանգամայն բարձր էին Արեւելահռոմի ոյժերից, արգելք դարձան պաշտպանելու պետութեան հիւսիսային սահմանները, որ անհամեմատ կարեւոր էր։ Մենք լսում ենք, որ Հոները, Սլաւոնները եւ Անտերը անդադար յարձակւում էին Դանուբի հարաւային նահանգների վրայ։ Իլլիւրիկումը եւ Թրակիան նոցա աւերումների մշտական տեղերն էին։ Աւելի սարսափելի էր 540 թ. արշաւանքը, որը տարածուեց մինչեւ Յունաստան եւ ընդդիմութիւն գտաւ միայն Իսթմոսի ամրութիւնների առաջ։ 559 թ. Հոները (Բուլղարները) եւ Սլաւոնները սպառնում էին նոյն իսկ մայրաքաղաքին. զառամեալ Բելիզարը նրանց յետ մղեց։ Կառավարութեան ամրութիւնները՝ պաշտպանուած չլինելով բաւականաչափ զօրքերով, մնացին միանգամայն անօգուտ. դրամ վճարելը եւ ընծաները՝ փոխանակ յետ կանգնեցնելու անյագ բարբարոսներին, շարունակ գրգռում էին նոցա անցնել Դանուբը։

Արեւմտեան պատերազմների պատճառաւ

տրամադրելի զօրքերի պակասութիւնը զգալի եղաւ նաեւ դէպի Պարսկաստանը ունեցած թոյլ քաղաքականութեան մէջ։ Յուստինի մահուանից անմիջապէս առաջ, ծեր Կաւատը պատերազմ էր սկսել չնչին պատճառներով, որի ժամանակ Բելիզարը առաջին անգամ իբրեւ զօրավար դեր կատարեց։ Դրա մէջ ուշադրութեան արժանի է Արաբների կարեւոր դերը եւ հանդէս գալը. որոնք մինչեւ այդ կառավարւում էին երկու մեծ տէրութիւնների սահմաններում իբրեւ փոքրիկ աւատական իշխանութիւններ եւ այն չափով ու այնքան ժամանակ էին հնազանդւում, ինչ չափով իրանց էր հաճելի։ Մունդիրը, Խիրայի աւատական իշխանը, կռւում էր Պարսից բանակում։ Յուստինիանը 531 ին Սարակինոսների բոլոր գաւառակները, որ հպատակում էին Հռովմին, ստորադրեց Խարիթին, Գաբալայի որդուն, եւ նրան թագաւորական տիտղոս տուաւ։ Նրա պարտքն էր ամենից առաջ դէմ դնել Պարսից մասի իւր հայրենակիցներին։ Նոյն տարին պատերազմի դաշտ դուրս եկաւ ինքը՝ Պարսից թագաւորը եւ Բելիզարին լաւ ջարդ տուաւ Կալինիկոսի մօտ, թէեւ յաղթութիւնը առանձին նշանակութիւն չունեցաւ։ Թագաւորի մահից եւ Խոսրովի գահ բարձրանալուց յետոյ, 532 թ. հաշ-

տատուեց յաւիտենական խաղաղութիւնը,
որի մէջ Հռոմը յանձն առաւ ստորացուցիչ
պայմաններ. ամենից առաջ տարեկան տուր-
քեր պիտի վճարէր Կովկասեան ամրութիւն-
ների պահպանութեան համար. Հռոմը ամեն
կերպ կամենում է ազատ լինել արեւմուտ-
քում գործելու: Արդէն ութ տարի յետոյ
երկրորդ պատերազմը սկսուեց: Դրա համար
այնքան էլ հարկաւոր չէին Վիտիգէս թագա-
ւորի և հռոմէական Հայաստանի ճնշուած
մեծամեծների դեսպանութիւնները: Խոսրովը
ինքը կամենում էր պատերազմ, որովհետև
իւր Հռոմէացի հակառակորդի աշխարհակա-
լութիւնը և իշխանութեան ծաւալելը իրան
երկիւղ էր ազդում: Նա պատերազմը վարեց
անսովոր եռանդով: Արդէն 540 թ. յարձա-
կուեց Ասորիքի վրայ: Ամուր քաղաքները
ստիպուած էին մեծ գումար վճարել որպէս
զի նա հեռանայ: Որոնք պաշտպանւում
էին, ընկնում էին մէկը միւսի հետեւից, ամենից
առաջ ընկաւ Անտիոք գլխաւոր քաղաքը: Նրա
բնակիչներին արեւելցիների հին սովորութեամբ
տեղափոխեց իւր մայրաքաղաքի մօտը, որ-
տեղ նա հիմնեց մի նոր Խոսրով—Անտիոքիա
յունական-քրիստոնէական հաստատութիւն-
ներով: Հետեւեալ տարիներում Միջագետքի
կռուի դաշտում պատերազմը մղում էին փո-

փոխակի յաջողութեամբ: Ամենայայտնի դէպքը
Եդեսիայի անյաջող պաշարումն է Պարսիկների
կողմից 544 թ.: Ասորական քրիստոնեաները
ամուր կերպով հաւատում էին իրենց սուր-
բի՝ մեր Տիրոջ «անձեռագործ դաստառակի»
հրաշագործ պաշտպանութեանը: 545 թ. տե-
ղի ունեցաւ զինադադար: Սակայն Խարիթի
և Մունդիրի մէջ կռիւը շարունակւում էր,
ինչպէս նաև Լազիստանում: Այդ նահանգը,
որ համապատասխան էր հին Կոլխիսին, կա-
պուած էր Հռոմի հետ, որտեղից նշանակ-
ւում էին նրա թագաւորները՝ աւատական
հպատակութեամբ: Երբ հիմնարկեցին Պետրա
նաւահանգիստը և հռոմէական պաշտօնեա-
ները մենավաճառութեամբ կեղեքում էին
Լազերին, ժողովրդի կատաղութիւնը շատ
սաստկացաւ: Գուբազէս թագաւորը անցաւ
Պարսից կողմը: Խոսրովը, որ Վրաստանի տէրն
էր, անյագութեամբ օգտուեց հանգամանքից, որ-
պէս զի կարողանայ հաղորդութիւն հաստատել
Սև ծովի հետ: Կարևոր Պետրան ընկաւ Պարսից
ձեռքը: Բայց երբ 549 թ. Հռոմայեցիները
նորից վերսկսեցին պատերազմը աւելի մեծ
եռանդով, Լազերը կրկին անցան նոցա կողմը.
ինչպէս որ սովոր են փարուել այդպիսի աւա-
զակաբարոյ թագաւորութիւնները, բռնել ու-
ժեղի կողմը: 551 թ. Հռոմայեցիք վերստին

գրաւեցին Պետրան. և հետևեալ տարիների ճակատներում օրեցօր աւելի էին յաղթող հանդիսանում: Ուստի զինադադարը տարածուեց նաև Լազիստանի վրայ և վերջապէս 562 թ. հիսնամեայ խաղաղութեան դաշն կապուեց: Դրանով Հռոմեացիք պարտաւորւում էին տարեցտարի բաւական խոշոր գումար վճարել. իսկ դրա փոխարէն Լազիստանը ընդմիշտ նոցա ենթակայ ճանաչուեց. և դա է միակ յաջողութիւնը, որ ձեռք բերին արեւելքում:

Ինչպէս որ Յուստինիանի կառավարութիւնը արտաքուստ յայտնի նշանաւոր սահմանաքար է ներկայացնում բիւզանդական պետութեան զարգացման մէջ, այնպէս էլ ներքին կառավարութեան մէջ բնորոշւում է մի շարք մեծագործ կարգադրութիւններով: Այդտեղ առաջին տեղը բռնում են շինութիւնները: Գուցէ բիւզանդական պետութեան ոչ մի շրջան չունի այնպիսի մեծ շինարարական գործունէութիւն, ինչպէս Յուստինիանի կառավարութիւնը: Նոր քաղաքներ հիմնեցին, հները զարդարեցին բաղնիքներով, ջրմուղներով և պալատներով. շինեցին կամուրջներ: Կանոնաւոր կերպով երկրի բոլոր սահմանները ամրացնում էին բերդերով, որոնք, իրաւ է, հիւսիսային սահմաններում, որ ամենից շատ

էին վտանգի ենթակայ, չէին կատարում իրենց դերը. իսկ ամենից շատ զարմանալի է, համապատասխան դարու բնաւորութեան, կրօնական հիմնարկութիւնների շատութիւնը: Յուստինիանը առանձին եռանդով աշխատում էր եկեղեցիների և վանքերի շինութեան համար: Էլ-Աքսան Երուսաղէմում և մանաւանդ Ս. Սոփիայի տաճարը Կոստանդնուպօլսում, դեռ այսօր էլ վկայ են իշխանապետի բարձր զգացմունքներին: Նա իրաւունք ունէր հպարտանալու թէ Սողոմոնին էլ է գերազանցել: Թէ ինչեր կարող էին անել, նաև հարուստ հպատակները, որոնք նոյնպիսի ըղձացմունքներ ունէին, դեռ այն ժամանակներում, ցոյց է տալիս բարեպաշտ Յուլիան սեղանաւորի գործը՝ Ռավեննայի Սան-Վիտալէի հրաշագեղ շինութիւնը, որը շինուել է մենակ այդ մասնաւոր մարդու միջոցներով, և զարդարուել գոյներով հարուստ մօզաիկներով:

Յուստինիանի կառավարութիւնը իւր արտաքին բոլոր շքով չէ կարող երջանիկ համարուել. տեղի ունեցան բաւական արտասովոր դժբախտ պատահարներ: 542 թ. զարհուրելի ժանտախտը, որը չորս տարի շարունակ տևեց, ժամանակակիցների համար համարւում էր աստուածային բարկութեան ապացոյց: Բազմաթիւ երկրաշարժներ աւերե-

ցին ամենափառաւոր քաղաքներ։ Ամենասարսափելի հարուածը դիպաւ Անտիոքին, որ Յուստինի ժամանակ 526 թ-ի զարհուրելի աւերումից երկու տարի յետոյ, նորից նոյնպիսի դժբախտութեան հանդիպեց։ Վերաշինութեան ծախքերի համար կայսերական գանձարանը կանոնաւոր կերպով տալիս էր շատ մեծ նպաստ։ Դժուար է հասկանալ, թէ ինչպէս նա կարողանում էր թէկուզ փոքր ի շատէ, բաւարարութիւն տալ այդ չափազանց մեծ պահանջներին մեծածախս պատերազմների հետ միասին․ հպատակները գանգատւում էին հարկերի ծանրութեան տակ, բայց իսկապէս մեծ գործեր էլ էին կատարւում։

Ամենից առաջ Յուստինիանի անունը յետագայից համար միացած է հռովմէական օրէնքների հետ, որին նա ամբողջացրած ձեւ տուեց։ Ամենագլխաւորն էր մի գրքի մէջ միացնել արդարադատութեան բոլոր աղբիւրները՝ *իրաւունքը* և *օրէնքները*-jus et leges-դրանով հնացած իրաւունքները կրճատւում էին, գրականութեան միջից հակասութիւնները վերանում․ նոր կարգերի պիտի ենթարկէին բաւական թւով իրաւագիտական հաստատութիւններ։ Այդ կարևոր մեծ գործը յանձնուեց իրաւագէտների մի յանձնաժողովի Տրիբոնիանի ղեկավարութեամբ։ 529 թ․ դուրս

եկաւ *Յուստինեան ձեռնագիրը*·-codex Iustinianeus-, որ մի ժողովածու էր բոլոր այն *սահմանումների* (Constitutio) որ ընդհանուր ընդունելի էին։ 533 թ․ գլուխ բերեցին աւելի դժուար գործը՝ իրաւաբանական գրութիւններից ստեղծել օրէնքների մի գիրք-Digestae։ Միևնոյն ժամանակ հաստատութիւնների համար կազմեցին իրաւագիտութիւն սովորելու մի դասագիրք, որը պիտի օրինական ոյժ ստանար և գործածութեան մէջ մտնէր *Դիգեստների* հետ միաժամանակ, 533 թ․ Դեկտեմբերի 30-ին։ Յանձնաժողովի վեցամեայ աշխատութիւնը երեւան էր հանել նրա առաջի հրատարակութեան՝ *կոդեքսի* զանազան թերութիւնները։ Ուստի 534 թ․ լոյս տեսաւ *նախնական ընթերցուածների կրկնուած կոդեքս*-Codex repetietae praelectionis-։ Յուստինիանը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, թէ դրանով վերջապէս լրանում է օրինագրութիւնը։ Ապագայ սահմանումների համար նախատեսնուեց առանձին յաւելուած՝ *Նոր սահմանումներ*-Novellae Constitutiones-։ Երբ օրէնքի այս նոր գիրքը ոյժի մէջ մտաւ, դատաստաններում միայն այդ էին թոյլ տալիս․ միայն դրա վրայ էին պարտաւոր ուսուցանելու պետութեան յայտնի դպրոցներում՝ Կոստանդնուպոլիս, Հռովմ և Բէյրութ։

Վերջապէս պէտք է յիշել Յուստինիանի գործունէութիւնը նաև եկեղեցական խնդիրների վերաբերեալ: Ոչ մի կայսր եկեղեցական գործերի վերահսկողութիւնը այնպիսի եռանդով չէ տարել, բայց ոչ մի կայսր էլ չէ տեսել որ իւր գերիշխանութիւնը այնպէս անսահման կերպով ընդունուէր եկեղեցուց, ինչպէս Յուստինիանը: Նա իրապէս թագաւոր էր և քահանայ: «Հակառակ կայսեր կամքի և հրամանի առ հասարակ ոչինչ չպէտք է պատահի եկեղեցու մէջ», յայտարարում է 536 թ. ժողովը: Եւ իսկապէս Յուստինիանը չափաւոր կերպով ազդել է կրօնի դաւանաբանական զարգացման վրայ՝ մեծածաւալ յօդուածներով. դրա ապացոյցն է նրա նամակը Մենասին Որիգինեան թիւր հաւատի մասին և 543 թ. նրա հրովարտակը երեք գլխի մասին: Անուրանալի է, որ նա իւր եկեղեցական քաղաքականութեան մէջ ամէն կերպ ձգտում էր 519 թ. ծանր սխալը նորից ուղղել և մոնոֆիզիտներին յետ գրաւել: Եգիպտոսում իշխում էին «Հեստեալները»: Ասորիքում և Միջագետքում ժողովուրդը նոցա կողմն էր, և այդ հանգամանքը պարտական էր իւրաքանչիւր կառավարութիւն ի նկատի առնել: Բացարձակ կերպով նոցա պաշտպանում էին թէ Թէոդորա կայսրուհին, որ այս խնդրում էլ արտայայտեց իւր քաղաքագիտական սրատեսութիւնը և թէ կայսերական տան և արքունիքի բազմաթիւ անդամները:[1] Գայթակղութեան քարը մնում էր քաղկեդոնականութիւնը: Ի զուր անցան Լեոնտիոսի և սկիւթեան վարդապետների փորձերը՝ փոխել Լեոնի յօդուածները, համաձայնեցնելով Կիւրեղի աստուածաբանութեանը. այնպէս որ եթէ Սեվերոսը՝ մոնոֆիզիտների ամենայայտնի ուսուցիչը, փոքր ինչ բարի կամք ունենար, միութիւն ստեղծելու հնարաւորութիւն կար. ի զուր էր որ կայսրը իւր հրամանների մէջ լռութեան էր տալիս քաղկեդոնական յօդուածները: 533 թ. կրօնական զրոյցի ժամանակ արտայայտեցին ամենամեծ զիջողութիւն, բայց այդ էլ մոնոֆիզիտների վրայ ազդեցութիւն չարաւ: «Աստուածապաշտ Աւգուստան» (կայսրուհին) անդադար աշխատելով իւր բարեկամների համար, յոյս ունէր օրինական ճանապարհով ոչնչացնել քաղկեդոնականութիւնը: Մայրաքաղաքի գահի վրայ արդէն բարձրացել էր նրան համակարծիք Անթիմոսը: Բայց Հռոմի

1. Յուստին Բ-ը եւ Սոփիան մինչեւ գահ բարձրանալը մոնոֆիզիտների կողմն էին պահում: Ժողովրդի հասկացողութեան մէջ «հեստեալները» համարւում էին բարեպաշտներ, եւ այդ արդարացի է:

Ագապետ պապը, Եփրեմ Անտիոքացուց զգուշացրած, ճիշտ ժամանակին միջամտեց։ Արեւմուտքը, որ քաղաքականապէս նորից գրաւուել էր, չէր կարելի թոյլ տալ որ եկեղեցական խնդիրներով նորից բաժանուէր։ 536 *թ. ժողովը նզովեց Անթիմոսին և Սեվերոսին։ Երբ* 537 *թ. Աղեքսանդրիայի Տիմոթէոս արքեպիսկոպոսը մեռաւ և նրա յաջորդի ընտրութեան մասին ժողովրդի ու ազնուականութեան մէջ անհամաձայնութիւն ծագեց, կայսերական կառավարութեան համար ցանկալի առիթ էր, անլուր բռնութիւններով մոնոփիզիտների այդ վերջին ապաստանարանում ևս ընդունել տալ տէրութեան եկեղեցին, թէև իրաւ է միայն արտաքին ձևով։ Կայսերական եկեղեցու կողմը միայն պահում էին խեղճութեան մատնուած, երբեմն հարուստ միջոցների տէր՝ մոնոփիզիտների եկեղեցական կալուածներով գրաւուած արքեպիսկոպոսութիւնը, բարձր պաշտօնեաները և քաղաքի Յունաց ազնուականների մի մասը։ Սակայն բոլոր այդ անյաջողութիւնները չկարողացան նրան յետ պահել, որ մի կողմ թողնէր իւր միարարական ծրագրերը և դաւանաբանութեան մէջ աշխատելու ձգտումը, որ հիւանդութեան էր հասցրած։ Սակայն եկեղեցական քաղաքագիտութեան տեսակէտից,*

չափազանց նուրբ մտածուած մի կարգադրութիւն էր երեք գլուխների դատապարտութիւնը։ Անտիոքեան դպրոցի մեծ ուսուցիչը՝ Թէոդորոս Մոփսուեստացին, որի մասին քաղկեդոնականութիւնը լռութիւն էր պահպանել, Թէոդորիտ Կիւրոսացու և Իբաս Եդեսացու զանազան գրութիւնները, մարդիկ որոնց ուղղահաւատութիւնը չորրորդ ժողովը յատկապէս ճանաչել էր, այժմ—հարիւր տարի անցնելուց յետոյ—, նզովքի ենթարկուեցին։ Բայց դա ոչ միայն միանգամայն քաղկեդոնականութեան դէմ էր և լռելեայն դատապարտութիւն Լևոն մեծի աստուածաբանութեանը, այլ և իրապէս սրբագրում էին այն ժողովը և գործնական կեանքից հանում։ Պարզ կերպով վերականգնեցին հին հենոտիկոնների ծրագիրը։ Հռովմից դատապարտուած Ակակիոսը և սուրբ Փլաբիանը դրանով փառաւոր կերպով արդարացան։ Միութիւն ըստեղծելու համար հազիւ թէ կարելի լինէր աւելի մեծ զիջումներ անել։ Բայց այդ բոլորը շատ ուշ եղաւ։ Թէև արևելքի պատրիարքները և եպիսկոպոսները, որ սովոր էին հաւատալու ինչ որ կայսերական դիւանը նոցա առաջարկում էր, ծանր սրտով՝ բայց ընդունեցին։ Թոյլ և փոփոխամիտ Վիգիլիոսը, որ բազմել էր Պետրոսի գահի վրայ, ամենաողորմելի

կերպով կայսեր մաանեց, որը իրապէս կառավարում էր եկեղեցին, Հռովմի եկեղեցու դիրքն ու աստիճանը: Տիեզերական հինգերորդ ժողովը փակուեց միանգամայն հլու հպատակուելով կայսեր հրամաններին: Չնայած դրան, այդ արդիւնքն էր, որ ամբողջ պետութիւնը ամենազօրեղ գոգուման մէջ էր դրել, երեւաց իբրեւ կատարեալ անյաջողութիւն: Մոնոֆիզիտները մնացին իրենց բաժան դրութեան մէջ: Ընդհակառակը Իտալիան եւ Աֆրիկան գտնում էին՝ թէ այդ որոշումներով վնասւում է քաղկեդոնականութիւնը, որ բարձր էր գնահատւում ամբողջ արեւմուտքում: Վերին Իտալիայի եւ Իստրեան եպիսկոպոսները պառակտումը հասցրին հերձուածի, որ մի քանի սերունդ տեւեց: Եւ Աֆրիկայի Փեկունդոս Հերմիանեցի եպիսկոպոսը համարձակ խօսքերով կայսեր երեսին էր զարկում, սուրբ գրքից օրինակներ բերելով (Ոսիաս, Դաթան, Աբիրոն եւն.), որ նա իր իշխանութեան իրաւունքների սահմանից անցնում է: Միայն Քրիստոսն է որ միաժամանակ թագաւոր է եւ քահանայ. նա չի տուել թագաւորներին այն, ինչ որ քահանային է յատուկ: Սոքա այնպիսի ձայներ են, որ արդէն հնչել էր Դոնատոս Մեծը. եւ այդ հին ժամանակներից ի վեր կազմում է արեւմը-

տեան եկեղեցու արդարացի առանձնայատկութիւնը: Օրինականութեան մէջ քարացած արեւելքը այդ բաները կը լսէր մեծ զարմացմամբ, գուցէ նաեւ արդար բարկութեամբ. սակայն յետագայ դարերում նոյն բաները արձագանք գտան նաեւ Բիւզանդիոնում:

Այդ բոլոր անյաջողութիւնները Յուստինիանին չշփոթեցին եւ նա շարունակեց մերձեցում գլուխ բերել: Դեռ իր թագաւորութեան վերջի տարին, առանց յոգնելու, դաւանաբանութիւններ արտադրող քահանայ-կայսրը, մի հրովարտակ արձակեց, որ բարեպաշտ ականջների համար շատ վիրաւորական էր, որով տէրութեան դաւանանք էր հրատարակուելու «Աֆթարտոդոկետիզմոսը» — Տիրոջ մարմնի անապականութեան ուսումը, որ նոյն իսկ մոնոֆիզիտներից շատերից մերժուած էր: Միայն կայսեր վաղահաս մահը 565 թ. ազատեց օրթոդոքս եկեղեցականներին հաւատոյ ամենամեծ հալածանքներից՝ պաշտօնազրկութիւնից եւ աքսորից:

Մինչդեռ մոնոֆիզիտների վրայ նայում էին ընդհանուր եկեղեցուց թէկուզ «բաժանուած» անդամների վրայ, եւ նոցա հետ վարւում էին ակներեւ մեղմութեամբ. ինչպէս սովոր է միշտ վարուելու բիւրոկրատիան, երբ նա գործ ունի լաւ կազմակերպուած եւ հա-

ւատարիմ հետեւողներ ունեցող եկեղեցական համայնքների հետ, առանց այլեայլութեան էին վարւում միւս հեստեալ համայնքների հետ, որոնք թւով փոքր էին։

Յուստինիանի, իւր կառավարութեան ըսկըզբներում արձակած մի շարք հրովարտակները ապացուցանում են, թէ ինչպիսի եռանդով ձգտում էր որ կայսերական հաւատը բոլոր հպատակներն ընդունեն։ Հին հերձուածողների մնացորդները, որոնց մէջ Արիանոսները իրենց հիմնարկութիւնների հարստութիւններով կառավարութեան ագահութիւնը շարժել էին, երեք ամիս ժամանակ ստացան ընդունելու պետութեան կրօնը. այլապէս սպառնում էր աքսոր։ Սամարինների վրայ էլ գործադրեցին կրօնափոխութեան այդ բռնի ձեւը. բայց բոլոր ժողովուրդը ոտքի կանգնեց եւ մի նոր կայսր հրատարակեց։ Միայն արեան հեղեղների մէջ ընկճուեց ապստամբութիւնը։ Երկիրը կործանուեց։ Դրա հետ միասին սկսուեց կանոնաւոր ինկվիզիցիական դատաստան հելլենական կրօնի բոլոր թէ ծածուկ եւ թէ յայտնի հետեւողների դէմ. բայց հէնց բարձր դասակարգի եւ պաշտօնեաների միջից էին դրա բազմաթիւ հետեւողները։ Որոշուեց ստացուածների գրաւում եւ իրաւազրկութիւն քաղաքական պաշտօն ստա-

նալու։ Բաւական թւով յարգուած պաշտօնեաներ ինքնասպանութիւն գործեցին։ Հին կրօնի կենտրոնը Աթէնքն էր, եւ ներկայացուցիչները նոր պղատոնեան փիլիսոփայութեան ուսուցիչներն էին։ Յուստինիանը, որի համար ամենից առաջ կարեւոր էին հնահաւատ հաստատութիւնների հարուստ կալուածները, 529 թ. յարքունիս գրաւեց պղատոնեան ակադեմիայի հիմնարկութեան կարողութիւնը, եւ այնտեղի համալսարանում արգելեց փիլիսոփայութեան եւ իրաւագիտութեան ուսումը։ Վերջին եօթ ուսուցիչները գաղթեցին Պարսկաստան։ Հեթանոսական հոգեւորականութիւնը Փոքր-Ասիայում դեռ բազմաթիւ կողմնակիցներ ունէր, մանաւանդ գիւղական ժողովրդի մէջ։ Յովհաննէս Եփեսացին, Ասորի պատմաբանը, որը ինքն իրան անուանում է հեթանոսների առաջնորդ եւ կուռքերի կործանող, եւ միանգամայն գրաւած էր Յուստինիանի վստահութիւնը, յետագայ տասնամեակներում մեծ չափով աշխատել է նոցա հաւատափոխութեան համար։ Նա հպարտանում է թէ 70,000 մարդ է մկրտել։

Անհամեմատ ուրախալի պատկեր է ներկայացնում եկեղեցու զարգացումը արտաքին կողմից։ Յուստինիանը իւր կրօնական-քաղաքական կառավարչական ծրագրի գլխաւոր

նպատակն էր համարում, ինչպէս որ պետութեան մէջ հաստատեց հաւատի միութիւն, նմանապէս հեթանոսների մէջ տարածել քրիստոնէական կրօնը։ Նա նոյն իսկ իւր քաղաքական կապերը այդ նպատակին էր ծառայեցնում, և իւր հաւատոյ առաքեալների համար ձեռք բերում հարևան զօրեղ իշխանների հովանաւորութիւնը։ Ուստի Յուստինիանի, ինչպէս նաև նրա անմիջական նախորդների ժամանակը, ներկայանում է միսիոնարական գործունէութեան ամենածաղկեալ զարգացման միջոց։

Քրիստոնէական քարոզչութիւնը միաժամանակ յաջող ընթացք ունէր Հերուլների մէջ՝ Սինգիդունումի շրջակայքում, որ Սև ծովի հիւսիսում ապրող Հոնական ցեղ էր, և Կովկասեան ազգերի մէջ։ Նոցա թագաւորները մկրտուելու համար գալիս էին մայրաքաղաք. սոցա ընդունած կրօնին հետևում էր ժողովուրդը։ Աֆրիկայում Սահարայի օվազիսներում տարածուեց քրիստոնէութիւնը։ Եմենում քրիստոնեաների արիւնալից հալածանքը եբրայական Դհու Նուվաս թագաւորից, գրգռեց արևելքի բոլոր քրիստոնեաներին։ Եմենի յաղթական տիրապետութիւնը 526 թ. Աբեսինիայի Եթովպիական թագա. որի կողմից, մեծ ուրախութիւն պատճառեց

ամէնքին և կայսերական հրամանով եգիպտական մի հոգևորական, եպիսկոպոսի կոչումով ուղարկուեց հարաւային Արաբիա։ Միսիոնարութեան մէջ աւելի գործունեայ էին մոնոփիզիտները։ Մի Ասորի վարդապետ քարոզում էր Օրտէլիների մէջ՝ որոնք հաւանականօրէն հարաւային Հայաստանի մի քրդական ցեղ էին։ Յուստինիանի ժամանակ սկսեց Յուլիանը՝ Աղէքսանդրիայի մի կրօնաւոր, Նուբիացիներին դարձնել, իսկ նրա սկսածը վերջացրեց նրա յաջորդ Լոնգինոս եպիսկոպոսը. Նոբաների թագաւորը և ժողովուրդը ընդունեցին քրիստոնէութիւնը։ Նմանապէս «Ալոդէիր մեծ ազգի» թագաւորը ընդունեց մկրտութիւնը։ Այդտեղից սկսած ամբողջ դարեր Նուբիական եկեղեցին սերտ կապուած մնաց Աղէքսանդրիայի մոնոփիզիտ պատրիարքութեան հետ։

Սակայն չնայած Յուստինիանի թագաւորութեան արտաքին փայլին, նրա ձգտումների մեծութեանը, որ չէ կարելի ժխտել, այնու ամենայնիւ նա իւր մահուան ժամանակ (14 Նոյեմբ. 565) թողեց տէրութիւնը միանգամայն խախտուած վիճակի մէջ։ Նրա ոյժերից շատ բարձր էր արևմուտքի տիրապետութիւնները պահպանել. դրա համար պակասում էին միջոցները։ Եւ ինչ կարող էր օգ-

նել հազիւ հազ գլուխ բերած եկեղեցական միութիւնը, երբ Յոյների և Լատինների մէջ արդէն գոյութիւն ունէր ազգային ատելութիւնից ծագած խորը պառակտում: Ուստի կայսեր եկեղեցական քաղաքագիտական կարգադրութիւնները սխալների մի շղթայ են. դոցա շնորհիւ է իսկապէս սկիզբն առել և զարգացել Ասորիների ու Եգիպտացիների ազգային առանձնակի ձգտումները: Այն դարը իւր ամենափայփայած մտքերը ծածկում էր եկեղեցականութեան քողի տակ: Մոնոֆիզիտեան ուսումը ծառայում էր արևելցիներին իբրև նոցա ազգային զգացմունքների խօսուն արտայայտութիւն. իսկ դա աստիճանաբար հեռանում էր հռովմէական կայսրութեան միութիւնից: Կայսրութեան արեւելեան նահանգների անջատումը, որ տեղի ունեցաւ Է-րդ դարում, իսկապէս ծնունդ և սնունդ է առել Յուստինիանի եկեղեցական քաղաքականութեամբ, ինչպէս որ արևմուտքում նորա սկսած տիրապետական քաղաքականութիւնը, որով պետութեան ոյժերը արեմուտքի վրայ ծախսուեցին, թուլացրեց կառավարութեան գործունէութիւնը արևելքում:

Յուստինոս երկրորդը (565—578) Յուստինիանի եղբօրորդին, որ նրանից գահաժառանգ էր նշանակուել, կարողացաւ շուտով մեծ եռանդով գահին տիրանալ, մանաւանդ

իւր կին, փառասէր Սոփիայի և պալատի պահապանների առաջնորդ Տիբերիոսի օգնութեամբ, մասամբ բռնութիւն գործ դնելով կայսերական տան դժգոհ իշխանների դէմ: Կայսեր յաջորդաբար կրկնուող խելացնորութիւնը, որ վերջը տեւողական դարձաւ, պատճառ եղաւ, որ 574 թ. Տիբերիոսին որդեգրեց և կեսար հրատարակեց. սա էր այնուհետև Սոփիա կայսրուհու հետ միասին իրապէս վարում իշխանութիւնը և վերջն էլ (578—582) նորա յաջորդը դարձաւ:

Այդ կառավարութիւնները ներկայացնում են կարևոր յեղաշրջան: Արդէն Յուստինիանի ժամանակ սկսել էր անհետանալ լատիներէնը և դադարել էր պետութեան պաշտօնական լեզու լինելուց. այժմուանից սկսած նրան քիչ քիչ դուրս էր մղում յունարէնը: Այդ փոփոխութիւնը նկատում են լանգոբարդեան և ասորական ժամանակագիրները, որ Մաւրիկիոսից սկսում են «յունական» կայսրների շարքը:

Ներքուստ Յուստինի խնայողութիւնը շատ օգնեց պետութեան տնտեսութեանը, թէև դրանով աճեց զօրագնդերի դժգոհութիւնը: Դրա հակառակը Տիբերիոսի անմիտ շռայլութիւնը նրան ժողովրդական դարձրեց, բայց իսկական պատճառ եղաւ կառավարութիւնների առաջ ծագած դժուարու-

թիւններին։ Եկեղեցական խնդիրներում երկու պետերն էլ անբամբասիր օրթոդոքս էին։ Նորա աղետաբեր զիջողութիւնը արքունիքի պատրիարքի առաջ, որին թոյլ էին տալիս, նաև նպաստում էին մոնոֆիզիտներին օգնելու, պատճառ եղաւ որ արևելեան նահանգները վերջնականապէս օտարացան։

Արտաքուստ Յուստինիանի մահով առաջ եկած գահական փոփոխութիւնը արտայայտուեց կառավարութեան նախկին քաղաքականութեան կատարեալ փոփոխութեամբ։ Պետութեան դիրքը անհրաժեշտապէս պահանջում էր, որ կառավարութիւնը իր գլխաւոր ուշքը դարձնէր երկրի հիւսիսային և արևելեան սահմանները պահպանելու։ Ուստի առաջին տեղն են բռնում Դանուբի հիւսիսում ապրող ժողովուրդների և Պարսիկների հետ ունեցած յարաբերութիւնները․ դրա փոխարէն արևմուտքը յետին տեղն էր բռնում։ Արևելքի տափաստաններում ծնունդ էր առել Թուրքերի զօրեղ տէրութիւնը․ Հռոմայեցիները շուտով նորա Խաքանի հետ քաղաքական յարաբերութիւններ են սկսում։ Աւելի ծանրակշիռ էր որ Յուստինիանի թագաւորութեան վերջին տարիներում, Դանուբի հիւսիսային նահանգներում հանդէս եկան Աւարները։ Մաճառական ստորին դաշտավայրերի

արևելքում սլաւոնական ցեղերը ընկան նորա ձեռքի տակ։ Նոյնպէս շուտ և յաջող կերպով նոքա միջամտեցին գերմանական պետութիւնների՝ Լանգոբարդների և Պանոնիայի Գեպիտների գործերին, որովհետև նոքա սաստիկ թշնամացել էին միմեանց։ Երբ դրութիւնը այդպէս փոխուեց, հարկաւոր էր Հռոմի ամբողջ ուշադրութիւնը։

Կառավարութիւնը այդ վտանգաւոր թշնամիների հանդէպ ցոյց տուեց կատարեալ և հաստատակամ քաղաքականութիւն․ տարեկան տուրքերը, որ Յուստինիանը սովորաբար վճարում էր Աւարներին, նորա յաջորդը դադարեցրեց․ քանի որ նոքա առժամանակ զբաղուած էին Լանգոբարդների և Գեպիտների կատաղի կռիւներով, օգնեցին Լանգոբարդներին և 567 թ․ նպաստեցին Գեպիտների կատարեալ կործանմանը, մինչդեռ Հռոմայեցիները վերջիններիս ոչ մի օգնութիւն չէին ցոյց տուել։ Աւարները, որոնք Լանգոբարդների հեռանալուց յետոյ մաճառական ստորին դաշտավայրերի տիրապետողներն էին դարձել, ինչպէս նաև սլաւոնական բազմաթիւ ցեղերը, աւելի և աւելի էին սպառնում Դանուբի հարաւային նահանգներին։ Այդտեղ Հռոմը ցոյց տուեց մեծ խելք և ընդհանրապէս կռիւ մղեց պատուով․ սակայն չնայած որ Տիբերիոսը

ինքն էր առաջնորդում, Հռովմայեցւոց զօրքը ծանր պարտութիւն կրեց: Խաղաղութիւնը գնեցին միայն հարկ վճարելով: Տիբերիոսի կառավարութեան ժամանակ 581 Թ. կորցրին սահմանում նշանաւոր Սիրմիում ամրոցը: Դրանով կնքուեց հիւսիսային նահանգների վիճակը:

Այժմ պարզ կերպով երևաց՝ թէ Յուստինիանի տիրապետական քաղաքականութիւնը ինչպէս բարձր է եղել պետութեան ոյժերից: Երբ 568 Թ. Լանգոբարդները ներս խուժեցին Իտալիա—նոցա հրաւիրուելը Նարսէսից վերջերում ստեղծուած առասպել է —, պետութիւնը միջոց չունէր անհրաժեշտ զօրքերով պաշտպանելու այդ նշանաւոր նահանգները: Մի քանի տարիների ընթացքում յաղթող աշխարհակալները տիրապետել էին հիւսային Իտալիան և Տուսկիան. Սպոլենտիումի և Բենևենտումի մէջ հրամայում էին լանգոբարդեան հերցոգները: Նմանապէս այն ամուր քաղաքները, որ առաջի յարձակման ժամանակ ընդիմութիւն էին ցոյց տուել, Լանգոբարդների առաջ մէկը միւսի յետևից բաց արին իրենց դռները՝ 572 Թ. Տիկինումը, յետագայ սերունդների օրով Պաւիան և Կրեմոնան: Հռովմէական տիրապետութիւնը շուտով սահմանափակուեց, չհաշուած հա-

րաւային Իտալիան և Սիկիլիան, Ռաւեննայով և նրա հարևան Էմիլիա և Պենտապոլիս քաղաքներով, յետոյ Հռովմի և Նէապոլի նահանգներով: Դրա հետ մնացին Լիգուրեան և Վենետեան ծովափնեայ քաղաքները: Այն դաշնագիրը որ ոչնչացրեց Բելիզարը, Հռովմէացիներին աւելի բաժին կթողնէր, և փոխանակ Լանգոբարդների «անուանելու անարժան» և «գարշահոտ» ժողովրդին հարևան ունենալու, կունային Օստգոթների ասպետական և ազնիւ ցեղին: Ուստի յետագայ ժամանակներում շարունակ տուժում էին այն սխալների համար, որ կատարուել էին և թոյլ էին տուել, և որոնցից բաղկացած է Զ-րդ դարու այդ Լուդովիկոս ԺԴ-ի աշխարհակալական քաղաքականութիւնը, որ շատերի զարմանքն էր շարժել:

Հռովմի գործունէութեան առաջն առնում էին միաժամանակ սկսուած Պարսից պատերազմները: Առիթը տուել էին Հայերը, որոնք, սաստիկ յուզուած Պարսիկների յանդուգն քայլից, որ թոյլ էին տուել ատրուշան շինել Դուինում՝ նոցա գլխաւոր հոգևոր քաղաքում, 571 Թ. ապստամբուել էին Պարսից դէմ, Յոյներից օգնութիւն էին խնդրել և գտել: Նոցա հետ միացան նոյնպէս Վրացիները: Դրանով սկսուեց այն պատերազմը, որ

երբեմն ընդհատուելով խաղաղութեան դաշնագրութիւններով, ամբողջ 20 տարի տեւեց: Մինչդեռ Հռովմայեցիք անյաջող պաշարել էին Մծբինը, Պարսիկները 573 թ. գրաւեցին նշանաւոր Դարան և ամբողջ Ասորիքը աւարի առան: Երբ Տիբերիոսը խնամակալութիւնը ձեռք ձգեց, զինադադար արաւ, որ չէր տարածւում Հայաստանի վրայ: 575 թ. այդտեղից Խոսրովը արշաւեց մինչև Կապպադովկիա և կրակեց Սեբաստիա և Մելիտենէ: Բայց երբ երկու անգամ ջարդ կրեց Յունաց աւելի գերազանց զինուորական ոյժից, Պարսից թագաւորը հազիւ կարողացաւ Եփրատի վրայով իրան ազատել: Հայաստանը ընկաւ Հռովմայեցիների ձեռքը: Մինչ այդ 576 թ. նորից արտաքսուեցին և կռիւը դարձեալ շարունակուեց: Մաւրիկիոսը՝ կանոնոյի հրամանատարը—comes excubitorum—կայսրից նշանակուեց արևելքի զօրաց հրամանատար, և մեծ յաջողութեամբ պատերազմի դաշտը փոխեց Պարսից հողի վրայ: Խոսրովի մահը 579 թ. արգելք եղաւ խաղաղութեան յաջող դաշն կապելուն, որի համար մի քանի անգամ հաղորդակցութեան մէջ էին մտել: Նրա որդի և յաջորդ պատերազմասէր Որմզդի դէմ Տիբերիոսը ամենայն եռանդով շարունակեց պատերազմը: 581 թ. Հռովմայեցիները կոնստանտինի մօտ մի փառաւոր յաղթութիւն տարան:

Մի տարի յետոյ (582—602), Մաւրիկիոսը (Մօրիկ) ինքը գահ բարձրացաւ. Նա ամենից առաջ հասկացաւ ներքուստ խնայող տնտեսական քաղաքականութեամբ պետութեան բազմատեսակ պահանջներին բաւականութիւն տալ, թէև հէնց դրանով պատճառ եղաւ որ իրան չէին սիրում և դրան վերջ ի վերջոյ զոհ գնաց նորա գահը: Եկեղեցական խնդիրներում նա միանգամայն հետեւում էր իւր նախորդների քաղաքականութեանը: Միայն մոնոփիզիտների հալածանքները սահմանափակեցին մայրաքաղաքի պատրիարք Յովհաննէս Պահեցողի դրդմամբ: Սա, որ մի սուրբ ճգնաւոր էր ամենամաքուր կեանքով և համոզուած օրթոդոքս, ցոյց էր տալիս այնպիսի համբերողութիւն, որ անսովոր էր տեսնել թէ տեսականապէս այլ կերպ ուսուցանող ճգնաւորների կողմից և թէ այն ժամանակուայ բոլոր դաւանութեան պատրիարքների կողմից: Դրան հակառակ աւելի անխիղճ կերպով էր կառավարութիւնը դատ վարում Ասորիքի կարծեցեալ հեթանոսների դէմ: Մոլեռանդ մոնոփիզիտ ամբոխը դրանց թւիցն էր համարում նաև Անտիոքի տէրութեան եկեղեցու պատրիարքին: Բայց սա լաւ էր ճանա-

չում այդ մարդկանցը. և իւր հաւատի մաքրութիւնը ապացուցեց նրանով, որ մի մեծ կրկէս շինեց, «Սատանայի եկեղեցի» ինչպէս որ բարեպաշտները ողբալով կոչում էին։ Աւելի նշանաւոր էր կռիւը Հին-Հռոմի հետ։ Գրիգոր Ա պապը (590—604) հակառակ էր իւր նորհռոմէական պաշտօնակցի իբրև նորութիւն ընդունած տիտղոսին, որ տիեզերական պատրիարք էր կոչւում, թէև իրապէս անարգար կերպով. որովհետև այդ տիտղոսը մի դարուց ի վեր գործածութեան մէջ էր և Հռոմը երբէք չէր հակառակել։ Ուստի կառավարութիւնը և արևելքի պատրիարքները բոլորն էլ անցան մայրաքաղաքի եկեղեցու պետի կողմը, որ յաղթանակելով պահպանեց իւր տիտղոսները։ Պապի գրգռուած գանգատին կայսրը և Անտիոքի մեծայարգ Անաստաս պատրիարքը բաւական արհամարհալից պատասխան տուին. ակներև է որ այդ բոլորը նոքա չնչին բանակռիւ էին համարում։ Նոյն Հռոմն էլ յետագայում այդ բանից յետ է կանգնել լռելեայն։

Պարսկական պատերազմը դեռ մի քանի տարի էլ շարունակեց փոփոխակի յաջողութեամբ։ Հռոմէական մի շարք յաղթութիւններից յետոյ, 589 թ. տեղի ունեցաւ նշանաւոր Մարտիրոպոլսի առումը։ Բայց այդ

ժամանակ կատարուեց մի բոլորովին անըսպասելի փոփոխութիւն, որ հարևան տէրութեան վիճակը Հռոմայ պետի ձեռքը ձգեց։ Բահրամ Չոբին զօրավարի ապստամբութիւնը կորստի մատնեց Պարսից թագաւորի կեանքն ու գահը. նրա որդի Խոսրով Բ իբրև փախստական եկաւ Հռոմէացիների մօտ։ Մաւրիկիոսը միջամտեց նրա օգտին, և 591 թ. արշաւանքը միջոց տուաւ նրան իւր ժառանգական գահը բարձրանալու։ Մաւրիկիոսը ինչքան յաջող էր իբրև զօրավար, այնքան վատ քաղաքագէտ էր. նա բոլորովին չհասկացաւ հանգամանքների արտակարգ շնորհից օգտուել։ Նոր հաստատուած խաղաղութեամբ յետ ստացան միայն Դարան և Մարտիրոպօլիսը. յետոյ Պարսից թագաւորը Հռոմայեցիներին տուաւ Հայաստանի մեծագոյն մասը։ Դրա փոխարէն նշանաւոր Մծբինը մնաց Պարսից ձեռին։

Նոր կառավարութիւնը արևմուտքում նմանապէս ցոյց տուեց ուժեղ քաղաքականութիւն։ Նշանակութիւնից զուրկ չէ, որ Մաւրիկիոսի օրով է առաջին անգամ էքսարխ տիտղոսը գործածական է դառնում Ռավեննայում և Կարթագոյում։ Իտալիայում և Աֆրիկայում, որոնք հաւասարապէս վտանգի ենթակայ էին Լանգոբարդներից և Մաւրնե-

րից՝ կարգւում են էքսարխները՝ զինուորական նահանգապետների ընդարձակ իրաւունքներով, որոնք քիչ քիչ իրենց են ենթարկում նաև քաղաքական վարչութիւնը: Էքսարխութիւնների հաստատութիւնը կարելի է մի տեսակ առաջին գործողութիւն համարել թեմաների կազմակերպութեան և հաստատութեան, որ կեանքի մէջ մտաւ Է դարում: Վերին Իտալիան նորից գրաւելու համար Մաւրիկիոսը դաշն կապեց Փրանկների հետ: Սմարագդուս էքսարխը առանձին եռանդ էր արտայայտում: Սակայն ձեռք չբերեցին որ և է մնայուն յաջողութիւն. միայն Լոնգոբարդների յառաջխաղացութեան առաջը փակուեց:

Տէրութեան հիւսիսային սահմանը շարունակ վտանգուած էր: Ավարներից խաղաղութիւնը գնել էին մեծ հարկեր վճարելով. դոցա փոխարէն առաջիններից գրգռուած, սկսեցին ներս խուժել սլաւոնական ցեղերը որ Ավարներին հպատակ էին: Ժամանակակից Ասորի գրողների վկայութեամբ Ավարները[1] և Սլաւները աւելի խորը հարաւ մտան: 581 թ. վերջիններս արշաւում են ոչ միայն Թրակիա, այլ ամբողջ խմբերով բնակութիւն են հաստատում Թեսալոնիկէի շրջակայքում, և գաղթում մինչև Պելոպոնէս՝ մտադրուած այնտեղ մնալու: Աւանդութիւն կայ, որը իրաւ է ուշ ստեղծուած է և անվստահելի, թէ այն ժամանակները Նպիդաւրոս-Լիմերայի Լակեդէմոնացի բնակիչները փախուստ տալով սլաւոնական հոսանքի առաջ, հաստատուել են մօտիկ ընկած ժայռակղզու վրայ և հիմք դրել Էմպորիում Մոնեմբազիա քաղաքին, որ վերջում մեծ նշանակութիւն ստացաւ: Եւ իսկապէս դարուկէս անց ծովագնացները Կիւնուրիան անուանում են՝ «սլաւոնական աշխարհ»: Թէ սլաւոնական տարրը հելլենական նահանգներում ինչքան զօրեղ էր, ապացուցանում է այն, որ 623 թ. սլաւոնական մի նաւատորմիղ յարձակւում է Կրետէի վրայ և աւարի առնում: Ընդհակառակը առասպելների շարքին պէտք է դասել Փօլմէյերի ծայրայեղ և արկածախնդրական ենթադրութիւնը

1. Ավարները Սլաւների վերաբերմամբ ներկայացնում են ազնուականների սակաւաթիւ մի դասակարգ: Ընդհանրապէս զարմանալի է, որ այդ դարերում թուով անհամեմատ չնչին Ուրալ-ալթայեան փոքր ցեղերը ստորադրում են Գերմանացիներին եւ Սլաւներին. ուրեմն նոքա պէտք է ունենային զինուորական, քաղաքական եւ մտաւոր գերազանցութիւն. բաւական է յիշել Հոներին (գոթական եւ գերմանական ուրիշ ցեղերի տիրողներ էին), Ավարներին եւ Բուլղարներին:

—և այդ վաղուց է յայտնի— իբր թէ Մաւրիկիոսի օրով զարհուրելի կերպով ոչնչացրել են խուժ հելլենական քաղաքները (բացի մի քանի ծովաբերդերից) և Հելլադն ու Պելոպոնէսը սլաւոնացրել: Թէև դրա հերքումը այսօրուայ Յոյները չեն կատարել, որոնք առաջնորդւում են ոչ այնքան գիտական, ինչքան ազգասիրական հիմունքներով: Համեմարեղ Ֆօլմերէյերի վայրագ զառանցանքների հիմքը փուլացի ուսումնասիրութեամբ խախտելու գլխաւոր ծառայութիւնը պատկանում է գերմանացի Կ. Հոպֆին: Թէև սա էլ միւս կողմից հակառակ ծայրայեղութեան է հասնում՝ ժխտելով թէ Մաւրիկիոսի ժամանակուայ սլաւոնական աւարառական արշաւանքները որ և է մնայուն հետք չեն թողել, և իւր աշխատութեան մէջ հաստատուն հիմքով չէ առաջնորդուել: Թէ այսօրուայ Յոյների շատ յայտնի մասը Յոյն դարձած Սլաւոններ են, ոչ մի կասկած չկայ: Յուստինիանի համար բախտաւորութիւն էր այսպէս չափաւոր ձևով կատարուած ժողովրդական խառնուրդը, որովհետև հին ժողովուրդները որ ապրում են բացարձակ առանձնութեան մէջ, յետ են մնում և խեղճանում. բաւական է յիշել Իսրայէլացիներին: Այդ վտանգից ազատուեց Յուստինիանը Ե և Զ դարերում սլաւոնական արեան խառնուրդով: Այսպէս յետագայ սերունդների ժամանակ կատարեալպէս սլաւոնացան Բալկանեան թերակղզու հիւսիսային մասում, այսօրուայ սերբ-խրովաթեան և բուլղարական լեզուների սահմանները: 583 թ. Սինգիդոնում, Վիմինացիում և Դանուբի ուրիշ ամրոցներ ընկան Աւարների և նոցա հպատակ Սլաւոնների ձեռքը: 587 թ. նոցա ենթարկուեցին Մէսիայի քաղաքները. Ռատիարիա, Դորոստոլոն և ուրիշներ, մինչև Մարկիանուպոլիս. Հէմուսի հարաւային երկիրը մինչև Ադրիանուպոլիս փոփոխակի կողոպտում էին Աւարները և Սլաւոնները: Իրերի դրութիւնը բարւոքուեց միայն 591 թ., երբ Մաւրիկիոսը Պարսիկների հետ խաղաղութեան դաշն կապելուց յետոյ, հնարաւորութիւն ստացաւ իւր զէնքի ուժը անհամեմատ մեծ չափով գործ դնել Եւրոպական սահմանների պաշտպանութեան համար: Այդ պատճառով ընկաւեց կռիւը կրկնակի կատաղութեամբ: Աւարները պաշարեցին Թեսալոնիկէն և սպառնում էին նոյն իսկ մայրաքաղաքին: Բայց 593 թ. հռովմէական Պրիսկոս ընտիր զօրավարը անցաւ Դանուբը և 601 թ. քանիցս անգամ նոցա հիմնովին յաղթեց, առաջ Վիմինացիումի մօտ, յետոյ հիւսիսային ափերով առաջ խաղալով, Թեյսի մօտ՝ Գեպիդների նախկին

բնակավայրում: Հետեւեալ տարին էլ պատերազմ մղուեց շատ յաջող. բայց զօրագնդերը գրգռուած կայսեր անժամանակ և անտեղի խնայողութիւնից, յայտնի կերպով ապստամբեցին, երբ 602 թ. պէտք է ձմեռէին Դանուբի միւս կողմում: Զինուորների յուզումը բնորոշ է, որ նոցա գլուխն էր անցել ստորին աստիճանի մի զինուոր, Փոկաս հարիւրապետը: Մաւրիկիոսը փորձեց կրկեսի խմբերին՝ կապոյտներին և կանաչներին զինելով, պաշտպանել մայրաքաղաքը: Բայց երբ զօրքը ընթացաւ դէպի մայրաքաղաքը, այնտեղ էլ ծագեց յեղափոխութիւն: Կայսրը գլուխ կորցրած, ամէն ինչ կորած համարեց և իւր ընտանիքի հետ փախաւ ասիական ափը:

602 թ. նոյեմբերին Փոկասը կայսր օծուեց (602—610) և իւր հաստատուելուց անմիջապէս յետոյ հրամայեց գլխատել կայսեր և նրա որդիներին: Բազմաթիւ մահուան վճիռներ արձակեց, որպէս զի դրանով հաստատէր բռնակալի իշխանութիւնը: Պատմագրութիւնը, որ կայսեր յետագայ հակառակորդների բացարձակ կողմնակից է, նրան ներկայացրել է ամենասեւ գոյներով: Բայց նա դրանով ճշմարտութիւնն է պահպանել: Արեւելահռովմում դրանից աւելի վայրենաբա-

րոյ և անընդունակ իշխանութիւն երբէք գոյութիւն չէ ունեցել:

Խոսրովը դահակալութեան փոփոխութիւնից իսկոյն օգտուեց, և սկսեց թշնամութիւնները իւր «հայր» Մաւրիկիոսի վրէժը առնելու պատրուակաւ: Նարսէսը, արեւելքի ամենաընդունակ զօրապետը, Պարսիկների սարսափը, Եդեսիայում ապստամբուեց և փորձեց միանալ Խոսրովի հետ: Փոկասը, որպէսզի կարողանայ իւր բոլոր ոյժը գործ դնել արեւելքում, տարեկան հարկը մեծացնելով, Աւարների հետ խաղաղութիւն հաստատեց: Նարսէսը հաւատալով կայսեր եղբօրորդի Դոմենտիոլոս զօրապետի խօսքին, անձնատուր եղաւ և Փոկասի ձեռքով սպանուեց խարդախ կերպով: Պարսիկները մի շարք յաղթութիւններ տարան: 606 թ. ընկաւ սահմանի ամենագլխաւոր ամրութիւնը՝ Դարան, Ասորիքը և Միջագետքը հեղեղուեցին նոցա այրուձիով: 608 թ. Փոքր Ասիայի վրայով հասան մինչև Քաղկեդոն: Մայրաքաղաքի մէջ պաշտօնեաները և ազնուականները խիստ թշնամաբար էին տրամադրուած դէպի պետը: Միայն արիւնալից սարսափներով էր Փոկասը կարողանում պաշտպանել իւր իշխանութիւնը: Բայց չափազանց ընդունակ Պրիսկոս զօրապետը՝ որին Փոկասը փեսայացրել էր և կանանոցի հրամա-

նաւատորմ կարգեր, միացաւ Աֆրիկայի Հերակլէոս եպարքոսի և նրա եղբայր Գրիգորի հետ։ Սոքա բաւական ժամանակ էր զինում էին։ Նիկիտաս՝ Գրիգորի որդին ցամաքային ճանապարհով արշաւեց Եգիպտոսի վրայ և սաստիկ կռուից յետոյ առեց Աղեքսանդրիային, մինչդեռ Հերակլէոսը, էքսարխի որդին աֆրիկեան նաւատորմով ուղղակի նաւեց մայրաքաղաքի դէմ։ Ու նա, առանց ճանապարհին որևէ լուրջ ընդդիմութեան պատահելու, Հոկտեմբերին 610 թ. հասաւ Բիւզանդիոնի նաւահանգիստը։ Փոկասը զոհ գնաց ժողովրդեան կատաղութեան սարսափելի կերպով, նրա հետ միասին ընկան նրա ղեկավարները՝ Դոմենտիոլոսը, Բոնոզոսը և Լեոնտիոսը, Հոկտեմբերի 5-ն Հերակլէոսին (Հերակլ) ժողովուրդը և սենատը հանդիսաւոր կերպով հռչակեցին Աւգուստոս և օծեց Սերգիոս պատրիարքը։

Հերակլից սկսած կարող ենք պատմութեան մէջ նոր հատուած որոշել. նրա կառավարութիւնը միաժամանակ սահմանաքար է, արդէն մեռնող ժամանակաշրջանի և սկիզբն է միանգամայն մի նոր դարագլխի։ Դասական—հելլենական քաղաքակրթութիւնը, որ իւր կենսունակութիւնը պահպանեց մանաւանդ պատմագրութեան մէջ (Պրիսկոս—Մալքոս—Պրոկոպիոս—Ագաթիաս—Մենանդրոս), իւր

վերջի շառաւիղը ունեցաւ Թէոփիլակտոս Սիմոկատէսին, Սերգիոս հանճարեղ պատրիարքի ձեռնասունին, որ հովանաւորում էր գիտութիւնները։ Յետոյ շուտով սկսում է համարեա կատարեալ բարբարոսութեան շրջանը, որ տեւում է դարուկէս։ Արևելքի դէմ մղած գոյութեան սոսկալի պատերազմը, որ շարունակուեց բոլոր այդ դարաշրջանում, լռեցրեց թէ օրէնքները և թէ մուսաներին։ Արդարև միայն իմաստակները կարող են արհամարհանքով խօսել և մտածել այդ գրականութիւնից զուրկ դարաշրջանի մասին. բայց այդ ժամանակը հիմնովին կործանուեց հին յունական փառահեղութիւնը։ Այդտեղից իսկապէս կարող ենք դարաշրջանի դարձը դնել. մենք թողնում ենք հին դասական դարը և ոտք ենք դնում միջին դարու շեմքի վրայ։

Յուստինիանի եղբօրորդու հրաժարականից ի վեր կայսերական ծիրանին հագել էին բացառապէս զօրավարներ և զինուորներ։ Հերակլն էլ նմանապէս զինուորական էր. բայց նա ծագում էր մի այնպիսի ընտանիքից, որ երկու սերունդից սկսած վարել էր քաղաքական և զինուորական բարձր պաշտօններ։ Նա նախասահմանուած էր իշխան լինելու և առանձին բախտ ունեցաւ հիմնադիր լինելու մի նոր ծաղկեալ հարստութեան, որ յաջոր-

դարար հինգ սերունդ տևեց: Տէրութեան ղեկը գտնւում էր մի հանճարեղ զօրապետի և խոհական կարգադրիչի ու քաղաքագէտի ձեռին: Բայց դրութիւնը համարեա թէ յուսահատական էր: Եւրոպան կողոպտում էին Աւարները և Սլաւները. Ասիայում ասպատակում էին Պարսիկները. բոլոր ամուր քաղաքները դողում էին նոցա առաջ: Նոքա անցան Եփրատը: Հռովմայեցիների դէմ 611 թ. տարած մեծ յաղթութիւնից յետոյ նոցա իշխանութեան ներքոյ ընկան Անտիոքը, Ապամէան, Էմեսան և Կապադովկիայի Կեսարիան: Կայսեր փորձերը խաղաղութիւն հաստատելու անյաջող անցան. Խոսրովը յոյս ունէր վերջնականապէս նուաճել Հռովմայեցւոց պետութիւնը, և հետևեալ տարիների պատահարները կարծես արդարացնում էին նրան: 613 թ. Պարսից Շահբարազ զօրապետը առաւ Դամասկոսը, 614 թ. անցաւ Յորդանանը և գրաւեց Երուսաղէմը: Սուրբ քաղաքը մոխրակոյտ դարձրին, բնակիչներին կոտորեցին կամ տեղափոխեցին Պարսկաստան: Նմանապէս Զաքարիա պատրիարքին և «կենաց փայտը»՝ Սուրբ Խաչը, տարան Տիզբոն քաղաքը: Այս պատահարը առաջ բերաւ ահագին յուզմունք: Հաւատոյ նշանի կորուստը բոլոր քրիստոնեաների կողմից, նաև հռովմէական

պետութեան սահմաններից դուրս, նկատուեց իբրև անսահման դժբախտութիւն՝ մանաւանդ Փրանկների բարեպաշտ ժողովրդի կողմից: Գոնէ պատրիկիոս Նիկետասը կարողացել էր միայն ազատել ս. Սպունգը և ս. Գեղարդը և բերել մայրաքաղաք: Շահինը՝ Պարսից երկրորդ զօրապետը, 615 թ. արշաւեց մինչև Քաղկեդոն: Թէև հռովմէական Փիլիպպիկոս զօրավարի յարձակմունքը Հայաստանի վրայ ստիպեց նրան առժամանակ յետ խաղալ, սակայն 619 թ. Պարսիկները տիրեցին Անկիւրիային և դրանով իշխում էին հաղորդակցութեան այն գծերի վրայ, որոնք միացնում էին մայրաքաղաքը Ասորիքի և Ասիայի հետ: Նոյն տարին Պարսից իշխանութեան ներքոյ ընկաւ Եգիպտոսը իւր Աղեքսանդրիա գլխաւոր քաղաքով, որ այնքան անհրաժեշտ էր մայրաքաղաքին ուտեստի պաշար հայթայթելու:

Հասկանալի է, որ կայսրը, յուսահատական դրդման մէջ, որոշեց Աֆրիկա փախչելով ազատուել: Բայց պետական խորհրդի մեծամեծները, և ամենից առաջ թէ ազգասէր և թէ քաղաքագէտ Սերգիոս պատրիարքը նրան յետ պահեցին: Զամին անցած քաղաքական դժբախտութիւնը առաջ բերեց, ինչպէս 1806 թ. Գերմանիայում, բարոյական և քաղաքական հիմնական յեղաշրջութիւն: Հե-

բակը հետեւեալ տարիները գործ դրեց զօրքը լրացնելու և վարժեցնելու, որ Զենոնի ժամանակ համարեա թէ բոլորովին քայքայուել և ոչնչացել էր։

Երբ նա մայրաքաղաքում հաստատեց խնամակալութիւն, որի անդամներն էին իր անչափահաս և կայսերակից որդի Կոստանդինը, պատրիարքի և Բոնոս պատրիկիոսի ղեկավարութեամբ, 622 թ. գարնանը դուրս գնաց Պարսից դէմ։ Կայսեր արշաւանքները ունէին բացարձակապէս խաչակրաց արշաւանքների բընաւորութիւն։ Նոքա ուղղուած էին ս. քաղաքը կործանողի և ս. Խաչը յափշտակողի դէմ։ Ինչպէս որ իր նաւատորմիղ նաւերը, որոնցով նա առաւ Կոստանդնուպոլիսը, զարդարուած էին Աստուածածնի պատկերով, այժմ էլ զօրքերն ու իրենց առաջնորդները հաւատում էին որ գտնւում են Ամենափրկչի անէրկրայ պաշտպանութեան տակ։ Հերակլը արդէն հասել էր Պարսից սահմաններին, երբ Ավարների արշաւանքը ստիպեց նրան յետ դառնալ։ Աւելի նշանաւոր էր երկրորդ՝ 624 թ. սկսած, արշաւանքը։ Կայսրը յաղթանակով Հայաստանի միջով հասաւ մինչև Ատրպատական. այստեղ նա ջարդեց իրան Պարսից թագաւորին և կործանեց — դրանով արդէն որոշւում է պատերազմը իբրև կրօնական պատերազմ — նոցա

մեծահռչակ կրակատունը Գանձակում։ Բայց նա ստիպուած էր թողնել իր մտադրութիւնը՝ մեդական կիրճերով մտնել բուն Պարսկաստանը. որովհետև Շահրբարազը Փոքր Ասիայից և Շահինը նորակազմ զօրքով գալիս էին նրա դէմ։ Նա քաշուեց դէպի հիւսիսային երկիրները և դաշնակցութիւն հաստատեց Լազերի, Վրացոց և Աբխազների հետ, որոնք կանոնաւոր և ճիշդ վարժ ստանալով զինուորներ էին տալիս, որ շատ յաջողակ էին ամեն տեսակ գործերում։ 625 թ. նրա դէմ դուրս եկաւ Պարսից մի երրորդ բանակ Շահրապլականի առաջնորդութեամբ։ Հերակլը ստիպուած էր հիւսիս՝ Հոների երկիրը քաշուել։ Այստեղից նա մտաւ Պարսից մասի Հայաստանը և ձմեռուայ սկըզբին Շահբարազին փառաւոր ջարդ տուեց. բայց յաղթութիւնից չկարողացաւ օգտուել։ Ընդհակառակը նա իր յոգնած զօրքով Տաւրոսի վրայով և Ասորիքով յետ նահանջեց Փոքր Ասիա, և Պարսիկները չկարողացան նրան արգելք լինել։

Ամառը 626 թ. հանդիպում ենք կայսեր, արդէն նրա երրորդ արշաւանքի ժամանակ, Լազիկայի մօտ։ Նա յաջողել էր Պարսիկների դէմ գրաւելու Խազարների հզօր իշխանին, որոնք բնակւում էին ռուսական-ղրղզական տափաստաններում։ Սակայն առանց հետևանքի.

մնաց, երբ միացեալ ուժով պաշարեցին Թիֆլիսը: Հետևեալ տարին վերջապէս, տաժանելի յառաջխաղացումից յետոյ, ձմեռուայ կիսին (12 Դեկ. 627) Նինուէի մօտ տեղի ունեցաւ վճռողական մեծ ճակատը, որով Պարսից զօրքը խորտակուեց: Դրանից անմիջապէս յետոյ կողոպտեցին և կործանեցին մի շարք թագաւորական դղեակներ, որոնց մէջ էր Խոսրովի կայանը՝ Դաստակերտը, և ազատեցին շատ քրիստոնեաների: Անհնար էր Տիզբոնի վրայ յարձակուել, որովհետև Պարսիկները Նահրվանի բոլոր կամուրջները կործանել էին և միւս կողմում պատրաստ սպասում էին: Հերակլը յետ խաղաց բուական վտանգաւոր ճանապարհներով՝ մեդական լեռնոտ երկիրներով: Յաջողութեամբ հասաւ տէրութեան սահմանը, անցաւ Փոքր Ասիայի միջով և, ժողովրդի անսահման ցնծութեամբ, յաղթանակող կայսրը մտաւ իր մայրաքաղաքը: Դարձի ժամանակ ճանապարհին նրան արդէն լուր էր հասել Պարսից թագաւորի հետ պատահած աղէտի մասին (25 Փետրվ. 628 թ.): Նրա որդի Շէրոէն խաղաղութիւն խնդրեց, և նրան տուին զինադադար: Պարսկական գնդերը դուրս եկան հռովմէական նահանգներից, և Հերակլը մի կերպ վերահաստատեց կարգը. 629 թ. Շահբարազը ամենից վերջը յետ քաշուեցաւ Եգիպտոսից: Նոյն տարին ս. Խաչը

կրկին Երուսաղէմ ուղարկուեց: Կայսրը ինքը բոլոր հոգևորականութեան հետ, ժողովրդի ցնծութեամբ, Խաչը նորից կանգնեցրեց (629 թ. 14-ն Սեպտ.), և այն ժամանակից սկսած եկեղեցին հանդիսաւոր կերպով ամէն տարի տօնում է Խաչվերացի յիշատակի օրը: Հերակլ կայսեր այդ գործը բոլոր քրիստոնեաների վրայ մնայուն տպաւորութիւն թողեց, որը յետոյ ամբողջ դարեր անջնջելի է մնացել: Երևում է որ հետևեալ տարին Պարսիկների հետ հաստատուել է կանոնաւոր խաղաղութիւն:

Հերակլը կանգնած էր իւր փառքի գագաթնակէտին: Պարսից թագաւորութիւնը գահակալական անընդհատ յեղափոխութիւններով տակն ու վրայ եղաւ և թուլացաւ, և այսպիսով կարծես թէ արևելքի վտանգը ոչնչացաւ ընդմիշտ:

Մինչդեռ այդպիսով տէրութեան ամբողջ ուժը կենդրոնացրած էր արևելքում երկրի վիճակը կանոնաւորելու, արևմուտքում անփոխարինելի կորուստներ եղան: 619 թ. Վեստգոթների Սիսեբուտ թագաւորի ձեռքն էին ընկել Յունաց ձեռքում եղող Սպանիայի քաղաքները, և նրա յաջորդ Սվինթիլան (621—631) վերջնականապէս մաքրեց հռովմէական տէրութեան մնացորդները Պիրինէյեան թե-

պանկըլու վրայից։ Նոյնպէս ստիպուած էին Հերակլի ժամանակ անդառնալի կորած համարել Դանուբի գիծը, որ Մաւրիկիոսի ժամանակ մեծ դժուարութեամբ պաշտպանել էին։ Հեմուսի և Դանուբի միջի տարածութիւնը վաղուց արդէն ողողել էին սլաւոնական գաղթականները։ Եւտագայ ժամանակագրութիւնը պատմում է, թէ Սերբերը և Խրովատները Հերակլի ժամանակ արդէն բռնել էին իրենց պատմական բնակավայրերը, և նրանով են իրենց մըխիթարում, որ երբ թէ այդ ցեղերը բռնել էին այդ երկիրները կայսեր հաւանութեամբ՝ Աւարների դէմ կռուելու։ Իրապէս բոլորովին դրա հակառակն է ուղիղ։ Հռովմէացիները դժուարութեամբ էին պաշտպանում Դալմատիայի ծովափնի քաղաքները։ Աւելի երկիւղալի էր վըտանգը Աւարների կողմից։ 623 թ. նոքա ներս խուժեցին մինչև մայրաքաղաքի մօտերքը, և կառավարութիւնը կարողացաւ խաղաղութիւն գնել միայն չափից դուրս մեծ հարկի վճարումով։ Միաժամանակ Սլաւները շարունակում էին աւելի մեծ թւով մըտնել եւրոպական նահանգները։ Նոյն թեթև մակոյկներով կողոպտելով 623-ին հասան մինչև Կրետէ։ Դեռ աւելի սարսափելի էր 626 թ. Յուլ. 29-ի յարձակումը։ Աւարները և Սլաւները ծովի և ցամաքի կողմից

ճնշում էին մայրաքաղաքը. մինչդեռ միաժամանակ Շահրբարազը Պարսից զօրքով կանգնած էր ասիական ափի՝ Քաղկեդոնի մօտ։ Բայց քաջամարտիկ բերդապահ զօրքը յետ մղեց բոլոր յարձակումները։ Օգոստոսին Աւարները և Սլաւները ստիպուած էին յետ խաղալ։

Ուժերի այս վերջին զօրեղ լարումից յետոյ, Աւարները այլ ևս տէրութեան համար վտանգ չէին ներկայացնում։ Սլաւոնական ցեղերը յետագայ տասնամեակներում և շարունակում են իրենց գաղթական հոսանքը դէպի Հեմուս թերակղզին, որ սկսել էին Մաւրիկիոսի ժամանակ. նոքա խիտ խմբերով բնակութիւն են հաստատում Միւսիայում, Մակեդոնիայում, Հելլադում և Պելոպոնէսում։ Ուրալ—Ալտայեան Բուլղարները, որ շատ շուտ են յիշւում Դանուբի ժողովուրդների մէջ, նշանաւոր դեր էին խաղում արդէն, երբ առաջին անգամ հանդէս են գալիս։ Հերակլը արևելքի վիճակի մէջ կարգ հաստատելուց յետոյ, 635 թ. նոցա իշխան Կուվրատի հետ դաշն կապեց, որպէսզի նրան զինի Սլաւների և Աւարների դէմ։ Կուվրատը բաւական չափով արդարացրեց իւր վրայ դրած յոյսերը, և շնորհակալ կայսրը նրան տուաւ պատրիկիոս տիտղոսը։ Այժմ Աւարները սահմանափակուած մնացին Պանոնիայի իրենց բնակավայրերում։

Պարսկական պատերազմների յաղթական վախճանն այն եղաւ, որ քաղաքականապէս նորից գրաւեցին տաս տարուց աւելի պետութիւնից խլուած մոնոֆիզիտ նահանգները՝ Ասորիքը և Եգիպտոսը: Շատ բնական է, որ կառավարութեան ամենաըղձալի փափագներից էր լինելու՝ բարոյապէս նորից տիրել այդ երկիրներին, որոնք կրօնապէս ու ազգովին Հռովմէյեցւոց պետութիւնից օտարացել էին, և յուսով էին թէ կարող են հաւատի միաբանութեամբ նորից նոցա բարեկամացնել ընդհանուր պետութեան հետ: Ինքը կայսրը խորհրդակցութեան մէջ մտաւ Յակոբեանների յայտնի վիճակաւորների հետ: Անսպասելի կերպով միութիւնը գլուխ եկաւ: Մայրաքաղաքի Սերգիոս պատրիարքի խորհրդով, որ օրինակելի կառավարիչ էր և շատ խելացի եկեղեցական քաղաքագէտ, առաջարկած բանաձեւը. «Մարդ Աստուածը, երկու բնութիւն ունենալով, արել է ամեն ինչ աստուածային և մարդկային զօրութեամբ միանգամայն» համապատասխան էր եկեղեցու հին ուսմանը և եգիպտացիների ինչպէս նաև Ասորոց կատարեալ հաւանութիւնը գտաւ: Փազիսի Կիւրոս եպիսկոպոսը, որին կայսրը ճանաչել էր իւր կովկասեան արշաւանքի ժամանակ, Աղեքսանդրիայի գահին արժանանալուց յետոյ, իրան

ցոյց տուեց կայսերական քաղաքականութեան համար խիստ պէտքական և ընդունակ գործիք:

Հայաստանում որը նորից Հռովմէյեցւոց ձեռքն էր ընկել, Եզր կաթուղիկոսից գումարած ժողովը իւր կատարեալ համաձայնութիւնը տուաւ «Աստուծոյ սիրեցեալ» կայսեր հաւատոյ դաւանութեանը: Եւ ինչ որ ամենից կարևորն էր, Հռովմի Հոնորիոս եպիսկոպոսը, որ նոյնքան մեղմ ինչքան և հասկացող մի անձ էր, ընթանում էր Սերգիոսի հետ ձեռք ձեռքի տուած: Կարծես ամեն ինչ ամենալաւ յոյսեր էր տալիս, երբ յանկարծ Երուսաղէմի նորընտիր պատրիարքը՝ Սոփրոնիոսը, որ ինքը գերազանց ուսումնական էր և բարեպաշտ ճգնաւոր, ողորմած Յովհաննէս Աղեքսանդրացու գրչից (610—619), բայց մի և նոյն ժամանակը կրքոտ և սահմանը չիմացող մոլեռանդ մէկն էր, ամենախիստ կերպով հանդէս եկաւ հազիւ հազ գլուխ բերած միաբարական ուսման դէմ: Գիտութեամբ և բարեպաշտութեամբ հաւասարապէս յարգուած եկեղեցւոյ պետի կարծիքը ահագին տպաւորութիւն թողեց: Բարեպաշտները հառաչում էին և յայտարարում թէ դաւանութեան մաքրութիւնը վտանգուած է: Ի զուր փորձեր արին Հին և Նոր Հռովմի շատ խելացի պատ-

րիարքները խաղաղացնել «բարկացած սուրբին»: Ինչպէս սովորաբար, սա պարտական էր Աստուծուն աւելի լսել քան մարդկանց, և այդպէս էլ խուլ մնաց նոցա ամենահամոզեցուցիչ առարկներին: Հերակլը փորձեց ազդել խաղաղութեամբ և 638 թ. հրատարակեց Սերգիոսի շարադրած հրովարտակը—Ekthesis—որը իրաւ է յատկապէս շեշտած լինելով մի կամքի ուսման յայտարարութիւնը, չէր կարող փոթորիկը հանդարտացնել: Մանաւանդ արեւմուտքի նահանգներում՝ Իտալիայում՝ և Աֆրիկայում լայնածաւալ գրգռմունք ծագեց և քահանաների գրգմամբ տիրում էր ուղղակի յեղափոխական տրամադրութիւն: Կայսեր նախկին քարտուղարը, ս. Մաքսիմոսը, որ արիստոտելեան դպրոցում հիմնովին կրթուած և մազաչափ ճիշդ տրամաբան էր, ուղղակի անհաւատալի կերպով աւելի բարձրացրեց տաքարիւն Աֆրիկացիների յուզմունքը և իր ոչ այնքան բարեպաշտ եռանդով և բոլոր ուժով աւելացրեց արքայական դիւանի դժուարութիւնները: Այդպիսով կառավարութիւնը, որ չափազանց վտանգուած էր նոր պատերազմների երկիւղից, տեսաւ թէ ինչպէս միաժամանակ նաև ներքուստ թուլացած է կրօնական պառակտումների շնորհիւ:

Պարսկական զօրութիւնը կոտրելուց յետոյ, թւում էր թէ արեւելքի իրերի դրութիւնը կարգաւորուած է: Ինչպէս կարող էին Բիւզանդիոնում նոյն իսկ երազել, որ Արաբիայի պէս պատմութիւնից զուրկ մի երկիր յանկարծ, մետէօրի նման, լուսին կտայ և կհանդիսանայ ապագայի համար այդքան զօրեղ ընդհանուր պատմական ներկայացուցիչ: Ինչպէս կարող էին հռովմայեցիները նախատեսել, որ Իսլամի ոգեւորութիւնը՝ պատերազմել կրօնի համար, իրենց պետութեան համար այնքան սարսափելի պիտի լինէր: Մուսուլմանների առաջի յարձակումների վրայ, որ անցան առանց յիշուելու արժանի հետեւանք թողնելու, երեւում է ակներեւ որ մայրաքաղաքում շատ թեթեւ են նայել: Բայց երբ 634 թ. Բոստրան, Արաբիայի հռովմէական նահանգի գլխաւոր քաղաքը, անհաւատների ձեռքն ընկաւ, կայսրը ինքն անձամբ գնաց ասորական Անտիոք մայրաքաղաքը: Սակայն նրա զօրապետները պատերազմեցին անյաջող: 635 թ. ընկաւ Դամասկոսը. ասորական նշանաւոր քաղաքները անձնատուր եղան, և 636 թ. Եարմուկի մեծ ճակատը վերջնականապէս որոշեց Ասորիքի վիճակը: Սուրբ քաղաքը, որ նոր էր մոխրակոյտից բարձրացել, 637 թ. Սոփրոնիոս պատրիարքի ձեռքով երկամեայ պաշարումից յետոյ անձնատուր եղաւ Օմարին դաշնագրու-

թեամբ: Միջագետքի և Եգեսիայի գրաւումով ամբողջ արևելքը ընկել էր Արաբների ձեռքը: Մոնոֆիզիտ քրիստոնեաների համակրանքը շատ անգամ տիրապետողների կողմն էր և դրանով են մասամբ բացատրւում այդ անօրինակ յաջողութիւնները:

Ամրի առաջնորդութեամբ Արաբները հաստատուել էին նաև Եգիպտոսում: Լիւկոպոլսից ոչ հեռու և յետոյ Հելիոպոլսի մօտ Յոյները ջարդ կրեցին. Բաբելոնը, Նիկիու և ուրիշ քաղաքներ պաշարմամբ առնուեցին: Երբ Հերակլը 641 Փետրուարի 11 մեռաւ, նոցա ձեռքին էր ամբողջ երկիրը բացի Աղեքսանդրիա մայրաքաղաքից: Նոր կառավարութիւնից արտօնութիւն ստացած, Կիւրոս պատրիարքը Ամրուի հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ և դաշն հաստատեց: Սակայն գահակալութեան փոփոխութեան պատճառաւ, մայրաքաղաքում չընդունեցին այդ համաձայնութիւնը, թէև ոչ մի հնար չունէին նաւատորմով զօրեղ պաշտպանութիւն ցոյց տալ Աղեքսանդրիային, որը խիստ նեղն էր ընկել: 643 թ. Սեպտեմբերի 29-ն բազմայաղթ Ամրուն մուտք գործեց Նեղոսի քաղաքը: Եգիպտոսում էլ նմանապէս Կոպտերի ատելութիւնը Յոյների դէմ յաղթողներին ցոյց էր տուել զօրեղ օգնութիւն: Հերակլի բոլոր գործը ոչնչացաւ և պետութիւը

սահմանափակուեց Փոքր Ասիայով, Հեմուս թերակղզիով և լատինական արևմուտքի կիսախախտ իշխանութիւններով:

Հերակլի երկրորդ ամուսինը, նրա քեռաղջիկ փառասէր Մարտինան, որի հետ ամուսնացել էր եկեղեցու դէմ մեծապէս մեղանչելով, կամենում էր իւր ամուսնու մահից յետոյ էլ պահպանել իշխանութիւնը: Սակայն զօրքը իշխանութիւնը տուեց նրա երկու որդիներին. Կոստանդին Բ-ին, որ մեռած կայսեր երկարամեայ պաշտօնակիցն էր և նրա փոքր եղբայր Հերակլին (Հերակլէօնաս), Մարտինայի որդուն: Կոստանդինը՝ իսկական կառավարիչը որ վաղուց հիւանդ էր, մեռաւ արդէն 641 թ. Մայիսի 26-ին: Շուտով տարածուեց այն մեղադրանքը թէ խորթ մայրն է թունաւորել. և գահակալական փոփոխութեան ժամանակ պաշտօնապէս արտայայտուեց այդ, բայց դժուար է հաւատալ: Հերակլէօնասը մայրաքաղաքում կայսր ճանաչուեց: Իրապէս կառավարում էին Մարտինան և Պիւռոս պատրիարքը: Սակայն զօրքը և իրենց առաջնորդները մեռած կայսեր որդիների կողմն էին: Արդէն 641 թ. աշնանը կայսրը և նորա մայրը գլորուեցին և Կոստանդինի անչափահաս որդին՝ Կոնստանսը (պաշտօնապէս՝ Կոնստանտինոս) կայսր հռչակուեց (641—668):

Տէրութեան երկիրների մեծ մասի կորուստը Հերակլի ժամանակ, անմիջապէս նրա (տէրութեան) համար օգտակար դարձաւ: Կորուեցին ըմբոստ, ազգովին թշնամի զանազան ժողովուրդների տարրերը: Փոքր Ասիայի և Հեմուս Թերակղզու բնակիչները, որոնք մնացել էին կայսեր հպատակ, լեզուով և կրօնով միացած խումբ էին կազմում և կատարելապէս հաւատարիմ: Դրանից բացի ուրիշ օգուտ էր թեմերի վարչական կազմակերպութիւնը: Արդէն Յուստինիանը և նրա յաջորդները առաջի քայլերն արել էին փոխելու Դիոկղետիանոսի հին զինուորական և քաղաքային վարչական ձևը, ընդհանուր կառավարութիւնը ամփոփելով զինուորական գլխաւորների ձեռքում: Հերակլի և նրա յաջորդների զինուորական նեղութիւնների ժամանակ կառավարութիւնը ստիպուեց Փոքր Ասիան և աստիճանաբար ամբողջ պետութիւնը բաժանել մի շարք զինուորական հրամանատարութիւնների—թեմերի: Այդ նահանգներում հրամայող զօրապետները՝ ստրատեգները, զօրագնդերի ընդհանուր հրամանատարութիւնից զատ իրենց ձեռքին միացրել էին քաղաքային վարչութեան ղէկը: Այդ եղանակը վերակարգուեց և կատարելագործուեց սիրիական հարստութեան հանճարեղ կայսր-

ների օրով: Եւ դա ազատել է տէրութիւնը:[1]

Կոնստանսը երբ իրապէս կառավարութեան գլուխն անցաւ, ցոյց տուեց անընկճելի և ինքնուրոյն բնաւորութիւն, և իբրև իշխան միանգամայն արժանի իւր ծանր պաշտօնին: Անասելի դժուարութիւններով նա կարողացաւ արաբական յարձակումը կանգնեցնել: Մոա-

1. Համեմատիր թեմերի կարգաւորութեան համար մանաւանդ Յ. Բ. Բուրի (I. B. Bury: a history of the later Roman Empire II էջ 399 եւլն — Պատմութիւն Հռովմէական վերջին կայսրութեան), զետեղած (թէեւ առանձին մասերով ազատ չէ պակասութիւններից եւ սխալներից) ուսումնասիրութիւնը. «Թեմերի կարգաւորութեան սկիզբը —origin of the system of Themes»:—Ըստ այնմ է-րդ դարում այսպիսի էին նահանգների կառավարութեան հետեւեալ զինուորական նահանգապետները:

Ա. Ասիայում. 1. Օպսիկիոն (Բիւթինիա), 2. Անատոլիկոն (Ա. Հայք եւ Պոնտոս), 3. Արմենիակոն (Ա. եւ Բ. Կապադովկիա եւ Գ Հայք), 4. Թրակեզիոն (Ասիան հին նահանգը), 5. Կիբիւրայոտիսի Տրունգարիատը (ծովապետութիւնը) (Պամֆիլիա եւ Պիսիդիա):

Բ. Եւրոպայում. 1. Թրակէ. 2. Հելլաս, (Պելոպոնէսի հետ), 3. Իտալիայի կամ Ռավեննայի էքզարխութիւնը այս գաւառներով. Ա. Ուրբիկարիա, Բ. Կամպանիա, Գ. Անոնարիա, Դ. Էմիլիա, Ե. Ապուլիա, Զ. Բրուտիում, Է. Սիկիլիա, Ը. Վենետիա, 4. Կարթագենի կամ Աֆրիկայի էքզարխութիւնը (մեծ մասամբ կորած) այս գաւառներով Ա. Պրոկոնսուլարիա, Բ. Բիզակիա, Գ. Նումիդիա, Դ. Մաւրիտանիա Ա., Ե. Մաւրիտանիա Բ.=Սեպտում, Զ. Սարդինիա:

վիայի ձեռքով, որ Ասորիքի գործունեայ հրամանատարն էր, կազմակերպուած էր մի նաւատորմիղ: 648 թ. նա յարձակուեց Կիպրոսի վրայ և առաւ Կոնստանդիին գլխաւոր քաղաքը: Մի տարի անց կործանեցին Արադոսը: 654 թ. Արաբները կողոպտեցին Ռոդոսը. Հռովմայեցիք նոյնպէս կորցրին Հայաստանը՝ երկրի բնիկ իշխանի դաւաճանութեամբ: Նոյն իսկ տէրութեան մայրաքաղաքի դէմ ուղարկուած զօրեղ նաւատորմիղից 655 թ. յաղթուեց կայսերականը լիկիական ափերի մօտ: Բայց Օթման խալիֆի մահը (656 թ.) և դրա պատճառով ծագած երկրի ներքին խռովութիւնները Մուավիային ստիպեցին ոչ միայն խաղաղութիւն հաստատել, այլ մինչև անգամ տէրութեանը հարկ վճարել: 663 թ. թշնամութիւնները վերսկսեցին: Տարեցտարի Արաբները ներս էին խուժում Փոքր Ասիան և կողոպտում: 668 թ. նոքա հասան մինչև Քաղկեդոնը. Ամորիոնին տիրեցին և իսկոյն նորից կորցրին: Հաստատուն բանի չէին հասնում: Պետութեան զինուորական ոյժի շնորհիւ տեղի չունեցան յիշելու արժանի մեծ մեծ կորուստներ:

Խաղաղութեան ժամանակամիջոցը կայսրը գործ դրեց «Սկլավինիայի» դէմ արշաւելու, որ անկասկած մակեդոնական ցեղեր էին, որ պաշարել էին Թեսալոնիկէն: Նոցանից շատերը պետութեան հարկատու դարձան: Ներքուստ Արևելահռովմը շարունակում էր միակամութեան խնդիրներով լարուած դրութեան մէջ մնալ: Արևմուտքը զօրեղ կերպով բողոքել էր կայսերական դաւանութեան դէմ: Աֆրիկայի փառասէր էքսարխ Գրիգորիոսը, որ վարդապետների բարեկամ էր, իւր նահանգը օրթոդոքսութեան գլխաւոր կեդրոն դարձրեց, ուտեղ արևելքի տիրապետած նահանգներից շատ փախստականներ ապաստանարան էին գտնում, նա ինքն իրան հակաթոռ կայսր հրատարակեց: Բայց նորա միօրեայ իշխանութիւնը որ հիմնուած էր «ճշմարիտ հաւատոյ» վրայ, արդէն 647 թ. խորտակուեց յաղթանակով ներս խուժող Արաբների առաջ: Համարեա Աֆրիկան ամբողջովին ընկաւ նոցա ձեռքը: Կայսրը՝ որպէսզի եկեղեցական խաղաղութիւնը վերահաստատի, 648 թ. մի հրովարտակ—typos—արձակեց, որով արգելում էր Աստուծոյ կամքերի և զօրութիւնների թուի մասին վէճերը: Սակայն վարդապետների գլուխ առաջնորդներից ամենանշանաւորը, ս. Մաքսիմոսը, յայտնեց թէ կայսրը իրաւունք չունի խառնուելու կրօնական հարցերում և Մարտին Ա. պապը 949 թ. Լատերանի ժողովում հրամայեց հանդիսաւոր կերպով նզովել միակամութեան դա-

ւանութիւնը ինչպէս նաև Էկթէզիսը և Տիպոսը: Բայց կայսրը եկեղեցու ազատութեան մասին նոր ուսման հանդէպ հաստատ պահեց արևելքի հին աւանդութիւնը, և արտայայտեց արտասովոր կամք: 653 թ. Մարտին պապը կալանաւորուեց Ռավեննայի էքզարխի ձեռքով և բերուեց մայրաքաղաք, որտեղ նրա դէմ դատ բացին: Նա մեռաւ աքսորի մէջ Խերսոնում: տպաւորութիւնը ցանկացածն էր. որովհետև նրա յաջորդները՝ Եւգենիոսը և Վիտալիանը շատ հլու մնացին կառավարութեանը: Նըմանապէս ս. Մաքսիմոսին էլ, որ խորը կերպով խառն էր ափրիկեան խռովութեան մէջ և մեղադրւում էր հայրենիքի դաւաճանութեան մէջ, նոյն վիճակը հասաւ: Հին-Հռովմի հետ եկեղեցական միութեան վերահաստատութիւնը կայսերական յաղթութեան ակընյայտնի նշանն էր:

Ոչ միայն եկեղեցական չփոթութիւնները, քաղաքական հանգամանքներն էլ կայսեր ուշադրութիւնը դարձրին արևմուտքի վրայ: Արևելքի կորցրած նահանգներից սկսեցին բազմաթիւ փախստականներ տեղաւորուել Սիկիլիայում, որով սա բուն յունական նահանգ դարձաւ, որ բիւզանդական տիրապետութեան համար արևմուտքում խիստ կարևոր էր: Հետևեալ ժամանակի համարեա բոլոր պապե-

րը ծագում են ասորական և յունական գաղթականների այդ ընտանիքներից: Այդ հանգամանքից բոլորովին անմիտ կերպով եզրակացրել են, թէ դրանում յունական քաղաքականութեան ձգտման արտայայտութիւն կար, մինչդեռ այդ պիտի բացատրել նրանով որ հին հռովմէական պատրիարքական հոգևորականութեան մէջ այդ տարրը գերակշռում էր: Արդէն 652 թ. Արաբները յարձակւում էին դործել կղզու վրայ, որ սակայն մեծ ծրագրով ձեռնարկած կողոպուտի արշաւանք էր. այնուամենայնիւ նպատակայարմար էր այդտեղ լրջօրէն նրանց դէմ դնել: Ակներև էր որ կայսրը հեռուն գնացող ծրագրեր ունէր, երբ 672 թ. զօրեղ նաւատորմղով անցաւ Աթէնքի վրայով Տարենտ: Որոշուած էր վաղուց ի վեր պետութեան արհամարհուած արտաքին կենդրոնները՝ արևմըտեան նահանգները, ինչպէս նախկին ժամանակներում, դարձնել տէրութեան յենարանը: Հին-Հռովմը պէտք էր նորից մայրաքաղաք դառնար: Սակայն կայսրը, որ անկուն իւր կեանքի վերջին օրերը նուիրեց իւր այդ ռոմանտիքական վերահաստատութեան ծրագրին, չկարողացաւ լրացնել նրա նոյն իսկ ամենաառաջին պայմանը՝ Իտալիայի ազատումը Լոնգոբարդների ձեռքից: Նրա փորձերը Բենեվենտի հերցոգութիւնը նորից հռովմայեցւոց իշխա-

նութեան տակ առնել, անցան ապարդիւն: Կայսրը Հռոմին կարճ այցելութիւն տալուց յետոյ, իւր համար մնայուն նիստ ընտրեց Սիրակուսը՝ աչքը դէպի Աֆրիկա յառած: Այդտեղ յաջողուեց Կարթագէն և մի քանի ծովային գլխակներ յետ գրաւել: Բայց Հռոմայեցւոց նաւատորմիղները, որ ուղարկում էր կայսրը, կամ Արաբներից էին յաղթւում, կամ փոթորկից խորտակւում: Ժամանակակիցները բարձրաձայն գանգատւում էին տուրքերի և նեղութիւնների ծանրութիւնից, որ հետևանք էր արևմտեան նահանգների համար ձեռնարկած արտակարգ միջոցներին: Բոլորը շունչ քաշեցին, երբ զօրեղ իշխանը 668 թ. Սիրակուսի բաղնիքներում շունչը տուեց մարդասպանների հարուածների տակ:

Միզիզիոս (Մժեժ) անունով մի Հայ, որ ինչպէս երբեմն Հելիոգաբալոսը զինուորներին տուր էր եկել ոչ ուրիշ բանով, այլ միայն իւր մարմնի գեղեցկութեամբ, Սիկիլիայում կայսր հրատարակուեց: Բայց Կոնստանդի որդին՝ Կոնստանտինոս Դ. Պօգոնատոս (668—685), որ մինչև այդ Բիւզանդիոնում վարել էր տէրութեան գործերը, մեծ նաւատորմիղով ափ իջաւ, և շատ շուտ բռնակալութեան վախճան պատրաստեց: Երբ նա վերադարձաւ, Անատոլեան թեմերի զինուորները նրան ստի-

պեցին իւր Հերակլ և Տիբերիոս եղբայրներին կայսրակից անուանել: Զինուորները կամենում էին,—որ շատ բնորոշ է դարու միանգամայն աստուածաբանական մտածողութեան եղանակին—երկնային երրորդութեան պատկերը երկրի վրայ ունենալ: Միայն 680 թ. կարողացաւ Կոստանտինը տիրանալ միապետութեան, որին նա մասնակից արաւ իւր մանկահասակ Յուստինիան Բ որդուն: Կոստանտինը երիտասարդ էր գահը բարձրացել. նա իւր ստանձնած գործին միանգամայն արժանի գտնուեց: Իսլամի հետևողները ահագին ջանքեր էին անում: Համարեա ամեն տարի յեղեղում էին Փոքր—Ասիան: Եգիպտական Սարակինոսները 699 թ. ափ իջան Սիկիլիայում: Բայց գլխաւոր հարուածը պատրաստուած էր մայրաքաղաքի դէմ: Անդադրում և քաջամարտիկ Մուավիան 672 թ. պատրաստեց մի ահեղ ծովային արշաւանք: 673 թ. Ապրիլից մինչև Սեպտեմբերը նաւատորմիղը կանգնած էր Կոստանդնուպօլսի առաջ. բայց նոցա բոլոր հարուածները անզօր էին կայսեր խոհեմ պաշտպանողական միջոցների առաջ: Ժամանակագիրների նկարագրութիւնները պաշտպանողութեան առաջին տեղը տալիս էին Կալլինիկոս ինջիների յունական կրակին. հռոմէականնաւատորմղի հրակիրները ոչնչանում էին արաբական նաւերը:

Մինչդեռ Արաբները տիրապետում էին Եգէեան ծովին և 674 թ. անցողակի իրենց ենթարկեցին Կրետէն, իրենց հաստատուն բանակից՝ Կիւզիկոնից անօրինակ յամառութեամբ տարէցտարի իւրաքանչիւր ամառ նորոգում էին իրենց յարձակումները մայրաքաղաքի դէմ միշտ նոյն անյաջողութեամբ: 677 վերջին պաշարումը. Պամփիւլիայի ափերի մօտ պատահած փոթորիկները և կիբարէօտեան նաւատորմի յարձակումը համարեա բոլորովին ոչնչացրել էին հպարտ արմադան: Միաժամանակ Մարդաիտները, որ Տաւրոսեան լեռների քրիստոնեայ աւազակային գնդեր էին, ամրացրել էին Լիբանանում և իրենց աւարառութիւններով, որ մինչև Երուսաղէմ էր հասնում, անհանգստացնում էին նրա ամեն տեղ. Մուաւիան ստիպուած էր երեսնամեայ խաղաղութիւնը գնել տարեկան հարկ վճարելով: Բիւզանդիոնը արևելքի յարձակումների դէմ հանդիսացել էր իբրև զօրեղ պատուար քրիստոնէական քաղաքակրթութեան համար. Ժամանակակիցները գնահատեցին Արևլահռովմի մեծ գործի բարձր արժանիքը, և բազմաթիւ դեսպանութիւններ Ավարների խաքանից և արևմուտքի թագաւորներից ու ազգերից շնորհաւորում էին կայսեր՝ նրա տարած յաղթութեան համար:

Մինչդեռ պետութեան կենդրոնում այդ

դէպքերն էին պատահում հեռուս Թերակղզու երկրորդ գլխաւոր քաղաքը՝ Թեսալոնիկէն շարունակ վտանգի մէջ էր: 675—681 թ. համարեա ամեն տարի կրկնուող յարձակումների պատճառով, որ կատարում էին Մակեդոնիայում և Թեսալիայում բնակուած սլաւոնական ցեղերը: Մանաւանդ սարսափելի էր 675 թ. յարձակումը, երբ քաղաքը պաշարուեց թէ ցամաքի և թէ ծովի կողմից: 677 թ. Ավարները երևացին նրա պարիսպների տակ: Բայց Սլաւոնների անհամաձայնութիւնը և պաշտպանումները և քաղաքացիների հերոսական ընդդիմութիւնը, որոնց առաջնորդում էր իրենց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, ազատեց քաղաքը: Ինչպէս որ մայրաքաղաքի յաղթութեան բախտը վերագրում էին շնորհառատ Աստուածամօր օգնութեանը, Թեսալոնիկէում էլ վերագրում էին ս. Դեմետրիոսին:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Բուլղարների երևան գալը հռովմէական հողի վրայ: Այս Ֆիննա—Ուգրեան ժողովրդի ամենահին բնակատեղին գտնւում էր սարմատական դաշտավայրում: Բայց վաղուց անջատուել էին բազմաթիւ խմբեր և չուել դէպի արևմուտք: Նրանցից մէկը հաստատուել էր Դնեստրի, Դանուբի և Սև ծովի անկիւնում: Իրենց Իսպերիխ (Ասպարուխ ըստ Յունաց)

քաջ և գործունեայ իշխանի ժամանակ նոցա հօսանքը տարածուեց մինչև Միւսիա: Կոստանդինը, նախատեսնելով վտանգը, մեծ ուժով նրանց դէմ դիմեց: 679 թ. ծովային և ցամաքային զօրքով երևաց Դանուբի ստորին մասում: Սակայն արշաւանքը միանգամայն անյաջող ելք ունեցաւ. ասում են որ պատճառը կայսեր յանկարծակի հիւանդանալն էր. Յոյները ստիպուած էին Դանուբի և Հեմուսի մէջի երկիրը դադարկել: Իսպերիխը այստեղ հիմնարկեց իւր նոր տէրութիւնը, որի կենդրոնն էր Վարնա, յետոյ Պրեսլաւ և Դրըստեր (Սիլիստրիա): Բուլղարները ապացուցեցին որ իրենք տիրող ժողովուրդ են՝ արդակարգ քաղաքագիտական հմտութեամբ և վարչական մեծ հանճարով: Դանուբի երկիրների Սլաւները ստիպուած էին ենթարկուելու նոցա իշխանութեանը: Երևում է որ փիննական տիրապետող դասակարգը շուտով միացել է հպատակների հետ և մի ժողովուրդ կազմել, և որովհետև նոքա, ինչպէս գերմանական տիրապետողները Սպանիայում և Իտալիայում, յաղթուածի լեզուն փոխ առան, ուստի առաջին անգամ կազմակերպուեց մի մեծ սլաւոնական պետութիւն: Սլաւոնական բազմաթիւ գաղութները, որոնք վաղուց բնակութիւն էին հաստատել պետութեան հիւսի-

սային նահանգներում տէրութեան համար լուրջ վտանգ չէին ներկայացնում իրենց առանձնութեան, բաժան բաժան կացութեան և քաղաքական հասկացողութիւն չունենալու պատճառաւ. իսկ նորահաստատ բուլղարական պետութիւնը ընդհակառակը կոչուած էր ամենասոսկալի կերպով դեր խաղալու Արևելահռովմի վիճակում:

Ցեառագանները Կոստանդինի վերաբերմամբ, որ խիստ և անընկճելի զինուորական անձն էր, պահպանել են արտասովոր շնորհակալ յիշողութիւն, ոչ այնքան նրա քաղաքագիտական— զինուորական մեծագործութիւնների համար, այլ որովհետև տէրութեանը վերադարձրեց եկեղեցական խաղաղութիւնը: Նա վեցերորդ տիեզերական ժողովով՝ 680-681 կործանեց միակամութիւնը—Monotheletismus—և վերականգնեց օրթոդոքսութեան իշխանութիւնը:[1] Այդ սառը դատող բնաւորութեան համար գերակշռել են քաղաքագիտական հիմունքները: Մոնոփիզիտ նահանգները վերջնականապէս կորել էին. ուրեմն ինչո՞ւ, քանի որ պատճառ չկար, հաստատուն պահել այնքան ատելի միարարական հրովարտակը:[1]

1. Գոնէ այդպէս է պատմում աւանդական եկեղեցական պատմութիւնը: Իսկ իրապէս նրան դաւանութիւնը, որ

Դրա վրա աւելացաւ մի երկրորդ հանգամանք. Վիտալիան պապը հաւատարիմ կերպով օգնել էր կայսերական կառավարութեանը իտալական բանակայինների դէմ մղած պատերազմներում: Հռոմի պապի դիւանի ազդեցութիւնը արեւմուտքում անպայման վճռողական էր: Որպէսզի Իտալիան և Հռոմը պահպանուի պետութեան համար, պէտք էր որ բիւզանդական արքունի աստուածաբանութիւնը ստորադասուէր հռոմէականութեան: Մեծ Սերգիոսի յիշատակը, ինչպէս երբեմն

աւանդուած էր ս. հայրերից եւ դեռ Յուստինիանի ժամանակից Մենասի ձեռքով հանդիսաւոր կերպով յայտարարուած—Մենասի թղթի մասին ս. հայրերի գրութիւնների հնագրական ուսումնասիրութիւնները մասամբ կասկածաւոր բնաւորութիւն ունին—փոխարինեցին Մաքսիմոսի բոլորովին նոր դաւանաբանական ձեւակերպութիւններով, որը ընդունեց Մարտին պապը: Ագաթոն պապը ներողութիւն է խնդրում իր հոգեւոր խորհրդատուների տգիտութեան համար: Սակայն չնայած դրան, Յոյն աստուածաբանները խոնարհուեցին նրա առաջ: Երեւում է որ այստեղ էլ, ինչպէս Բաղկեդոնում, նշանակութիւն է ունեցել կայսերական ստիպմունքը: Բայց եւ այնպէս Անտիոքի համարձակ Մակարիոսը պատրաստ էր հին եկեղեցական հաւատի ճշմարտութեան համար կտոր կտոր լինել: Եւ ինչպէս ժողովին պատիւ չէ բերել, որ նզովել է երկու այնպիսի ականաւոր եւ ճշմարիտ սուրբ մարդկանց, ինչպէս են Հին-Հռոմի Հոնորիոսը եւ Նոր-Հռոմի Սերգիոսը:

Ակակիոսինը, նզովուեց, դրա հետ միասին նաև միարարութեան միւս գլխաւորների յիշատակը: Առանձին նշանակութիւն չունէր, որ դատապարտուածների մէջ Հռոմի Հոնորիոսի անունն էլ կար: Չնայած դրան, գուցէ Զ ժողովը մնում է միակ ամենավճռողական յաղթութիւնը, որ Հռոմը տարաւ արևելքի դէմ:

Կոստանդինոսին յաջորդեց նրա հազիւ 16 տարեկան որդի Յուստինիանը (685—695, 705—711), որ արժանի ժառանգ էր Հերակլեան հանճարեղ հարստութեան. բայց իւր հօր և պապի բնաւորութեան կոպիտ գծերը նրա մէջ այլանդակութեան պատկերի էին ձևափոխուել. յետագաների յիշողութեան մէջ ապրում էր կորովով լի և մեծապէս ընդունակ իշխանը իբրև լոկ գազանաբարոյ և զըզուելի բռնակալ: Երիտասարդ և անփորձ կառավարիչը զուրկ էր որ և է խոհականութիւնից: Այս դէպքում էլ պէտք էր կրկնել, ինչ որ Սալօմօ Ռամշվագից, Կոստանցի խելօք եպիսկոպոսը Augia dives-ի վանահօրը գրեց. «աւաղ քեզ երկիր, որոյ թագաւոր մանուկ է»: Համարեա ծայրայի կերպով՝ խորը համոզուած իւր իշխանապետական կոչման վեհութեան մասին և պապական գործելու հիւանդ ծարաւով, արձակեց՝ միայն իշխաններին վայել անշնորհակալութեամբ իւր հօր փորձուած

մինիստրներին և իրան շրջապատեց բնաւորութիւնից զուրկ խարդախ անձինքներով, որոնց խորամանկութեան խաղալիք էր դարձել, չնայած իւր բոլոր իշխանական խաղերին: Արդէն նրա պապ Կոնստանսը—որ ապացուցանում է Սիկիլիայի անջատումը — անպայման բնական վիճակի մէջ չէր. ուստի կարելի է բաւական չափով թեթևացնել Յուստինիանի մեղքերը, ի նկատի առնելով նրա ապացուցուած կեսարական խելացնորութիւնը: Արաբների հետ արտաքուստ շատ յաջող խաղաղութիւն հաստատուեց, նոքա պարտաւորուեցին հարկ վճարել աւելի մեծ չափով: Երկու մեծ պետութիւնները որոշեցին Կիպրոսը, Հայաստանը և Վրաստանը իբրև մի տեսակ «ընդհանուր տիրապետութիւն» միասին կառավարել: Բայց Հռովմայեցիների փոխադարձ պարտաւորութիւնը—Մարդայիտներին հեռացնել և բնակեցնել Փոքր Ասիայում և Թրակիայում, նկատուեց իբրև ծանր սխալ: Իրաւ է քրիստոնէական կրօնի համար այդ յառաջամարտիկները կարող էին վայրենի աւազակային գնդեր լինել, նէապոլիտական աւազակների նման, որոնց զէնքը օրհնեց Ռուֆօ կարդինալը, բայց նոցա աւերումները և բարբարոսութիւնները աւելի չէին, քան ինչ որ կատարւում էր արդար պատերազմի ժա-

մանակ, և նոքա հարուածում էին միայն «Աստուծոյ անիծեալ, անհաւատ Հագարացոց»: Ուստի քրիստոնէական ժողովուրդները խիստ յարգում էին նոցա և դատապարտում էին կայսեր, որ ինքն անձամբ կործանեց հռովմէական պետութեան «երկաթէ պարիսպները»: Դրա հակառակ կարծես կայսեր արշաւանքները Բուլգարների և Սլաւոնների դէմ սկզբում յաջողութեամբ պսակուեցին: Նա Բուլգարներին յետ մղեց, Հերբոսի և Սարիւմոնի գաւառների Սլաւոններին ընկճեց և յաղթանակով առաջ անցաւ մինչև Թեսալոնիկէ: Սլաւոններին մեծ խմբերով տեղափոխեցին Ասիա, Հելլեսպոնտոսի նահանգները և Օպսիկիոն թեմը, և նոցանից կազմեցին զօրքի մի առանձին բաժին 30,000 հոգուց բաղկացած: Սակայն նա ծանր հարուածներ կրեց Բուլգարներից թէ իւր վերադարձի ժամանակ և թէ երևաց՝ որ իւր նոր սլաւոնական զինուորները միանգամայն անվստահելի են: Երբ 691 թ. Յուստինիանը առանց հիմնական պատճառի լուծեց Արաբների դէմ խաղաղութիւնը, 692 թ. Կիլիկիայում Սեբաստոպոլսի մօտ ծանր պարտութիւն կրեց, գլխաւորապէս իւր սլաւոնական օգնական գնդերի դաւաճանութեան պատճառով: Հետևանքը այն եղաւ, որ Հայաստանը նորից ամբողջովին Արաբների ձեռքն ընկաւ:

Ահագին գումարները, որ կլանում էին մեծածախս պատերազմները և կառավարչի շինարարական խելացնորութիւնը, և երբ դրամը ժողովելու համար Թէոդոտոս և Ստեփանոս մինիստրները իրենց թոյլ էին տալիս անտանելի քմահաճութիւններ և ճնշումներ, ժողովրդի համար չափազանց ատելի դարձրին կառավարութիւնը: Երբ 695 թ. Լեոնտիոսը, ասիական պատերազմներում վարժուած մի զինուոր, ապստամբուեց, հաւատալով իւր ընկերների վարդապետական նախագուշակութեանը, նրա հետ իսկոյն միացան քաղաքացիները և հոգևորականները, Լեոնտիոսին ողջունեցին իբրև կայսր, իսկ Յուստինիանի քիթը կտրելով աքսորեցին Քերսոն:

Այդպիսով վերջին պետի մեղքի պատճառաւ, օրինական կայսերական ամբողջ տունը 85 ամեայ կառավարութիւնից յետոյ, զրկուեց իւր իշխանութիւնից. հետեւանքները պետութեան համար սաստիկ կործանիչ եղան. զօրքը, վստահ իւր ամենակարողութեան վրայ, մտցրեց իսկական մամելուկեան վարչութիւն: 22 տարուայ ընթացքում շատ շուտ մէկը միւսի յետևից յաջորդել են վեց իշխան, որոնք ըստ մեծի մասին թագը պարտական էին լինում զինուորներին:

Լեոնտիոսի կարճ կառավարութիւնը

(695—698) նշանաւոր է նրանով, որ Աֆրիկան վերջնականապէս կորցրին: Ամենամեծ տոկունութեամբ Հռովմայեցիները այդտեղ պահպանել էին, շարունակ պատերազմելով Արաբների դէմ, իրենց ծովային ամրութիւնները: Արաբների յաղթական յառաջ խաղալը, որ 697 թ. նոյն իսկ Կարթագոյին տիրեցին, ստիպեց Հռովմայեցիներին գործ դնել վերջին ջանքը: Յովհաննէս պատրիկիոսը գրաւեց քաղաքը, յաղթեց թշնամուն և նորից տիրեց «Աֆրիկայի ամրոցին»: Սակայն նա հէնց հետեւեալ տարին ստիպուեց յետ քաշուել Արաբների մի նոր նաւատորմղի առաջ: Կարթագոն ընկաւ, և Հռովմայեցիների տիրապետութեան տակ մնաց միայն Սեպտումը, որտեղ Վեստգոթների օգնութեամբ կարճ ժամանակ մնաց մի հռովմէական նահանգապետ: Յովհաննէսը նաւով յետ էր դարձել, որ օգնութիւն տանի. սակայն վերադարձին Կրետէում խռովութիւն ծագեց: Ապսիմարոս ծովապետը, կամ կիբիւռայոտների դրունգարիոսը Տիբերիոս անունով կայսր հրատարակուեց (698—705) և շուտով տիրեց մայրաքաղաքին: Լեոնտիոսը այլանդակուած մտաւ վանք: Տիբերիոսի կառավարութիւնը այնքան էլ անբախտ չէր: Նրա ընդունակ Հերակլ եղբայրը ասիական գնդերի գլուխն անցած, մի քանի

անգամ յաջող յաղթեց Արաբներին, թէև իրաւ է չկարողացաւ արգելք լինել որ նոքա չհաստատուէին Կիլիկիայում: Հայերի ապստամբութիւնը յօգուտ Հռոմի՝ շատ շուտով արիւնալից վախճան ունեցաւ արաբ զօրապետի ձեռքով:

Լուրջ վտանգ էր ներկայացնում կառավարութեան համար անգադրում Յուստինիանը: Նա փախել էր Խազարների մօտ և պսակուել Խաքանի աղջկայ վրայ որի քրիստոնէական անունը Թէոդորա էր: Նա՝ միայն իւր զարմանալու արժանի եռանդի շնորհիւ կարողացաւ ազատուել բարբարոսների իշխանի դաւադրութիւնից, որին գրաւել էր Յունաց ոսկին: Փոքրաթիւ հաւատարիմների հետ փախաւ, վտանգաւոր ծովագնացութիւնից յետոյ հասաւ յունական մի մակոյկի վրայ Դանուբի բերանը և յարաբերութեան մէջ մտաւ Իսպերիխի յաջորդ Տերվելի հետ (Տերբելիս), որին նա միանգամայն իւր կողմը քաշեց: Սլաւոնական և բուլգարական զօրքը 706 թ. նրան տարան Բիւզանդիոն: Խորամանկութեամբ յաջողուեց քաղաքին տիրանալ: Տերվելին կեսար կարգեց և առատ վարձատրելով արձակեց: Մայրաքաղաքը այնպիսի սոսկալի պատժի ենթարկուեց կիսախելացնոր կայսրից, որի նմանը չէր տեսնուել: Իւր երկու հակաթոռ կայսրներին քաղաքի փողոցներում անպատիւ կերպով ցոյց տալով՝ գլխատեց կրկէսում: Կալլինիկոս պատրիարքը, որ Յուստինիանի գահընկէցութեան օրը հրապարակել էր Տիրոջ օր և օծել էր երկու կայսրներին, կուրացած աքսորուեց Հռոմ: Հակառակ կուսակցութեան բոլոր յայտնի զինուորականները սոսկալի մահ կրեցին. նոյն վիճակը հասաւ բազմաթիւ քաղաքացիների և զինուորների, այնպէս որ ասիական պատերազմների ժամանակ ստիպուած էին զօրքի շարքը լրացնել պատերազմում վարժուած գիւղացիներով: Բոլորը սարսափում էին այդ խելացնոր զարհուրելի բռնակալի վերահաստատութեան ժամանակ:

Արտաքուստ Յուստինիանի երկրորդ իշխանութիւնը բաւական անյաջող էր: Բուլղարների դէմ ձեռնարկած մի մեծ արշաւանք, որի ժամանակ կայսրը տիրեց Անքիալոս քաղաքին, վերջացաւ կատարեալ անյաջողութեամբ: Հազիւ ազատուեց Յուստինիանը և իւր զօրքի մի մասը ծովային ճանապարհով: Ի զուր փորձեց օգնութեան հասնել Տիւանա քաղաքին, որ պաշարել էին Արաբները: 709 թ. քաղաքը դաշնագրութեամբ ընկաւ անհաւատների ձեռքը: Կայսրը առանձին անողոքութեամբ լցուած էր Ռավեննա և Քերսոն քաղաքների դէմ, որ բացարձակ պահել էին

հակառակորդների կողմը: 710 թ. Ռավեննա մի նաւատորմից ուղարկեց, քաղաքի մեծամեծներին դաւաճանութեամբ կալանաւորեցին և ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս պատժելու. քաղաքի Կլասիս նաւահանգիստը կրակի զոհ դընաց: Արիւնռուշտ մարդու համար կորստաբեր դարձաւ Քերսոնը պատժելու ցանկութիւնը: Այնտեղ ուղարկած մի նաւատորմից գրաւել էր քաղաքը, բայց դարձին մեծաւ մասամբ կործանուել էր: Քերսոնում մնացած բերդապահները, կայսեր կատաղութիւնից վախենալով, որովհետև նրա արիւնալից հրամանների միայն մի մասն էին կատարել, միացան բնակիչների հետ: Ապստամբները Խազարների օգնութեան դիմեցին: Ծագումով Հայ մի յայտնի զինուորական Փիլիպիկոս Վարդանէս, որին Տիբերիոսը հալածել էր և Յուստինիան Բ-ը յետ էր կանչել, ապստամբութեան գլուխն անցաւ: Թեև միջոցներով ձեռնարկած փորձը՝ Քերսոնը նորից ենթարկել կայսերական իշխանութեան անյաջող անցաւ: Մի երկրորդ աւելի ուժեղ նաւատորմից Մաւրոս պատրիկիոսի առաջնորդութեամբ պաշարեց քաղաքը, արդէն աշտարակներից երկուսը կործանուել էին հռովմէական պաշարման մեքենաների հարուածներից, երբ հասաւ Խազարների օգնութիւնը: Նաւատորմիղը զինադադար արեց, և բաւական

բնորոշ է թէ ինչքան ատելութիւն էր հաւաքուած խելացնոր յանցագործի գլխին— միացաւ ապստամբների հետ: Յուստինիանը լուր ստանալով իւր նաւատորմղի գործունէութեան մասին, իւր զօրքերով անցաւ ասիական ափը և շտապեց մինչև Սինոպէ որպէսզի Կրիմից լուր ստանայ: Մինչ այդ Փիլիպպիկոսը արդէն գրաւել էր մայրաքաղաքը և ուղարկեց նրա դէմ իւր գործակցին՝ Սպաթարիոս Ելիասին որին Յուստինիանը առաջ Քերսոնի արքոն էր կարգել: Դամատրիւս դաշտավայրում բանակը մնալով անօգնական, ինչպէս որ արժանի էր, սպանուեց Ելիասի ձեռքով: Նրա անչափահաս Տիբերիոս որդին արդէն աւելի առաջ սպանուել էր մայրաքաղաքում, որի ժամանակ ամենաանվայել կերպով ոտի տակ էին տուել եկեղեցու ապաստանարանի իրաւունքը: Հերակլի տունը, որ տէրութիւնը ազատել էր Պարսիկներից և Արաբներից, արմատից ջնջուեց:

Փիլիպպիկոս (711-713) նոր կայսրը ցոյց տուեց իւր կատարեալ անընդունակութիւնը: Բուլգարները Յուստինիանի վրէժն առնելու պատրուակաւ, ասպատական մի արշաւանք ձեռնարկեցին մինչև մայրաքաղաքի դռները: 712 թ. Ամասիան և Միսթիան, 713 թ. Պիսիդիայի Անտիոքը ընկան Արաբների ձեռքը.

թերահաւատութիւնից, կամ գուցէ որպէսզի գրաւէ իւր հայրենակից Հայերին—նա Հայերին նոր բնակութեան տեղեր տուաւ աւերակ դարձած Մելիտենէ քաղաքում և չորրորդ Հայքում—կայսրը իւր արևելեան հոգևորականների համաձայնութեամբ, բայց Հին-Հռոմի բացարձակ ընդդիմութեամբ, մի անգամ էլ մի անցողական յաղթութիւն պատրաստեց միակամութեան դաւանութեան համար: Մինչ այդ՝ Թրակիայի Օպսիկիոն թեմի զինուորականների ապստամբութիւնը պատրաստեց նրա իշխանութեանը վաղաժամ վախճան: Հոգեգալստեան Կիւրակէին 713 թ. մի յայտնի քաղաքային պաշտօնեայ, գաղտնի քարտուղար Արտեմիոսը Անաստաս Բ անունով 713-715 կայսր օծուեց: Սա իսկոյն մտքերը խաղաղացրեց վերահաստատելով օրթոդոքսութիւնը: Բայց նա ամենից առաջ իւր ուշքը դարձրեց կանոնաւոր ծրագրով կարգաւորելու զօրքը, որ երկար ժամանակուայ անիշխանական դրութեան պատճառաւ կատարելապէս քայքայուած և անհնազանդ էր դարձել: Խիստ պատժի ենթարկեցին վերջի գահակալութեան փոփոխութեան մասնակցողներին: Նա ընդհանրապէս շատ յաջող ձեռք ունէր զօրապետական իշխանութիւնը բաժանելու ամենակարևոր խնդրում: Լսելով որ Մոսլիմները մեծ պատրաս-

տութիւն են տեսնում մայրաքաղաքին տիրելու, սրան ամրացրեց պաշտպանութեան համար, և նաւատորմիղն էլ հրաման ստացաւ Ռոդոսի մօտ ժողովուելու, որպէսզի Արաբների դէմ յարձակողական պատերազմ սկսելով նոցա առաջն առնեն: Բայց Օպսիկիոն թեմի զինուորները սովորած կայսր փոխելու, նորից խռովեցին, սպանեցին իրենց ծովապետին և նաւեցին մայրաքաղաքի դէմ: Գաւառական մի բոլորովին աննշան պաշտօնեայ, Թէոդոսիոս (715-717) հակառակ իւր կամքին, կայսր հրատարակուեց: Մայրաքաղաքը դաւաճանութեամբ ընկաւ ապստամբների ձեռքը: Սակայն ամենանշանաւոր զօրապետները, Անատոլեան թեմի Լևոն և Հայկական թեմի Արտաւազդ հրամանատարները չընդունեցին նոր կայսեր: Մինչ այդ Սուլէյման խալիֆը աւարտել էր իւր պատրաստութիւնը. նորա զօրապետները որ մտել էին Ասիա, Լևոնին թագ առաջարկեցին: Սա ձևի համար նոցա հետ յարաբերութեան մէջ մտնելով, օգնութեան հասաւ նշանաւոր Ամորիոն քաղաքին որ պաշարուած էր: Արաբացոց մեծ զօրքը, առանց յիշատակութեան արժանի մի գործ կատարելու, ստիպուած էր աւերուած երկրից յետ քաշուել: Այժմ Լևոնը առանց արգելքի արշաւեց մայրաքաղաքի վրայ: Թէոդոսիոսը պատ-

րիարքի և սենատի համաձայնութեամբ հրաժարուեց գահից։ 717 թ. Մարտի 25-ն Լևոն Գ-ը (717—741) կայսր հրատարակուեց։ Սարսափելի վտանգը, որին մայրաքաղաքը ենթակայ էր Մոսլիմների կողմից, ազդել էր այդ վճռի վրայ։

Հերակլի տունը յաղթութեամբ պատերազմել էր Իսլամի դէմ։ Աւանդական պատմութիւնները զարմանքով գովում են Կարլ Մարտելին, որ Աբդըռահմանին Պուատիէի մօտ ջարդել էր, և ոչ առանց հիմքի։ Բայց այդտեղ կատարելապէս մոռանում ենք արժանաւորապէս գնահատել Արևելահռոմի աւելի ուժեղ մեծագործութիւնը։ Սա իւր հարիւրամեայ մրցման մէջ յետ է մղել ոչ թէ աշխարհակալի վերջի շառաւիղին, այլ դէմ էր դրել նրա գլխաւոր ուժի հարուածներին։ Արևմտեան քաղաքակրթութեան կիզակէտը և ապաստանարանը այն ժամանակուայ համար Փոքր Ասիան էր։ Նոր գաւանանքները, որ իբրև ճշմարիտ ուսմունք յայտարարւում էին քրիստոնէական աշխարհին պետութեան մէջ գումարուած բազմաթիւ ժողովներում, մեծաւ մասամբ փոքր ասիական եպիսկոպոսների մտածածներն են։ Փոքր ասիացիներն էին այն թեմերը կամ զօրաց մարմինները, որ յետ էին մղում արևելքի ժառանգական թշնամուն. Սլաւոններից ո-

ղողուած՝ պետութեան եւրոպական մասը այս թէ հետևեալ շրջանում քիչ դեր է խաղում։ Փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ միայն բուլգարասպան Բազիլիկոսի յաջողութիւններով և երբ արևելքը անապատ դարձաւ զզուելի Սելջուկների յարձակումներից։ Դրա է շատ արագ էր տիրապետել զարհուրելի ուժասպառութիւնը։ Ամբողջ սերունդներ տևող պատերազմական գլութիւնը զօրքը կատարելապէս վայրենացրել էր. Նա կատարելապէս վըստահ իւր արտակարգ նշանակութեան վրայ, իշխում էր անսահմանափակ։ Ամենալաւ ժամանակն էր, որ մի երկաթէ բռունցք կարգ և օրէնք հաստատէր։ Եւ երևաց այն մարդը, որ արեան և երկաթի միջոցաւ պէտք է գըլուխ բերէր տէրութեան վերածնութիւնը։

Դ.

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ

ՍԻՐԻԱԿԱՆ (ԻՍԱՒՐԵԱՆ) ԿԱՅՍՐՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԵՒ

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

(717—867)

Լևոն Իսաւրացու[1] գահ բարձրանալը տէրութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր յեղաշրջումներից մէկն է, և իսկական ընդհանուր պատմական նշանակութիւն ունեցող րոպէ է։ Արաբների վերջին, բայց ամենասարսափելի վտանգը այդ հանճարը իբրև զօրապետ ընդմիշտ ոչնչացրեց։ Նա ներկայանում է պետութեան իսկական վերանորոգիչ՝ զօրքը վերանորոգելով, տնտեսութիւնը կանոնաւորելով և վարչական կազմը կարգաւորելով։ Սիրիական հարստու-

[1] Ես գործ եմ ածում այդ մականունը որ ամբողջ դարերի սխալով արմատացրած է, թէև Լևոնը ծագում է Գերմանիկից, հետևապէս Սիրիացի էր։

թեան ժամանակ Հռովմայեցոց կայսրների բազմաչարչար հպատակների համար ծագում է աւելի լաւ ապագայի արշալոյս։ Սակայն այս մեծ կառավարիչն էլ ունէր իր Աքիլլէսեան գարշապարը։ Նա ևս այն ոյժի-մարդկանց նման էր, որոնք արտաքին քաղաքականութեան և պատերազմի գործում յաջողակ լինելով, սխալ համոզման մէջ են ընկնում՝ թէ կրօնական մի զօրութիւն ինչպիսին եկեղեցին է, կարող է արտաքին ոյժով և օրէնքների յօդուածներով ընկճուել պետութեան լծի տակ։ Վարդապետ պատմագիրները միակողմանի չեշտել են նրա այս ծանր սխալը, և դրանով նսեմացրել մեծ զինուորականի և քաղաքագէտի պատկերը։

Լևոնի կառավարութեան առաջին տարին է ընկնում Կոստանդնուպոլսի յիշատակութեան արժանի պաշարումը։ Մասլաման, որ անցել էր Պերգամոնին և ձմեռել Ասիայում 717 թ. ամառը Աբիւդոսի մօտից անցաւ Հելլեսպոնտը։ Օգոստոսի միջին նա բանակ դրեց մայրաքաղաքի առաջ, սեպտեմբերի սկզբին Սուլէյմանի առաջնորդութեամբ հասաւ նաւատորմիղը։ Սակայն պաշտպանութիւնը Լևոնը առաջ տարաւ նոյնքան մեծ խելքով ինչքան և եռանդով։ Յունական կրակը ոչնչացնում էր նաւերը։ Թէ և մուսլիմները ամենամեծ տոկունութեամբ դիմացան արտասովոր ձմրան խիստ ցրտերին, և մի ամբողջ

տարի համբերեցին մայրաքաղաքի առաջ, վերջապէս ստիպուած էին 718 թ. օգոստոսին ահագին կորուստներ կրելուց յետոյ, յետ քաշուել Ասորիք: Այս դէպքի ընդհանուր պատմական նշանակութիւնը շատ դժուար է ըստ արժանոյն գնահատել: Արաբների յառաջխաղալը իր գագաթնակէտին հասաւ. Բիւզանդիոնը և իր կայսրը նոցա յետ վանելով՝ ազատեցին քրիստոնէութիւնը և արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնը: Դեռ այսօր էլ Ակաթիստոս շարականի մէջ օրթոդոքս եկեղեցին գոհունակութիւն է յայտնում երեք մեծ հերոսներին՝ Հերակլ, Կոնստանդին Դ և Լեւոն Գ-ին, որոնք ազատեցին երկիրը Աւարների, Պարսիկների և Արաբների վտանգից: Լեւոնի իշխանութեան օրով դարձեալ յաճախ կրկնուեցին մուսլիմների յարձակումները Փոքր Ասիայի վրայ. բայց դոքա այլեւս տէրութեան համար հոգսերի առարկայ չէին, և 740 թ. Արաբների դէմ մի մեծ և վճռողական յաղթութիւն տարան Ակրոյինոսի մօտ: Հիւսիսի զօրեղ պետութեան հետ լաւ յարաբերութիւն հաստատեցին նրանով, որ գահաժառանգ Կոստանդինը ամուսնացաւ Խազարների Իրենէ իշխանուհու հետ: Երկրի ներսի ապստամբութիւնները կայսրը խորտակում էր արագ գործողութեամբ: Սիկիլիան, որ ապստամբել էր մայրաքաղաքի պաշարման

ժամանակ և մէկին հակաթոռ կայսր էր հրատարակել, առանց նեղութեան նորից ընկճուեց:

Երբ այդպիսով ներքուստ և արտաքուստ ապահովեցրել էր երկիրը, մեծ կայսրը կարողացաւ մտածել պետութեան վերածնութեան մասին: Թէ նա ինչքան եռանդով աշխատում էր օրէնսդրութեան համար, ապացոյց կարող է ծառայել իր և իր կայսրակից Կոստանդին որդու հետ միասին հրատարակած «Ընտրութիւն օրինաց» որ գոյութիւն ունեցող օրէնքների համար մի համառօտ ձեռնարկ էր, և որի մէջ երեւում է օրէնքների մէջ կատարուած դարերի զարգացումը՝ քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ: Երկրագործութեան վերաբերեալ կարգադրութիւնները (nomos georgikos) որով կանոնաւորւում էին հողատէրերի և ազատ հողատէր գիւղական համայնքների յարաբերութիւնները վարձկալների հետ, սկիզբն են առել այն հանգամանքից, ինչպէս հաւանականօրէն ենթադրւում են, որ երկրի մէջ գաղթել են այլ և այլ օտար ազգեր (Մարդաիտներ և Հայեր՝ Փոքր Ասիայում, Սլաւոններ՝ Հեմուս Թերակղզում): Բնորոշ է որ այդ նոր վարձկալներն ու գիւղացիները՝ հակառակ հներին, հողի հետ միացած գաղութներ էին՝ անձնապէս ազատ:

Իսկ ամենից առաջ նա իր խնամքը գործ դրեց զօրքի վրայ: Թուլացած կարգապահու-

թիւնը վերահաստատուեց, և թէ, ինչքան մնայուն էին զօրքի վերաբերեալ նրա կարգադրութիւնները, ապացուցանում են իր սեպհական և իր որդու զինուորական յաջողութիւնները: Դրա հետ միասին կապուած է նրա կարգաւորութիւնը նահանգների մասին: Թեմերի հաստատութիւնը, ինչպէս Հերակլեանների հարստութեան ժամանակ սահմանուել էր աստիճանաբար՝ շնորհիւ ժամանակի նեղութիւնների և պետական թշնամիների պատերազմների, Լևոնի ձեռքով ստացաւ իր վերջին ձևակերպութիւնը:[1] Գանձարանը Փիլիպիկոսի վատ-

[1] Այն ժամանակուայ թեմերն էին՝ Ասիայում. 1. Օպսիկիոն, 2. Անատոլիկոն, 3. Թրակեսիոն, 4. Արմենիակոն, 5. Կիբիրրայոտիկոն, 6. Բուկելարիոն 7. Կոլոնեյա: (°)
Եւրոպայում. 1. Թրակէ, 2. Հելլադա Պելոպոնեսի հետ, 3. Մակեդոնիա (°), 4. Սիկիլիա Կալաբրիայի հետ:
Վերջապէս Կոստանդին Պորփիւրոգենետոսը Ժ-րդ դարում նշում է. Ա. Ասիայում՝ 1. Անատոլիկոն, 2. Արմենիակոն, 3. Թրակեսիոն, 4. Օպսիկիոն, 5. Օպտիմատոն, 6. Բուկելարիոն, 7. Պափլագոնիա, 8. Խալդիա, 9. Մեսոպոտամիա (Միջագետք) 10. Կոլոնեյա, 11 Սեբաստեյա, 12. Լիկանդոս, 13. Սելեւկիա, 14. Կիբիրրայոտիկոն, 15. Կիպրոս, 16. Սամոս. 17. Էգէյեան ծովը. 18. Կապադովկիա:
Բ. Եւրոպայում՝ 1. Թրակէ, 2. Մակեդոնիա, 3. Ստրիմոն, 4. Թեսաղոնիկէ, 5. Հելլաս, 6. Պելոպոնես, 7. Կեֆալլենիա, 8. Նիկոպոլիս, 9. Դիրրախիոն, 10. Սիկելիա, 11. Լոնգիբարդիա, 12. Խերսոն:

նելով և արաբական պատերազմների մեծ ծախսերով սաստիկ դատարկուել էր. միայն խիստ տնտեսական օրէնքներով հարկ էր կարգը վերականգնել, Հարկերի ծանրութիւնը վարչական միակ միջոցն էր, որ արևելցիներն էլ էին խիստ զգում, որոնք այլապէս համբերող են և սառուկ: Ժողովուրդը աւելի երանի էր տալիս արաբական իշխանութեան տակ եղող քրիստոնեաներին. և կայսեր կոչում էր նոր Փարաւոն: Սակայն պետութեան տնտեսութեան մէջ վերահաստատուեց հաւասարակշռութիւնը:

Բայց և այնպէս պետութեան վերածընութեան համար կատարուած այս մեծագործութիւնները չեն, որ պահպանել են կայսեր յիշատակը յետագայ սերունդների մէջ, որոնք իրաւ է արտակարգ թշնամաբար էին վերաբերւում դէպի նրան, այլ եկեղեցական վէճերը: Պատկերամարտութիւնը ծագում է փոքր ասիական արմատից: Պետութեան եկեղեցու միութիւնից հեռացել համայնքները ներսում և թերակղզու արևելքում (Մոնտանիստները, Պօղիկեանք) դէմ էին գոյութիւն ունեցող պատկերապաշտութեան՝ իբրև անաստուածութեան: Փռիւգիայի մի եպիսկոպոս՝ Կոստանդինոս Նակոլէյա քաղաքից ընդունեց այդ ուսմունքը և հետևողներ գտաւ նոյն իսկ բարձր հոգևորականութեան մէջ: Իսլամի մեղադրանքը՝

ուղղուած պատկերների, նշխարների և սրբերի պաշտաման դէմ, թէ Քրիստոսի հաւատը բազմաստուածութիւն է, տպաւորութիւն էր թողնում զարգացեալների վրայ և մտածել տալիս: Ուստի կայսրը, երբ նա իր 726 թ. հրովարտակով հանդէս դուրս եկաւ պատկերապաշտութեան դէմ, ենթակայ էր այն կրօնական հոսանքին որ ասիական նահանգներում խորը տարածուել էր: Աւելի ուժեղ էր ամբողջ պետութեան մէջ մնացած մասի ընդդիմութիւնը: Ամենից առաջ ամէն տեղ վարդապետները սկսեցին պաշտպանել պատկերապաշտութիւնը և դրանով յունական եկեղեցու առանձնայատկութիւնը: Վարդապետների համար պատկերներ նկարելը ապրուստ վաստակելու գլխաւոր աղբիւրներից էր, հետևապէս պատկերամարտութիւնը գոյութեան կռիւ: Մայրաքաղաքի բնակիչների յուզմունքը կարելի եղաւ հանդարտացնել միայն զէնքի ոյժով: Սրբերի պատկերական պաշտամունքը մանաւանդ ամուր կպած էին Յունաստանի և կղզիների բնակիչները, որոնց աչքում նոքա բռնել էին իրենց հին ցեղական աստուածների և հերոսների տեղերը: Նոցանից զինուած մի նաւատորմիղ, մի հակաթոռ կայսեր առաջնորդութեամբ 727 թ. նաւեց մայրաքաղաքի դէմ. բայց սոքա զոհ գնացին յունական

կրակին, ինչպէս երբեմն Սալամինեան մարտիկները, որ կռւում էին հելլենական հայրենի աստուածների համար:

Երբ նոյն տարին կայսերական հրովարտակը պատկերների մասին հասաւ Իտալիա, Գրիգոր Բ պապը իրան յայտարարեց նրան դէմ և բանադրեց կայսերական էքսարխին: Ամբողջ նահանգը դիմեց բացարձակ ապստամբութեան և միացաւ Լանգոբարդների հետ: Սակայն Վենետիկեցոց հաւատարմութիւնը, ինչպէս նաև Պապի բռնած խելացի քաղաքագիտական դիրքը՝ արգելք դարձան Արևելահռոմի կառավարութեան հետ կատարեալ պառակտմանը. և միանգամ էլ ազատուեց բիւզանդական տիրապետութիւնը Իտալիայում:

Կռիւը անցաւ սահմաններից դուրս: Խալիֆի ուղղահաւատ հպատակները եռանդով պաշտպանում էին պատկերապաշտներին. նոցա դատը գրականութեան մէջ ամենից առաջ փայլուն կերպով պաշտպանում էր Յովհաննէս Դամասկացին: Աւելի վճռողական գտնուեց Լևոնը: Տիեզերական Գերմանոս պատրիարքը՝ որ պատկերապաշտութեան ջերմ պաշտպան էր, ստիպուած էր 729 թ. տեղի տալ Անաստասին՝ որ կայսեր համախոհներից էր: Իրաւ է անյաջող անցաւ Հռովմին և Իտալիային նորից տիրապետել. 731 թ. արևելա-

հռովմէական նաւատորմիղը ոչնչացաւ Աֆրիկական ծովում. բայց Սարդինիայում և Սիկիլիայում, որտեղ մնացել էր Յունաց իշխանութիւնը, յարքունիս գրաւեցին Ս. Պետրոսի կալուածները: Այդ երկիրները և ամբողջ Իլլիրիկում, որ մինչ այդ ենթակայ էին Հին-Հռովմի պապերին, ենթարկուեցին Կոստանդնուպոլսին: Պատկերամարտութիւնը աստիճանաբար պարզ կերպով շահերի կռիւ էր դարձել: Մի կողմը կանգնել էին բարձր պաշտօնեաները և նմանապէս եպիսկոպոսները, որ կայսեր էին յանձնում եկեղեցին պաշտպանելու և կառավարելու իրաւունքը, միւս կողմից ժողովրդի համակրութեան վրայ յենուած վարդապետներն էին, որոնք բացասում էին աշխարհական իշխանութեան որ և է միջամտութիւն հոգևորական գործերում:

Երբ Լևոնը 741 թ. Յունիս 18-ին[1] մեռաւ և իշխանութիւնը թողեց իր հասակին առած

[1]. Է և Ը դարերի ժամանակները գլխաւորապէս կրկնուած են Թէոփանէսի՝ շատ անգամ միայն մօտաւորական ճիշտ թւերը: Այդ ամբողջ շրջանի ժամանակագրական տեսակէտից պէտք է նորից ենթարկել ուսումնասիրութեան կանոնաւոր կերպով՝ ի նկատի առնելով ասորական, արաբական և հայկական ուսումնասիրութիւնները, որովհետև մինչև օրս որոշ վճռական արդիւնքների չեն հասել Պագիսի, Դուտշմիտի և Բուրիսի դատողութիւնները:

ու եռանդոտ Կոստանդին Ե. որդուն (Կոպրոնիմոս 741—775) կռիւը իր կատարեալ բորբոքման մէջ էր: Կայսեր աները, Հայազգի Արտաւազդը օգտուելով պատկերապաշտների դժգոհանքից և զօրքի մէջ բազմաթիւ Հայերի յատուկ համակրանքից, ապստամբեց: Մայրաքաղաքը և պատրիարքը անցան նրա կողմը: Միայն երկամեայ պատերազմից յետոյ Կոստանդինը կարողացաւ նորից վերցնել մայրաքաղաքը և կուրել հակաթոռ կայսեր աչքը:

Այդպիսով կայսրը կատարելապէս հաստատելով իր իշխանութիւնը, մեծ յաջողութեամբ առաջ տարաւ պետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը: Արաբների դէմ կռւում էր բացարձակ յաջողութեամբ: Մի մեծ նաւատորմիղ, որ նորից պէտք է խլէր Կիպրոսը Յոյներից, 746 հիմնովին խորտակուեց: Գերմանիկէյա, Մելիտենէ (Մալաթիա) և մինչև անգամ Թէոդոսուպոլիսը Հայաստանում (752 թ.) վերստին գրաւեցին: Յօգուտ Հռովմայեցիների ծառայեց խալիֆի տէրութեան խռովութիւնները, որ սկսեցին Օմայեադների կործանումով և Աբբասիդների հաստատութիւնով. իրաւ է 756 թ. իրերի դրութիւնը նորից փոխուեց:

Ամենամեծ զօրութեամբ կայսրը պատերազմում էր Բուլղարների դէմ: Ոչ պակաս

քան ութ անգամ դուրս եկաւ դաշտ նոցա դէմ: Ծանր պարտութիւնները նրան չէին յուսահատեցնում, և 763 թ. փայլուն յաղթութիւնը առաջ բերեց թշնամու երկրում դահակալական փոփոխութիւններ և Բուլգարների կատարեալ թուլութիւն. միայն Կոստանդինի կառավարութեան վերջի ժամանակները Տելերիկը (Տելերիգոս) վտանգաւոր դարձաւ:

Ամբողջ Հելլասի և Պելոպոնէսի սլաւոնացումը յիշում է միայն մի աղբիւր, որ այդ դէպքը կապում է Կոստանդինի կառավարութեան ժամանակ՝ 746 թ. պատահած սարսափելի ժանտախտի հետ, որ պետութեան համար այնպիսի մի հարուած էր, ինչպես Յուստինիանի ժամանակուայ ժանտախտը: Սակայն կայ անժխտելի վկայութիւն, որ Սլավոնները Պելոպոնէսում Լեոնի ժամանակ արդէն հին բնակիչներ էին: Մենք արդէն տեսանք, որ հելլենական նահանգների սլավոնացումը, որը Պելոպոնէսի վերաբերմամբ սահմանափակուած մնաց միշտ երկրի միայն մի քանի մասերում, անհամեմատ աւելի շուտ էր սկսուել:

Եկեղեցու հետ կռուի մէջ կայսրը անհամեմատ աւելի ծայրահեղ էր և խիստ քան իւր հայրը: Նա փորձեց պատկերապաշտ վարդապետների ընդդիմութիւնը կոտրել՝ կանոնաւոր

հալածանքներ յարուցանելով, որ կառավարութեան վերջին տարիները աւելի սաստկացաւ՝ արիւնալից մարտիրոսութիւններով, վանքերի կալուածների խլելով և ուխտաւորներին աշխարհական դարձնելով: Նրա թեթևամիտ ծաղրը եկեղեցու հաւատի մասին՝ սարսափ ազդեց նոյն իսկ արքունի պատրիարքներին, որոնք նրան խիստ ենթակայ էին: Սակայն եպիսկոպոսութիւնը միացաւ կայսերական եկեղեցական քաղաքականութեան հետ և այդ՝ հանդիսաւոր կերպով սրբացած յայտարարեց 754 թ. կրօնական ժողովի մէջ, թէև այդ որոշումները չընդունեցին ոչ արևելքի պատրիարքները և ոչ էլ Հռոմի պապը: Իւր կայսրութեան ամբողջ ընթացքում կայսրը ամենայն վճռողականութեամբ և խստութեամբ ամուր պահպանեց վարդապետների և պատկերների դէմ վարուելու իւր ընտրած եղանակը:

Նրա որդի Լեոն Դ-ը (775 780) իւր կարճատև կառավարութեան ժամանակ մասամբ չափաւորացրած, բայց անփոփոխ պահեց իրենից նախնթաց ժամանակուայ եկեղեցական քաղաքականութեան հիմունքները: Արաբների հետ անընդհատ շարունակուող սահմանային կռիւները Գերմանիկէյի մօտ 778 թ. յաղթութիւնով Յոյների համար յաջող վախճան ունեցան:

Սրա մահուանից յետոյ (8 Սեպտեմբերի 780) նրա փոքրահասակ Կոստանդին Զ որդու փոխարէն կառավարութեան ղեկը ձեռն առաւ խելօք և չափազանց փառասէր Իրենէ, կայսրուհին՝ մի խումբ պալատականների հետ ի միասին, որոնց մէջ ամենանշանաւորն էր Պատրիկիոս Ստաւրակիոսը: Արաբացիների հետ սահմանային պատերազմը շարունակւում էր, որի դաշտը բացառապէս յունական Փոքր-Ասիան էր: Պատերազմները Յունաց համար դժբախտ վախճան ունեցան և կայսրուհին ստիպուած եղաւ 783 թ. եռամեայ զինադադարը գնել հարկ վճարելով տարեկան 70·000 ոսկի: Հարուն-աւ-Ռաշիդը 786 թ. մի շարք ամրութիւններ շինեց, որ յետոյ փայլուն ծառայութիւններ մատուցին և որ հասցնելով Մալաթիայից մինչև Տարսոն, դրանով Հռովմայեցիներին խիստ զգալի դարձրեց իւր զինուորական գերազանցութիւնը: Ստաւրակիոսը աւելի յաջող պատերազմ էր մղում Բալկանեան թերակղզու վրայ: Նա ստիպեց Մակեդոնիայի և Հելլասի սլաւոնական իշխաններին հարկ վճարել և յաղթանակով անցաւ ամբողջ Պելոպոնէսի վրայով:

Աւելի նշանաւոր էր այն, որ կայսրուհին յաջողեցրեց վերականգնել եկեղեցու խաղաղութիւնը՝ չնայած զինուորական կուսակ-

ցութեան և բարձր հոգևորականութեան ընդդիմութեանը: Տիեզերական ժողովը, որ սկզբում որոշուած էր մայրաքաղաքում գումարել, բայց յետոյ կայսերական պահապան գնդի բռնած սպառնական դիրքի պատճառաւ, 787 թ. բացուեց Նիկիայում, որը ոչնչացած հրատարակեց 754 թ. կեղծ ժողովի որոշումները, վերահաստատեց օրթոդոքսութիւնը և պատկերների պաշտամունքը պարտադիր արաւ հաւատացեալների համար: Ըստ այնմ էլ նորից խաղաղութիւն հաստատուեց Հռովմի և արևմուտքի մէջ: Դաւանաբանական տեսակէտից վարդապետական կուսակցութեան յաղթութիւնը կատարեալ էր. բայց կայսրութիւնն իրան վերապահեց կառավարչական իրաւունքը եկեղեցական բարձրագոյն վերահսկողութեան խնդրում: Ուստի եկեղեցու բացարձակ ազատութեան ներկայացուցիչները՝ Պլատոն վարդապետը և նրա եղբօրորդի մեծն Թէոդորոս Ստուդիտացին անընդհատ լարուած յարաբերութեան մէջ մնացին կառավարութեան և կայսեր ենթակայ Տարասիոս և Նիկեփորոս պատրիարքների հետ:

Ամենամեծ վճռողականութեամբ Իրենէն իւր ձեռին պահեց կառավարութեան ղեկը նաև երբ իւր որդին մեծացաւ: Նա ինքնակամ 788 թ. լուծեց որդու հարսնախօսու-

թիւնը Ֆրանկների իշխանուհու հետ, որ քաղաքականութեան համար մեծ նշանակութիւն ունէր և ստիպեց ուրիշի վրայ ամուսնանալ։ Բայց զօրագնդերի ապստամբութիւնը 790 թ. միապետութիւնը տուեց Կոստանդինին։ Սա հաւատարիմ իր տան աւանդութեան՝ քաջութեամբ կռուեց Բուլղարների և Արաբների դէմ, թէև ընդհանրապէս անյաջող։ Սակայն 792 թ. մեծ սխալ գործեց երբ իր փառասէր ու անխղճմտանք մօրը նորից պաշտօնակից կարգեց։ Նրա գաղտնի գործն էր, որ կայսրը բաժանուեց իր նախկին կնոջից և նորից 795 թ. ամուսնացաւ Թէոդոտէ պալատական օրիորդի հետ։ Որովհետև արքունի հոգևորականութիւնը, ամենից առաջ պատրիարքը, այդ բանը լռութեան տուեց, խիստ ուղղութեան հետևող անձինք, որոնց պաշտպանում էր Իրենէն՝ Պլատոնը և Թէոդորոսը և սոցա հետևող վարդապետական կուսակցութիւնը հրաժարուեցին եկեղեցական հաղորդակցութիւն ունենալու Կոստանդնի և նրա պատրիարքի հետ։ Այսպէս նշանակուած պատիժները՝ բանտ և աքսոր, վարդապետներին դարձրին եկեղեցական ազատութեան մարտիրոսներ և ի նպաստ խարդախ Իրենէի ծածուկ ցանկութեան, աւելի մեծացրին նրա որդու անժողովրդականութիւնը։ Երբ սա անմիտ կար-

գադրութիւններով իրանից խլեց նաև զօրագնդերի սրտերը, Իրենէն հասկացաւ գրաւել սոցա. Կոստանդինը մատնուեց, կալանաւորուեց և իր հրէշաւոր մօր հրամանաւ կուրացաւ 15 Օգոստոսի 797 թ։

Նորից միապետ դարձած կայսրուհու փոխարէն իշխանութիւնը վարում էին նրա ներքինիները, սկզբում Ստաւրակիոսը (մեռաւ 800 թ.), յետոյ Այետիոսը, որոնք իրանց բռնութիւններով կատարեալ դաւաճանութեան էին հասնում։ Իրենէն Արաբներից խաղաղութիւնը գնեց դարձեալ փող վճարելով։

Կարլոս մեծի կայսր օծուելը 800 թ. Դեկտեմբերի 25-ին արևմուտքի համար մեծ նշանակութիւն ունեցող մի դէպք էր։ Հռովմէական եկեղեցական իշխանութիւնը դրանով յայտարարեց իր միաւորութիւնը Ֆրանկների պետութեան հետ, և երկրորդ մայրաքաղաքը՝ Հին—Հռովմը ընդ միշտ անջատուեց տէրութիւնից։ Այժմենից սկսած ամենայն իրաւամբ կարելի է խօսել արևմտահռովմէական պետութեան մասին։ Սակայն Բիւզանդիոնը չհասկացաւ յարաբերութիւն հաստատել այդ նոր մեծ պետութեանը հետ։ Ֆրանկների կռիւները Արևելահռովմի իտալական սեպհականութիւնների մասին Իրենէի կառավարութեան ժամանակ չվերջացան։

Ամենազօրաւոր պաշտօնեաների և մեծամեծների դաւադրութեամբ 802 թ. Հոկտեմբերին Իրենէն գահազուրկ եղաւ և նրա տեղը բռնեց այն ժամանակուայ ելեմտից ընդհանուր նախարար Նիկեփորոսը (802-811)։ Արդէն մի տարի յետոյ Լեսբոս կղզու վրայ նախկին կայսրուհին խեղճութեան մէջ մեռաւ, ինչպէս որ արժանի էր։ 85-ամեայ կառավարութիւնից յետոյ կործանուեց սիրիական հարստութիւնը. այդ առաջին անգամն էր, որ այդպիսի փոփոխութիւն կատարւում էր քաղաքային պաշտօնեաների ղեկավարների և ոչ թէ զօրքի ու նրա առաջնորդների ձեռքով։

Նիկեփորոսը իրան ցոյց տուեց միանգամայն իբրև լաւ կայսր։ Նրա անտեսական խիստ կարգադրութիւնների պատճառաւ նրան չէին սիրում, բայց այդ անհրաժեշտ էր Իրենէի վատնիչ կառավարութիւնից յետոյ։ Հարկից ազատ չմնացին նաև եկեղեցական կալուածները, և նա լաւ էր հասկանում զգալի կացուցանելու իր վերահսկողութիւն եկեղեցու վրայ։ Նիկեփորոս նոր պատրիարքը (806) ընթանում էր նրա հետ միանգամայն ձեռք ձեռքի տուած. և վարդապետական կռուակցութեան անհաշտ ներկայացուցիչներին աքսոր էին քշում։ 803 թ. Կարլոս Մեծի հետ խա-

ղաղութիւն կապեցին և դրանով ապահովեցին Արևելահռովմէացիների տիրապետական իրաւունքները Ստորին—Իտալիայի, Վենետկի, Իստրիայի և դալմատական ափերի վրայ։ Բայց 805 թ. Վենետիկը բաժանուեց, և միայն Միքայէլ կայսեր ժամանակ 812 թ. վերջնական խաղաղութիւն հաստատուեց։ Աւելի դժուար էին նրա պատերազմները Արաբների դէմ։ Երբ նա հրաժարուեց հարկ վճարելուց, կայսերական զօրքը սկսեց ծանր պարտութիւններ կրել և սահմանի մի շարք բերդեր ընկան թշնամու ձեռքը։ Կիպրոսը և Ռոդոսը կանոնաւոր կերպով ասպատակւում էին. կայսրը ստիպուած էր 806 թ. աւելի ստորացուցիչ պայմաններով ընդունել խաղաղութիւնը։

Պետութեան պատմութեան մէջ դարձ-շրջան է կազմում սլաւոնական տարրերի յետ մղումը որ սկսեց այդ ժամանակը։ 807 թ. Պատրէի քաջ քաղաքացիները մի փառաւոր յաղթութիւն տարան Պելոպոնէսից ներս խուժող Սլաւոնների դէմ, թէև ծովի կողմից սրանց օգնում էին Աֆրիկայի մուսլիմները։ 810 թ. սկսած տէրութիւնը եռանդով իրան նուիրեց մի մեծ նպատակի. հելլենական կանոնաւոր գաղթականութիւններով նորից յետ խլել Յունաստանի այն գաւառները ուր սլաւոնական բնակութիւն էր հաստատուել։ Միան-

գամայն խելացի էր որ կայսրը իւր բոլոր ուժերը ուղղեց Բուլղարների տէրութեան դէմ, որը Կրում պատերազմասէր իշխանի օրով նոր վտանգաւոր ուժ էր դարձել: 809 թ. Սերդիկէն ընկել էր: Երկու տարի մեծամեծ պատրաստութիւնից յետոյ Նիկեփորը որոշեց հիւսիսային պետութեանը զօրեղ հարուած տալ: Սակայն սկզբում թէև յաջող, մի մեծ ճակատի մէջ 26 Յուլիսի 811 թ. կայսրը կորցրեց գահը և կեանքը: Մակեդոնիան և Թրակիան զոհ գնացին յաղթողներին:

Ստաւրակիոսը՝ նրա որդին, որ ծանր վիրաւորուած ազատուել էր պատերազմի դաշտից, ստիպուած էր արդէն 811 թ. Հոկտեմբերի 2-ին իշխանութիւնը յանձնել իւր Ռանգաբէ Միքայէլ Ա բարեպաշտ փեսային, որը գտնուելով միանգամայն խիստ կրօնասէր կուսակցութեան ձեռքում, պատերազմի ծրագիրը կազմել էր տալիս Ստուդիտների վանահօրից, իսկ Բուլղարների առաջ ցոյց տուեց իւր չափազանց անընդունակութիւնը: Զօրքը և ժողովուրդը բուռն կերպով պահանջում էին ամենաընդունակ զօրավար՝ հայազգի Լևոն Ե-ին (813—820) «պաշտպանել հայրենիքի շահերը, և ազատել քրիստոնեայ տէրութիւնը»: Զգալով իւր ստանձնելիք գործի ծանր պատասխանատուութիւ-

նը, Լևոնը տատանւում էր. նա յետոյ զիջաւ, միայն պարտաճանաչութիւնից դրդուած: Բուլղարները բանակել էին մայրաքաղաքի առաջ: Կայսեր մի դաւաճանական յարձակման շնորհիւ Կրումի վրայ, մինչդեռ խաղաղութեան համար հաղորդակցութեան մէջ էին, շրջակայ նահանգները ենթարկուեցին սարսափելի աւարառութեան: Անդրիանուպոլիսը ընկաւ Բուլղարների ձեռքը: Ուստի բուլղարական իշխանի յանկարծական մահը Արևելահռոմի համար մեծ բախտաւորութիւն էր: Եւ երբ Լևոնը 817 թ. Մեսեմբրիայի մօտ մի արիւնալից յաղթութիւն տարաւ և ապա մտաւ Բուլղարների երկիրը, սոյն Օմորտագ իշխանը ստիպուեց երեսնամեայ խաղաղութեան դաշն կապել Հռովմայեցիների հետ: Արևելքում Լևոնը յաջողութեամբ պաշտպանում էր սահմանը Աբբասիդների դէմ. և նմանապէս Սիկիլիան հանգստութիւն գտաւ սպանական ծովահէններից, երբ նա դաշն կապեց Աֆրիկեան Ագլաբիդների հետ:

Աւելի կործանիչ էր նրա արած քայլը եկեղեցական խնդիրներում: Անձնապէս նա ճշմարիտ բարեպաշտ էր և իսկապէս համբերող. բայց զօրքի և հոգևորականութեան մի մասից դրդուած՝ թողեց Նիկեփոր կայսեր խելացի եկեղեցական քաղաքականութիւնը և

հանդէս եկաւ պատկերապաշտութեան դէմ: Դրա հետեւանքն այն եղաւ, որ պատրիարքի պետական եկեղեցական կուսակցութիւնը և Թէոդորոս Ստուդիոնի եկեղեցական ազատութեան նախանձախնդիր կուսակցութիւնը—«Politichi և Zelenti»—միացան կառավարութեան դէմ գործելու: Արդէն քաղաքական հալածանաց քայլեր էին, որ գահից զրկեցին զառամեալ և ընդհանուրից սիրուած Նիկեփորոս պատրիարքին և նրա տեղը բաւական անյաջող կերպով նշանակեցին Թէոդորոս Մելիսենոս պալատականին (815), և ապա ժողով գումարեցին որ վերահաստատեց 754 թ. հակապատկերապաշտ որոշումները և նզովեց պատկերապաշտներին: Սակայն կայսրը առանձին մեծահոգութեամբ և չափաւորութեամբ վարուեց իւր եկեղեցական հակառակորդների հետ: Երբ նա 820 թ. Ջրօրհնեաց տօնին զոհ գնաց իւր ընկեր Միքայէլ զօրապետի սարքած դաւադրութեանը, նոյն իսկ պաշտօնազուրկ պատրիարքը յայտարարեց, որ սպանուած կայսրը մեծ ծառայութիւն է մատուցել և նպաստել տէրութեան երջանկութեանը:

Միքայէլ Բ-ը (820-829) Ամորիոնից, փռիւգական նոր հարստութեան հիմնադիրը, կրօնապէս բացարձակ անտարբեր էր. նա էապէս ամուր պահպանելով իւր նախորդի եկեղեցա-

կան քաղաքականութիւնը, սակայն անսահման համբերութեամբ նպաստեց օրթոդոքսներին: Բայց և այնպէս նրա իշխանութիւնը այնքան էլ հաստատուն չէր: Երկու անգամ գահին բռնի կերպով տիրապետելը ազդել էր վարակիչ եղանակաւ: Թոմաս ծեր զօրապետը, որ զինուորներից շատ էր սիրուած, և Լեւոնի ու Միքայէլի նախկին զինակիցն էր, 822 թ. ապստամբուեց Փոքր-Ասիայում, և համարեա բոլոր երկիրն ընկաւ նրա ձեռքը: Ապստամբութիւնը անտեսական-յեղափոխական խիստ վտանգաւոր գոյն ունէր, որովհետև ժողովրդի ամենաստորին խաւերից էին մեծ բազմութեամբ միանում ապստամբի հետ: Սա յարաբերութեան մէջ մտաւ Արաբների հետ. և նոցա թոյլտուութեամբ Անտիոքի պատրիարքը նրան օծեց կայսր: Բայց նրա կրկնակի փորձը (822 և 823 տարիները) վերցնել մայրաքաղաքը, անյաջող անցաւ կայսեր և իւր Թէոփիլոս որդու հմուտ պաշտպանութեան շնորհիւ: Թոմասը Թրակիայում Բուլգարներից ջարդ կրելով, մտաւ Արկադիուպոլիս: Երբ քաղցած քաղաքը անձնատուր եղաւ 824 թ. Հոկտեմբերին ապստամբը սոսկական տանջանքներով մահուան դատապարտուեց:

Բայց տէրութեան համար ամենամեծ վտանգը սպառնում էր ափրիկեան և սպա-

նիական Արաբների ծովային աճող ույժից: Կորդովայից արտաքսուած ապստամբները հաստատուել էին սկիզբը Եգիպտոսում (815 թ.) և այնտեղից 823 թ. ի վեր տիրանում էին Կրետէին: Այդ խառնակ ամբոխը, որին Եգիպտոսից էլ արտաքսեցին, Աբու Հաֆս Օմարի առաջնորդութեամբ մտաւ կղզին և 826 թ. բոլորովին նուաճեց: Մինչև 961 թ. Օմարի յաջորդները կառավարում էին իբրև անկախ իշխաններ: Աւազակների այդ ողորմելի պետութիւնը Էգէյեան ծովի պատուհասը դարձաւ, և միայն սպառնալիք՝ կղզիներին ու ծովափնեայ քաղաքներին: Արևմուտքում էլ Միքայէլը անյաջողութիւն ունեցաւ: Փատիմիդեան Արաբները դաւաճան մեծամեծների յորդորներից դրդուած՝ սկսեցին հաստատուել Սիկիլիայի վրայ, և այն խաղը, որ խաղացել էին Սիկիլեցւոց հետ 1200 տարի առաջ Կարթագենացիք, սկսուեց այս անգամ և աւելի դժբախտ վախճանով:

Երբ Միքայէլը 829 թ. մեռաւ, իշխանութիւնը թողեց իւր Թէոփիլոս որդուն (829-842), որ Արևելահռոմի կայսերական գահի ուրախացուցիչ երևոյթներից մէկը չէր: Այդ խիստ փառասիրուած՝ բայց իսկապէս աննշան իշխանի յատկութիւններն էին. մեծութեան ցնորք արևելեան սուլթանների օրի-

նակի նմանութեամբ, ամենագէտ լինելու շփոթ, որը անկախ էր վճռում զինուորական, ինչպէս նաև եկեղեցական կառավարչական հարցերը, և կատարեալ անհասկացողութիւն ժամանակի պահանջները ըմբռնելու:

Սիկիլիայում շարունակում էր Միքայէլի օրով սկսուած պատերազմը: Պատրիկիոս Թէոդորոսը ընկաւ 831 թ. Մինայոնի (Մինաս) պաշարման ժամանակ. 832 թ. Սարակինոսները տիրեցին Պանորմոսին: Արևմուտքի միւս իշխանների, Կորդովայի խալիֆների և Ֆրանկական կայսրութեան հետ Բիւզանդիոնը բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում դեսպանութիւնների միջոցաւ: Բիւզանդացիներին առանձնապէս բարեկամ էին պոնտական վաճառականութեան համար այնքան նշանակութիւն ունեցող Խազարները. սարսափ ազդող Պաչինակների դէմ (Պեչենեգներ) խաքանի խնդրքով, Թէոդորա կայսրուհու եղբայր Սպաթարոկանդիդատոս Պետրոնաս Կամեփարոսը Դոնի վրայ շինեց Սարկել ամրոցը («Սպիտակտուն»): Նրա աջակցութեամբ սահմանափակեցին Խերսոնի հասարակապետութեան ազատութիւնը այնչափով, որ մի ստրատեգ նշանակուեց իբրև կայսերական կառավարիչ՝ վերահսկելու այդ նշանաւոր գաղթական երկիրը, մինչև մինչ

այդ համարեա անկախ կառավարում էր պրովինցը՝ արքոնտների այսպես ասված «քաղաքի հայրերի» հետ։

Ավելի կատաղի էին Մամուն (813—833) և Մութասիմ (833—842) խալիֆների դեմ մղած պատերազմները։ Խալիֆի տերության մեջ ծագած սարսափելի անտեսական յեղափոխությունը՝ Բաբեկի ձեռքի տակ միացած կոմմունիստների (խուրամիտներ) ձեռքով, պետությանը բավականին մեծ ծառայություն էր ցույց տալիս։ Խորասանից մի Պարսիկ իշխան, որի քրիստոնեա անունը Թեոփոբոս էր, իր գնդերով անցավ Հույների կողմը. այդ Պարսիկ փախստականների թիվը հասնում էր 30·000-ի։ Թեոփիլոս լավ հասկանալով տերության շահը, ավելի լավ համարեց կռիվ սկսել, քան թե այդ փախստականին յանձնել իր իրավատեր տիրոջը։ Թեոփոբոսին խիստ պատվում էին և ամուսնացրին կայսեր Հելենա քրոջ վրա։ Մութասիմը գործ դրեց խիստ մեծ ջանքեր. կանոնավոր կերպով ամբողջ զորքը նորից կարգավորեց Տաճիկ և Բերբեր վարձկաններով։ Սակայն հռոմեական զորապետները՝ Մանուելը և Թեոփոբոսը, հաջողությամբ մտան Արաբների երկիրը, 837 թ. առան Սամոսատան, և կործանեցին Զապետրան (Սոզոպետրա)՝ անհավատների իշխանի

ծննդավայրը։ Նրա կատաղությունը սահման չուներ։ Բոլոր զորքերը ժողոված 838 թ. արշավեց Փոքր-Ասիա, որպես զի պետության գլխավոր ամրությանը՝ Ամորիոնին, փռյուգական հարստության օրրանին, նույնպես վիճակ պատրաստի։ Տաճիկները մի սարսափելի արյունալից յաղթություն տարան։ 55 օր արիասիրտ Այետիսը պաշտպանեց քաղաքը։ Արքեպիսկոպոսը և մեծամեծները պայմաններ առաջարկեցին անձնատուր լինելու, չընդունեցին։ Խալիֆը կամենում էր վրեժ և ոչ յաղթություն։ Փառավոր քաղաքի վիճակը զարհուրելի էր։ Ի զուր կայսրն ինքը դուրս եկավ պատերազմ։ Նա չուներ իր զորապետների զինվորական տաղանդը. և կռիվները անհաջող էին վերջանում Բյուզանդացիների համար։ Նոքա սխալված եղան խաղաղությունը գնել պատերազմի ծախքերը վճարելով։ Չնայած այդ կործանիչ պատերազմներին, երկրի մեջ զորեղ կերպով ծաղկում էին վաճառականությունը և արդյունաբերությունը։ Տնտեսական կառավարությունը շատ ընտիր էր. և երբեք դրամական միջոցները չէին պակասում կառավարության մեծամեծ կարիքներին։ Սակայն այդ կայսեր արժանիքը չէր, որ միայն դժվարացնում էր տնտեսական հավասարակշռության կարգավորելը իր անսահման խելացնոր շինա-

բարութեամբ, այլ պաշտօնեաներին էր, որոնք ամենագեղեցիկ կերպով կատարում էին իրենց պաշտօնը։

Եկեղեցական խնդիրներում կայսրը ցոյց տուեց իր կատարեալ խեղճութիւնը իբրև սահմանափակ լուսաւորուած մոլեռանդ մէկը, որը չէր հասկացել նոր ժամանակի ոգին։ Իւր հօր խելացի համբերողութեան փոխարէն, նա սկսեց մանրակրկիտ քահանայական դաժան հալածանք։ 832 թ. նոր հրովարտակով արգելեց պատկերները և մանկամտութեամբ փորձում էր օրթոդոքս եկեղեցու սրբերի պատուոյ մականունները խլել։ Կայսրը ինքը մտնում էր կրօնական վէճերի մէջ. Ղազարոսը և երկու Թէոդորները արիւնալից մարտիրոսութեամբ տուժեցին՝ իրենց մտաւոր բարձրութեան և տրամաբանական գերազանցութեան պատճառաւ։ Իզուր էր փորձում Յովհաննէս խոհուն քերական պատրիարքը սանձել կայսերական քմահաճոյքը. Թէոփիլոսը այնպէս էր նպաստում գիտութիւններին ինչպէս բռնակալներն են անում։ Նա իր իսկապէս իշխանական անշնորհակալութիւնը ցոյց տուեց մահուան մահճում անգամ, երբ խարդախութեամբ սպանել տուեց ազնիւ Թէոփոբոսին և զուարճութեամբ դիտում էր նրա արիւնշաղախ գլուխը։

Նրա Միքայէլ Գ որդու համար (Հարբեցող 842-867) խնամակալութիւնը ձեռք առաւ խելացի և գործունեայ, բայց սահմանափակ բարեպաշտ Թէոդորա մայրը, որի խորհրդականներն էին Լոգոթետ (օրէնսդիր) Թէոկտիստոսը, Թէոդորայի հօրեղբայր Մանուէլը և իւր եղբայր Բարդասը։ Սա էր իսկապէս կառավարութեան ոգին, որին յաջողուեց աստիճանաբար իւր մրցակիցներին հեռացնել։ Բարդասը մի «գերմարդ» էր, կրօնի և բարոյագիտութեան ամեն կասկածանքներից բարձր, որոնցով ազդւում են միւս մահկացուները։ Նա սառնասիրտ, առանց ամենաթեթև խղճի խայթ զգալու, ի կատար էր ածում մի օգտակար յանցանք։ Եկեղեցական խնդիրները քննում էր միայն նպատակայարմարութեան տեսակէտից։

Այդ սկզբունքներին համեմատ մինիստրները կայսրուհու համաձայնութեամբ դադարեցրին կրօնական համոզմունքների դէմ փոքրոգի անձանց յատուկ անհաճոյ վէճերը. հարիւրամեայ կռիւը առաջ էր բերել հասարակական կարծիքի մէջ անչափ յոգնածութիւն և մի տեսակ անտարբերութիւն։ Վաղուց ի վեր հալածուած վարդապետները ցնծում էին։ Ուսումնական պատրիարքը ստիպուած հրաժարուեց, և յաջորդների կող-

մից ենթարկուեց նախատինքի՝ կոպտաբար և անախորժ եղանակաւ։ Մեթոդիոս Խոստովանողը, ծագումով Սիկիլիայից, որ երբեմն աքսորական սուրբ Պետրոսի մօտ Հռոմում լատիներէնից յունարէն էր թարգմանել որոշ վարքերը և դրանով ահագին նշանակութիւն ունեցաւ արևելքի և արևմուտքի քաղաքակրթական յարաբերութիւնների վերաբերմամբ, Անդէաս առաքեալի գահը բարձրացաւ։ Նա միայն այն ժամանակ թոյլութիւն տուեց մեռած կայսեր, երբ ստիպեց կայսերական այրուն մի պաշտօնական սուտ տալու։ Հասկանալի է որ միւս եպիսկոպոսութիւններն էլ բաժանեցին բացառապէս վարդապետների և պատկերապաշտների մէջ։ 843 թ. մի ժողովում, որ խիստ աղմկալից էր, հանդիսաւոր կերպով վերահաստատուեց ճշմարիտ հաւատը, և դեռ այսօր էլ օրթոդոքս եկեղեցին ամեն տարի մեծ շքով տօնում է (Kyriake des orthodoxias) օրթոդոքսութեան կիւրակէն։ Դաւանաբանօրէն յաղթութիւնը կատարեալ էր. իսկ եկեղեցական քաղաքագիտութեան տեսակէտից կատարեալ նուաբեկութիւն կրեցին թէ Թէոդորոս Ստուդիտացին և թէ «եկեղեցու ազատութեան» միւս կողմնակիցները։ Եկեղեցու ազատութեան միտքը, ինչպէս որ այդ յաղթանակ ունեցաւ արևմուտքում ԺԲ դարում, Արևելա-

հռոմի կայսրները ոչնչացրել են նոյն իսկ արմատի մէջ, և եկեղեցու վերաբերմամբ պահպանեցին այն հեղինակութիւնը, որ բնորոշ մնաց ինչպէս Արևելահռոմի, այնպէս էլ միւս ուղղափառ եկեղեցիների համար (Բուլգարիա, Սերբիա, Ռուսաստան)։ Եկեղեցու շահի տեսակէտից այդ անսահման փրկարար էր. Նոր-Հռոմի Թ և Ժ դարերի պատրիարքների համեմատութիւնը ժամանակակից պապերի հետ, անպայման յօգուտ առաջիններին է։

Սիկիլիայում արևելահռոմէական կառավարութիւնը հակառակ իւր անձնուէր ընդդիմութեանը միայն կորուստներ ունէր։ Մեծ Աղլաբիդ Աբու ալ Աբբաս Մոհամեդ Ա-ի (841—856) ժամանակ Աֆրիկեցիք 842 թ. վերցրին Մեսինան, 845 թ. մի շարք դղեակներ. 846 թ. մի դժբախտ ճակատում ընկան 9000 քրիստոնեայ. 847 թ. պաշարումով առան Լեոնտինոյի, 854 թ. Բութերը (Butera) և չնայած քրիստոնեաների (858) մեծ ծովային յաղթութեանը, Արաբները անարգել առաջ էին խաղում։ 859 թ. նոքա տիրեցին Էննային, 864 թ. Նետոսին, և վերստին յետ խլելուց յետոյ, 866 թ. առան երկրորդ անգամ։ Ինչպէս որ Է դարում Սիկիլիան Աֆրիկայից և Ասորիքից փախչող քրիստոնեաների ապաստանարան էր, այնպէս էլ այս և յետագայ դա-

բում դժբախտ կղզու բազմաթիւ քրիստոնեաները փախան Կալաբրիա և Պելոպոնէս։ Չափազանց ընդունակ խնամակալութիւնը իր բոլոր գործունէութիւնը ցոյց տուեց այդ սլաւոնացած երկրի վրայ։ Թէոկտիստոս Բրիենիոսը Պելոպոնէսի ստրատեգ կարգուելով՝ 849 թ. զօրեղ զօրքով կատարելապէս խաղաղացրեց անհնազանդ սլաւոնական ցեղերին։ Ամենավայրենի և պատերազմասէր ցեղերը՝ Միլենգեցիք (Միլենցիք) և Եզերիտացիք (Եզերցիք), որոնք բնակւում էին Պենտադակտիլոս լեռներում, ստիպուեցին կանոնաւոր հարկ վճարել։ Խալիֆի պետութեան դէմ, որի համար նրա Տաճիկ պահապան գնդերը նոյնպիսի պատուհասներ էին դարձել, ինչպէս երբեմն Արևմտահռովմի համար իր գերմանական գնդերը, կառավարութիւնը կռւում էր մեծ յաջողութեամբ։ Դժբախտաբար այստեղ էլ գելօտեան կայսրուհու կոյր մոլեռանդութիւնը ամէն ինչ ոչնչացրեց։ Յունական պետութեան սահմաններում, Տաւրոսից և Եփրատից արևմուտք, ապրում էին Պօղիկեանք, որոնք աշխարհականացած պետական օրթոդոքսութեան հանդէպ՝ պաշտում էին Ս. Գրքի ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը։ Է դարու կայսրների ժամանակ հալածուելով, պատկերամարտ կայսրների խելացի քաղաքականութեամբ բաւական

լայն ազատութիւն ունէին։ Այդ քրիստոնեայ Մակարայեցոց քաջ գնդերը կազմում էին օգտակար սահմանային կենդանի ամրութիւն Իսլամի դէմ։ Նոցա ամրանալուն շատ էր նպաստել նոցա եկեղեցու ընտիր գլուխը՝ Սերգիոսը (800 թ.։ Միքայէլ Ա և Լևոն կայսրների հալածանքները նոցա մի մասին ստիպել էին անցնել արաբական սահմանը։ Բայց այդ ընտիր ժողովրդի մէջ տիրեց կատարեալ յուսահատութիւն, երբ Թէոդորան սկսեց իր սաստիկ արիւնալից հալածանքը։ Նոքա էլ սպանեցին հաւատոյ հալածիչներին, որոնք իրենց արիւնըռուշտութեամբ յետ չէին մնում սպանիական ինքվիզիտորների առաջնորդներից, և սկսեցին աւազակային արշաւանքներ պետութեան մէջ։ Աղանդի զինուորական-քաղաքական գլուխ ճանաչուեց Կարբէասը, հռովմէական նախկին մի զինուորական և սկսեց Տեփրիկէ սահմանի բերդից պետութեան գնդերի դէմ խիստ յաջող յարձակողական կռիւ մղել ինչպէս միջին դարում Վալդենցիք և Պիեմոնտցիք։

Կառավարութեան ոգին Բարդասն էր, զուրկ բարոյական հիմունքներից, բայց քաղաքականութեան մէջ խիստ հմուտ։ Նա իր անսահման փառասիրութեան պատճառաւ չէր խղճահարւում իր քրոջորդի Միքայէլի

անարգ վարքը և կոպիտ զգայական զուարճութիւնները ամէն կերպ խրախուսելու: 856 թ. Թէոդորային ստիպեցին յետ քաշուել, և Միքայէլը (856–867) արդէն միայն անուամբ էր կառավարում. իրապէս Արեւելահռովմը կառավարում էր ամենակարող մինիստրի ձեռքով: Մայրաքաղաքը իր երիտասարդ կայսրից գիտէր միայն այն՝ ինչ որ լսում էր նրա մանկամիտ զեխութիւնների մասին: Նա իր զուարճութիւնների ուսուցիչ (maitre de plaisir) Գռիլլոսին, Պետրոս Մեծի նման, կարգեց հարբեցողութեան պատրիարք (Sauf-patriarch) և սրա ընկերակիցների հետ, որոնց ճնշում էր զզուելի եղանակով յանդգնաբար անարգել եկեղեցին, և որոնց կարգեց իր զեխութիւնների համար մետրապոլիտներ, հրապարակօրէն խեղաթիւրում էր Ս. արարողութիւնները և հասարակօրէն փողոցում ծաղրեց տիեզերական պատրիարք ս. Իգնատիոսին (846-858 և 867-878), որ Միքայէլ Ա Ռանգաբէ կայսեր որդին էր, որին Լեւոն Ե ներքինացրել էր և վարդապետ դարձրել Նիկետաս անունով:

Արդէն Թ-րդ դարու առաջին կիսում Սկանդինաւեան Ռոսները (Rós), հիւսիսային յանդուգն դիւցազունները, որոնք ընկճել էին իրանց իշխանութեան տակ Դրեգովիչ, Կրիվիչ

և Ռադիմիչ բարեսիրտ և կամազուրկ սլաւոնական ցեղերին, Դնեպրի վրայ նաւելով իրանց ծովահէնային մակոյկներով՝ յարձակում էին գործել յունական Փոքր Ասիայի հիւսիսային (Ամաստրիս) ափերի վրայ: 860 թ. Յունիսի 18-ն, Միքայէլի 5-րդ տարին, արդ սարսափ ազդող Ռոսների 200 մակոյկները երեւացին պետութեան մայրաքաղաքի առաջ: Փոտիոս պատրիարքի երկու ճառերը լաւ և կենդանի արտայայտիչ են այն զարհուրելի կոչկանդիչ սարսափի տպաւորութեանը, որ գործեց բնակիչների վրայ այդ հիւսիսային սոսկալի կայծակի ցոլացումը: Մեծ պատրիարքը դրա մէջ տեսնում էր աստուածային ծանր պատիժ հռովմէական քրիստոնէից մեղքերի համար: Քրիստոնեաները Աստուածամօր օգնութեան էին վերագրում Ռուսների վտանգից ազատուիլը և յաղթութիւնը, այն օգնութեան որով արդէն խորտակել էին Խոսրովի պարսկական նաւատորմիղը և Մաւիայի արմադան:

Այդ շրջանի ամենանշանաւոր դէպքը՝ բուլղարական հարցի ծագումն է և դրա հետ միասին Հին-Հռովմից բաժանուիլը: Երկու մեծ սլաւոնական առաքեալները՝ Մեթոդիոս և Կոստանդինը (յետոյ իբրև վարդապետ Կիւրիլլոս) այսպէս անուանեալ գլագոլիտեան այբուբենի գրերով և Սլաւոնների լեզուներով

Ս. Գրքի թարգմանութիւնով, այնպիսի անմահ ծառայութիւն են մատուցել այդ ազգերին, ինչպէս Ս. Մեսրոպը և Ս. Սահակը նոյնպիսի մեծագործութիւնով Հայաստանին: Այս սուրբ մարդիկը թէ այստեղ և թէ այնտեղ քաղաքակրթական դարի սկիզբն են դրել այն ժողովուրդների մէջ, որ իսկապէս առած առանց քաղաքակրթութեան էին, որովհետև այբուբենից զուրկ էին: Մերական մեծ տէրութեան մէջ, ուր արդէն ընդունել էին քրիստոնէութիւնը գերմանական քարոզիչներից, ապա այն ժամանակ արդէն սլաւոնացած Պաննոնիայում երկու եղբայրները սկսեցին իրենց չափազանց արդիւնաւէտ գործը. նոքա գրաւեցին ժողովրդի սիրտը, որովհետև եկեղեցական պաշտաման մէջ չէին գործածում լատինական լեզուն, ինչպէս գերմանական քարոզիչ եպիսկոպոսները, այլ սլաւոնականը: Գերմանացիների զօրեղ ընդդիմութեան հանդէպ, Հռովմը զարմանալի մեծահոգի լայնամտութեամբ իւր որոշումը տուաւ յօգուտ ազգային տեղական լեզուի: Սակայն լատինական եպիսկոպոսների թշնամութիւնների դէմ, որոնց օգնում էր աշխարհական իշխանութիւնը և որոնք գործում էին բռնութեամբ, Կիւրիլլոսը չկարողացաւ դիմանալ Մեթոդիոսի մահից յետոյ. Հռովմը թողեց որ նա ընկնի: Յովհաննէս

Ը-ը իւր մեծ նախորդների՝ Նիկողայոս Ա և Հադրիան Բ-ի հաւասարակից յաջորդ չէր: Մերական տէրութիւնը մաս մաս եղաւ և պաննոնական Սլաւները ընկճուեցին ներս խուժող Մաճառների լծքի տակ: Կարծես թէ փիննա-ուգրական ցեղի ամենակոպիտ հեթանոսութիւնը տափ տակ էր տալու այդ յուսալից սերմերը: Բայց Մեթոդիոսի փախստական աշակերտներից մէկին՝ Ս. Կղեմէսին, Բուլղարների Բորիս ցարը եպիսկոպոս կարգեց իւր այն ժամանակը բաւական լայնածաւալ պետութեան երրորդ մասի վրայ: Բորիսը (852—888) լաւ հասկացաւ, որ իւր ժողովուրդը սեղմուած լինելով Փրանկների և Հռովմայեցիների մեծ պետութիւնների և Մերական թագաւորութեան մէջ, քրիստոնէական ազդեցութեանը երկար չէ կարող դիմանալ: Սովորական սահմանային պատերազմներից մէկի (864 կամ 865) խաղաղութիւնը հաստատելիս նա ինքը մկրտուեց հանդիսաւոր կերպով. կայսրը ինքն էր նրա կնքահայրը, և սրանից վերցրեց սրա քրիստոնէական Միքայէլ անունը: Յոյները նրան զիջան սահմանի մի մասը, Զագորա կոչուած, դաշինքը ամրացնելու համար: Այս ծանրակշիռ դէպքերի ժամանակ Իգնատիոս պատրիարքը այլ ևս չէր իշխում: Նա քաջութիւն էր ունեցել պետու-

թեան ղեկավար ամենակարող Բարդասին հանդիսաւոր կերպով զրկելու եկեղեցու հաղորդութիւնից, որովհետև նա ազգականութեամբ կենակցում էր իւր հարազատ հարսի հետ: Պատրիարքին պաշտօնազուրկ արին և նրա տեղը կարգեցին Փոտիոս գիտնական պետական մարդուն, որ մի քանի օրուայ մէջ (20—24 Դեկտ. 858 թ.) ստացաւ եկեղեցական բոլոր աստիճանները. և այսպէս ու թշնամական կըրքոտութեամբ գահազուրկ պատրիարքի բարեկամներին և կողմնակիցներին հալածելուց յետոյ, վարեց իւր պատրիարքութիւնը խոկայէս արժանավայել և շատ մեծ փառքով: Փոտիոսը յունական ազգի արժանավայել ծընունդն էր Հռոմի պահանջների դէմ, որը Հռոմի հանդէպ պաշտպանում էր այդ իրաւունքները ոչ այնքան վարպետութեամբ, որքան յամառութեամբ: Հռոմը հակառակ պատճառաւ գանգատում էր ճանաչելու այնչափ ապօրինի կերպով գահ բարձրացած պատրիարքին: Մինչև անգամ Հռոմէական մի ժողով (863 թ.) նրան գահազուրկ յայտարարեց: Եթէ դրանով արդէն Հռոմի դիւանի և պետութեան յարաբերութիւնը սաստիկ լարուեց, անջատումը անխուսափելի եղաւ երբ Հռոմը խառնուեց բուլղարական գործերում: Բուլղարների նոր քրիստոնեայ ցարը սլաւոնական

ճշմարիտ խորամանկութեամբ յարաբերութեան մէջ էր մտել Հին-Հռոմի հետ, որպէսզի արեւելեան պատրիարքի ճնշիչ գերիշխանութեան դէմ հակառակորդ ունենայ: Նիկողայոս Ա-ը (858-867) յօժարութեամբ հետևեց նորան: Հռոմէական եպիսկոպոսները բուլղարական եկեղեցական նահանգներում մտցրին լատինական ծէսը: Հռոմը Է-րդ տիեզերական ժողովից յետոյ, անընկճելի յարատեւութեամբ շարունակել էր յայտարարել իւր օրինական իրաւունքները Իլլիւրական եկեղեցու թեմի վրայ: Եւ ըստ երևոյթին արդէն ձեռք էին բերել առաջի յաջողութիւնը: Բայց ուղիղ այդ ժամանակ յունական ազգը մի մարդու պէս կանգնեց և դէմ դրեց այդ հնացած պահանջներին: Պատկերամարտութեան ժամանակ գրաւած եկեղեցական թեմերի պահպանութեան խնդրում Իգնատեանք, որ Փոտեանների երդուեալ թշնամիներն էին, ձեռք ձեռքի տուած էին ընթանում: Երբ յետոյ Իգնատիոսի վերահաստատութեան ժամանակ, հաշտութեան ժողովի մէջ (869) Հռոմի ներկայացուցիչները հանդէս եկան իրենց Իլլիւրական պահանջներով, Յոյները սուր խօսքերով յայտնեցին. «սաստիկ անպատկառ է, որ դուք, քանի որ թոթափել էք Յունաց իշխանութիւնը և ընկել էք Փրանկների ձեռքը, կամենում էք մեր

տիրող իշխանութեան սահմաններում վիճակներ ունենալ։ Բիւզանդացիք դիւրըմբռնելի գիտակցութեամբ ինչպէս Յովսէփ Բ-ը, չեն կամեցել իրենց պետութեան սահմաններում արտաքին հոգևոր պետի վիճակային իրաւունքները ճանաչել և թոյլ տալ։

Եթէ այն ժամանակուայ Հռովմը իսկապէս քաղաքագիտական խելք ունենար, ինչպէս շատ անգամ առանց քննութեան վերագրում են նրան, պէտք էր այն րոպէին յետ կանգնէր։ Յունական ազգային զգացմունքը Էլլինէի պարտութիւնից յետոյ սաստիկ զգայուն էր դարձել։ Խիստ ուղղութեան հետևող մարդիկը, օրինակ Ս. Թէոդորոս Ստուդիտը, անպայման անձնուէր մնալով Հին-Հռովմին, այնպէս էին կորցրել իրենց ժողովրդականութիւնը, ինչպէս Դ-րդ դարում Հայաստանի մէջ Ս. Ներսէսը և հայրապետական կուսակցութիւնը՝ որ յենուել էին մի կողմից Մեծ Կապպադովկացու վրայ և խիստ յունասէր էին։ Ուստի Փոտիոսը մեծ վճռողականութեամբ հանդէս եկաւ Հռովմի դէմ իբրև յունական ազգի յառաջամարտիկ և նրա կրօնական ինքնուրոյնութեան նախանձախնդիր։ Այդ է 867 թ. (Enkyklios Epistole) Տիեզերական թղթի ընդհանուրպատմական նշանակութիւնը։ Փոտիոսի աստուածաբանական պարզաբանութիւնները թոյլ

են. նոքա վերաբերում են ծէսի և կարգապահութեան մէջ եղած փոքրանշան զանազանութիւններին, որ բոլոր ժամանակներում լռելեայն համբերել են իւրաքանչիւր առանձին եկեղեցու մէջ։ Վէճի նիւթ եղող միակ դաւանաբանական կէտը՝ Հոգւոյն Սրբոյ բխման մասին, և սրանից ծագած բազմահատոր բայց աննշան վիճաբանական գրականութիւնը՝ առանձին փայլուն գոյնով չէ ներկայացնում յունական և կամ լատինական աստուածաբանների հոգեկան զարգացման բարձրութիւնը, թէ այդ և թէ հետևեալ դարերում։ Եթէ սրանից ցանկանային երկու եկեղեցիների միութիւնը, այն ժամանակ Յոհան Ոսկեբերան Դամասկացու բանաձևը կարող էր միմեանց հասկանալու հիմնաքար կազմել։[1]

1. Եթէ խնդիրը մի րոպէ ինքնին նկատառենք աստուածաբանների տեսակէտից, անկասկած պէտք է համաձայնել որ Յոյները իրաւունք ունէին։ Սպանիական և Ֆրանկեան եկեղեցիները հանգանակի յաւելուածով (filioque) և յՈրդւոյ ինչպէս նորաձևութիւն էին մտցրել հնուց արմատացած աւանդութեան մէջ, և Հռովմէական կրօնական ատեանը սկզբում Լևոն Գ-ի ժամանակ (795—816) ուժով դէմ էր դրել, յետոյ արտայայտել է (tolerari posse)« կարելի է համբերել», և վերջը ընդունել է այդ փոփոխած բանաձևը։ Սակայն առաջի չորս տիեզերական ժողովի գործերը պարզ ցոյց են տալիս, որ այն ժամանակուայ եկեղեցին դեռ կարդում էր

Սակայն դաւանաբանութիւնը և կարգապահութիւնը լոկ պատրուակներ էին. իրապէս և ճշմարտութեամբ ազգային էր խնդիրը: Մեծ Փոտիոսի անմոռանալի ծառայութիւնն է որ կրօնապէս էլ է ազատել Յունաց ազգը Հռոմից, որը քաղաքականապէս վաղուց էր ազատուել:

Մինչ այդ արքունիքում մեծ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել: Բարդասը, այդ անբարոյական հանճարը, որի համար բոլոր իր նման մարդիկը լոկ քարեր էին իւր խաղի տախտակի վրայ, գոնէ մի ազնիւ ոգևորութիւն ունէր գիտութիւնների համար: Նա հիմնեց մի տեսակ բարձրագոյն դպրոց փիլիսոփայութեան, լեզուագիտութեան և բնական գիտութիւնների համար, որտեղ նախկին պատրիարքի՝ գիտնական Յովհաննէս քերականի աշակերտները սովորցնում էին փիլիսոփայութիւն, քերականութիւն, ճարտասանութիւն, երկրաչափութիւն և աստղաբաշխութիւն: Նա փորձեց բարձրացնել նաև իրաւագիտութիւնը: Բայց նա կրեց, ինչի որ

չկեղծած հանգամանքը: Ուստի լեզուագիտական և հնագրագիտական տեսակէտից Յոյները կատարեալ իրաւունք ունէին: Ուրիշ հարց է, արդեօք արժէ՞ր-եւս մեղմ անելիք-ով նրանք աստուածաբանական նրբութեան պատճառաւ ընդհատուէր եկեղեցւոյ միութիւնը, որ ուր չար էր տեսել:

արժանի էր իւր գործերով: Մինչդեռ նա կայսեր համար ամենակոպիտ զուարճութիւնների գանձեր էր բաց անում, յոյս ունէր որ կարող է անսահման իշխել. սակայն կայսերական գեխ ընկերակիցների մէջ կար մի գեղեցկահասակ ախոռապան, Բարսեղը, հայկական ծագումով մի մարդ Մակեդոնիայից, որտեղ է տարիներից ի վեր Փոքր-Ասիայի բազմաթիւ բնակիչներ էին գաղթել: Բարսեղը շուտով կայսեր և կանանց առաջի սիրելին դարձաւ, հանճարեղ մէկն էր կրակոտ փառասիրութեամբ: Նա միացաւ իւր երկրացի Սմբատի հետ, որ մի բարձրաստիճան պաշտօնեայ էր և կայսեր համաձայնութեամբ 866 թ. սպանեց ամենակարող կեսարին: Նոյն տարուայ Մայիսի 26 նա դարձաւ կեսար և կայսրակից և իշխանութիւնը վարում էր ամենափայլուն կերպով: Երբ Միքայէլը, իւր նշանաւոր մօր ազդեցութեամբ ազատուելու ցանկութիւն արտայայտեց, նա նրան էլ սպանել տուեց 867 թ. Սեպտեմբերի 23 իւր հաւատարիմ վարձկանների ձեռքով: Այն յանցանքը, որ Միքայէլ Բարսեղը գործել էր իւր տիրոջ և բարեկամի դէմ, սարսափելի կերպով, աստուածային դատաստանով վրէժ էր հանուել նրա թոռից:

Ե.

ԱՐԵՒԵԼԱՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

(867—1025)

Բասիլէյոս Ա-ը (867-886) մակեդոնեան փառաւոր հարստութեան հիմնադիրն է, որ համարեա երկու ամբողջ դարերի ընթացքում ներկայանում են իբրև տիեզերքի ճըշմարիտ վերահաստատողներ (restitores orbis) հռովմէականութեան տիեզերական իշխանութեան վերջի՝ ամենակատարեալ շրջանի վերաբերեալ: Այն եղանակը, որով նա գահի տէր դարձաւ, Բասիլեյոսին ամենաթեթև խղճահարութիւն չէր պատճառում: Նա պատկանում էր այն հանճարեղ, բայց սոսկալի ուժեղ բնաւորութիւններին, ինչպէս էին Սուլլան, Թէոդերիխը, Խլոդեվիխը, Նապոլէոն Ա-ը, որոնք անօգուտ ցանք չեն գործում, բայց օգտակար եղեռնագործութիւնը կատարում են կամ կատարել են տալիս հոգեկան ամենամեծ հանդարտութեամբ իբրև ճակատագրական անհրաժեշ-

տութիւն: Նոր հարստութեան հայկական ծագման մասին չէ կարելի կասկածել: Աքսորուած Փոտիոսը արդէն պատրաստել էր մի ճիւղագրական ծառ, որպէս զի արքունիքում նորից պատուի արժանանայ, որի մէջ Նոր կայսեր ծագումը հասցնում էր Արշակին և Տրդատին: Հայ սպաները և վարձկանները՝ որոնք այդ դարում իրենց քաջութեամբ դեռ պահպանում էին հռովմէական պետութիւնը, բոլորն էլ իրենց սերած էին համարում հին Արշակունիներից և Պահլաւունիներից, և այդ այնպիսի իրաւունքով, ինչպէս մեր «հին ազնուականութեան» բազմաթիւ ընտանիքները իրենց նախորդներին համարում են խաչակիրներին և միջնադարեան ասպետներին:

Նոր կառավարութիւնը շտապեց Հռովմի հետ որոշ յարաբերութիւն ստեղծել: Փոտիոսին աքսորեցին և Իգնատիոսին նորից պատրիարք կարգեցին (867-877): 869 թ. ժողովը, որ Հռովմայեցիները ութերորդ են կոչում, Նիկողայոս Ա-ի յաջորդ Հադրիան Բ-ի ամենամեծ յաղթանակն էր: Փոտիոսի հետևողները ստիպուեցան ամենախիստ կերպով յետ առնել իրենց կարծիքը, եթէ կամենում էին եկեղեցու հաղորդութիւնից չը զրկուել: Այս դէպքում էր, հռովմէական եկեղեցական դիւանը ինքն իրեն ամենամեծ վնասը հասցրեց

իւր անզգոյշ քաղաքականութեամբ: Նորա մեծամիտ ընթացքով ամենազգալի կերպով վիրաւորում էին Յունաց ազգային ինքնագիտակցութիւնը և նոյն իսկ ծեր Իգնատիոսին, որ լաւ էր տրամադրուած դէպի Հռովմայեցիները: Տասը տարի եղաւ նոր անհամաձայնութեան: Անհաւանական անհեռատեսութեամբ Հադրիան Բ-ը Փորմոզոսին, որ յետոյ պապ եղաւ, և այն ժամանակ Բուլղարիայում հռովմէական լեգատ էր, չհաստատեց Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս թէև ցարը սաստիկ ուզում էր: Բարկացած Միքայէլը արդէն վերջնականապէս անցաւ Յոյների կողմը, և ահա այդ տեղից սկսած բուլղարական եկեղեցին միշտ հաւատարիմ մնաց օրթոդոքս եկեղեցուն, դէպի որը ուղղուած էին բնական և պատմական զարգացմամբ: Վերահաստատուած Փոտիոսը (877-896) նորից յաղթանակող էր. նա խարդախեց մինչև անգամ չափազանց խորամանկ Յովհաննէս Ը-րդ պապին. մութ և խորամանկ գաղտնի խաղերի մէջ, որի ժամանակ իրական ճշմարտութիւնը երբեմն բարձրից զանցառութեան է տրուում, միշտ Յոյները Լատիններին գերազանցել են: Հետևանքը եղաւ Հռովմից բաժանումը և յունական ազգի ազատութիւնը կամ առանձնութիւնը: Ս. Փոտիոսը ամենափառաւոր կեր-

պով խրախուսեց իւր եկեղեցական քաղաքագիտական ծրագիրը:

Բասիլեյոսը արտաքուստ էլ ամենադժուար պայմանների մէջ արտայայտեց միանգամայն նպատակայարմար և ուժեղ քաղաքականութիւն: Ամենից առաջ Բիւզանդիոնը նորից ծովերին տիրող դարձրեց: Իրաւ է Արևելահռովմայեցիները համարեա կորցրած և թշնամու առաջ բաց արևմտեան Սիկիլիա նահանգում կռւում էին ոչ այնքան յաջող, բայց զարմանալի յամառութեամբ զիջանում էին միայն քայլ առ քայլ: 868 թ. Մալտան կորել էր: Հռովմայեցիները միացած Փրանկների քաջարի Լուդովիկոս Բ կայսեր հետ, 872 թ. Սալերնոյի մօտ փառաւոր կերպով յաղթեցին Սարակինոսներին: Բայց 878 թ. Մայիսի 21 վերջապէս Սիրակուս մայրաքաղաքն էլ ընկաւ՝ քաջաբար երկար պաշտպանուելուց յետոյ: Աւելի մեծ եռանդով Բասիլեյոսը հոգացաւ կարգ հաստատել Ապուլիայում: Վենետիկի հետ հին դաշնադրութիւնը վերանորոգուեց: Սարակինոսների հետ միացած՝ սերբական ծովահէններին խիստ հարուածեցին դալմատեան ափերի մօտ, և առանց ուշադրութիւն դարձնելու թուլամիտ Կարոլինգների բողոքին, նա ստիպեց դալմատեան Կրոատների Մեծ Ժուպանին (Grossjupane) ընդունել Ոսկեղ-

Ջուրի մայրաքաղաքի գերիշխանութիւնը: Իսլամական աւազակաբարոյ խումբը, որը Աֆրիկայից, Կրետէից և Կիլիկիայից անդադար կողոպտում էր Յունաստանի և Ադրիայի ափերը, 880 և 881 տարիների փառաւոր ծովային յաղթութիւններից յետոյ, ըստ արժանւոյն օրինակելի կերպով սարսափելի արինալից պատժի ենթարկուեց: Քաղաքակրթութիւնը և քրիստոնէութիւնը երկաթէ բռունցքով խորտակեցին կորանի հետևորդների բարբարոսական ծովագնացութիւնը: Փրանկեան իշխանութեան թուլանալը Ստորին-Իտալիայում յօգուտ Արևելահռովմայեցիների ծառայեց: 875 թ. նոյն անձնատուր եղաւ նշանաւոր Բարին, որ այդ ժամանակից սկսած Յոյների գլխաւոր զինամթերքը դարձաւ արևմուտքում: Կայսեր քաջ զօրականները Արաբներին քշեցին Կալաբրիայից և կազմակերպեցին Լոնգիբարդիա նոր թեմը, որ կարևոր փոխարինութիւն էր կորած Սիկիլիայի տեղ:

Նախորդ կառավարութիւնը մի ծանր խնդիր էլ թողել նրան՝ կրօնական պատերազմը Պօղիկեանների դէմ, որոնք Միքայէլի կառավարութեան ժամանակ Կարբէասի առաջնորդութեամբ մեծ յաջողութիւն էին ունեցել: Սորա նշանաւոր յաջորդ Խրիւզոխէյրը 871 թ. առաջի արշաւանքում յաղթուեց,

և կայսրը ձեռք բերեց անսահման աւար. միայն նա չկարողացաւ անառիկ Թեփրիկէն առնել: Հետևեալ տարին նա իր ասպատական արշաւանքները տարածեց մինչև Սամոսատան և նախկին չորրորդ Հայքը, թէև նրան չյաջողուեց գրաւել ամուր Մելիտենէն: 874 թ. նշանաւոր դէպքն այն էր, որ Խրիւզոխէյրը բաւական խարդախ և ստոր եղանակաւ սպանուեց մի Յոյնի ձեռքով, որին նա առաջ շատ էր օգնել: Բարեպաշտ աւազակային հասարակութիւնը կորցրեց իր քաղաքական և կրօնական գլուխը. Պօղիկեանների խնդիրը արդէն զինանով վերջացաւ:

Բազիլեյոսին յաջորդեցին իր որդիները և կառավարչակիցները՝ Լ և ո ն ը (886-912) և Ա ղ է ք ս ա ն դ ր ը. որովհետև վերջինը բոլորովին անձնատուր էր եղել զուարճութիւններին, իրապէս իշխում էր փիլիսոփան, որը 904 թ. իր եղբօր նաև անուանական իշխանութեանը վերջ տուաւ: Ընդհանուր կարծիքով նրան համարում էին Միքայէլի որդի: Հայրը և որդին միմեանց չէին սիրում. և առաջներում որդին հօրը դէմ դաւադրութիւն էր կազմել: Լևոնը իր հանճարեղ հօր ուղղակի հակապատկերն էր. ուսումնական իմաստակ և մարմնով թուլամորթ, ուստի այդ պատճառով էլ ինչպէս Անգլիայի Յակոբ Ա թագաւորը,

հաստատուած իր կայսրութեան աստուածանմանութեանը։ Սակայն պարզամիտ է այն պատմական հայեացքը, որ նրանից են սկսում հռոմէական միահեծանութեան բռնապետութեան փոխուելը և զգացուած ողբում են Լևոնի ժամանակ յունական քաղաքների քաղաքացիական ազատութեան կորուստը։ Ընդհակառակը իրապէս մակեդոնական հարստութեան ժամանակ տեղի է ունեցել փոփոխութիւնը դէպի աւատականութիւն. առանձին նահանգներում հաստատուած իշխանիքները աստիճանաբար ուժ են ձեռք բերում։ Նոցա առանձնակի ձգտումները աստիճանաբար սանձել են պետութեան յարատև թուլութիւնը այնպէս, ինչպէս նոյն շաւղով ընթացող արևմտեան ժամանակակից դեռ բաւական բարբարոսական պետական կազմութիւնները։

Լևոնը ինքն իրան անպատուեց իր կառավարչական առաջի գործողութիւններից մէկով, երբ նա ստիպեց մեծ Փոտիոսին ստորագրել հրաժարական թղթի տակ։ Կայսրը օրթոդոքս եկեղեցու ղեկավարութիւնը հաւատաց իր հազիւ տասն և ութ տարին լրացած եղբօր Ստեփանին։ Նոյն եղանակով յետոյ էլ կայսերական իշխաններից մէկը՝ Թէոփիլակտոսը (933-956) արժանացաւ այդ աստիճանին, ինչ որ բոլորովին արտասովոր էր

արևելահռոմէական պետութեան մէջ։[1] Այդ յիշեցնում է իրերի վիճակը Հայաստանում, որտեղ կաթուղիկոսների ընտանիքը թագաւորական ընտանիքի հետ խնամեցած էր։ Փոտիոսը՝ արժանացած ընդհանուրի յարգանքին քաշուեց մի վանք. «անկասկած աւելի երջանիկ, քան եթէ մնար պատրիարքական գահի վրայ և եթէ ինքը պապ նրան բանադրէին»։[2] Լևոնի ժամանակ հանդէսով հրատարակուեց նաև այն եկեղեցական նոր կարգադրութիւնը՝ բազմահռչակ դիատիպոզիսը (Diatyposis), որով նա Հեմուս թերակղզու եպիսկոպոսների համար, որոնք առաջ ենթակայ էին Հռոմին, հաստատուն տեղ որոշեց պետութեան հոգևորականութեան ժողովների մէջ, այնպէս որ դրանով վերջ տուեց հոգևոր հովիւների մէջ մինչև այդ տեղի ունեցող այն անվայել դրութեանը, որ երբեմն ծեծով էր վերջանում։

[1] Գահազուրկ ընտանիքների վանական ժառանգները բնականաբար նոյնչափ չեն առնում, ինչպէս Ասպիկտոսի որդի Թէոդորոս Եփեսացին եւ Իգնատիոս պատրիարքը։ Միայն մի բիւզանդական իշխան եմ գտել Ախրիդայի գահի վրայ՝ Ադրիան պանսեբաստոս Սեբաստոսը, իբրեւ վրդ. Յովհաննէս Կոմնէն։

[2] Ֆինլէյ՝ Պատմ. Բիւզ. կայսրութեան հատ. Ա. էջ 313 (Finlay hist. of the B. Empire).

Ստիւլիանոս Նիոյկեսարացու ժամանակ Իգնատեանք նորից իշխանութեան հասնելով, յարաբերութիւն սկսեցին Հռովմի հետ և երկար բանակցութիւններից յետոյ վերջապէս 900 թ. միութիւնը իսկապէս գլուխ եկաւ։ Սակայն այդ միայն հռովմէական եկեղեցու կառավարութեան և բիւզանդական պետութեան վարչութեան պարզ արտաքին միութիւն էր․ նա այնքան քիչ արժէք ունէր, ինչպէս բոլոր այն բազմաթիւ միութիւնները, որ ստեղծւում էին հետևեալ վեց ու կէս դարերի ընթացքում։ Ժողովուրդները շարունակում էին առաջուայ պէս բաժան մնալ ազգովին և կրօնապէս։

Բայց աւելի նշանաւոր է Լևոնի օրէնսդրական գործունէութիւնը։ Արդէն Բասիլեյոսը նորից մշակել էր տուել Յուստինիանի օրէնսգիրքը և 879 թ. հրատարակել այդ աշխատութեան արդիւնքը՝ պրոխեյրոս կանոն (Procheiros kanon-առձեռն կանոնագիրք) որի վրայ 884-886 թ. աւելացաւ գործածութեան մէջ եղած օրէնքների երկրորդ ձեռնարկը՝ էպանագոգէ-Epanagoge։ Նրա որդու ժամանակ ամբողջ տէրութեան համար հրատարակուեց իսկական գլխաւոր աշխատութիւնը՝ բազիլիկա-Basilika-ժողովածու 887-893 թ. 60 գրքերով իբրև ընդհանուր գործածութեան օրէնսգիրք։

Արտաքուստ նրա կառավարութիւնը դէպքերով աղքատ է և խիստ դժբախտ։ Քրիստոնեաները Սարակինոսների դէմ պատերազմում էին փոփոխակի յաջողութեամբ։ Բիւզանդացիք կողոպտում էին մինչև խորը Ասորիքը։ Իսլամական ծովահէնները դարձեալ առաջուայ պէս Էգէյեան ծովի պատուհասն էին։ 888 թ. ասպատակեցին Սամոսը, 902 թ. Թեսալիայում կործանեցին Դեմետրիասը։ Այս յարձակումների իսկական ղեկավարը և քրիստոնեաների ամենակատաղի թշնամին, ինչպէս միշտ, փոքր ասիական ծովափերից մի հաւատափոխ էր Լևոն Տրիպոլսեցին։ Նորան յաջողուեց միմիայն 54 նաւով, որոնց նաւավարները մեծաւ մասամբ «Եթովպացիներից» էին, երբ նա յանկարծակի երևաց Յուլիսի 29 904 թ. բոլորովին անպատրաստ Թեսալոնիկէի առաջ, որ պետութեան երկրորդ քաղաքն էր, երկու օր անցած ծովի կողմից մտնել քաղաքը և անչափ աւար առնելով և գերիներ վերցնելով (22,000 հոգի) հեռանալ։ Սիկիլիայում և Ստորին Իտալիայում ևս տարեգիրները փիլիսոփայի ժամանակ հաղորդում են միայն դժբախտ պատահարներ։ 889 թ. Յոյները Աֆրիկացիներից ծովի վրայ մեծ ջարդ կրեցին Միլէի (Մելազոյի) մօտ։ 901 թ. ընկաւ Ռեգիոնը, իսկ 902 թ. Տաւ-

րոմենիոնը՝ որ յունական իշխանութեան վերջին յենարանն էր: Նմանապէս Բարին Ստորին Իտալիայում թէև ժամանակաւոր, ընկաւ Բենեվենտի Լանգոբարդների ձեռքը: Ամեն տեղ Լևոնի թոյլ և անընդունակ կառավարութիւնը թողնում էր իր բնորոշ կնիքը: Բուլգարների հետ էլ չհասկացան խաղաղութիւն պահպանել: Սիմէոն ուժեղ ցարը (893 927), որ վեցերորդ պատրիարք կարգելով բուլգարական ինքնագլուխ եկեղեցու հիմնադիրն էր դարձել, չկամեցաւ այլ ևս երկար համբերել, որ իր պետութիւնը կողոպտուի մի քանի Յոյն մեծ վաճառականների մենավաճառութիւնից: Սակայն Բիւզանդիոնը դիմեց քաղաքական հնի այն միջոցին, որ վաղուց յաջողութեամբ փորձուել էր. նա Բուլգարների դէմ հանեց Մաճառներին: Սոքա յունական նաւատորմղի օգնութեամբ մտան Բուլգարիա. Սիմէոնը հազիւ էր պաշտպանւում իր ամրութիւններից: Բայց Բուլգարները հետամուտ լինելով աւարով ծանրաբեռնուած թշնամուն, հիմովին ջարդեցին նոցա Բեսարաբիայի տափաստաններում: Այժմ կարելի էր Յունաց հետ հաշւի մտնել: Երբ Սիմէոնը նոցա փառաւոր յաղթեց Բուլգարոփիգոսի մօտ, իր զէնքի ծանրութեամբ հարուածեց նաև Մաճառներին: Դընեպրի Պացինակների (Պեչենեգների) օգնու-

թեամբ Բեսարաբիայում յարձակուեց Մաճառների ընտանիքների վրայ. երբ սոքա արշաւանքի էին դուրս գնացել: Նոցա կամ կոտորեցին կամ գերեցին և Մաճառներին ստիպեցին վերջնականապէս իրանց համար պետութիւնը հաստատել Դանուբի և Թեյսի մէջ: Ապա Բուլգարները Յոյների հետ խաղաղութիւն պահպանեցին. նոցա մէջ զօրեղ կերպով տարածուեց բիւզանդական-քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը և գրականութիւնը և բարերար ազդեցութիւն գործեց կոպիտ ժողովըրդի վրայ: Սիմէոնի դարէշրջանը բուլգարական գրականութեան ոսկեդարն է համարւում:

Այս ընդհանուր-պատմական դէպքերին հռովմէական կայսերական կառավարութիւնը մասնակցում էր միայն իբրև բոլորովին անգործ հանդիսատես: Դրա փոխարէն արքունիքը խիստ զբաղուած էր բարձրագոյն ամուսնական խնդիրներով: Թուլամորթ Լևոնը երեք կին էր ունեցել. թէ դոցանից ամենանշանաւորը, Ս. Թէոփանոն, իր ողորմելի ամուսնուն չէր սիրում, իսկապէս շատ հասկանալի է: Ուստի նա կենակցում էր իր հարճ Զօէյի հետ, որից նա մի որդի ունեցաւ, և այդ նրան անչափ ուրախութիւն պատճառեց: Նա կամենում էր երրորդ ամուսնու մահից յետոյ իր ընտրեալ սիրուհուն կայսրուհի

դարձնել, որպէս զի որդուն օրինաւոր ժառանգ ճանաչէ: Սակայն հոգեւորականութիւնը իրեն գլուխ ունենալով Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքին, ամենայն ուժով դիմադրեց նրա չորրորդ ամուսնութեանը. և դրանով աւելի քաջութիւն արտայայտեց, քան իւր հոգեւոր եղբայրները Ռուսաստանում ԺԹ դարում: Նիկողայոսին գահազուրկ արին, և մի ուրիշ դիւրաթեք հոգեւորական, Եւթիմիոսը, որը ընդհանրապէս յարգուած մէկն էր, բարձրացաւ պետութեան առաջի գահի վրայ: Արեւելեան պատրիարքների համաձայնութիւնը հեշտութեամբ ստացան: Նոցա ներկայացուցիչները՝ խեղճ վարդապետներ, փողով էին վարժուել դրամական ընծաների առաջ երբեմն փոտիոսեաններին երբեմն իգնատիոսեաններին ձայն տալ: Աւելի վատ էր, որ Հռոմն էլ, որ արդէն դէպի անկումն էր ընթանում, նոյնպէս ձայնակցեց իւր ներկայացուցիչների միջոցով: Յունուարի 6, 906 թ. տեղի ունեցաւ Կոստանդինի գահաժառանգի հանդիսաւոր մկրտութիւնը:

Լեոնի մահից յետոյ (11 Մայիսի 912 թ.) յաջորդեց իւր եղբայր Ա ղ է ք ս ա ն դ ր ը (912-913), որ մի և նոյն ժամանակ անչափահաս գահաժառանգ Կոստանդնի խնամակալն էր: Խիստ ողորմելի իշխանը հազիւ էր կառավա-

րում. նա միանգամայն ենթակայ էր իւր եղբօր հակառակորդներին: Նոր պատրիարքի և Նիկողայոսի կողմնակիցների մէջ գոյութիւն ունէր ամենաոխերիմ թշնամութիւն, այնպէս որ կային այնպիսիները, որ հաւատ էին ընծայում այն ամենաանմիտ լուրերին իբր թէ պաշտօնազուրկ պատրիարքը դաւաճանական յանցապարտ հնարներ է մտածում Լեոն կայսեր դէմ: Բիւզանդիոնում շատ սովորական հակառակ հոսանքը նորից սկսուեց: Իւր հակառակորդի բացարձակ խարդաւանքի շնորհիւ ապաբախտ Եւթիւմիոսը գահազուրկ եղաւ: «Նրա վրայ յարձակուեցին իբրև վայրի գազաններ, բռունցքներով հարուածում էին և մօրուքը փետում»: Նիկողայոսը նորից (912-925) հանդիսաւոր կերպով գահ բարձրացաւ: Արտաքսուած Աղէքսանդրը հասկացաւ միայն այն անել, որ անտեղի հպարտութեամբ թուլացրեց իւր և բուլղարական զօրեղ ցարի մէջի լաւ յարաբերութիւնները. սակայն պետութեան բախտից նա արդէն մեռաւ միամեայ վատ կառավարութիւնից յետոյ 913 թ. Յունիսի 6, երբ նա իւր անչափահաս եղբօրորդու համար խնամակալութիւն էր հաստատել Նիկողայոս պատրիարքի առաջնութեամբ:

Պատրիարքից զատ խնամակալական խորհրդում մասնակցում էր միայն մի նշանաւոր

մարդ՝ Յովհաննէս Էլադասը. միւսները Աղեքսանդրի նախկին սիրելիներն էին, անձինք սլաւական ծագումից: Կոստանդին Ծիրանածինը (913-959) մարմնացեալ սկզբունքն էր. Le roi règne, mais il ne gouverne pas-թագաւորը իշխում է, բայց նա չէ կառավարում: Թէ անչափահաս և թէ չափահաս ժամանակը նա երբէք չէ կառավարել. և չէ կարելի ժխտել, որ այդ պետութեան համար բախտաւորութիւն էր. որովհետև երկրի վիճակը մնաց բացառապէս աւելի ընդունակ ձեռքերում, քան եթէ գիտութեան հովանաւորող Ծիրանածինը ինքը կառավարէր: Չնայած դրան՝ փորձել են Ժ-րդ դարի առաջին կէսը ներկայացնել իբրև անկման շրջան՝ համեմատած պատկերամարտութեան շրջանի կայսրների հետ, որոնց շատ են բարձրացնում: Իրաւ է՝ մակեդոնեան հարստութիւնը, երկու հոգու բացառութեամբ, միայն անունով է կառավարել, բայց դրա փոխարէն, ինչպէս հին կայսերական ժամանակները Իլլիւրական կայսրների օրով, սկսած Կլաւդիոս Գոթիկոսից մինչև Կոնստանդինը, կառավարութեան ղեկը յանձնուել էր զինուորական բարձրագոյն խորհրդի արտակարգ ընդունակ և գործունեայ զինուորականներին, որոնք մեծաւ մասամբ հայկական ծագման մարդիկ էին: Կոստան-

դինոս Դուկասը. որ մի խիստ ընդունակ զինուորական էր, փորձեց գլորել խնամակալութիւնը, ինչպէս երևում է, պատրիարքի գիտութեամբ, որը կամենում էր աւելի հաճոյքով կառավարել այդ ոյժի մարդու հետ, քան թէ այն ժամանակուայ խնամակալութեան պալատական անդամների հետ: Բայց երբ նա իրան կայսր հրատարակեց, յանձին հեռատես Յովհաննէս Էլադաի գտաւ իւր հաւասարակից հակառակորդ. Դուկասը և իւր ցեղը ջնջուեցին: Յովհաննէս Էլադասը կայսեր ցանկութեամբ հրաւիրեց կայսրամայր Զոէին, որին Աղեքսանդրը հեռացրել էր պալատից, և սա մտաւ խնամակալութեան մէջ:

Արտաքուստ սկսեցին քաղել Աղեքսանդրի անխորհուրդ քաղաքականութեան պտուղները. Սիմէոնը իւր բուլղար զօրքով ասպատակելով 913 թ. հասաւ մինչև մայրաքաղաքը. հետևեալ տարին Բուլղարները դաւաճանութեամբ առան մինչև անգամ Ադրիանուպօլիսը, թէև Յոյների հանդէպ չկարողացան պահպանել: Կառավարութիւնը պատրաստում էր լուրջ գործողութիւն: Բոլոր զօրագնդերը, ասիականն էլ, ժողովեցին Եւրոպայում Բուլղարներին մեծ հարուած տալու, և առաջնորդութիւնը յանձնուեց տէրութեան ամենաընդունակ զօրավարներից

մէկին՝ Լեւոն Փոկասին։ Միաժամանակ Բիւզանդական ոսկին ազդել էր Պաչինակների զգացմունքի վրայ. սոյն շարժմանը պէտք է օգնէր հռովմէական նաւատորմիղը Ռոմանոս ծովապետի առաջնորդութեամբ։ Սակայն Ռոմանոսը բաւական երկդիմի դիրք բռնեց։ Նրա մեղքն էր որ Պաչինակներից սպասած օգնութիւնը ժամանակին չհասաւ, ուստի Հռովմայեցիք Լեւոնի առաջնորդութեամբ սարսափելի հարուած կրեցին Աքելոյոսի մօտ 917 թ. Օգոստոսի 20։ Երկու հակառակորդների՝ Լեւոնի և Ռոմանոսի խարդախ մրցութիւնը վերջացաւ Լեւոնի կատարեալ պարտութեամբ։ Կոնստանտին կայսրը միայն անուամբ հրապարակուեց չափահաս. 919 թ. Մարտի 25 կառավարութիւնը իւր ձեռքն առաւ Ռ ո մ ա ն ո ս Լ ե կ ա պ ե ն ո ս ը, որը հրապարակուեց զօրաց մեծ հրամանատար—Grosshetairreirches, (արտասահմանեան պահապան գնդերի զօրապետ)։ Նրա Հելենա աղջկայ վրայ ամուսնացաւ կայսրը, նա արդէն նոյն տարուայ Ապրիլ ամսում ստացաւ Բազիլէոպատոր (կայսրահայր) նորահնար աստիճանը և իւր բարձր զինուորական հրամանատարութիւնը տուեց իւր որդի Քրիստափորոսին։ Թոյլ Կոստանտինը չուտով իւր զօրեղ աներոջ անուանեց Կեսար, և նա 919 թ. Դեկտեմբերի 17 հան-

դիսաւոր կերպով Նիկողայոս պատրիարքից օծուեց կայսրակից 919—944)։

Պետութեան գլխաւոր սպառնալիքներն էին Բուլղարները և կրետական ծովահէնները։ Բուլղարների տէրութիւնը Սիմէոնի ժամանակ (893—927) իւր բարձրութեան գագաթնակէտին հասաւ։ Նրա գործածած տիտղոսը «Բուլղարների ցար և Հռոմների իշխող (Antokrator)» բացորոշում է նրա պարզ դիտաւորութիւնը, քաղաքականապէս Արևելահռովմի ծերացած պետութեան տեղը բռնել, ինչպէս որ Պրեսլաւի մետրապոլիտը, որ պատրիարքութեան աստիճանի էր հասել, ակնյայտնի կերպով պէտք է տիեզերական պատրիարքի տեղը բռնէր։ Ադրիանապօլսից, Մեսեմբրիայից և Վողենայից շարունակ առաջ անցնելով, Բուլղարները ընդլայնում էին իրենց սահմաններում ի հաշիւ հռովմէական պետութեան, որ արևմուտքում հասնում էր մինչև ադրիական ծով. երբ տիրեցին հին Իլլիւրական երկիրներին։ Բիւզանդիոնը դիմեց իւր փորձուած հին քաղաքականութեանը, Սերբերին և Կրովատներին ուղղեցին իրենց եղբայրների դէմ՝ արևելեան Բալկանեան թերակղզում։ Ալոգոբոտորսի (927) Կրովատներից կրած ծանր պարտութիւնը և նոյն տարին պատահած Մեծ ցարի մահը սկիզբն են

բուլղարական պետութեան անկման. Սիմէոնի որդին, բարեպաշտ, խաղաղասէր և թոյլ Պետեր ցարը (927-968) կարճ ընդհարումներից յետոյ, Մակեդոնիայում Հռոմի հետ խաղաղութիւն հաստատեց. և երկու մեծ պետութիւնների մէջ սերտ բարեկամութիւն հաստատուեց, երբ ցարը ամուսնացաւ Ռոմանոս կայսեր թոռ Մարիայի վրայ, որը առաջի բիւզանդական թագուհին էր բուլղարական գահի վրայ. Տիեզերական պատրիարքարանի քաղաքական ամենախելացի խաղն էր, որ հանգիստ կերպով ընդունեցին բուլղարական պատրիարգութիւնը. դրանով բուլղարական ազգային եկեղեցին վերջնականապէս մնաց օրթոդոքս համայնութեան մէջ և Հին-Հռոմի հետ կտրուեց ամէն մի կապ։

Սակայն Իտալիայում Ռոմանոսը պատուաւոր եղանակաւ անկորուստ պահեց բիւզանդական տիրապետութիւնը։ Էգէյեան ծովի սարսափելի պատուհասը, հաւատափոխ Լևոն Տրիպօլսեցին 924 թ. Յովհաննէս Ռադինոս ծովապետից Լիմնոսի մօտի ահեղ ծովամարտում այնպէս հիմնովին պարտուեց, որ կարելի էր ասել թէ ծովային վտանգը ընդհանրապէս անցած է։

Վերակենդանութեան զօրեղ ձգտման ապացոյց են ծառայում ամենից առաջ արե-

ւելքի հանգամանքները, արևելքում մղած պատերազմը Բաղդադի խալիֆութեան դէմ, որը խոր կերպով քայքայուել էր և կազմալուծւում էր իւր առանձին մասերի։ Հայազգի ընտիր զօրապետ Յովհաննէս Կուրկուասը քսաներկու տարուայ ծանր պատերազմներից յետոյ (920-942) տէրութեան սահմանները առաջ տարաւ Հալիւսից մինչև Եփրատ և Տիգրիս։ Ապոխապս (Աբու-խաֆս) Մալաթիայի (Մելիտենէ) էմիրը 928 թ. Հռոմի հետ դաշն կապեց։ Դրանով այդ կամրջագլուխը՝ մինչ այդ անհաւատների գլխաւոր յարձակման տեղը. Հռոմէացւոց պետութեան զօրեղ պաշտպանութեան տեղը դարձաւ։ Էմիրի գնդերը հռոմէական զօրքերի հետ կռւում էին իրենց հաւատակիցների դէմ։ Յաղթութիւնը տանելուց յետոյ, Հռոմէացիների հետ միասին յաղթանակով մտան մայրաքաղաքը, իրենց հետ բերելով գերուած Հագարացիներ։ Անհաւատ Հագարացիների համար այդ դժբախտութեան մի զարմանալի և անսպանելի նշան էր, պատմում է ուրախացած ժամանակագիրը (Գէորգ Համարտ)։ Ապոխապսի յաջորդները զղջացին իրենց ուրացութիւնը. ծաղկեալ Մելիտենէն և նրա հարևան քաղաքները գրաւեցին և կործանեցին։ Հռոմէական մի կուրատոր

(հոգաբարձու) հրամանատար էր այն տեղերի վրայ, որ այնքան երկար ժամանակ Իսլամի իշխանութեան տակ էր: Իսկ Կուրկուասը «մեծ զօրավարը», ամէն տեղ յաղթութեան նշան կանգնեցրեց, լայնացրեց Հռոմայեցիների սահմանները և կործանեց Հագարի որդիների շատ քաղաքներ:

Դրա հետ միասին ահագին նշանակութիւն ունէր արևելեան քրիստոնեաների վերածնութիւնը. Հայերի և Վրացիների, որոնք թօթափեցին Իսլամական լուծը, Բագրատունիները դեռ Բազիլեյոսի ժամանակ հաստատել էին մի նոր հայկական անկախ տէրութիւն, և կայսրը Աշոտ իշխանաց իշխանին թագաւորական թագ էր ուղարկել, երբ որ խալիֆը ևս 885 թ. հանդիսաւոր կերպով նրան թագաւոր էր հրատարակել: Աշոտի (889 թ.) և նրա քաջասիրտ Սմբատ որդու մահուանից յետոյ, Արաբները նորից գերիշխող դարձան. Հայաստանում տիրում էր անիշխանութիւն: Սակայն Սմբատի արժանաւոր որդի Աշոտ «Երկաթը» (915-928) Վրաց և Աբխազների թագաւորների օգնութեամբ մաքրեց երկիրը Արաբներից և Յոյների դաշնակցութեամբ Բագրատունեան իշխանութիւնը հասցրեց ամենամեծ բարձրութեան: Խալիֆը 922 թ. նրան շնորհեց շահն

շահ-արքայից-արքայ տիտղոսը, դա դատարկ տիտղոս չէր. դրանով հանդիսաւոր և պաշտօնական կերպով ճանաչուեց նրա գերիշխանութիւնը Վասպուրականի, Աղուանքի, Վրաստանի և Աբխազիայի քրիստոնէական աւատական իշխանութիւնների վրայ:

Այդ ժամանակից սկսած Հայաստանը միանգամայն դուրս եկաւ խալիֆայութեան իշխանութեան շրջանից, սերտ կերպով կապուած էր Արևելահռոմի հետ և կազմում էր քրիստոնէութեան համար պաշտպանութեան նախադուռ: Իսկ Իսլամը, որ մինչև այդ Արևելքի ներկայացուցիչ էր հանդիսանում, ինչպէս երբեմն Պարթևների ժամանակ, յետ մղուեց և սահմանափակուեց միայն, Ադըրբեյջանի լեռնային սահմանների յայնկոյս մասում: Հայերը և միանգամայն երկրորդական դերում Վրացիները, այն ժամանակ իշխում էին և իրենց ձեռին ունէին ընդհանուր-պատմական դրութիւնը: Այդ ազգի քաջ և խելօք որդիները արժանացել էին արևելա-հռովմէական պետութեան թէ բարձր զինուորական շրջանում և թէ կայսերական դիւանում ամենաազդեցիկ և ղեկավարող պաշտօնաների և վարում էին ամենաարժանաւոր եղանակով: Կարծես երկնքի օրհնութիւնն էր իջել, «աստուածավախ քրիստոսասէր» Ռո-

մանոս կայսեր վրայ։ Մծբնի առումից յետոյ հանճարեղ Կուրկուասի ձեռքով․ սա ստիպեց Եդեսիայի բնակիչներին, որ վերջին ծայր պաշարուած էին, իրենց քաղաքի մեծ սրբութիւնը յանձնել իրեն՝ «Նորա աստուածային անձեռագործ պատկերը, որ իւր հօր անփոփոխ պատկերն է»։ Ամբողջ տէրութիւնը մեծ ոգեւորութեան մէջ ընկաւ։ Հանդիսաւոր յաղթական գնացքով, բոլոր քաղաքներում հոգեւորականութեան, մեծամեծների և ժողովրդի ցնծալից պատգամաւորութիւններով տօնուելով․ այդ սրբասուրբ պատկերը բերուեց մայրաքաղաք, և այնտեղ ընդունեցին այնպիսի արտակարգ շքով և հանդիսով, ինչպիսին սովոր էր տիեզերական գահի հոգեւորականութիւնը կատարել այդպիսի առիթներում։

Ռուսները, որ իրենց Իգոր Մեծ իշխանի առաջնորդութեամբ 941 թ. հազարից աւելի նաւերի վրայ, 40,000 մարդով անլուր չարիքներ գործելով, յարձակուել էին մայրաքաղաքի վրայ, այնպէս հիմնովին ջարդ կերցին ցամաքի վրայ Կուրկուասից, իսկ ծովի վրայ Հիերիոնի մօտ Թէոփանէս Պատրիկիոսից, որ երկար ժամանակ հանդարտ մնացին և շուտով Արեւելահռովմի հետ շատ նշանաւոր վաճառականական գաշն հաստատեցին։

Երբ այդպիսով Ռոմանոս կայսեր կառավարութիւնը արտաքուստ ցոյց էր տալիս այդպէս ուժեղացած վերածնութիւն, որը ունեցաւ Արեւելահռովմը Ժ-րդ դարում ներքուստ էլ գործում էր արտակարգ եռանդով։ Ռոմանոսը ամենից առաջ իւր գլխաւոր ուշքը դարձրեց, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա կարգադրութիւնները, հողատիրական հարցի վրայ։ Նա ուղղակի Աստուծուն էր օրինակ առել երբ նա հոգ էր տանում տնտեսապէս թոյլերի մասին հարուստների ճնշումների դէմ։ Մեծ կալուածների աւելանալը կործանել էր պետութեան տնտեսութիւնը։ Այդ պատճառաւ, ասում էր կայսրը, պէտք է օրէնսդրութեան թուրը հանել պատենից ներքին թշնամիների դէմ․ որովհետև հպատակների պաշտպանութիւնը բռնակալական ճնշումներից աւելի պակաս պարտք չէ, քան պետութեան սահմանների վերահաստատութիւնը և ամրացնելը։ Արգելք տրուեց գիւղական կալուածները ազատ վաճառելու և գնելուն Մեծ սովի տարուց 927 թ. սկսած որը առաջին անգամ գրաւեց կառավարութեան ուշադրութիւնը տնտեսական հարցերի վրայ, ոչնչացած հրատարակեցին բոլոր պայմանները որով մէկը այդպիսի նոր կալուածք էր ձեռք բերել և նորից պէտք է վերադար-

ձնուեր հին սեպհականատէրերին, մինչեւ ան-
գամ առանց փոխարինելու բարուօքելու հա-
մար կատարած ծախքերը։ Միայն անտեսու-
թիւնը չէր որ վնասուել էր մեծացող կա-
լուածատիրութիւնից՝ այդ վնասակար էր ազ-
դում նաեւ զինուորականութեան վրայ։ Զի-
նուորական ծառայութիւնը հիմնուած էր,
ինչպէս հին հռովմէական կայսրների ժամա-
նակ, զինուորական կալուածների վրայ, որոնք
որ անկապտելի էին։ Եթէ խաշնապահու-
թեան անտեսութեամբ պարապող մեծամեծ-
ները գնում էին այդ հողերը, այն ժամանակ
զօրաժողովը դժուարանում էր։ Թէեւ կառա-
վարութիւնը շատ աննշան յաջողութիւն ու-
նեցաւ՝ այդպէս կռուելով ժամանակի զօրեղ
հոսանքի դէմ, այնու ամենայնիւ ամենայն
գովքի արժանի է այդ միանգամայն գեղեցիկ
ձգտումը, որով առնուազն սահման դրուեց
ամենավատ չարիքներին։

Ու այն էլ չպիտի մոռանալ, որ ներքուստ
եւ արտաքուստ այդքան զօրեղ կերպով զբա-
ղուած կառավարութիւնը, ստիպուած էր շա-
րունակ կռիւ մղել արքունիքի ընդոստ կու-
սակցութիւնների եւ մեծամեծների դաւա-
դրութիւնների դէմ։ Սակայն Ռոմանոսը հաս-
կանում էր խստութեամբ ճնշել ո և է ընդ-
դիմութիւն. սակայն ուշադրութեան արժանի

են այդ դէպքերը՝ աճող ազնուականութեան
նշանակ ծառայելով։ Դորա անհաճոյ կերպով
ջնջնում են արեւմուտքի քաղաքակրթական
աննշան պետութիւնների զուգահեռական հա-
մանման պատահարներն։

Անգութ կերպով ամէն ինչ ոտի տակ
տալով Ռոմանոսը առանց ակնածութեան,
միայն իւր տան մասին էր մտածում։ Իւր
բոլոր որդիները անուանեց կայսերակիցներ,
Քրիստափորոսը, Ստեփանոսը եւ Կոնստանտի-
նոսը (924 թ.). նա կայսերական թագ դրեց
մինչեւ անգամ իւր թոռ՝ Քրիստափորի որդի
Ռոմանոսի գլխին։ Քրիստափորի մայրը Օգոս-
տուհի կոչուեց. (923 թ.) սրա Մարիա աղ-
ջիկը պսակեցին Բուլղարների ցարի հետ։
Վերջապէս Ռոմանոսի չորրորդ որդին, որ հիմ-
նական վարժութիւն ունէր ձիավարութեան
արհեստում եւ որի հոգեկան ընդունակու-
թիւնները հաւասար էին ներկայիս Թունդ
Արիստոկրատ զուարճասէրի կամ ձիարշաւների
սիրահարի հասկացողութեան, ընտրուեց որ
զարդարի Ս. Անդրէասի եւ Ս. Ստաքիոսի
գահը, միակ անարժան պատկերը. որ պղծել
է այդ գահը։ Մակեդոնեան կայսերական տան
օրինաւոր ժառանգը. ուսումնական անուանա-
կան Կոստանդին կայսրը, երդմնազանցութեամբ.
որ սովորական էր այն ժամանակուայ Յունաց

մէջ, 922 թ. երկրորդական տեղ ստացաւ. յետոյ նրանից առաջնութիւն ստացան նաև միւս Լեկապենները. «և նա, որ պէտք էր առաջինը լինէր, հինգերորդը դարձաւ»:

Ռոմանոսը թողեց նաև եկեղեցական վէճը: Երբ կրքոտ Նիկողայոսը 919 թ. Ալեքսանդրի ձեռքով նորից վերահաստատուեց, տախտակներից ջնջեց հռովմէական եպիսկոպոսի անունը, և չթոյլ տուեց եկեղեցիների մէջ յիշատակութիւնը: 920 թ. մի հանդիսաւոր միութիւն կնքուեց (բնականաբար բոլորովին անօգուտ), որով ընդունուեց յունական եկեղեցու սկզբունքը, անընդունելի համարել չորրորդ ամուսնութիւնը: Նիկողայոսը իւր կուրութեան մէջ չէր նկատում, որ դրանով ինքը գործիք է դարձել խորամանկ կառավարչի ձեռին: Միակ օրինական ժառանգը նրանով, որ եկեղեցին անվաւեր հրատարակեց նրա հօր ամուսնութիւնը, բարեպաշտներից համարուեց իբրև ապօրինի զաւակ, մինչդեռ բռնակալի տունը «անում էր, ինչ որ Աստուծուն հաճելի էր»: Վարդապետներ և աղքատներ մեծ եռանդով փառաբանում էին «ամենամեծ հաւատացեալ և ամենաջերմեռանդ օրթոդոքս Ռոմանոս կայսեր հրաշալի գործերը և անթիւ բարիքները»:

Այսպէս է այդ ոճի մարդը երկաթէ

խարազանով կառավարել բիւզանդական երկիրը: Մակեդոնեան տան փոխարէն Լեկապենների հարստութեան կատարեալ հաստատութիւնը լոկ ժամանակի խնդիր էր, երբ ինչպէս որ պայծառ երկնքից մի կայծակ՝ անսպասելի հարուած գլխաւ նրան, և այն էլ այնպիսի տեղից, որ ոչ ոք ոչ սպասել էր ոչ էլ կարող էր սպասել:

Գիտակցօրէն և սկզբունքով անխնայ կերպով Ռոմանոսը ճնշել էր բռնապետական որ և է ձգտում, արհամարհելով օտարի բոլոր իրաւունքները: Միայն նա հաշուի չէր առել իւր սեպհական որդիների դաւաճանութիւնը: Սարսափելի վրէժ էր, որ այդ հանճարեղ բայց բարոյական հիմունքներից զուրկ յանցապարտը, գլորուեց այն անձանց ամենազզուելի անշնորհակալութեան պատճառաւ, որոնց շահի համար ոտի տակ էր տուել ամեն աստուածային և մարդկային իրաւունք: Իզուր էր անցել իւր խստակեաց բարեկամ՝ Սերգիոս վարդապետի գուշակութիւնը, թէ նա ունենալու է Հէլիի քահանայապետի վիճակը: Անդրանիկ որդին մեռաւ հօրից առաջ: Ստեփանոս և Կոնստանդինը 944 թ. Դեկտեմբերի 16ն կալանաւորեցին իրենց հօրը[1] և ուղարկեցին

1. Թէոփանէսը այդ գործի մասին եւ ուղղութիւն սոյն համարում է Կոստանդինի կողմը: Ուրեմն ես այն-

Պրոտէ կղզու վանքը. «որպէս զի վարդապետների հետ փիլիսոփայութեամբ պարապի»: Այնտեղ նա մեռաւ 948 թ. «գահից գլորուած, ինչպէս ծեր Կրոնոսը Զեւսից»:

Բայց արդէն 945 թ. Յունուարի 27-ն եկաւ, ապստամբներն էլ ստիպուած էին հօրը մօտ վանք մտնել, որ ընդունեց նոցա դառը ծաղրով:[1] Ժողովուրդի ցնծութիւնը օրինա-

պիտի ողորմելի մի թուլամորթը չէր, ինչպէս ընդհանրապէս ընդունում են. նրա որդիքը դէպի նրան իր բռնած դիրքով կատարելապէս արժանի էր այդ վրիժառութեան:

1. «Ինչ մեծ տօնախմբութիւն որ Ձերդ Մեծութիւնները բարեհաճել են այցելելու մեր նուաստութեան: Յաւակցութիւնը, կարծում եմ, որ ինձ հալածել է պալատից, չէ թոյլ տուել Ձերդ սիրելիութեան այստեղ երկար մնալու: Ինչքան լաւ էք մտածել, որ ինձ այնքան առաջուց ուղարկեցիք: Որովհետեւ իմ սիրելի եղբայրներն ու Աստուծոյ համար համաքանացողները, միանգամայն նուիրուած լինելով երկնային զբօսութեանը, չէին հասկանայ, թէ ինչպէս վայել է ընդունել կայսեր, եթէ նոքա ինձ, որ այնքան վարժ եմ կայսերական արքունիքի կարգերին, չունենային: Հաճեցէք ուրեմն: Ջուրը պատրաստ է Ձեզ համար, աւելի թարմ քան եթէ նրան զովացրած լինէր Ապենինը. քնքոյշ ջրի, կանաչեղէններ եւ նորաքաղ տանձեր Ձեր տրամադրութեան տակ են: Ծովից ստացած ընտիր խորտիկներ այստեղ չեն վնասում մեր ստամոքսները, աւելի սովոր են յաճախակի պասերը: Բազմաթիւ եւ շքեղ շքախումբը այս աղքատութեան մէջ մեզ չեն հետեւի. նա միայն Ձերդ Մեծութիւններին է ընդառաջում, որ եկել էք որպէս զի Ձեր հօր ծերութեան օրերը մենակութեան զոհ տուած չլինէք»: (Liudprandi antapod. V. 23.

ւոր ժառանգի վերահաստատութեան մասին՝ ցոյց տուեց թէ օրինականութեան գաղափարը ինչքան զօրեղ յառաջադիմութիւն էր արել Բիւզանդիոնում, որ մինչ այդ վարժուել էր զինուորական բացարձակ կառավարութեան: Հարիւր կամ երկու հարիւր տարի առաջ այդ բանը ուղղակի անհասկանալի կլինէր: 797 թ. երբ ժողովուրդը ցոյց տուեց ամենաթեթեւ կարեկցութիւն դժբախտ Կոնստանտին Զ-ի համար: Լեկապենների չափազանց զօրեղ հարստութիւնը յանկարծակի հաւասարուել էր փոշու հետ, և այն բոլոր խարդախութիւնները որ նիւթում էին աննշան Թէոփիլակտոսի պատրիարքական պալատից, չկարողացան նրանց նորից բարձրացնել: Կոնստանդինը Լեկապենների կողմնակիցների դէմ՝ յենուեց Փոկասի պատերազմասէր ընտանիքի վրայ: Փոկաս Բարդասը, երբեմն գահակալական թեկնածու Լեւոնի եղբայրը, դարձաւ պալատականների տէր, իր երեք հմուտ զինուորական որդիները՝ Նիկեփորոս, Լեւոն և Կոնստանտինը ստացան ամենանշանաւոր հրամանատարութիւնները Ասիայում: Գիտնական միայն գրքերով հետաքրքրուող մարդու փոխարէն

իսկական կառավարութիւնն անցել էր նրա փառասէր ամուսին Հեղինէի և սրա ընտրեալ Բազիլիկոս հետևորդի ձեռքը։

Ասիայում Համդանիդների դէմ մղած պատերազմը չափազանց ժլատ բարդաս Փոկասի ղեկավարութեամբ, սկիզբը այնքան էլ յաջող չէր. բայց նրա ընդունակ Նիկեփորոս որդուն յաջողուեց կարգ հաստատել զօրքի մէջ և կանոնաւորել վարչական մարմինը։

Կոստանդնի կառավարութեան վերջին փայլ տուողը եղաւ Ռուսաց մեծ իշխանուհու այցելութիւնը, որը իւր բազմաթիւ հետևորդների հետ մկրտուեց 957 թ. մայրաքաղաքում։ Բիւզանդիոնի համար այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող ժողովրդին քրիստոնէութիւն ընդունել տալը վերապահուած էր յետագայ սերունդներին։ Երբ Կոստանդին Է-ը 959 թ. Նոյեմբերի 9 մեռաւ, տէրութիւնը թողեց իւր Ռոմանոս Բ որդուն (959—963), որ շատ երիտասարդ էր, շուայտ և միանգամայն անբարոյական։ Հայրը սկիզբը նրան ամուսնացրել էր Պրովանսի Հուգո թագաւորի ապօրինի Բերթա աղջկայ վրայ. յետոյ դահժառանգը սաստիկ սիրահարուեց մի պանդոկապետի գեղեցիկ, փառասէր և փչացած աղջկայ՝ Անաստասի վրայ, որին թոյլ հայրը 957 թ. Թէոփանօ

անունով դահժառանգի համար կին առաւ, որ հազիւ 19 տարեկան էր։ Սա կայսերական տան չար ոգին դարձաւ։ Ռոմանոսի ժամանակ իշխանութիւնը վարում էր պատրիկիոս Յովսէփ Բռինգասը, որ խիստ ընդունակ էր։ Նա յանձնեց տէրութեան ամենալաւ զօրավարին, Նիկեփորոս Փոկասին, պալատականների գլխաւոր կրետական ծովահէնների դէմ ուղղած ծովային մեծ արշաւանքի ղեկավարութիւնը։ Վաղուց էր այդպիսի փառահեղ արմադա չէր լողացել հռովմէական նաւահանգիստներում։ Ընտիր ղեկավարութեանն էլ համապատասխան եղաւ անօրինակ յաջողութիւնը։ Սոսկալի արիւնհեղութեամբ 961 թ. մայիսին յարձակմամբ առան կրետական Խանդաքս գլխաւոր քաղաքը և հողի հետ հաւասարացրին։ Մահմեդական բնակիչներին կամ դուրս քշեցին կամ հռովմէական քարոզիչներով որոնց առաջնորդն էր Ս. Նիկոնը, քրիստոնէացրին։ Այդ գլխաւոր հարուածով հռովմայեցիները վերջապէս նորից տէր դարձան իրենց ծովերին։

Ասիայում էլ էր Նիկեփորոսը յաջող։ 962 թ. նրա ձեռքն ընկան Դոլիխէ, Հիերոպոլիս և Կիլիկեան Անարզաբան։ Նա յաղթեց համդանիտեան ցեղից Սէյֆ Ադդաւլային իւր իսկ Հալէպ քաղաքի մօտ, գրաւեց արուար-

ձաննևրը և նոյն իսկ քաղաքը. միայն միջնաբերդը պաշտպանուեց: Երբ Դամասկոսից արաբական զօրք մօտեցաւ, նա հարուստ աւարով յետ քաշուեց:

Այդ մեծ յաջողութիւնների ժամանակ 963 *թ. Մարտի* 15 *մեռաւ Ռոմանոս Բ. թողնելով իր Թէոփանէ կնոջը և երկու անչափահաս որդի Բ ա ս ի լ ե յ ո ս* (957) *և Կ ո ն ը ս տ ա ն դ ի ն ո ս Ը* (961 *թ*)*: Նիկեփորոսը, որ Բռինգասի ղեկավարութեամբ կազմակերպուած խնամակալական կառավարութիւնից առաջ. այրի կայսրուհուն հաւատարմութեան երդուել էր տալու, երբ լսեց որ նրա դէմ թակարդներ են լարում, ասիական զօրքի գլուխն անցած, երևաց մայրաքաղաքի առաջ, ստիպեց Բռինգասին յետ քաշուել և* 963 *թ. Օգոստոսի* 16*ն պատրիարքի ձեռքով կայսր օծուեց և շատ չանցած ամուսնացաւ կայսերական այրու վրայ: Ն ի կ ե փ ո ր ո ս Բ-ի* (963-969) *և իր յաջորդ Յ ո վ հ ա ն ն է ս Չ մ ը շ կ ի կ ի* (969—976) *և Բ ա ս ի լ ե յ ո ս Բ ո ւ լ գ ա ր ա կ տ ո ն ա ս ի (բուլղարասպան)* (976-1025) *կառավարութիւններն են ներկայացնում բիւզանդական իշխանապետութեան իսկական բարձրագագաթը: «Այն ժամանակ երևաց Փոկասը իբրև կայծակ և սլացաւ Հռովմայեցիների թշնամիների դէմ... Նա կոր-*

ծանեց, այրեց, գերեվարեց բարբարոսների քաղաքները և երկիրները: Բիւրաւոր թշնամիներ ջարդեց և տարածեց Հռովմայեցիների իշխանութիւնն ու ոյժը: Սարսում էին Արաբները. դողում էին Հայերն ու Ասորիները. Սարակինոսները նահանջում էին և Թուրքերը փախչում. և Հռովմայեցիները տիրապետում էին նոցա տեղերին ու երկիրներին և Փոկասի անունը բոլորի համար սարսափելի էր» (Գէորգ Համարտոլոս):

Նիկեփորոսը կազմակերպել էր մի ընտիր զօրք, Հայեր և Վրացիներ, Սլաւներ և Ռուսներ այդ ի մի հաւաքուած օտար վարձկաններ զօրքի միջուկն էին կազմում: Զինուորական ծախքը կլանում էր ահագին գումարներ, և ժողովուրդը կատաղած էր ծանր հարկերի ճնշման տակ, որ ոչ այնքան ազատամիտ կայսրը բարձել էր քաղաքացի ժողովրդի վրայ: Հոգևորականութեանն էլ ստիպեցին իրենց հարուստ ստացուածքներից մաս հանել պետութեան ծանր բեռան համար: Որպէս զի իր զինուորների հայրենասիրութիւնը գրգռի. պահանջում էր, որ Տաճիկների դէմ պատերազմի ժամանակ բոլոր սպանուածներին մարտիրոս հրատարակեն: Լոկ քահանայական սահմանափակութեան արգասիք էր, որ ս. Պոլիևկտոսը՝ այն ժամանակուայ տիեզերա-

կան պատրիարքը, բացէ ի բաց մերժեց այդ՝ ս. Բարսեղի կանոնների հիման վրայ, թէև եկեղեցական պատմութիւնից շատ բացառիկ դէպքեր կօգնէր՝ եթէ փոքր ինչ տրամադիր կամք ունենար և աւելի շատ հայրենասիրութիւն: Բայց իրաւ է շատ խելացի Նիկեփորն էլ սահմանափակել էր վանքերի և անկելանոցների անմիտ և անսահման սեպհականութիւններին, և հոգևորականութիւնն այդ բանը նրան չէր ներում:

Հոգևորականութիւնը դարձեալ խանգարեց կայսեր եկեղեցական քաղաքականութիւնը հերձուածողների վերաբերմամբ: Նրա դըրդմամբ Անտիոքի յակոբեանների պատրիարքը յորդոր էր արձակել իւր հաւատակիցներին, գնալ և բնակութիւն հաստատել աւերակ դարձած Մելիտենէյում: Կայսեր հանդիսաւոր խոստմամբ, թէ չեն վերսկսելու քաղկեդոնականութեան ցաւալի հալածանքները, հաւաքուեցին մեծ թուով Ասորիներ: 28 ասորական եկեղեցի զարդարում էին քաղաքը, բազմաթիւ վանքեր հիմնուեցին քաղաքում և շրջակայքում. Մար Յովհաննէս պատրիարքը՝ Սրեգա (965—985) մականուանեալը իւր գահը հաստատեց Բարիդկեոնորիում կոչուած տեղում: Քաղաքականապէս ահագին նշանակութիւն ունէր՝ որ Հռովմայեցւոց պետութիւնը ճնշում էր նաև իբրև արևելքի քրիստոնեաների պաշտպան: Սակայն Մելիտենէի Յունաց արքեպիսկոպոսը սուր նախանձից մղուած, պատրիարքի աջակցութեամբ յաջողցրեց, որ յայտնապէս դրժելով տուած խօսքը, սկսեցին Ասորի եպիսկոպոսներին բանտ նստեցնել, Կոստանդնուպոլիս հրաւիրել և նման միջոցներով ստիպել միանալ իրենց հ տ: Այն բոլոր մանր հալածանքները, որոնց մասին Յոյները լատինական իշխանութեան ժամանակ գանգատւում էին, իրանք էին իբրև իշխողներ գործադրում իրենց Ասորի հաւատակիցների դէմ և դրանով նոյն քաղաքական կարճատեսութիւնը արտայայտեցին ինչպէս Լատինները.

Օտտոն Մեծի փորձը՝ արևմտեան կայսրութիւնը արևելահռովմէականի հետ միացնել, անյաջող անցաւ, մասամբ տաքարիւն միջնորդի՝ Կրեմոնայի Լիւտպրանդ եպիսկոպոսի անհմտութեամբ, մասամբ Օտտոնի մեծամեծ պահանջներով, որ այնքան միամիտ էր, որ Յոյներից պահանջեց իրան տալ Ստորին-Իտալիայի յունական նահանգները իբրև Թէոփանուհու բաժինք:

Աւելի նշանաւոր էին Նիկեփորի յաջողութիւնները Ասիայում: Նա 964 թ. տիրեց Անազարբ, Տարսոս, Ադանա և Մոփսուհեստիա

քաղաքներին 965 թ. ընկաւ Տարսոնը որ մի տարի առաջ պաշարուած էր, և ահագին աւար առան։ Միաժամանակ նաւատորմիղը Նիկետաս պատրիկիոսի առաջնորդութեամբ առաւ Կիպրոսը։ Երկամեայ միջոցից յետոյ 968 թ. կայսրը 80,000 զօրքով վերսկսեց ասիական պատերազմը։ Հարուածը ուղղուած էր ասորական Անտիոք մայրաքաղաքի դէմ։ Լաւոդիկիա, Հիերապոլիս, Հալէպ, Արկա և Էմեսան առան. Տրիպոլիսը և Դամասկոսը հարկ էին վճարում։ Ձմեռուայ ընթացքում, յանդուգն և տաղանդաւոր Բուրցես զօրավարին յաջողուեց, որ հրամանատար էր Անտիոքի մօտ բանակ դրած պահապան զօրագնդին, կիլիկիական ձմերանոցից օգնութեան հասնող Պետրոս զօրապետի աջակցութեամբ, գրաւել նշանաւոր մայրաքաղաքը՝ որը 328 տարի հնազանդուել էր անհաւատներին։ Բարկացած կայսրը, որ համապատասխան հրաման էր արձակել, այդ յաղթութեան դափնին իրան վերապահելու, երկու զօրապետներին էլ զրկեց հրամանատարութեան իրաւունքից։

Աւելի ազնիւ վարուեց Կրէտէին տիրողի՝ Նիկետասի հետ, որը Կայրուանի Օֆատիմէների ձեռքը գերի էր ընկել, Սիկիլիային վերստին տիրելու անյաջող փորձի ժամանակ։ Նա նրան ազատեց յետ տալով Մոհամետի

սուրը, որ առել էին Ասորիքի տիրապետութեան ժամանակ։

Ժամանակակիցների հպարտութիւնը Ասորիքի և Միջագետքի մինչև յայսկոյս Եփրատի գրաւման պատճառաւ արտայայտուեց նրանով, որ հրատարակուեց Հիերոկլէսի պետութեան նկարագրութիւնը, որ այդ ժամանակից է և պարունակում է Նիկեփորից նորից գրաւած պետութեան չափը։ Դիտաւորեալ կերպով—որովհետև անհաւատներին էին հպատակ—բաց են թողնուած Միջագետքի միւս մասը յայնկոյս Եփրատի, Փիւնիկեան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը և Կիւրենաիկան։

Նոյնպէս զօրեղ էր Նիկեփորոսի քաղաքականութիւնը եւրոպական հողի վրայ։ Որպէս զի Սիմէօն ցարի յաղթութիւնների վրէժըն առած լինի, ծրագրեց ընկճել բուլգարական ամբողջ պետութիւնը։ Տարսոնի անկումից յետոյ 965 թ. արշաւեց Բուլգարիա և այդ նպատակով միացաւ Ռուսաց վայրենաբարոյ Սվեատոսլաւ իշխանի հետ՝ մի մեծ միացեալ գործողութեան համար։ Վերջինս 967 թ. երևաց Սալինայի գետաբերանում զօրեղ ծովահէնների նաւատորմղի գլուխ անցած. Դրըստեր և Դանուբի ուրիշ քաղաքներ ընկան հզօր պատերազմական հերոսի ձեռքը, որը Պրեսլաւում հաստատեց իւր

ձմեռուայ բանակը: Ռուսների ջախջախիչ յաջողութիւնները սարսափեցրին թէ Յոյներին և թէ Բուլղարներին: Շուտով կայսրը Ս. Պետրոսի՝ Բուլղարների ցարի հետ դաշինք հաստատեց, որ ամրապնդեցին փոխադարձ ամուսնութիւններով և բուլղար իշխաններից պատանդ վերցնելով, 969 թ. Ռուսները հետ կանչուեցին դէպի Կիեվ Պեչենեգների յարձակումով: Սակայն արդէն նոյն տարուայ գարնանը Սվեատոսլաւը վերադարձաւ Բուլղարիա և «առաւ Պրեսլավեցը նիզակով»: Բորիս Բ-ը նրա ձեռքը գերի ընկաւ: Նրա յարձակումը Հռովմայեցւոց տէրութեան վրայ արդէն ընկնում է հետեւեալ կառավարութեան ժամանակ:

Նիկեփորը չէր սիրուած միայն մայրաքաղաքում. նահանգներում ամէն ինչ խաղաղ էր, և զինուորները նրան աստուածացնում էին: Նա զոհ գնաց դժգոհ սպաների դաւադրութեան, որոնց կարգին էր պատկանում հալածուած Բուռցեսը, և ամէնից առաջ Հռովմայեցւոց զօրավարներից ամենաընդունակը՝ Յովհաննէս Չմշկիկը: Նրա Թէոփանէ ամուսինը դաւադրութիւնից անմասն չէր: 969 թ. Դեկտեմբերի 10 ընկաւ մեծ իշխողը, և անմիջապէս դրանից յետոյ Յ ո վ հ ա ն ն է ս Չ մ շ կ ի կ ի ն կայսր հրատարակեցին: Նա ան-

կասկած Նիկեփորոսի հետ տէրութեան ամենաընդունակ զօրավարն էր, ազգով Հայ, իւր հայրենակիցները ոգեւորութեամբ էին խօսում Հռովմայեցւոց կայսր Կիւր-Ժանի (Yannis) մասին: Այդ ծագումը նրա ժողովրդականութեանը Յոյների աչքում չվնասեց. չէ որ այն ժամանակուայ զինուորական բարձր պաշտօնեաները համարեա միշտ Հայերից էին և Վրացիներից: Նա ժողովրդի համակրանքը գրաւեց իւր ազնիւ, համարեա շռայլող բնաւորութեամբ, որ շատ էր տարբերւում Նիկեփորի խնայող տնտեսութիւնից և երկար ժամանակ դժուար էր շարունակել: Պոլիեւկտոս պատրիարքը կամենում էր Յովհաննէսին չօծել, որովհետև նրա ձեռները արիւնաշաղախ էին. սակայն սուրբ մարդը առետուր սկսեց, և Յովհաննէսին օծեց ու թագ կապեց, երբ սա ոչնչացած հրատարակեց Նիկեփորի եկեղեցական խիստ օգտակար օրէնքները, բայց կայսրը Պոլիեւկտոսի մահուանից յետոյ (970) ցոյց տուեց իւր բացարձակ ինքնիշխանութիւնը՝ նրա կամակոր յաջորդի օրով: Հայազգի կայսրը քահանաների ստրուկ չէր:

Թէոփանէին, որը երազել էր նոր ամուսնութեան մասին, փակեց մի վանքում ըստ արժանոյն. դրա փոխարէն երկու փոքրահասակ կայսրների հետ վարւում էր պատկա-

ռանքով և յարգում էր իրեն պաշտօնակիցներին, ինչպէս Նիկեփորոսն էր արել. «նա բաւականացաւ առաջին մինիստրի աստիճանով և կայսերական տիտղոսով»:

Մի վտանգաւոր ապստամբութիւն, որ շարժեցին Նիկեփորոսի Լեոն եղբայրը և նրա երկու որդիները, որոնք պահպանւում էին թեթև հսկողութեան տակ, և բոլորն էլ փորձուած զինուորներ էին, 970 թ. ընկճուեց՝ թէև ոչ առանց դժուարութեան. բոլոր ապստամբ իշխաններին կուրացրին: Արտաքին քաղաքականութեան մէջ նա թողեց Նիկեփորի մանրակրկիտ ձ, ապաշտութիւնը՝ Էտիկէտի կանոնները փոքր կայսրների Թէոփանու քրոջը 912 թ. ուղարկեցին Իտալիա և ամուսնացրին Օտտոնի որդու հետ:

Չմշկիկի օրով բազմաթիւ Պօղիկեաններ և Մանիքէացիք բնակութիւն հաստատեցին Փիլիպպոպոլսի շուրջը: Նա դրանով հետևեց խիստ ընդունակ Կոնստանդին Ե-ի օրինակին: Հէնց իր ծագման պատճառով այնպիսի մըռայլ մոլեռանդութեամբ չէր վերաբերւում դէպի այդ համայնքները, ինչպէս խստապահանջ Օրթոդոքսները: Հաւանական է, որ նա ուղիղ գտած լինի, թէ այդ քաջ գնդերը անսահման աւելի օգտակար են Հեմուս թերակղզու պաշտպանութեան համար, քան

Ասիայում, որտեղ Համդանիանները, Բուխաները, Սաֆարիդները ևն. միմեանց դէմ պատերազմում էին՝ միանգամայն թուլացած խալիֆների պետութեան մնացորդների վրայ և որտեղից այլ ևս վտանգ չկար. Թրակեան այդ Պօղիկեանք ևս զօրեղ ազդեցութիւն են գործել նորադարձ Սլաւների վրայ, իրենց մաքուր և խորը զգացուած քրիստոնէութեամբ: Պետրոս ցարի ժամանակ (927—968 Բոգոմիլը կամ Երեմեան տարածեց այդ ուսմունքը իր հայրենակիցների մէջ. քարոզչութեան այն արտակարգ յաջողութեամբ որ նա ունեցաւ Բուլղարների և Ցոյների մէջ. և ցաւալի նշան է, թէ այն ժամանակներում օրթոդոքս եկեղեցին ինչքան չնչին ազդեցութիւն ունէր գիւղացիների վրայ:

*Հռոմայեցւոց տէրութիւնը աւելի քան երբ և է կարիք ունէր իր գլուխ ունենալու մի ընդունակ զինուորականի: Սարսափելի Սվեատոսլավը Բուլղարների տէրութիւնը ընկճելուց յետոյ՝ Նիկեփորի կառավարութեան վերջերում յարձակուել էր Թրակիայի վրայ. 970 թ. անցաւ Հեմուսը, առաւ Փիլիպպուպօլիսը յարձակմամբ ու անլուր չարիքներ գործելով: Չմշկիկը, որ ի զուր առաջարկեց տարեց տարի փող տալ, շտապով հաւա-
970 թ. Ադրիանուպօլսի մօտ ճակատ տուեց,*

որը անորոշ մնաց։ 971 թ. կայսրը անցաւ բալկանեան կիրճերը, որ անուշադիր բարբարոսները առանց պահապանների էին թողել և երևաց Մեծ—Պրեսլաւի առաջ։ Չնայած սաստիկ քաջ ընդդիմութեան, Յոյները յարձակմամբ առան և այրեցին թէ քաղաքը և թէ միջնաբերդը. Չմշկիկը ազատեց Բորիս Բ կալանաւոր ցարին և պահում էր մեծ պատւով։ Սվեատոսլաւը կարողանում էր միայն սարսափներով դիմանալ Դրստերում (Dorostolum Silistria). Բուլգարները մեծ թւով փախչում էին ազատարար կայսեր մօտ։ Մի զօրեղ ճակատ քաղաքի դռների առաջ վերջացաւ ի վնաս Ռուսների՝ Յոյների այրուձիու շնորհիւ։ Երեք ամսուայ պաշարումից յետոյ, որի ընթացքում գետի կողմից աջակցում էր յունական նաւատորմիղը, և երբ 971 թ. Յուլիսի 22 յուսահատական ճիգ էին արել դուրս գալու, հպարտ Ռուսը ազատ ճանապարհ ստանալու պայմանաւ անձնատուր եղաւ։ Սկանդինաւեան բարբարոսի ցանկութեան համաձայն, Չմշկիկը համաձայնուեց նրա հետ տեսակցուել Դանուբի կղզիներից մէկի վրայ։ Դրանից անմիջապէս յետոյ, ծովահէնների նաւատորմիղը հեռացաւ դէպի Սև ծովի ափերը։ 972 թ. գարնանը Սվեատոսլաւը ընկաւ Պեչենեգների դէմ պատերազմելիս, և

սոցա Կուր իշխանը նրա գանգը գործ էր դնում իբրև գինու բաժակ։

Չմշկիկի յաջողութիւնները մթնեցրին Նիկեփորինը, և մեզ համար հասկանալի է, որ ժամանակակիցները այդպիսի մեծ հերոսին ներեցին որ նա գահ էր բարձրացել արիւնշաղախ ձեռներով։ Բուլգարների պետութիւնը, որ 300 տարիներից ի վեր Արևելահռովմի մի սարսափն էր, ջախջախուած ընկել էր հռովմէական կայսեր ոտների տակ։ Թէև զօրեղ ազգի այդպիսի ոչնչացումը Ռուսների գործն էր. բայց հիւսիսի այդ բնակիչները, որոնցից շատ էին վախենում և համարում էին անպարտելի, տեղի էին տուել Հռովմայեցու կատարելագործուած պատերազմական արուեստի առաջ, և այդ պատճառաւ ամենատաք և ամենարիւնալից մրցումից յետոյ յաղթութեան ամենափառաւոր վարձը նրա ձեռքն ընկաւ։

Միամիտ Բուլգարները կարծում էին թէ Չմշկիկը կվերահաստատի նոցա տէրութիւնը։ Բայց, դրական քաղաքագէտը Արևելեան Բուլգարիան պարզապէս միացրեց պետութեան հետ, ինչպէս որ այլ կերպ էլ չէր կարող վարուել, և այդպիսով նորից ձեռք բերեց այնքան կարևոր Դանուբեան սահմանագիծը։ Ցարի թագը ձօնեց մայրաքաղաքի երկնային

իմաստութեամբ. Բորիսը ստիպուեցաւ թողնել ծիրանին և ցարական աստիճանի նշանները և իբրև ողորմելի փոխարինութիւն, ստացաւ մագիստրի տիտղոս: Դրանից Դամիան պատրիարքն էլ զրկուեց գահից և բուլղարական եկեղեցական նոր պետերը — հասկանալի է բոլորն էլ Յոյներ — ինչպէս հին ժամանակներում հնազանդուեցին տիեզերական պատրիարքին: Միայն արևմտեան Բուլղարիայում (Մակեդոնիայում և Ալբանիայում), որը Շիշման ցարը 963 թ. մայր երկրից խլել էր, շարունակեց պահպանելու ազգային և եկեղեցական անկախութիւնը, թէև «գրաֆի չորս որդիների» բուլղարական այդ իշխանութիւնը շատ խեղճ բան էր: Այդ է Յովհաննէս Չմշկիկի մեծագործութիւնը: Նրա յաղթող սուրը Հռովմայեցւոց տէրութիւնից հեռացրեց Սլաւների վտանգը և կարելի դարձրեց նրա գոյութիւնը հետևեալ երկու դարում ևս:

Կայսրը այդպէս փառաւոր կերպով վերջացնելով իր գործը Եւրոպայում, ուշքը դարձրեց դէպի Ասիա, ուր նա 972—976 թ. կռուեց մեծ բախտով և միանգամ էլ հռովմէական իշխանութիւնը հասցրեց այն բարձրութեան, ինչպիսին չէին համարձակուել նախագուշակել Պոգոնատի և Իսաւրացու ծանր

օրերի ամենայանդուգն երևակայութեան տէր մարդիկն անգամ: Քրիստոնեաների մեծամեծ յաջողութիւնների պատճառով Մուսլիմները մոռացել էին վերստին տիրելու Անտիոքին: Ղեկավարողները Եգիպտոսի չափազանց գործունեայ Փատիմեաններն էին, որոնք սկսել էին հաստատել իրենց գերիշխանութիւնը Ասորիքի վրայ: Բայց Նիկետաս քաջ ներքինին ազատեց Անտիոքը: Սակայն երբ Բիւզանդացիք առան Մծբինը, անհաւատները այնպէս սարսափեցին, որ 973 թ. Բաղդատից նոր արշաւանք քարոզեցին և կազմակերպեցին որպէս զի բոլոր մուսլիմները ոտքի կանգնեն: Ամիդի մօտ բիւզանդական զօրքը ծանր պարտութիւն կրեց: 974 թ. Չմշկիկը ինքն առաւ հրամանատարութիւնը և ղեկավարեց դէպի Վերին Տիգրիս և Ասորիք ուղղած փայլուն արշաւանքը: Ամիդ և Մարտիրոպօլիսը անձնատուր եղան. այն տեղի էմիրները սկսեցին հարկ վճարել: Հիերապոլիս, Ապամէա, Էմիզա և Հելիոպօլիսը առնուեցին առանց յիշատակութեան արժանի ընդդիմութեան: Նա անցաւ Լիբանոսը և գրաւեց Բէյրութը, որտեղից նա մայրաքաղաք ուղարկեց այդ քաղաքի սուրբին՝ խաչեցեալի պատկերը: Այդ ժամանակները Բիւզանդացիք կանոնաւոր կերպով կողոպտում

էին արևելեան քաղաքների նշխարները յօգուտ երկնային իմաստութեան տաճարի: Բայց ամուր Տրիպոլսի առաջ ի դերև ելաւ կայսեր պատերազմական արշաւանքը:

«Եւ ազգերը մեծ սարսափի մէջ էին Զմշկիկի բարկութիւնից: Եւ նա տարածեց Հռովմայեցւոց պետութիւնը. փախչում էին Սարակինոսները և Հայերը. սարսում էին Պարսիկները, և ամեն կողմից նրան պարգևներ էին բերում. նոքա նրանից հայցում էին շնորհ և խաղաղութիւն. նա արշաւեց մինչև Եդեսա և մինչև Եփրատ գետը. և երկիրը լցուած էր Հռովմայեցւոց զօրագնդերով: Ասորիքը և Փիւնիկեան Հռովմէական նժոյգ երիվարներից սմբակահար եղան: Նա մեծամեծ յաղթութիւններ տարաւ, և քրիստոնեաների սուրը հնձում էր մանգաղի պէս «Գէորգ Համարտ»:

Թէև իրաւ է շատ բան էր պակաս այդ անցողական յաղթութիւնները յարատև անելու համար: Գրաւած քաղաքների բնակիչները, որ մեծաւ մասամբ Իսլամներ էին, հնազանդուել էին միայն առաջի սարսափից. նոքա տէրութեան հաւատարիմ մնալու ոչ մի գրաւական չէին ներկայացնում: Մինչև անգամ ազատուած Անտիոքը իւր դռները փակեց կայսեր առաջ, և միայն Զմշկիկի մահից յետոյ նորից առնուեց:

Երևում է որ Զմշկիկը լաւ էր ճանաչել պետութեան արմատը կրծող որդին, աւատականութեան և մեծ կալուածատիրութեան ընդլայնելը, որ ոչնչացնում էր ազատ գիւղական դասակարգը և մտցնում անասնապահութեան տնտեսութիւն: Ուժեղացած զինուորական ընտանիքները՝ ինչպէս էին Փոկասները, Սկլերոսները ևն. իշխանական դիրք էին ձեռք բերել- թէ իրենց ունեցած անսահման կալուածներով նահանգներում և թէ իրենց անձնատուր կողմնակիցների խմբերով: Օրէցօր հին հռովմէական զինուորական և պաշտօնավարական պետութիւնը աւելի էր կերպարանափոխւում նմանուելով միջնադարեան բարձր ազնուական կազմին: Զմըշկիկի դառը խօսելու անյագ ներքինու մասին [1] որի օգտի համար էր միայն երկիրը աղքատանում և զինուորները արիւնաքամ լինում, անկասկած սարսափեցրել է մասնակիցներին, թէև միամիտ ժողովրդական հեքիաթ է այն պատմութիւնը, իբր թէ ամենակարող պետական կանցլեր Բազիլեյոսը որին ամենից շատ էր հարուածելու կայսեր բարկութիւնը, նրան թոյն է տալ տուել: Դէպի

1. Սենատի նախագահ Բազիլեյոսը, Ռոմանոս Ա. կայսեր արտակարգ ընդունակ, բայց եւ արտակարգ անձյաց ապօրինի զավակն էր:

մայրաքաղաք վերադարձի ժամանակ, իր տարիքների ծաղկեալ հասակում, հազիւ յիսուն և մէկ տարեկան յանկարծակի մեռաւ կայսր հերոսը 996 թ. Յունուարի 10ն: Այդպիսի անսպասելի պատահար բնականաբար ժողովրդի հասկացողութեան մէջ կարող էր միայն ամենաստոր դաւադրութեան արդիւնք լինել:

Չարիքը, որի վրայ մատնանիշ էր արել Չմշկիկը, արմատներ էր գցում: Հետևեալ ժամանակներում աւելի յաճախ անգամ է պետութիւնը մեծ ընտանիքների խաղալիք դառնում: Գուցէ մի երկաթեայ զինուորական, կամ մի զարհուրելի ոյժի մարդ, ինչպէս Սուլլան էր, կարող էր արիւնալից ճանապարհով միանգամ ևս կարգ սահմանել: Նա չերևաց, և երբ երկու հարիւր տարի յետոյ փորձեց Անդրոնիկոս Կոմնենը, արդէն ուշ էր: Այդ շրջանի առանձնայատկութիւններից է և այն՝ որ մակեդոնական տան օրինական հաստատութեան հետ միասին ստեղծւում էր մի տեսակ խնամակալութիւն (Hausmeiertum): Նախկին բացարձակ զինուորական կայսրները, որ մեծաւ մասամբ ծիրանի էին հագնում զօրքի ձեռնտուութեամբ կամ զինուորական դաւադրութիւններով, ներկայանում են միաժամանակ, ընդհանուր պատ-

մութեան մէջ այլ ևս չկրկնուող, իբրև ամենաընտիր իշխանների մի շարք որ ունէին արտասովոր զինուորական և քաղաքագիտական գերազանց յատկութիւններ: Ժառանգական յաջորդականութիւնը ինքն ըստ ինքեան հակառակ է ամենայնի բնութեան. կառավարիչների մեծագոյն մասը բնական անհրաժեշտութեամբ օժտուած էին միջակ կամ թոյլ ընդունակութեամբ. Հին դարում դեռ յայտնի չէր, որ իշխողին կարելի է փոխարինել իւր մինիստրով, ինչպէս նա գոյութիւն ունի սահմանադրական պետութիւնների մէջ: Մօտաւորապէս դրա նման մի բան էր, որ Բիւզանդիոնը ստեղծեց Ժ-րդ դարում: Օրինաւոր ծիրանածինների թոյլ ձեռները չէին կարող վարել իրական կառավարութիւնը, և մենք տեսնում ենք որ բաւական յաջող հետևողութեամբ պետութեան իսկական ղեկը վարում են բարձր ընդունակութեամբ զինուորականներ: Տէրութեան այդ իրական իշխողները զարդարւում են կայսերական թագով և այդպիսով միանգամայն հաւասարւում օրինական կայսեր, որ կամ Կոստանդին Է-ի նման առանձնացած սենեակի ուսումնական էր, կամ Բազիլեյոսի նման դեռ երեխայ: Ու չէր կարելի ժխտել, որ եթէ ոչ Լեկապենները, գոնէ յամենայն դէպս Նիկեփորը և Չմշկիկը

այդ երկրորդական կայսերական պաշտօնը վարել են յօգուտ տէրութեան ամենամեծ շահերի։ Միայն այդ հանգամանքներից ստիպեալ զիջողութիւնն է փրկել տէրութիւնը։

Լեկապեններին անկումից յետոյ զինուորականութեան հետ միասին սկսում է դեր խաղալ նաև քաղաքացիական դիւանական վարչութիւնը։ Բազիլեյոս ներքինին, առաջին Ռոմանոսի անհարազատ որդին, որը մենակ ազատուել էր Կոնստանդին Է-ից իւր տան կործանման ժամանակ, աստիճանաբար ձեռք էր բերել ամենայն յարգանք ազդող դիրութիւն իւր բարձր վարչական աստիճանով, թէ իբրև Սենատի նախագահ և թէ իբրև պետական կանցլեր։ Նիկեփորի, ինչպէս նաև Չմշկիկի ապստամբութեան ժամանակ մասնակից էր եղել։ Այժմ նրա միջոցաւ քսանամեայ Բ ա զ ի լ ե յ ո ս ը (976—1025) հրատարակուեց ինքնիշխան կառավարիչ։ Սակայն գործերի կառավարութիւնը մնաց ամենակարող ներքինու ձեռքին։ Սակայն նա սաստիկ սխալուեց եթէ հաշուել էր որ կարող է իւր իշխանական պաշտպանեալին կատարել տալ նրա գիտնական հօր անուանական դերը՝ խիստ ընդունակ և պատերազմասէր իշխանը կասկածանքով էր նայում նրա վրայ, որպէս զի —թէև իրաւ է միայն տասներեք տարի անցնելուց յետոյ—, բոլոր ոյժով նրան ոչնչացող հարուած տայ։

Բազիլեյոսը միայն 20 տարեկան էր, երբ պետութեան գլուխն անցաւ. իւր եղբայր և կայսրակից Կոնստանդինը մինչև անգամ տասնութ տարեկան էր։ Բայց մինչդեռ վերջինը ամենակարող պետական կանցլերի ցանկութեամբ զուարճութիւնների հետևից էր ընկած, Բազիլեյոսը իսկոյն թողեց բոլոր արքունական զուարճութիւնները, իւր երիտասարդ հասակի համար արտասովոր լրջութեամբ և զուարճալի պարտաճանաչութեամբ իրան նուիրեց զինուորական ուսմունքի և վարչական գործերի։ Շատ շուտով նրա բնաւորութեան մէջ ստեղծուեց մի կասկածոտ, խիստ և անգութ գիծ կասկածոտ մեծամեծների շնորհիւ, որոնք միշտ աշխատում էին ստորացնել կայսերական իշխանութիւնը։ Այդպիսի մարդը չէր կարող ժողովրդական իշխան լինել. բայց նա եղել է տէրութեան պահպանող։

Բնական էր, որ մեծամեծներն ու զօրապետները ձգտում էին Չմշկիկի տեղը բռնել։ Ինչպէս որ իրերը մինչև այդ ընթացել էին, իրաւունք ունէին յուսալու հասնել իրանց փառասիրական նպատակին։ Սակայն նոցա հաշիւը սխալ հիմունք ունէր։ Նոցա հանդէպի օրինական իշխողը սոսկ ծիրանա-

ծին չէր։ Դոցա մէջ առաջին տեղը բռնում էր Ասիայի զօրաց հրամանատար Բարդաս Սկլերոսը. երբ պետութեան կանցլեր Բասիլեյոսը նրան պաշտօնազուրկ արեց, նա բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակը արևելեան սահմաններում և նոր հպատակների իսլամական աւատական իշխանների օգնութեամբ, երկու անգամ հիմնովին ջարդեց հռովմէական զօրքերը, հեղեղեց ամբողջ Փոքր-Ասիան և լրջօրէն սպառնում էր մայրաքաղաքին։ Կարծես Սկլերոսը երկրորդ Նիկեփորոս էր։ Սակայն կենտրոնական կառավարութիւնը իւր նեղութեան րոպէին հրաւիրեց Սկլերոսի մրցակցին՝ Բարդաս Փոկասին, որ կայսերական բարկութիւնից աքսորական ապրում էր Քիոս կղզու մի վանքում, ինչպէս Հերակլը Փիլիպիկոսին, որան հանեցին իւր վարդապետական լծից և յանձնեցին հաւատարիմ մնացած զօրագնդերի հրամանատարութիւնը։ Ամորիոնի և Բասիլիկա Թերմայի մօտ կառավարութեան զօրապետը երկու ճակատ տանուլ տուեց։ Սկլերոսը իբրև զօրավար Փոկասից բարձր էր։ Սա ստիպուած էր յետ քաշուել դէպի Վրաստան, որպէս զի տէրութեան հաւատարիմ դաշնակցի՝ Դաւիթ կիւրապաղատի մօտ նոր զինուորներ վարձէ։ Հալիսի շուրջը Պանկալեյի մօտ մի երկրորդ

ճակատ դարձեալ անյաջող սկսուեց. սակայն մենամարտութեան մէջ Փոկասը Սկլերոսին ձիուց վայր գլորեց. երբ ձին առանց ձիաւորի սկսեց վազել ապստամբների շարքի առաջ, նոքա կարծեցին որ իրենց զօրապետը սպանուած է և դիմեցին կատաղի փախուստի։ 979 թ. ամառուայ վերջերում Սկլերոսը ստիպուեց փախչել արաբական սահմանը, որտեղ նա առժամանակ պահուեց իբրև կալանաւոր։

Հետևեալ ութ տարին Փոկասը իւր ձեռքին պահեց ասիական զօրքի հրամանատարութիւնը բացարձակ լիազօրութեամբ, նա յաջող կռուեց Սարակինոսների դէմ և ստիպեց Հալեպի էմիրին հարկ վճարել։ Սակայն արտակարգ զօրեղ կամքի տէր Բասիլեյոսի եռանդը, որը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում անուանական կայսր լինել, այլ ինչպէս իւր անուանակից նախապապը, ամուր քաշեց կառավարութեան սանձը, շարժեց մեծամեծների տհաճութիւնը, որոնք իրար մէջ բաժանել էին քաղաքացիական և զինուորական բարձրագոյն պաշտօնները։ Կայսրներ կարգող Բասիլեյոսը ըստ սովորութեան դաւադրութիւն սարքեց 987 թ. Օգոստոսի 15. Բարդաս Փոկասը իրան կայսր հրատարակեց Եւստաթէոս Մալեյինոսի պալատում (Խարսիա-

նոն (Թեմում)։ Արաբները նրա դէմ հակաթոռ կայսր հրատարակեցին Բարդաս Սկլերոսին՝ քրիստոնեայ փախստականների զօրքով։ Սակայն Փոկասը շուտով նուաճեց նրան և ամենայն ուժով դիմեց օրինաւոր կայսեր դէմ։ 988 թ. նա նուաճեց Փոքր-Ասիայի՝ հացահատիկների՝ երկիրների մեծագոյն մասը. օրինական կայսրը սահմանափակուեց միայն մայրաքաղաքով և Հեմուսի թերակղզով, որ հեղհեղուել էր Բուլգարներից։ Ահա առաջին անգամ ռուսական օգնական գնդերը, Վարիագները, եղան տէրութեան ազատարարը։

Մինչև Բազիլեյոսի ժամանակը հին Խերսոնը՝ Տաւրիկեան Խերսոնէսի յունական ամենահին քաղաքը, որ այնքան անձնուիրաբար ընդդիմացաւ Յուստինեան Բ-ի կատաղութեանը, պահպանել էր իւր յունականութիւնը և իւր հին հասարակապետական-ազնուապետական ինքնուրոյնութիւնը։ Իրաւ է՝ Թէոփիլոս կայսրից սկսած այնտեղ էր ուղարկւում իբրև վերահսկող պաշտօնեայ մի հռովմէական ստրատեգ. սակայն քաղաքական և զինուորական բիւրոկրատիայի այդ գլուխը առանձին նշանակութիւն չունէր։

988 թ. Վլադիմիրը, Սվեատոսլաւի որդին ռուսական մեծ զօրքով երևաց Հելլէների քաղաքի առաջ։ Ինչպէս երբեմն Ամիդը, Կա-

ւատի պատերազմների ժամանակ Պարսից դէմ ուղղած ամենամեծ ամրոցը, այնպէս ընկաւ Խերսոնը մի քահանայի դաւաճանութեամբ։ Բայց այն ժամանակուայ Ռուսներն այլ ևս Փոտիոսի նկարագրած «զարհուրելի, անաստուած, անհաւատ ժողովուրդը» չէր. Վլադիմիրը ցանկանում էր և մկրտուեց Խերսոնի Ամենափրկիչ եկեղեցում. նա հռովմէական տէրութեան հետ, որին իւր նախորդները բազմաթիւ վարձկաններ էին տուել, ամենամտերիմ բարեկամութիւն հաստատեց, երբ կայսեր փոքր քոյրը, ծիրանածին Աննա իշխանուհին, ամուսնացաւ ռուսական մեծ իշխանի հետ։ Նա Հռովմայեցիներին նորից վերադարձրեց գրաւած քաղաքը։ Մեծ իշխանի հրամանին հնազանդ, նրա հպատակ ժողովուրդը սուզուեց Դնեպրի ալիքների մէջ, որպէս զի Յոյն քահանաներից և վարդապետներից ընդունի «Սուրբ լուսաւորութիւնը»։ Սուրբ Վլադիմիրի մկրտութիւնը օրթոդոքս եկեղեցու պատմութիւնների մէջ ամենայայտնի տարեթուերիցն է. դա այն ժամն է՝ երբ ծնուեց արևելեան եկեղեցու կրօնական և եկեղեցական ժառանգը՝ ռուսական եկեղեցին։

«Ցարգրադի» և Կիևի իշխանների քաղաքական յարաբերութիւններն անպայման

լուացան։ Ռուսական նոր և թարմ օգնական գնդերով և կայսերական զօրքով երկու իշխող եղբայրները՝ Բազիլեյոսը և Կոնստանդինը արշաւեցին դէպի Աբիդոս ծովեզերքը, որ պաշարել էր Փոկասը, և որը Հելլեսպոնտի ամենակարևոր բանալին էր։ Երկու զօրքերը կռուի պատրաստ՝ կանգնել էին դէմ յանդիման։ Փոկասը իր սովորութեան համաձայն պատրաստուել էր Բազիլեյոսի հետ մենամարտութեան մտնելու. երբ մի բաժակ սառը ջուր խմելով յանկարծակի մեռաւ՝ ձիուց վայր գլորուեց։ Կատաղի սարսափով ապստամբ գնդերը փախան զանազան կողմեր։ Այդպիսով 989 թ. Ապրիլին յանկարծակի վերջացաւ քաղաքական պատերազմը։ Կալանաւոր Բարդաս Սկլերոսին տարան կայսեր առաջ։ «Այդպիսի մարդու առաջ դեռ երեկ դողում էինք», բացականչեց Բազիլեյոսը, երբ անօգնական, հասալիկ ծերը, դեռ իր կայսերական կարմիր կօշիկներով երևաց իր օրինաւոր տիրոջ առաջ։ Նրան ներեցին և շուտով մեռաւ։

Վերջապէս պետութեան կանցլեր Բազիլեյոսին ծեր դաւադրին էլ հասաւ միանգամայն արժանի պատիժը։ Դիւանական համառօտ դատաստանով զրկուեց իր բոլոր պաշտօններից և աստիճաններից, յարքունիս

գրաւեցին նրա առասպելական կարողութիւնը, որով նա կարող էր ամբողջ զօրք պահել, թոյլ տուին մայրաքաղաքի խուժանին կողոպտելու նրա պալատը և իրան էլ 989 թ. աքսոր ուղարկեցին։ Վեց տարի յետոյ մայրաքաղաք հրաւիրուեց սահմանի բարոններից Եւստաթէոս Մալեյինոսը, որ անսահման կալուածներ ունէր և շրջապատում էր անհամար հետևորդներով։ Նա այլ ևս չտեսաւ իր կապպադովկեան դղեակը և նրա մահից յետոյ գանձարանը յարքունիս գրաւեց նրա հարստութիւնը։ Իբր թէ նրա տուած խրատի համաձայն, թէ ինչպէս պէտք է իշխել նահանգների ազնուականութեան վրայ, — հարուստներից արիւն առնել, որպէս զի նոքա չզօրեղանան և վտանգաւոր չդառնան —, Բազիլեյոսը հետևել է բառացի և ամենայն ճշդութեամբ։ Բազիլեյոսը հրամայեց կործանել պաշտօնների և աստիճանների հասած մի հարուստի դղեակը, որը իր հայրենի գիւղի ամբողջ տեղը գնել և շինել էր. կործանել և նորից գիւղացիներին բաժանել։ Այդ անուանում են արևելեան սուլթանական քմահաճոյք, իբրև թէ ներկայիս «օրինական պետութիւնը» ուրիշ կերպ վարուեց անտէր մնացած կալուածների գրաւումներով։ Միթէ՞ գերմանական եկեղեցական իշխանները, որոնցից տէրութեան

պատգամաւորների ժողովը առաւ կալուածները և հասցրեց առաքելական աղքատութեան, աւելի պակաս էին զգում իրանց իրաւունքների բռնաբարումը, քան այն բարոնները՝ որոնցից Բասիլեյոսը խլում էր իրենց կալուածները:

Հէնց որ Բասիլեյոս կայսրը ընկճեց բարձր ազնուական ապստամբներին, դարձաւ իւր մեծ պապի՝ Ռոմանոսի օրէնսդրական աւանդութեանը: 996 թ. նրա հրատարակած օրէնքի լեզուն արտասովոր խիստ է: Բնական է որ գիւղական կալուածների անվաճառելիութեան մասին հրատարակած կարգադրութիւններն միայն թղթի վրայ էին մնացել: Այժմ ամենայն խստութեամբ ոչնչացած հըրատարակեցին մեծամեծների կալուածատիրական իրաւունքները և առաջն առան այն կեղծ ճանապարհներին, որով մեծ կալուածատէրերը սկիզբը գիւղական կալուածները եկեղեցական էին դարձնում և այդպիսով իրաւատէր դառնում: Սուր խօսքերով յայտնում է կայսրը որ տէրութեան շահը պահանջում է, ոչնչացնել հողատիրական հաւաքական մեծ կարողութիւնը և մանաւանդ այդպիսի կալուածները շարունակաբար յաջորդներին թողնելը: Այդպիսի զօրութեամբ հասկացաւ հզօր կայսրը դէմ գնել մեծ կա-

լուածատիրական և հողատիրական կարգերին: Նրա օրէնսդրութեան ամենալուրջ նպատակն էր պաշտպանել միջին և ստորին դասակարգերը, և հէնց մենակ այդ՝ լեռնաշափ բարձրացնում է այդ կոպիտ և անկիրթ զինուորականին իւր ամենաընտիր ատաժանակիցներից շատերից:

Փինլէյը (Անգլիացի պատմիչ) շատ յարմար է ասում. «Բասիլեյոս Բ-ի կառավարութիւնը ցոյց է տալիս բիւզանդական հզօրութեան ամենաբարձր աստիճանը: Կոստանդինուպօլսի արծիւները նրա կենդանութեան ժամանակ թռչում էին երկար յաղթական ճանապարհով Դանուբի ափերից մինչև Եփրատի ափերը. և հայկական լեռներից մինչև Իտալիայի ծովեզերքը: Բասիլեյոսի անընկճելի քաջութիւնը, նրա սոսկալի խստարտութիւնը. նրա անաչառութիւնը դէպի զեղարուեստը և գրականութիւնը և նրա կրօնական թերահաւատութիւնը, բոլորը միանում են, որպէս զի նրանից ստեղծեն իւր տէրութեան և իւր ժամանակի մի տիպ: Նրա կառավարութեան քաղաքականութիւնն էր Եւրոպայի պետական վարչութեան միութիւնը ամրացնել՝ բոլորովին նուաճելով Բուլգարներին և Սլաւներին, որոնք լեզուական նմանութեամբ միացել էին մի ազգութեան մէջ և

բացի այդ մի էին իրենց անհաշտ ատելութեամբ դէպի կայսերական կառավարութիւնը:»

Շիշման Ա-ի որդիները, Եանտրայի վրայ Տրնովոյից ծագած ցեղի «Գրաֆի որդիները»[1] *վերջին փայլ տարածեցին Բուլգար ժողովրդի վրայ, նրա վերջնական անկումից առաջ: Շիշման Ա-ը և Դաւիթը զարդարուած էին ցարի տիտղոսով, նմանապէս Սամուէլը* (976—1016) *ժողովրդի վերջի հզօր, բայց դժբախտ իշխանը: Նրանց հետ բուլգարական իշխանութեան գլխաւոր կենդրոնը տեղափոխուեց արևմտեան ազատ երկիրը՝ Ալբանիա և Մակեդոնիա: Ցարի և պատրիարքի կայարանը Պրեսպան էր, Պրեսպա լճի մի անտառոտ կղզի, որտեղ այսօր էլ մնացած են նախկին բերդի պարիսպների և չորս եկեղեցիների մնացորդները: Բայց շուտով տեղափոխուեց Օխրիդա, որ գտնւում է ըստ հների Լիխնիտիս լճի մօտ և հարուստ ու փառահեղ իշխանական նիստ էր: Երբ վերջում Յոյները գրաւեցին գլխաւոր քաղաքը, թագաւորական գանձարանում գտան մի թագ զարդարուած մարգարիտներով, ոսկեհուռ զգեստներ և հարիւր քաշ ոսկի: Այդ աւատական կազմ ունեցող տէրութեան գլխաւոր պահապանը զօրեղ և պատերազմասէր բո-*

---

1. Դաւիթ, Մովսէս, Ահարոն եւ Սամուէլ:

լեարների դասակարգն էր (Boljarenstand)*: Սամուէլը թագը ստացել էր Հռոմից. նա ողորմած իշխան էր, նաև բոգոմիլների համար: Ուստի նա չէ ապրում, ինչպէս միւս ցարերը, օրթոդոքս եկեղեցու փառահեղ յիշատակութիւնների շարքում: Զմիսկիի մահը և Սկլերոսի ապստամբութիւնը ծառայել էին իբրև նշան Դանուբեան Բուլգարների ընդհանուր ապստամբութեան: Ամենակարճ ժամանակում Սամուէլը վերականգնեց նախկին մեծ տէրութիւնը: Նա արշաւեց Թրակիա Թեսալոնիկէի շրջակայքը և մինչև անգամ Հելլասը. Լարիսայից Պրեսպա տարաւ ս. նահատակ Աքիլլէսի նշխարները: Բայց Բազիլեյոսը Սամուէլին հաւասար հակառակորդ էր: Կայսրը միաժամանակ սկսեց գործել ցարի դէմ ծովային և ցամաքային զօրքով Փիլիպուպոլսից, Մոսինոպոլսից և Թեսալոնիկէից թէև ոչ միշտ յաջողութեամբ, բայց անընկճելի դիմացկանութեամբ: Սակայն երբ նա* 981 *թ. Սրեդեցի (Սերդիկա, Սոֆիա) դէմ գնաց, նրա բիւզանդական զօրքը կատարելապէս ջարդուեց: Տասնուհինգ տարի պատերազմը դադարեց: Սամուէլը օգտուեց այդ ժամանակամիջոցից միացնելու Դիւռախիոնը և ադրիատական ծովափնեայ երկիրները և Սերբերին էլ ենթարկեց իւր գերիշխանութեանը: Այն*

ժամանակ Օխրիդայի տէրութիւնը իր փայլի բարձր գագաթումն էր:

996 թ. վառուեց երկրորդ պատերազմը: Սամուէլը յաղթեց Յունաց Գրիգորիս զօրապետին որ ծագում էր Հայոց Տարօնի իշխանական ցեղից և ասպատակելով արշաւեց դէպի Հարաւ մինչև Պելոպոնէս: Սակայն նրա վերադարձի ժամանակ՝ Սպերխեյոսի մօտ բանակել էր Նիկեփորոս Ուրանոսը: Գիշերը Յոյները անցան գետը և սարսափելի արիւնհեղութիւն առաջացրին Բուլգարների մէջ: Սամուէլ մեծ նեղութիւնով ազատուեց և փախաւ իր կղզու բերդը: Նրա սեպհական փեսան, հայազգի Աշոտը Յոյներին մատնութեամբ յանձնեց Դիւռախիոնը, որ նրան էին հաւատացել: Կայսրը միանգամ ևս անյաջող յարձակում գործեց Սրեդեցի նահանգի վրայ, բայց նրա զօրապետները արդէն վերջնականապէս նուաճեցին Դանուբեան Բուլգարիան (1000 թ.) մի տարի յետոյ Յոյները հաստատուեցին Ստորին Մակեդոնիայում. Բեռոյէա, Սերվիա, Վոդենա ընկան նրանց իշխանութեան տակ: 1002 թ. Բազիլեյոսը առաւ նշանաւոր Բդինը, մինչդեռ Սամուէլի Ադրիանուպօլսի ասպատակը անցողակի յաջողութիւն էր: Կայսրը նուաճեց նաև նշանաւոր Սկոպիէ: Բայց ամուր Պերնիկը Սարի-

մոնի կիրճում մնաց անմերձանալի: Միայն արևելքի շփոթութիւնները արգելք դարձան կայսեր վերջի գթութեան հարուածը տալու ցարի տէրութեանը: 1014 թ. տեղի ունեցաւ վերջին պատերազմը: փոփոխակի պատերազմը կենդրոնացաւ լեռնական ամուր բերդերի շուրջը: Ստիպուած էին մէկը միւսից յետոյ գրաւել և պահապաններին յանձնել. բուլգարական բնակիչներին հին ասորական սովորութեամբ քշեցին մինչև Հայաստան: Աւելի փայլուն էր Նիկեփորոս Քսիփիասի զէնքի յաջողութիւնը (1014 թ.) նա շրջապատեց առաւ Բելասիկա բերդը (Balathista) և յարձակուեց Բուլգարների վրայ հետևի կողմից: Բուլգարական ամբողջ զօրքը յուսահատական պաշտպանութիւնից յետոյ ոչնչացաւ: Մեծ դժուարութեամբ ցարը փախաւ Պրիլեպ: Բազիլեյոսը կուրացրեց 15,000 գերեալներ, այնպէս որ հարիւր կոյրին մի միականի առաջնորդ էր ծառայում: Երբ դժբախտների ամբոխը տեսաւ Սամուէլը, ինչպէս Հեղին՝ ուշագնաց գետին գլորուեց: Սոսկալի սրտի բաբախումից արդէն երկու օրից յետոյ 15 Սեպտեմբերի 1014 թ. մեռաւ դժբախտ թագաւորը: Սամուէլի որդի Գաբրիէլ Ռոմանը (Radomar), մի քաջ պատերազմող. որի ժամանակ Յոյների ձեռքն ընկան Բիտոլ, Պրիլեպ, Ստիպ, Վո-

գնա և Մոգլենան ի զուր առաջարկից խաղաղութիւն. 1015 թ. նա սպանուեց իւր եղբօրորդու՝ Ահարոնի որդի Յովհաննէս Վլադիսլաւի դաւաճանութեամբ։ Բռնաւորը, որ Յոյներին կողմնակից էր, բոլեարներից ստիպուեց շարունակել ազգային պատերազմը և 1016 ու 1017 թ. կռուեց յաջողութեամբ։ Բայց նրա ծրագիրը՝ դաշն կապել Պեչենեգների հետ, ի դերև ելաւ Յունաց Դանուբեան բերդերի բերդապահների արթուն հըսկողութիւնից։ Դիւռախիոնի առաջ, որ Բուլգարները պաշարել էին, ընկաւ 1018 թ. Յովհաննէս Վլադիսլաւը, Օխրիդայի վերջին ցարը։ Բոլեարների մի զօրեղ կուսակցութիւն, Դաւիթ պատրիարքը, Մարիա թագուհին և թագաւորութեան ամենամեծ զօրապետը՝ Բոգդանը, առաջարկեցին խաղաղութիւն, եթէ ճանաչուի իրենց առանձնաշնորհութիւնները։ Բազիլեյոսը մայրաքաղաքից ճանապարհ ընկաւ։ Անդրիանուպոլսում նրան ընդառաջեցին բուլգարական լրատուները յայտնելով, որ Պերնիկը և շրջակայ 35 բերդերը անձնատուր են եղել։ Սարումիկայում պատրիարքը նրան յանձնեց թագուհու նամակը։ Երբ նա հասաւ Օխրիդա, նրա առաջ եկան թագուհին և բոլոր «Գրաֆի որդիները»։ Ալբանիայի լեռներում մի առժամանակ դեռ մնային պա-

տերազմի կուսակցութեան պարագլուխները, Փրուժին իշխանը և քաջ Իվացը։ Հռոմէական սուրը և բիւզանդական խարդախութիւնը խորտակեցին նաև այդ վերջին ընդդիմութիւնը։

Քառասունամեայ պատերազմից յետոյ սլաւօնական հզօր պետութիւնը, որը այնքան երկար ժամանակ Հռոմայեցւոց պետութեան դէմ յանդիման կանգնել էր իբրև հաւասարակից մեծ տէրութիւն, միանգամայն ընկճուած և փոշու մէջ էր նետուած։ Բազիլեյոսը իւր մեծամեծ յաղթութիւնների տպաւորութեան տակ գնաց Աթէնք։ որպէս զի Պարթենոնի, որ ճշմարիտ հաւատին էր նուիրուած, աստուածամօրը բերէ իւր շնորհակալիքը և ընծաներ պարգևէ։ Անսահման էր ցնծութիւնը, երբ «Բուլգարասպանը» մտաւ մայրաքաղաքը։ Զարդարուած ոսկեայ ցից փետուրներով թագով։ 64 տարեկան ծերը իբրև յաղթանակող ձիավարեց ոսկէ դռներից ներս. Նրա առաջից քայլում էին Մարիա թագուհին, Սամուէլի աղջիկները և կալանաւոր բոլեարները։ Բուլգարական պետութիւնը ջընջուել էր ինքնուրոյն իշխանութիւնների շարքից։ Յուստինիանից ի վեր ոչ մի կայսր այդպիսի զօրութեամբ չէր հրամայել Հեմոս թերակղզու վրայ։

Բազիլեյոսը նուաճուած երկրի հետ վարուեց շատ մեղմ և մեծ իմաստութեամբ։ Նա անձեռնմխելի թողեց նրա քաղաքական և եկեղեցական հաստատութիւնները։ Օխրիդայի ցարի տէրութիւնը կարծես անձի միաւորութեամբ, միացել էր հռոմէական մեծ պետութեան հետ։ Նա պահպանեց բոլոր զինուորական և հարկահանական կարգերը. բուլգարական բարձր ազնուականութիւնը պահեց իւր առանձնաշնորհութիւնները, Օխրիդայի ինքնիշխան եկեղեցին 1019 թ. ունեցաւ Յովհաննէսին իւր ազգային գլուխ։ Կայսեր երեք ոսկեայ հրովարտակները տարածւում էին նրա իշխանութեան սահմանները ոչ միայն բուլգարական ազգային և սերբական վիճակների վրայ, այլ և յունական այն նուաճումների վրայ, որոնք «Սիմէոն ցարի և Պետրոսի՝ փառաց յիշատակութեան արժանի» ժամանակները միացած էին բուլգարական պետութեան հետ։ Միայն Դրիստրայում (Drster-Dorostolum) առաջուայ պէս մնաց մի մետրապոլիտ, որ հնազանդւում էր տիեզերական պատրիարքին։ Ցարի տան անդամները և Բոլեարների ընտանիքները տեղափոխուեցին Կոստանդնուպոլիս և ընդունուեցին տէրութեան ազնուականների շարքում։ Բազմաթիւ յունական նշանաւոր ընտանիքներ յետոյ նոցա հետ

խնամէական կապեր հաստատեցին. ազնուականութեամբ հպարտ Դուկասները և Կոմնենները հռչակւում էին իրենց ծագումը Ճիշմանիգներից։

Բուլգարական սարսափելի պատերազմների ժամանակ, կայսրը երբեք իւր ուշադիր աչքը չէր հեռացրել արևելքի խնդիրներից։ 995 գնաց արևելք, որտեղ մի տարի առաջ ընդունակ Նիկեփորոս Ուրանոսը Արաբներից պարտութիւն էր կրել։ Կայսերական զէնքը յաղթական էր, Նա առաւ Հալէպ, Հեմս և Ճայիզար. միայն ամուր Տրիպոլսի պարիսպները նրա յարձակումներին էլ դիմացան։ Նրա դարձից յետոյ Կոստանդնուպոլիս Հալէպը դարձեալ Փատիմիդների աւար դարձաւ։

Աւելի մնայուն էր նրա միջամտութիւնն հայկական հողի վրայ։ Սմբատ Բ-ը 977-989 թ. «աղքատների շահինշահ» և «տէրաքալ», հոյակապ շինութիւններով Անին դարձրել էր արևելքի ամենափառաւոր քաղաքներից մէկը։ Նա և իւր եղբայր Գագիկը իշխում էին հզօր և բախտաւոր, թէև շարունակ պատերազմելով քրիստոնեայ աւատական իշխանների հետ, որոնց սանձել էր Բագրատունեաց անհեռատես ընտանեկան քաղաքականութիւնը, և արևելեան Հայաստանի ամիրաների դէմ։ Դաւիթը՝ Տայքի և Վրաստանի մի մասի քաջ

իշխանը 998 թ. իւր հարեւանների օգնութեամբ փառաւոր ջարդ էր տուել Ցեմզոյի մօտ Մամլուն ամիրային և նրա անհամեմատ բազմաթիւ զօրքին: Նա Բազիլեյոսից ստացաւ Կիւրապաղատ տիտղոսը: Իւր մահուան ժամանակ 999 թ. Բազիլեյոսին իրան ժառանգ կարգեց, որը Տարօնից այդտեղ ուղղուեց, գոհ, որ այդպիսով յարմար առիթ է գտնում խառնուելու հայկական գործերում: Բայց Գագիկի խելացիութիւնը արգելք դարձաւ կայսեր ծրագրերին: Սրա (Գագիկի) մահուանից յետոյ գահակալական վէճ ծագեց, ուսումնական և թուլամորթ Յովհաննէսի և իւր աւելի ընդունակ Աշոտ եղբօր մէջ: Վրաց թագաւորի միջամտութեամբ շփոթութիւնը սուր կերպարանք առաւ, մինչև Աշոտը յունական զօրքի օգնութեամբ հաստատեց իւր հեղինակութիւնը:

Այն ժամանակներում 1021 թ. առաջին անգամ երևում են հայկական հողի վրայ Սելջուկեան զզուելի հրոսակները, որ կարծես նախասահմանուած էր Հայաստանի և արևելեան Փոքր Ասիայի համեմատաբար բաւական բարձր քաղաքակրթութիւնը ջնջելու հողի երեսից: որպէս զի միայն աւերակներ թողնէին, ինչպէս յետոյ իրենց աւելի զարհուրելի եղբայրակիցները՝ մոնղոլները: Վասպուրականի վերջի Արծրունին՝ Սենեքերիմը սարսափելով իւր երկրի աւերումով թուրքերի ձեռքից, իւր բոլոր իշխանութիւնը տուեց Բազիլեյոսին, որը դրա փոխարէն նրան տուեց կիսահայ բնակութեամբ Սեբաստիան (մեռաւ 1027 թ.): Նաև մահմետական ամիրաները Վանի շրջակայքի քաղաքներում (Բերկրի, Մանազկերտ, Խլաթ, Արճէշ) բիւզանդական տէրութեան վասալները դարձան, այնպէս Բագրատունեանց իշխանութիւնը շուրջ բոլոր շրջապատուեց հռովմէական տիրապետութիւններով: Վրաց Գէորգ թագաւորը, որ ապստամբեց Յունաց գերիշխանութեան դէմ և ասպատական արշաւանքներ հասցրեց մինչև Տրապիզոն, ծանր պատիժ կրեց Հռովմայեցւոց հանգստութիւն չիմացող կայսրից, և նրա դաշնակիցը, Յովհաննէս Բագրատունի թագաւորը ստիպուեց Անին զիջանել Բազիլեյոսին և սրանից ստանալ իբրև աւատական իշխանութիւն: Նրա մահից յետոյ նրա թագաւորութիւնն էլ պէտք էր միանար կայսեր տէրութեան հետ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Կելցենէի մետրապօլտի ձեռքի տակ կազմակերպուեց մի զօրեղ յունական կրօնական վարչութիւն, որ ամենայն ոյժով գրգռում էր Հայերի և Յոյների սոսկալի ատելութիւնը և իրենց ծայրահեղ անհամբե-

բոլութեամբ ամենից շատ են պատճառ դարձել Հռովմայեցւոց պետութեան անկմանը արևելքում։ Բայց այդ ժամանակի սխալներն էին և ոչ Բազիլեյոսի։ Անձնապէս ամեն ինչ ձեռնարկում էր, որպէս զի նոր գրաւած արևելեան սահմանը ընդունակ լինի պաշտպանուելու։ Երբ Կոնստանդին Թ-ի ժամանակ Սելջուկները ներս խուժեցին, բոլոր բերդերը և գիւղերը գտան լաւ ամրացրած և պահապան գնդերով պաշտպանուած։ Այդ գործը այդ անտարտամ զինուորական տաղանդինն էր։

Նրա յաջողութիւն չիմացող հոգին չբաւականացաւ այդ յաջողութիւններով։ Իր երբէք չհանգստացող եռանդով զրահաւորեց մի հզօր արմադա, որով ուզում էր անհաւատներից յետ խլել Սիկիլիան, որ կորցրել էին իր երկու մեծ պապերը՝ Բազիլեյոսը և Լեւոնը։ Այն ժամանակ մահը վրայ հասաւ 66 ամեայ ծերունուն 1025 թ. Դեկտեմբերին, իր ծրագիրները իրագործելիս։

Սլաւների ընկճմամբ և Հայաստանի միացմամբ բիւզանդական տէրութիւնը այնպիսի ծաւալ էր ստացել, որ երբէք չէր լսուած Յուստինիանի օրերից ի վեր։ Բազիլեյոսի խստութեան հետ միացած մեղմութիւնը, սլաւոնական միլիոնաւոր հպատակներից չէր խլել նոցա հայրենի հիմնարկութիւնները և

ազատութիւնը։ Վտանգաւոր էր և լաւ մտածուած պետական քաղաքականութիւն չէր արևելքում հայկական իշխանութիւնների միացումը, որ թէ ազգով օտար էին և թէ կրօնապէս բաժան պետութիւն էին կազմում։ Այդ գրաւումը կարող էն արդարացնել անհրաժեշտ ստրատեգական զինուորական հիմունքներ։ Բայց դրա հետ միացած էր մի ծանր ճակատագիր։ Այդտեղ մոնոֆիզիտական հաւատոյ դաւանանքը դեռ մի կրական ույժ էր, որը պէտք էր հաշուի առնել։ Այն բոլոր աղէտները որ պատրաստել էին Յուստինեան և Նախայուստինեան շրջանները Եգիպտոսում և Ասորիքում, այստեղ նորից վերակենդանացան։ Միայն Բազիլեյոսի նման անկուն զինուորականներն էին կարող, որ երկաթէ մտրակով կառավարում էր վէճ սիրող և միապարութեան ձգտող կղերականութիւնը, այստեղ էլ նրա քաղաքականութիւնը առաջ տանել յաջողութեամբ և մասամբ իրերի դրութիւնը բարւօքել։

Մինչ դեռ հակառակը պատահեց։ Ազնուական մեծ կալուածատիրութիւնը անընդհատ տարածւում էր։ Կայսրները այդ մեծամեծների ձեռին խաղալիք դարձան։ Արևելեան փոքր Ասիայում համարեա բոլորովին անհետացաւ գիւղական ազատ դասակարգը։ Ե-

բոպայում Սլավներից խլում էին նրա ազգային առանձնաշնորհութիւնները և դրանցով վարձատրում էին Ցոյներին։ Ամենաընդունակ զօրապետներին նրա ամենափայլուն ձեռնարկութիւնների ժամանակ կանգնեցնում էին, և այդ անում էր Սենատի մէջ կենդրոնացած և ուժեղացած քաղաքացիական պաշտօնեաների Օլիգարխիան՝ նախանձից և կասկածից էր դրդուած. իսկ նոքա էլ յուսահատուած ապստամբում էին։ Դրա վրայ աւելացաւ հարկերի անտանելի ծանրութիւնը, որը փոքր առ փոքր բնական տուրքերի (պտուղի) վճարին, աւելի ծանր՝ փողային վճարի փոխանակելով՝ ստիպում էր Սլավներին և Ասիացիներին կամ ապստամբել կամ գաղթել։ Իսկ արքունիքում ժամանակի հոգոյն համեմատ, երբ թէ իշխում էր կատարեալ անդորրութիւն, նուիրուած էին անձնաշահ սրամտութիւնների և կատարելապէս աննպատակ գրականական ոգևորութեան։ Իսկապէս շատ հասկանալի է, որ այդպիսի իշխողները և այդպիսի աշխարհականութիւնը անկարող էր դիմադրելու թէ Սելջուկներին և թէ Նորմաններին։

Զ.

ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

(*1026—1081*)

Արդէն կայսեր կենդանի մնացած եղբայր Կոնստանդին Ը-ի (1026—1028) *կարճատև կառավարութիւնը անհաճոյ կերպով զանազանւում էր իւր նախորդի կառավարութիւնից։ Չէր կարող աւելի մեծ տարբերութիւն լինել քան ինչ որ կար Կոնստանդինի և Բազիլեյոսի մէջ, այնպէս որ Բիւզանդացիք նրանց մասին այս առակն ունէին՝ խաչն ու թքատուփը նոյն փայտից։ Կոնստանդինը ինքը բոլորովին անպատերազմասէր էր և կասկածով էր նայում զօրքի և նորա առաջնորդների վրայ. Զինուորական և քաղաքացիական վարչութեան ամենաբարձր տեղերը նա հաւատաց միայն իւրան անձնատուր պալատականներին. օրինակ Սպոնդիլոս ներքինուն ուղարկեցին Անտիոքի կուսակալ, մի երկրորդին Վրաստան, որ թէ խիստ նշանաւոր և թէ պատասխանատու*

տեղեր էին։ Մի և նոյն ժամանակ հարկերը ժողովում էին առանց խնայելու։ Բայց այն աննման կազմակերպութիւնը, որ ստեղծել էին երկու նախորդ սերնդի մեծ հանճարները, առ ժամանակ դեռ գործում էր ամենայն ճշտութեամբ։ Կոնստանդինոս Դուքեննէսը 1027—ին․ Դանուբի սահմաններից դուրս վանեց ներս խուժող Պեչենեգներին, նմանապէս յաղթութեամբ յետ մղուեցին աֆրիկեան մահմեդականների յարձակումները, որոնք սպառնում էին Իգեյեան ծովին։ Կայսրը մեռնելուց յետոյ միայն երեք աղջիկ թողեց․ Եւդոքսեան կոյս էր, Թէոդորան չէր կամենում ամուսնանալ և այդպիսով մնաց միայն «ծիրանածին Զոէն», որը արդէն բաւական հասակով էր (նա 48 տարեկան էր)․ բայց դեռ ամուսնանալու խիստ տրամադիր և մայրաքաղաքի ժողովրդից չափազանց սիրուած․ տէրութեան վիճակը կախուած էր այն ամուսնութիւնից, որը կընտրէր կայսերական գահի այդ օրինաւոր աղջիկ ժառանգը։ Հօրը վերջին կարգադրութեան համեմատ նա ամուսնացաւ Ռոմանոս Արգիւրոպուլոս բաւական յառաջացած սենատորի հետ որը սակայն այդ նպատակի համար վաթսուն տարեկան հասակում բաժանուել էր կնոջից։ Ոչինչ չեն հաղորդում, թէ պատրիարքը և կառավարող սինոդը, որոնք ուղիղ

այդ ժամանակները անհաշիւ հրամաններ էին արձակում ամուսնական խնդիրների վերաբերեալ, արդեօք որ և է կերպ յանդիմանել են ոչ միայն քահանայական կանոնների, այլ և աստուածային հրամանի ոտնահարութիւնը։

52 տարիներից ՚ի վեր միայն ծիրանածիններ էին գահի վրայ բազմել։ Հասկանալի է, որ Ռոմանոսը, որը այդքան բարձրացել էր և ծեր ու երկչոտ մի անձն էր, ամենից առաջ ձգտում էր ժողովրդական զանազան դասկարգերի յարգանքը գրաւել։ Նա ժողովրդին սիրելի դարձաւ նրանով, որ Պեչենեկների պատերազմի ժամանակ գերուածներին յետ գնեց․ պարտքի համար բանտարկեալներին՝ ընդհանուր ներումն շնորհեց և մասնաւոր մարդկանց պահանջներին բաւականութիւն տուեց գանձարանից։ Ազնուականութիւնը և բարձր հոգևորականութիւնը գրաւեց՝ դադարացնելով — Alleleugyon — այն է հարուստների պարտաւորութիւնները, որով նոքա իրենց հարկահանական սահմաններում աղքատների չվճարած հարկերի փոխարէն իրանց կարողութիւնով պատասխանատու էին ճանաչւում․ իսկ ամենից առաջ Ռոմանոսը քահանաների սրտի ուզած կայսրն էր։ Ս․ Սոֆիա եկեղեցու հոգևորականութեան առանց այն էլ չափազանց մեծ եկամուտները աւելի մեծացրեց։ Ասորական

հետեւեալ եպիսկոպոսները և ականաւոր աստուածաբանները, ամենից առաջ Մելիտէնէ քաղաքում գահակալող բռնութեամբ կանչուեցին Կոստանդնուպոլիս: Չթոյլ տալին որ վիճաբանութիւն լինի խօսելում աւելի ընդունակ արեւելցիների հետ, այլ երկու բնութեան մասին նոցա դէմ կանոնաւոր Ինկվիզիցիական դատաստան սկսեցին: Որովհետեւ նոքա համարեա առանց բացառութեան հաստատակամ էին մնում, աքսոր և բանդ եղաւ նոցա վիճակը: Անկասկած բարեբարոյ կայսրը այս դէպքում աւելի մղուածն էր քան մղողը: Ինչպէս պատմում են՝ այդ մասամբ իսկապէս զզուելի պարքների ժամանակ յայտնի արքունական պաշտօնեաներ գառն արցունք են թափել, միայն ուղղահաւատ եկեղեցական պետերն էին մնում սառը ինչպէս ժայռ: Բայց կառավարութիւնը ծանր պատասխանատուութեան տակ ընկաւ: Դժբախտ Ասորիները ամբողջ խմբերով գաղթեցին մահմեդական երկիրը: Տէրութիւնը յաջողեցրել էր բոլոր հետեւեալների տածած համակրանքը ոչնչացնել, մի սխալ որ ծանըր կերպով վրէժ էր հանելու:

Աւելի արժանի էր մի ուրիշ կարգադրութիւն: Կառավարութիւնը Պաղեստինում իշխող Փաղիմիդների համաձայնութեամբ մեծ գումարներ տուաւ Ս. Անաստասա եկեղեցու վերաշինու-

թեան համար, որ կործանուել էր խելացնոր Խալիֆ և Դրուզների աստուած Հաքիմի հրամանով (967—1021): Կայսրերի դեռ բաւական մոլեռանդ շիիտական կառավարութեան հակառակութիւնների պատճառաւ շինութիւնը վերջացաւ միայն Կոնստանդին Թ-ի ժամանակ՝ 1048 թ: Զոէ կայսրուհին սաստիկ նախանձ էր տածում դէպի իւր խելօք և կամքի տէր քոյր Թէոդորան: Սրան մեղադրեցին որ նա է բուն պատճառը և հեղինակը Պրուզինոսի (Fruzin) և Կոնստանդին Դիոգինէսի դաւադրութեանը, արդեօք արդարացի կերպով, որոշել դժուար է. որովհետեւ Բիւզանդական արքունական խարդաւանանքների մէջ ստութիւնը շատ է. իսկապէս հազիւ թէ հաւատալի լինի: Պրուզինոսին մեղադրում էին որ դաշն է դրել Կոստանդինոսին՝ որ ծածուկ կերպով դրդել է Սլաւներին և Բուլղարներին ապստամբելու: Երկու մեղադրութիւնների մէջ էլ արտայայտւում է միայն կառավարութեան անհանգիստ խիղճը՝ բուլղարական հպատակներին վատ կառավարելուն համար: Թէոդորան և իշխան Պրուժինը ստիպուեցան մանել վանք, Կոնստանդինին կամենում էին կուրացնել, բայց ինքնասպանութիւնը դրա առաջն առաւ: Բարձր ազնուականութեան բազմաթիւ անդամներին աքսորեցին՝ դաւադրութեան մասնակցած լի-

նելու պատրուակաւ: Անտիոքի Սպոնդիլէս կուսակալի մեղքից Բիւզանդացիք 1029 թ. մի ձանր պարտութիւն կրեցին: 1030 թ. կայսրը ինքը անձամբ եկաւ Ասորիքի պատերազմական դաշտը, որպէսզի Հալէպի և Տրիպոլսի ամիրաներից այնպիսի ջարդ կրէ, որ ինքը և իր զօրքը հազիւ հասան Անտիոքիա: Յաղթողները հարուստ աւար տարան:

Այստեղ է առաջին անգամ պատմութեան մէջ հանդէս գալիս Գէորգ Մանիակէս[1] «պատերազմական հերոսը: Յաջողութիւն ունենալով փոքր կռիւներում, շուտով նա ձեռք բերեց «Ստորին Մարաստանի» հրամանատարութիւնը Սամոսատա մայրաքաղաքով, նա 1032 թ. մի յանդուգն քայլով Եդեսիայի տէր դարձաւ, քրտինքի ջնջոցի հետ նա Քրիստոսի Աբգար թագաւորին ուղղած նամակն էլ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, իբրև երկրորդ մեծագոյն սուրբ նշխար:

[1] Վամբերին եւ նրանից յետոյ Նեումանը (բիւզանդական պետութեան աշխարհակալական դերը էջ 43) ասում են որ այդ բառը տաճկերէն է եւ նշանակէ «ազնուական»: Բառի այդ բացատրութիւնը երեւում է Վամբերու երեւակայութեան արդիւնք, որովհետեւ այդ բառը չկայ ոչ Պերշի եւ ոչ էլ Վամբերու իր սեփական տաճկական բառգրքի մէջ:

Ծեր կայսրը երկու վերջին տարին շարունակ հիւանդ էր և լուրեր էր պտտում որ ամուսինն է թունաւորել: Յովհաննէս փարղապետը, երբեմն Ռոմանոսի տան սենեկապետը այն ժամանակը բարեգործական հիմնարկութիւնների մինիստր, ունէր մի եղբայր որ արտակարգ գեղեցիկ էր, թէև ընկնաւոր, Կայսրուհին պառաւութեան հասակին յատուկ՝ անձնամեծ կրքոտութեամբ սիրահարուեց նրա վրայ: Յամենայն դէպս խիստ անհաձելի էր, որ կայսեր մահից անմիջապէս յետոյ, Ապրիլի 11—ին 1034 թ. կայսրուհին ժողովեց բոլոր արքունականներին և նոցա ներկայացրեց իբրև կայսր իւր նախկին սիրական Միքայէլ Պափլագոնացուն (1034—1044): «Յաղթողինն է աւարը», ահա այն սկզբունքը՝ որով առաջնորդուելով՝ կառավարութեան պաշտօնները իրար մէջ բաժանում էր Ռոտուրցու ամենաստորին խաւերից այդքան բարձրացած ընտանիքը: Յովհաննէսը, իսկական թագաւոր հաստատողը, պետութեան կանցլեր դարձաւ համարեա անսահման արտօնութիւններով. մի ուրիշ եղբայրը Կոնստանդինոսը կարգուեց ընդհանուր հրամանատար. կամ մեծ դոմեստիկոս, Ստեփանը, որ առաջ նաւագործ էր, կայսերական նաւատորմիղի ծովակալ և նրա Միքայէլ Կալֆատար որդին վե-

բակոչուեց կնսար: Այդ քախտախնդիրները համարեա առանց բացառութեան բոլորն էլ չափազանց ընդունակ մարդիկ էին, նա մանաւանդ Յովհաննէսը, որ փաշական հանճար էր, որը սակայն իր բանակալական անձկունութեամբ և խակական յունական ագահութեան անառակութեան մէջ՝ յիշեցնում էր իր վատահամբաւ եղ և մոից մինխար անուանակցին Յուստինեանի ժամանակ:

Արդէն Ռոմանոսի ժամանակ ափրիկեան և սիկիլեան ծովահէնները անհանգստացնում էին Ադրիայի ափերը: Բայց այս անգամ հռովմէական կառավարութիւնը ընդդիմացաւ նոցա ամենայն ուժով: Ինչքան որ պակասում էր գիւղական ազատ դասակարգը, զոհ գնալով մեծամեծների անխնայ հալածանքներին, որից մի ժամանակ Բուլղարների և մահմեդականների դէմ գլխաւոր և յաղթանակող զօրագնդեր էին կազմուել, այնքան աւելի էր կառավարութիւնը ստիպուած վարձկաններին դիմել: Դոցա մէջ թւով և նշանակութեամբ առաջին տեղը բռնում են «Վարանգները» և «Ռուսները» (Roso-Warjager): Սկանդինաւցիներ՝ Ռուսաստանից, Նորվեգցիք, Իսլանդցիք. 1066 թ. Վիլհելմ Աշխարհակալի յաղթութիւնից յետոյ բազմաթիւ Դանիացիք և Անգլոսաքսեր լցնում են նոցա շար-

քը. բայց ոչ մէկը այնքան հռչակուած չէր որքան Հառալդ Հաարդրադէն, Սիգուրդի որդին, Ս. Օլաֆի եղբայրը (Նորվեգիայի թագաւոր 1047 1066), որը 1033 1043 թ. Նորդբրիկտ՝ պատերազմի մարդու (hom de guerre) ձեռքի տակ ափական հերոս Գէորգ Մանիակէսի հետ Հռովմայեցւոց տէրութեան համար կատարեց պատերազմական ամենամեծ գործեր:

1032 թ. Ռագուզայի հասարակապետութեան, որ ամենալաւ ծովագնացներ էին և կայսերական միացեալ նաւատորմիղը կայսեր փեսայ, Նաւպլիայի կուսակալ Կոնստանդին Կարանդինոսի առաջնորդութեամբ՝ այստեղ առաջին անգամ միացած Սարակինոսներին այնպէս հիմնովին ջարդեցին, որ նոքա որոշեցին ամենայն զօրութեամբ վրէժը լուծել: 1034 և 1035 թ. նոքա արշաւանքներ գործեցին Էգէյեան ծովի կղզիների և Լիւկիայի վրայ. բայց ծովափնեայ երկիրների կուսակալները (Թրակեսիոն և Կիբիւռայոտիկոն) ոչընչացրին ծովահէնների նաւատորմիղները: Պատիժը սովորական էր: Փոքր Ասիայի արևմտեան և հարաւային ափերի երկայնութեամբ շարուեցին կախաղաններ և սիւներ: Յաղթական Հառալդը իր Վարանգների հետ ափրիկեան ծովեզերքի սարսափն էր: Գլխաւոր հարուածը պատրաստուած էր Սիկիլիայի համար, որը Փա-

տիմիգներից բաժանուելուց յետոյ՝ ընկել էր ամիրաների անիշխանական կառավարութեան տակ: Մանիակէս պատրիկիոսը, որ Իտալիայի հրամանատարն էր, հրաման ստացաւ արշաւել Սիկիլեայի վրայ. Սալերնոյից Լոնգոբարդները, Իտալական Նորմաններ և Վարանգներ Հառալդի առաջնորդութեամբ՝ ցամաքային զօրքի միջուկն էին կազմում՝ նրա ձեռնարկութեանը օգնում էր նաւատորմիղը կայսեր Ստեփան եղբօր առաջնորդութեամբ: 1038 թ. յարձակումով առան Մեսինան, և Արաբները Ռամետայի մօտ պարտութիւն կրեցին Մանիակէսի զինուորական արուեստի շնորհիւ: Մի նոր զօրք, որ ծովի վրայով Աֆրիկայից էին ուղարկել, ջարդուեց 1040 թ. Դրագինայի մօտ: Բայց անձնական զօրեղ տարաձայնութիւնը՝ հրամանատարի և ծովակալի մէջ պատճառ եղաւ, որ միջամտեց կայսերական գիւանը: Մանիակէսին կալանաւորեցին և ուղարկեցին մայրաքաղաք: Այդտեղից կայսերական զէնքից բախտը շուռ եկաւ:

Միքայէլի ժամանակ աւելի վտանգաւոր էր սլաւոնական հպատակների ապստամբութիւնը Հեմուս Թերակղզու վրայ: Պատճառը տնտեսական էր: Կառավարութիւնը սկսեց համաձայն աւելի բարձր քաղաքակրթութեան պահանջներին, բնական արդիւնքներից հարկ

ռանելու փոխարէն դրամով ստանալ: Ամեն տեղ և ամեն ժամանակ ազգերը այդ փոփոխութեան վրայ նայել են իբրև իշխողների խստութեան և բռնակալութեան վրայ, բաւական է յիշել 1653 թ. Շվեյցարիայի ապստամբութիւնը: Հին նահանգներում արդէն դժգո-մունքը շատ մեծ էր, իսկ Սերբա—Բուլղարական կուսակալութիւնների մէջ սկսեց կատաղի ապստամբութիւն: Այնտեղի հպատակները արդարացի կերպով կարող էին բողոքել, որ տնտեսական վարչութեամբ ոչնչացնում են Բազիլէյոսից առանձնաշնորհուած իրաւունքները:

Պետրոս Դելեանոսը (Deljon), ըստ յունական պաշտօնական վկայութիւնների ապօրինի, իսկ իրապէս Սամուէլ ցարի հարազատ թոռը, 1040 թ. բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակը. Բուլղարական ժողովուրդը կանգնեց իբրև մի մարդ: Կատաղութեան զոհ գնացին ամենից առաջ մի քանի տզրուկ հարկահան պաշտօնեաներ, Յետոյ յեղափոխութիւնը հեղեղի պէս տարածուեց: Վտանգուած էր Թեսալոնիկէն. Դիւռախիոնը ընկաւ. դրա հետ միացաւ Նիկոպոլիս թեմը Նաւպակտոս գլխաւոր քաղաքից բացի: Ալուսիանոս իշխանը, մի բարձր պաշտօնեայ՝ Գրաֆի որդի Ահարոնի ցեղից, անցաւ իր ժողովրդի կողմը: 40,000

մարդուց բաղկացած մի զօրք 1040 թ. Հոկտեմբերին ամբողջ վեց օր յարձակումներ էր կատարում Թեսալոնիկէի վրայ: Սակայն հերոսական քաղաքացիները մի անգամ էլ միացրին Յունաց Պօլիսի (քաղաքի) անունը և ազատեցին տէրութիւնը՝ ընդդէմ թոյլ կառավարութեան: Ինչպէս երբեմն իրենց հայրերը՝ յուսալով հայրական աստուածների և հերոսների վրայ, դուրս էին եկել մեդացի ժառանգական թշնամիների դէմ, այնպէս էլ Ս. Դեմետրիոսը՝ Թեսաղոնիկեցոց հզօր յաղթող պաշտպանը, շնորհեց պատերազմելու քաջութիւն և փառաւոր յաղթութեան ոյժ: Այդ վճռողական ճակատով ջախջախուեց ապստամբութիւնը: Առաջնորդների հակառակութիւնը, որի պատճառով Ալուզիանոսը կուրացրեց Դելեան ցարին և վերջն էլ մատնեց, վերջ տուաւ ապստամբութեանը: Թեթև միջոցներով Միքայէլը յաղթանակեց բաժան բաժան, առանձնացած կռուողների վրայ. բայց սև լեռների սերբերը պահեցին իրենց ազատութիւնը և Կոնստանդին Թ-ի առաջնորդութեամբ յարձակողական մի զօրախմբի համար այնպիսի վիճակ պատրաստեցին, որպիսին յետոյ այնքան յաճախ անգամ պատրաստելու էին կիսալուսնու վայրենի զօրքերին: Բուլգարիայում քաղաքական կազմակերպութիւնը միանգամայն յունա-

կանի վերածեցին Օխրիդայի ինքնուրոյն եկեղեցին և բոլոր եպիսկոպոսական աթոռները՝ ինչպէս Փանարիոտների տխուր ժամանակներում բոլորն էլ ընկան մայրաքաղաքի փառասէրների ձեռքը, գլխաւորապէս Սոֆիա եկեղեցու հոգևորականութեան ձեռքը, և հելլենական այդ եկեղեցական իշխանները, որոնք իրենց հարուստ տեղերի վրայ նայում էին իբրև ոսկու հանքի վրայ, դեռ բարձրաձայն գանգատւում էին բարբարոսների երկիրը քշուելներուն համար: ինչպէս այդ երևում է Թէոփիլակտոսի անբովանդակ նամակներից: Այն ժամանակուայ Յոյները ցոյց տուին քաղաքագիտական այնպիսի իմաստութիւն, ինչպէս յետոյ Լատինները. այսինքն՝ մասամբ քմահաճոյերէն, մասամբ կարճատեսութեամբ, ամեն բան անում էին վաղ թէ ուշ առաջացնելու սարսափելի ազգային հակառակութիւն:

Միքայէլ Դ-ի մահից յետոյ Զոէն Միքայէլ Ե Կալափատէին, որ մինչ այդ կեսար էր, կայսր կարգեց: Ապրիլի 18-ին 1042 թ. հպարտացած բախտախնդիրը իւր պառաւ բարերարուհուն Պրինկիպոս կղզու մի վանք նետեց: Դա նշան եղաւ մայրաքաղաքի ժողովրդի ընդհանուր ապստամբութեանը: Ազնուականութիւնը, որ արդարացի կերպով ատում էր և արհամարհում գահը բարձրացած

աներես արկածախնդիր ցեղին, ապստամբութեան գլուխն անցաւ։ Երկու ծիրանածին իշխանուհիները՝ Զոէն և Թէոդորան հաղթաւոր կերպով հրապարակուեցին օգոստուհիներ Ապրիլի 22 1042 թ. և արեան մէջ խեղդուեցին ընդդիմութեան փորձը։ Կալաֆատէսը ընդունեց վարդապետական սքէմ։ Բնական է որ նախկին կառավարիչներին պատժեցին, գրաւելով նոցա ստացուածները։ Երկու քոյրերի մէջ խաղաղութիւնը միայն կարճ ժամանակ տևեց։ Յունիսի 11-ին 1042 թ. 62 ամեայ Զոէն ամուսնացաւ Կոստանդին Թ Մոնոմաքոսի վրայ, որ կայսերական ցեղից էր. սա կայսրուհու հետ կառավարեց մինչև 1050 թ. իսկ մենակ մինչև 1054 թ։ Պառաւի բազմաթիւ յիմարութիւններից վերջինը, լոկ քաղաքական ամուսնութիւնը՝ ամենամեծն էր. տէրութեանը հարկաւոր էր պատերազմող իշխան և Մանիակէսը ամենայարմար թագաւորն էր։ Տէրութեան դժբախտութիւնից յօգնացած և շռայլ մեկը գահ բարձրացաւ։ Կոստանդինի կառավարութիւնը տէրութեան վերջի երջանիկ շրջանն էր, որը սակայն կայսեր արժանիքը չէր։ Նա բացարձակապէս հակազինուորական էր, խնայում էր զինուորների վարձը, և անչափ գումարներ էր ծախսում շինութիւնների և գիտութիւնների

ը բարձրացնելու վրայ որ այդ լուրջ ժամանակները խիստ անյարմար էր։

Իտալիայում Նորմանները, որ երբեմն Մանիակէսի վարձկաններն էին, դարձել էին յունական իշխանութեան ամենամեծ թշնամիները։ Նոքա 1041 թ. մտան Ապուլիա, նուաճեցին Մելֆին. և երկու անգամ հիմնովին ջարդեցին Կատապան Դուկէանոսին։ Սրա յաջորդը աւելի բախտաւոր չէր։ Բարիի ազդեցիկ եպիսկոպոսը՝ Արգիւրոսը միացաւ նոցա հետ։ Մանիակէսը, որին Միքայէլ Ե-ը Իտալիա ուղարկեց, որտեղ Յոյներին հպատակ էին մնացել միայն Տարանտոն, Բրինտեսիոն և Հիւդրուսը, նորից յաջողութիւնը իւր հետ բերաւ։ 1042 թ. Մոնոպոլի մօտ մեծ յաղթութիւն տարաւ։ Բայց երբ Կոստանդինը կայսր դարձաւ, որի Սկլերայնա սիրուհու և սրա ազգականների հետ սաստիկ թշնամացած էր, հերոսը սաստիկ կատաղեց։ Նա իրան կայսր հրատարակեց. արքունիքը անյաջող փորձ արաւ դաւաճան Արգիւրոսին գնել նրա դէմ։ Նա Հիւդրուսում նաւ նստեց և 1043 թ. Փետրուարին ափ իջաւ Դիւռախիոնում։ Բոլորը սպասում էին, որ հին via Egnatia ճանապարհով յառաջ խաղալով տէրութեան նոր կայսր կդառնայ։ Սակայն նրա վախճանը Ցեզար Բորջիայի պէս էր. մի պատահական նետի սլաք

սպանեց Հզօրին և ոչնչացրեց նրա սկսուածքը: Կոնստանդինը նորից ամուր նստեց իշխանական փտած գահի վրայ:

Յունաց Իտալական իշխանութիւնը շուտով վերջ ունեցաւ: Նորմաննների յառաջադիմութեան առաջը չկարողացան առնել ոչ արևմուտքի կայսրը և ոչ էլ պապը. 1055 թ. ընկաւ Հիդրոսը (Otronto), 1060 թ. ամուր Տրոյան. Ռեգիոնի և Սկիւլակիոնի առումով վերջացաւ Կալաբրիայի տիրապետութիւնը: Յուստինեանի յաղթութիւնների վերջին մնացորդը կորաւ Արևելահռոմի համար: Նորմաննների յաղթութիւնը, որոնք շուտով Սիկիլիային էլ տէր դարձան, միաժամանակ Հին-Հռոմի յաջողութիւնն էր, որ այդպիսով կարողացաւ նորից իւր իրաւունքի սահմանը տարածել ամբողջ Իտալիայի վրայ, որ վաղուց սահմանափակուած էր: Այդ պատահարների հետ միասին Հին և Նոր-Հռոմի մէջ տեղի ունեցաւ կատարեալ բաժանում: Լևոն Թ պապը գիտէր իւր նպատակը և հըպարտ էր: Իւր Նոր-Հռոմի պաշտօնակիցը՝ Միքայէլ Կեռուլարիոսը ոչնչով յետ չէր մնում նրանից: Բայց հարկաւոր էր արևմուտքի ամբողջ սահմանափակութիւնը, որպէս զի Միքայէլ Կեռուլարիոսի թղթի մէջ վիրաւորանք նկատէր, մինչդեռ նա էր վիրաւորեալը: Ամեն

մի ճշմարիտ օրթոդոքս պէտք էր այն հանգամանքի մէջ, երբ Հիւդրոսի, Հագիա Սեբէրինէի, Ռոսանոնի և Ռեգիոնի մետրապոլիտութիւնները արդէն միացել էին Հին-Հռոմի հետ, որ Յունաց աչքում կիսահերձուածող էր ընդունէր որ շատ հոգիների փրկութիւնը վտանգուած է, ուստի Միքայէլը պարզօրէն կատարել է իւր բարձր հովուական պարտքը, երբ նա Լևոնի, Օխրիդայի ինքնիշխան եկեղեցու եպիսկոպոսապետի հետ, զգուշացրեց իտալական օրթոդոքսներին (butikoi) կասկածաւորների աղանդներից: Արևելեան եկեղեցու մի մեղմ բայց և յարգուած աստուածաբան՝ Անտիոքի Պետրոս պատրիարքը, Դոմինիկոսին Գրադոյի (կեղծ) պատրիարքին ուղղած թըղթում նախատել է միայն Միքայէլի հրամանների և կարգադրութիւնների կրքոտութիւնը. էապէս միանգամայն նրա հետ համաձայն լինելով:

Կառավարութեան համար այդ կռիւը շատ անհաճելի էր. եթէ դեռ Իտալիան պիտի ազատուէր, պապը անհրաժեշտապէս կարևոր էր: Սակայն կառավարութիւնը թոյլ էր և ժողովրդի ազգասիրական, հակալատինական գիտակցութիւնը այնպիսի ոյժ էր՝ որ հեշտութեամբ չէր կարելի ընկճել: Լևոն Թ-ը իրաւ է ամեն ինչ արել էր, որպէս զի իւր ներկա-

յացուցչի վատ ընտրութեամբ՝ կառավարութեան խաղաղասիրական ձգտումներին դէմ գնացած լինի։ Հումբերդ կարդինալի կոպիտ և վիրաւորիչ ընթացքը բնականաբար պէտք է որ խորը խոցէր ամեն մի ազնիւ Յոյնի։ Նոքա խիստ հանդիսաւոր կերպով միմեանց նզովում էին, և վերջ ի վերջոյ ամենից խելացին այդ էր։ Փաւլոսից գլուխ բերած հերձուածի թքով միացումը, որ կեղծ էր և կասկածելի, դադարեց. սկսեցին իրար ճանաչել իբրև բացարձակ, ազնիւ թշնամիներ։

Տէրութեան համար խիստ լուրջ էր Կոնստանդինի ժամանակ Պեչենեգների վտանգը։ Տիւրակ (Տիրախ) խանը կատաղած Յոյների վրայ ուր նրա ժողովրդի մի մասին Կեգէն ցեղապետի առաջնորդութեամբ ընդունել էին, դրօշակները ծածանեցրեց։ Բայց հիմնովին ջարդ կերաւ. և հնուց փորձուած վարչական սովորութեամբ։ Բիւզանդացիք գերիներին բնակեցրին Նիշի և Սերդեկի ամայութիւններում. որ յետոյ իրենց դժբախտութեան պատճառ եղաւ։ Նոր Գաղութի քրիստոնեաները (christianos) օգնութեան կանչեցին Դանուբի միւս ափում ապրող քաջերին (bravos)։ Երկուսը միացան, հրի և սրի մատնեցին ամբողջ Բուլղարիան մինչև Անդրիանուպոլսի դռները։ Նոքա յաղթեցին և ոչնչացրին հռովմէական երեք զօրաբանակ։

Միայն 1051 թ. կարողացաւ աւազակաբարոյ խուժանին դուրս վանդել Թրակիայից և Մակեդոնիայից. Տիւրակը, վտանգի ենթարկուելով Պրեսլաւի մօտ՝ իր գլխաւոր բանակում, խնդրեց խաղաղութիւն բարբարոսին յատուկ երկչոտութեամբ։ Կոնստանդինը արևելքում շարունակեց Բազիլէյոսի անմիտ քաղաքականութիւնը։ Անիի Բագրատունիների մէջ Աշոտ Դ—ի մահով Հայաստանում ծագել էին գահակալական սովորական կռիւները, և Միքայէլ Դ-ը վերջապէս կամեցաւ իւրացնել Հայաստանը։ Բիւզանդական զօրքը պաշարեց հայկական մայրաքաղաքը. բայց Փափլագոնացու պատուհասը 1041 թ. ստիպեց նորա յետ նահանջել։ Հայոց մեծամեծները միացան և տասնեւթ տարեկան Գագիկին թագաւոր կարգեցին. նա և իր զօրավար Գրիգոր Մագիստրոսը յաջողութեամբ կռւում էին Սելջուկների դէմ։ Բայց հէնց որ Կոնստանդինը ամրացաւ գահի վրայ, միացրեց բոլոր հայկական մանր իշխանութիւնները։ 1045 թ. Գագիկին կանչեցին մայրաքաղաք, և մի տարի յետոյ Յոյները առան Անին։ Եթէ կային մարդիկ Հայաստանում, որոնք կարծում էին թէ Յունաց կառավարութիւնը զօրեղ պաշտպանութիւն ցոյց կտայ Հայոց քրիստոնէական կրօնին, հիմնովին զգացին իրենց սխալը։ Մի

խումբ Յոյն սովալլուկ հոգեորականներ Հայոց հարուստ վիճակների և վանահայրութիւնների գլուխն անցան։ Ուղղահաւատ մոնոֆիզիտների կրօնական հալածանքներին վերջ չկար։ Պետրոս կաթուղիկոսին (մեռաւ 1056 թ.) կանչեցին մայրաքաղաք. երբ սրա յաջորդը մեռաւ, արգելք դարձան նոր կաթուղիկոսի ընտրութեանը։ Եւթներորդ դարու բոլոր ծանր փորձերը առանց հետևանք էին մնացել Յոյն եպիսկոպոսների համար, որոնք ոչինչ չէին սովորում և ոչինչ չէին ներում։ Բնորոշ է, որ դեռ Ռոմանոս Դիոգինէս չարաբախտութեան կայսրը իւր արշաւանքի ժամանակ երդուել էր վերադարձին ոչնչացնել հայկական հաւատը։ Հայոց վարդապետները աղաղակում էին առ Աստուած. թող նրան հիմնովին խորտակէ, ինչպէս Յուլիանին որին նզովել էր Ս. Բարսեղը։ Ահա Հայերի այս դառնացած տրամադրութիւնն է մեզ միջոց տալիս լուծելու Սելջուկների յաջողութեան խնդիրը. տրամադրութիւն՝ որի շարժառիթը և պատճառը յունական անմիտ եկեղեցական վարչութիւնն էր։

Այդ փոքրիկ լեռնային պետութիւնները իւրացնելուց անմիջապէս յետոյ, յունական տէրութիւնը ստիպուած էր ուղղակի դիմադրելու Սելջուկների հարուածներին, որոն

Տուղրուլ Բէգի առաջնորդութեամբ Ասիայում առաջնակարգ ոյժ էին դարձել։ Յունական չարչիական մանր քաղաքականութիւնը, ինչպէս սովորաբար, խնայողութեան սխալ հաշիւ էր արել։ Ծանր հարկեր էր բարդել նոր տիրած լեռնային աղքատ գաւառների վրայ և արձակել էր 50,000 Հայ և Վրացի զինուորներ։ Սակայն մեծ Բազիլեյոսը, նրանով որ ամենաընտիր ամրութիւնների շարքով ամրացրել էր արևելեան սահմանը, իւր յիմար յաջորդներին ապատութիւն էր պարգևել։ Վասպուրական ներս խուժող Թիւրքական հրոսակներին ջարդեցին 1048 թ. Ստրագնայի մօտ, բայց Հռովմայեցոց Արզնը (Կարին-Թէոդոսուպոլիս), հարուստ վաճառաշահ քաղաքը, որ ամրացրած չէր, հրոսակները մոխիր դարձրին։ Դրա վնասը մասամբ հաւասարուեց նրանով որ յաղթութիւն տարան նոցա դէմ Կապետրոնի մօտ, Վրաց ազգի օգնութեամբ, որ ոտքի է կանգնել։ Տուղրիլբէկի 10.. թ. անձնական յարձակումը ի դերև ելաւ Մանազկերտի ամուր բերդի առաջ։

Կոնստանդինը արտակարգ բախտ ունէր։ 1047 թ. հայազգի Լևոն Թոռնիկի սաստիկ վտանգաւոր ապստամբութիւնն էր, որը հասել էր մինչև մայրաքաղաքի պատերի տակ, անյաջող անցաւ, և նա Ջոէի մահից յետոյ էլ հանգար-

տութեամբ կառավարեց մինչև իւր մահուան օրը՝ 1054 թ.: Նա մեծ հաճոյքով իշխանութիւնը կյանձնէր Մակեդոնիայում զօրքի հրամանատար Նիկեփորոս Բռուէնիոսին. բայց օրինականութեան պահանջը արթնացաւ: Ժողովուրդը՝ սենատը և պալատական դունդը՝ ցնծութեամբ ողջունեցին՝ երբ պառաւ Թէոդորան, «Ծիրանածիններից վերջինը» իշխանութեան դաւազանը ձեռքն առաւ (1054-1056) և բռնեց արտասովոր եռանդով: Թէ նախկին կառավարութեան արբանեակները պատժուեցին աքսորով, հալածանքով և ստացուածքի գրաւումով, բիւզանդական դահակալութեան փոխուելու սովորական կարգերին էր պատկանում: Միայն այդքանով չվերջացաւ պառաւի գործունէութիւնը, որը կարծես ժառանգել էր իւր հօրեղբօր ամբողջ եռանդը: Նա կասկածութեամբ վերաբերուեց դէպի զինուորական բարձր խորհուրդը՝ համաձայն այն ժամանակուայ դիւանների բնածին ուղղութիւններին, և եթէ արդար դատուի ոչ առանց իրաւունքի. որովհետև նրա բարձր աղնուական անդամների համար կայսրութեան ձգտելը և հաստատուելը, ուղղակի ժառանգական և մոդայի հիւանդութիւն էր դարձել: Նա յետ կանչեց Սելջուկների դէմ գործող զօրքի հրամանատար, չափազանց ընդունակ Իսահակ Կոմնենին,

և նրա տեղը կարգեց մի աւելի ճկուն պալատական: Իւր մահուան ժամանակ (30 Օգոստոսի 1056 թ.) կայսերական աստիճանը տուաւ ծեր զօրապետ և սենատոր Միքայէլ Ստրատիոտիկոսին (30 Օգոստոսի 1056-ից մինչև 1057 թ. Օգոստոսի 31.)

Զօրքի ինքնագիտակցութեան համար այդ անտանելի էր: Ժառանգական իշխանական տան հաւատարմութիւնը և սէրը, որից Զօէն և Թէոդորան այնպիսի շօշափելի ապացոյցներ էին ստացել, անհետացան մակեդոնիան հարստութեան վախճանով: Ծագեց մի զօրեղ զինուորական յեղափոխութիւն: Զօրականները, մեծ մասամբ փոքր Ասիայի կալուածատէրներ, միացան ինչպէս Սեւերոսի կամ Աւրելեանի ժամանակ: Առանձնակի զօրագնդերի ցնծալից ձայնակցութեամբ 1057 թ. Յունիսի 8 կայսըր հռչակեցին Իսահակ Կոմնենին՝ սկիզբը Կաստամոնայում, յետոյ Գունավիայի դաշտում: Իսկական թագաւոր կարգողը՝ Կատակալոնը, Անտիոքի պաշտօնազուրկ տարաւֆը, գրգեց Նիկոպոլսի գնդերին էլ միանալ, Իսահակը արշաւեց Նիկիայի վրայ, յաղթեց կայսերական գնդերը. Միքայէլը հրաժարուեց, և 1057 Սեպտեմբերի 2-ին Իսահակը օծուեց Ս. Սոֆիայի եկեղեցում:

Այդ զինուորականների յաղթութիւնն էր

Սենատի արիստոկրատիայի և քաղաքացիական Բիւրոկրատիայի դէմ։ Ուստի կայսեր առաջին ընդունելութիւնը անջնջելի տպաւորութիւն թողեց բոլոր մասնակցողների վրայ։ Սենատորները կանգնած էին և նայում էին դէպի գետին։ Կայսրը միայն ամենահարկաւոր բաները խօսեց, և իր կամքը զգալ տուեց համարեա թէ միայն գլխի և ձեռքի շարժումով, և խօսելը թողեց իր քարտուղարներին։ Այդ սկսուածքին համաձայն էր կառավարութեան ընթացքը։ Իսահակը ցոյց տուեց արտասովոր եռանդ։ Իբրև երկարամեայ զօրքի գլուխ՝ շատ խիստ կերպով էր զգացել իր զինուորների հէնց Բազիլէյոսի մահից յետոյ քայքայուած տնտեսական խառնակ վիճակը։ Նա Վեսպասիանի նման չվախեցաւ աւելի դառնալուց եթէ միայն կարողանար ուղղել տնտեսական դրութիւնը։ Նա ոչնչացրեց պալատականներին և ուսումնականներին նշանակած անպաշտօն ռոճիկները և կարճեց քահանաների մեծ բանակը։ Հիմնական փոփոխութիւն մտցրեց տընտեսութեան մէջ։ Թէ նա ինչքան աննշան ուշադրութիւն էր դարձնում պետական խորհրդի ակնյայտնի ընդդիմադրութեանը, երևում է նրանից, որ պաշտօնազուրկ արեց Միքայէլ Կեռուլարիոսին, որի հոգևորական առաձգութիւնները անտանելի էին։ Եկեղեցու

այս պետը իր պապական բարձրայօնութեամբ օրթոդոքս եկեղեցու մէջ իր նման միայն մէկին ունի, Մոսկուայի պատրիարք Նիկոնին՝ Իսահակը Բիւզանդիայում և Ալեքսէյը Ռուսաստանում հէնց ծնունդի մէջ խեղդեցին սկսող պապականութիւնը։

Ծերունի Իսահակը, որ 1059 թ. Պեչենեգների և մաճառական աւազակախմբերի դէմ յաջող արշաւանքից յետոյ հիւանդութիւնից աւելի էր թուլացել, այլ ևս համապատասխան չէր կայսրութեան ծանրութեանը։ Նրան աւելի էր թուլացնում Բիւրոկրատիայի լուռ և կրաւորական ընդդիմութիւնը։ «Աստուած», սովորել էին ասելու, «վեց օր ժամանակ է գործածել աշխարհը ստեղծելու, իսկ այս մարդը կամենում է ամեն բան մի օրում շինել»։ Արևելահռովմի կայսր դառնալը այլ ևս զուարճութիւն չէր, այլ ճակատագրական պաշտօն։ Ինչպէս երրորդ դարում Հռովմում, նոյնպէս այստեղ էլ արժանաւորները կայսեր թագը համարում էին պարտաւորութիւն և վիճակ։ Յոգնած ծերը հրաժարուեց և մտաւ Ստուդիոն վանքը։ Իշխանութիւնը յանձնեց իր ընկեր և մինիստր Կոնստանդին Ժ. Դուկասին (1059—1067), որ տնտեսական գործերում մի հանճար էր և երկրորդական պաշտօններում փայլուն յա-

ջողութիւն էր ունեցել։ Ակնյայտնի է որ Իսահակը նրան ընտրել է առաջնորդուած քաղաքական հիմունքներով, որովհետև հաւատացած էր թէ այդպիսով տէրութեան մեծ բարիք արած կլինի և գահից զրկեց իւր չափազանց ընդունակ Յովհաննէս եղբօրը և նրա դեռ էլ աւելի ընդունակ որդիներին։ Սակայն երևաց որ այդ ընտրութիւնը մեծ սխալ էր։

Կոնստանդին Ժ-ով սկսւում է Դուկասների դարը, այն է Բիւրոկրատիայի, հռետորների և ուսումնականների[1] իշխանութեան ամենադժբախտ շրջանը։ Արդէն միանգամ Մարկոս Աւրելիոսի ժամանակ տէրութեան համար կործանարար հետևանք էր ունեցել Պղատոնի Politeia-յի (պետութեան) գաղափարի՝ փիլիսոփաների գաղափարական իշխանութեան իրագործումը։ Դուկասը սաստիկ բազմացրեց Սենատի արիստոկրատների թիւը, նոցա շարքում ընդունելով բազմաթիւ ժողովրդական տարրեր՝ արհեստաւորներից և բարբարոսներից։ Հին սենատորները, որոնց ազնուականութիւնը իրաւ է խիստ կասկածելի է

[1] Այս շրջանի մասին համեմատիր Կ. Նեումանի ընտիր աշխատութիւնը Բիւզանդական տէրութեան պատմական դիրքի, խաչակրաց արշաւանքներից առաջ C. Neumann. Die Weltstellung des byz. Reiches vor den Kreuzzügen. eipzig 1894.

և մի օր առաջ սկսուած, այդ բանի վրայ կասկածութեամբ էին նայում. բայց կարող էին գոնէ նրանով մխիթարուել, որ ժողովրդական սենատորների կուսակցութիւնը բոլորովին իւր ձեռքն առաւ պետական հարկերը։ Բիւրոկրատները կառավարում էին. առաջի խօսքը պատկանում էր ելևմտից պաշտօնեաներին։ Դա մի տեսակ փոխարինութիւն էր քաղաքացիական վարչութեանը՝ զինուորականութեան դէմ, մայրաքաղաքի գաւառական ազնուականութեան դէմ որ մինչ այդ վարում էր զինուորական բարձր պաշտօնները և Իսահակին կայսր հաստատելու ժամանակ, նորից արտայայտել էր իւր պրետորիանական ոգին։ Որոշուած էր ընդ միշտ այդ զինուորական գահակալական ձգտման առաջն առնել։ Ուայդպէս վարուեցին նրանով, որ կարճեցին զինուորական բիւջէն և զօրքը արձակեցին։ Կայսրը և մինիստրները միմեանց հետ մրցում էին, որպէս զի գլուխ բերեն սենատի նոր կուսակցութեան հակազինուորական գաղափարը։ Ամէն տեղ քչացնում էին զօրքի գլխաւոր մասը, կարճում վարձը, առանց լրացնելու թողնում զէնքի և պատերազմական մթերքների պաշարը և չէին ամրացնում սահմանի ամրութիւնների փլատուած մասերը։ Մի խօսքով այն ժամանակուայ Կոստանդնուպոլսին

պակասում էր միայն ժողովրդից ընտրած բեյլսուռատ (պետական խորհուրդ), որպէս զի կատարեալ լինէր՝ գերազանց եղանակով այս օրուայ սահմանադրական պետութեանց ամբողջ դժբախտութիւնը:

Վարչութեանը համապատասխան էր կառավարութիւնը: Արևելեան ճգնաժամի մէջ երևաց թուլութիւնը: Եւ հէնց արևելքում էր անհրաժեշտ կարիք, մի զինուորականի զօրեղ ձեռք: Որովհետև այնտեղ նոր հզօր կեանք էր սկսուել Սելջուկների մէջ, սկսած այն օրից երբ մեծ Տուղրիլ բէկի մահից յետոյ 1065 թ. նրա որդին, որ մինչ այդ Խորասանի կուսակալ էր, Ալփ-Ասլանը կառավարութեան ղեկն առաւ: Նա ուղղահաւատ սուննաների առաջամարտիկն էր, և միաժամանակ իւր բոլոր թրքական վայրագութեան հետ, քաջայանդուգն և ասպետ անձ էր. իւր հեծելազօրքի աստուածը, և կատաղի թշնամի հռովմէական պետութեանը, որ կառավարւում էր թուլամորթ բիւրոկրատների և գեղեցկախօս հռետորների ձեռքով: Նրա յարձակումը Հայաստանի վրայ նշան էր այն տեղի բարձր քաղաքակրթութեան մեռնելուն: Սելջուկների սուլթանի պատերազմական ճանապարհը իւր ուղղութեամբ թողնում էր միայն սոսկալի ծրագրուած աւեր և ամայութիւն: Այժմ

համաձայն տաճկասիրական հոսանքին, խօսում են «Սելջուկների խիստ զարգացած քաղաքակրթութեան հրաշալի մնացորդների մասին, որովհետև Ռումի Սուլթանը՝ Ալաէդդին Կեյկոբադ Ա. (1220—1236) իսկապէս փառաւոր շինութիւններ ունի: Միայն մոռանում են ի հարկէ այն փոքր հանգամանքը որ բոլոր այդ Սելջուկեան փառահեղութիւնները ոչ թէ ինքնուրոյն, այլ պարսկական և բիւզանդական փոխառութիւններ են: Ուղղակի նոյնպիսի իրաւունքով կարող ենք Պիքսոսի թագաւորներին, որոնք Տանիսում որոշ գեղարուեստական գործեր են թողել Եգիպտականի հետևողութեամբ և փոխառնութեամբ, համարել Նեղոսի հովտի ճշմարիտ քաղաքակրթութեան տարածողներ:

Ալփ-Ասլանը կառավարութեան գլուխն անցնելուց անմիջապէս յետոյ անհամար զօրք ժողովեց և արշաւեց դէպի Հայաստան: Երբ նա արևելքից ներս խուժեց, Աղուանքի և Վրաստանի թագաւորները սարսափած անձնատուր եղան: Այն ժամանակ նա արշաւեց թագաւորական անառիկ Անի ամրոցի վրայ: Ասիական բարբարոսները իսկապէս սովոր չեն եղել քաղաքներ պաշարել. սակայն անօրինակ զօրութեամբ տաճիկ հրոսակները դիմացան պարիսպների առաջ: Կենդրոնական կառավա-

րութիւնը փող և զօրք չունենալով, չուզարկեց օգնական գնդեր և այդպիսով 6 Յուլիսի 1064 թ. հրաշալի քաղաքը բարբարոսների աւար դարձաւ։ Միաժամանակ նոցա հեծելազօր գնդերը կողոպտելով, այրելով և յափշտակելով տարածուեցին մինչև Եփրատի նահանգները, Կարսի փոքրիկ իշխանը զգալով իւր թուլութիւնը, ժողովրդական այդ ահեղ հոսանքի առաջ, իւր տէրութիւնը տուեց Յոյներին և փոխարէնը ստացաւ Կամենդաւ քաղաքը՝ Կիլիկիական Տաւրոսի երկրում, որ պէտք էր շուտով Հայ ազգի համար երկրորդ հայրենիք դառնար։ Փոփոխութիւնը լաւ էր. որովհետև Կարսը շուտով ընկաւ Թուրքերի ձեռքը։

Ինչպէս Ասիայում, Եւրոպայում էլ կառավարութեան քաղաքականութիւնը զօրեղ չէր։ 1064 թ. Մաճառները առան Դանուբեան նշանաւոր Բելգրադ ամրոցը։ Հետևեալ տարին Պեչենեգներից ազատելիք վտանգին փոխարինեց Կումանների սարսափը։ Ուզերը (Օղուզները, որոնց Ռուսները անուանում են Պոլովցի, Յոյները Կումաններ), որ նմանապէս ցեխակոլոր, ձիահարուստ տաճկական հրոսակներ էին, ապրում էին թաղեքի վրաններում կերակրւում մատակների կաթով և ձիու մսով, հագնում ոչխարի մորթի, զի-

նուած ըստ սովորութեան աղեղով և նետերով, հետևելով իրենց բազմաթիւ եղբայրների օրինակին, բռնել էին արևմուտքի ճանապարհը, Պեչենեգներին նոքա քշեցին Դնեստրի ափերից՝ Վալախիա։ 1065 թ. նոցանից 60,000 հոգի անցան Դանուբը։ Ի զուր փորձեցին Բազիլեյոս Ապոկապէս և Նիկեփորոս Բոտանիատէս՝ հռովմէական զօրավարները, ընդդիմանալ նոցա։ Քաղաքացիական վարչութեան շնորհիւ, չունէին բաւականաչափ զինուորներ։ Մի հրոսակախումբ հասաւ մինչև Թեսալոնիկէ։ Վարակիչ հիւանդութիւնները և երկրի բնիկ ժողովրդի կատաղութիւնը ոչնչացրին նոցա։ Գլխաւոր ոյժը՝ ճնշուելով Հեմուսի վրայ, ոչնչացումը հռովմէական խղճալի կառավարութեան արժանիքը չէր, այլ բուլղարական ընտիր զինուորների և վրէժխնդրութեամբ լցուած Պեչենեգների արարքը, որոնք մորթոտում էին սաստիկ անգթաբար։ Մնացորդը գթութիւն հայցեց և Մակեդոնիայում բնակութեան տեղ ստացաւ։

Համաձայն հակազինուորական գեղեցկամոլութեան և ուսումնականութեան փայփայելու սխալին, ծերացած կայսրը ամուսնացաւ երկրորդ անգամ։ Եւդոկիա Մակրեմ Բոլիտիսան, որ մի գեղեցիկ և գրասէր տիկին էր, նրանից վեց զաւակների մայր դարձաւ։ Բայց

այդ Դուկասը առաջի ամուսնութիւնից ունէր երեք որդի, որոնք արդէն ապահովութեան համար օծուել էին։ Մեռնող կայսրը, մտածելով միայն իր տան համար թագը ապահովելու փափագով, փորձեց կայսրուհուն և սենատին պարտաւորեցնել գրաւոր խոստումներով և երդումներով — Բիւզանդացիների մօտ անվստահելի միջոցներ —։ Եւդոկիան, թէև ապրում էր միանգամայն ուսումնական իմաստակների մթնոլորտում, որտեղ ուղղութիւն էր տալիս զզուելի շատախօս Պսելլոս փիլիսոփան և ճոռոմաբանը, ապացուցեց, որ ամենահիմնական ճարտասանական անմիտ կրթութիւնն էլ չէ կարող մի խելացի կնոջ միտքը միանգամայն փչացնել։ Նա ճանաչեց այն վնասը, որ հասել էր տէրութեանը նոր ուղղութեան շնորհիւ։ Միայն աւանդական զինուորականութիւնն էր կարող տէրութիւնը փրկել Սելջուկների վտանգից։ Նա լսեց ժողովրդի ձայնին, որ պահանջում էր նորից ամուսնանալ մի քաջ զինուորականի հետ. միայն դրանով կարելի էր ընդհանրութեան այնքան վնասակար Բիւրոկրատիայի առաջն առնել։ Իրաւ է նա սխալ գործեց ամուսնին ընտրելիս։ Ռոմանոս Դեոգենէսը՝ Սրեդեցիայի (Sredec) *հրամանատարը, այն Կոնստանդին Դիոգէնեսի որդին էր, որ իբր թէ երբեմն փորձել էր*

Սլաւոններին ապստամբեցնել Ռոմանոս կայսեր դէմ։ Նրա դեռ երեսնամեայ որդուն էր, որ Տորքի նման հսկայ էր, տաքարիւն և համարեա խելացնոր փառասիրութեամբ, կասկածոտ Բիւրոկրատիան նոյն մեղադրանքներով դատապարտեց, սակայն դարձեալ անիրաւացի։ Եւդոկիան, որ արդէն քառասունն անցել էր, բայց վայելչադեղ էր և աշխոյժ բնաւորութեամբ, հազիւ էր տեսել չափազանց գեղեցիկ Ռոմանոսին որ որոշեց տիրել նրան՝ հարաւի կնոջ յատուկ կրակոտութեամբ։ Բայց նրա գրաւոր խոստումը՝ չամուսնանալ երկրորդանգամ, գտնւում էր սրբազնասուրբ Յովհաննէս Քսիփիլինոսի ձեռին։ Կանացի խորամանկութիւնը լաւ հասկացաւ պատրիարքի թոյլ կողմը։ Ձեւանալով թէ մտադիր է նրա բարեկամներից մէկի հետ ամուսնանալ՝ ձեռք բերեց այդ կասկածաւոր թուղթը և զարմացրեց մայրաքաղաքը՝ 1067 *թ. Դեկտեմբերին ամուսնանալով Ռոմանոսի հետ։ Դա զինուորական կուսակցութեան յաղթանակն էր. այդ եղանակով խաբուած Բիւրոկրատիայի կատաղութիւնը արտայայտուեց իր գլխաւորների՝ ծածուկ և յայտնի ընդդիմութեամբ, դոքա էին կայսեր եղբայր՝ Յովհաննէս Դուկաս կեսարը, որը իր երկու որդիների հետ Սենատի մէջ զօրեղ կուսակցութիւն ունէր, բարկա-*

ցած պատրիարքը և ամենից առաջ Թինալից Պաւլոս Ճարտասանը։ Դրա վրայ աւելացաւ և այն որ Դուկասից փայփայած Պրետորեանները՝ Վարեագները, նախկին արքունիքի կողմն անցան, հէնց միայն նրա համար որ Ռոմանոսը սիրուած էր ազգային զօրքից։ Միայն մի արտաքին փառաւոր յաղթութիւն կարող էր զինուորական կայսեր տալ հարկաւոր դիրքը։

Անհրաժեշտ էր զօրեղ գործով դէմ դնել Սելջուկներին, որ փոքր Ասիայի և Ասորիքի նահանգների մշտական պատուհաս էին դարձել։ Ռոմանոսի քաջութիւնը և զօրապետական հմտութիւնը յոյս էին տալիս, որ տէրութեան համար դուրս է եկել մի նոր Լեւոն Իսաւրացի կամ Կոնստանդին։ Դժբախտաբար նրա մոլեգնութիւնն ու դէպի Թշնամին ունեցած արհամարհանքը նրան կործանեցին։ Բիւրոկրատիայի երկարատև վատ կառավարութիւնը ոչնչացրել էր զօրքի մէջ կարգը. աննպատակ տնտեսութիւնն էլ չէր լցրել տէրութեան գանձարանը։ Վարձկան զօրքերի այլատարազութիւնը, որոնց հրամանատարները մեծաւ մասամբ իրենց ցեղից սպաներ էին, դժուար և անապահով էր դարձնում ընդհանուր հրամանատարութիւնը և գործողութեան միասնականութիւնը։ Չնայած դրան 1068 թ.

արշաւանքը միանգամայն յաջող անցաւ. որով լաւ պատժեցին թէ Հալէպի մուսուլմաններին և թէ խիստ հարուած տալով յետ մղեցին Սելջուկների աւազակային գնդերը՝ որ կողոպտում էին Պոնտոսի շրջակայքը։

1069. վայրենի աւազակները նորից հեղեղեցին Կապպադովկեան, որը կրեց վանդալական աւերումների և կոտորածների բոլոր սարսափները։ Թաթարական թեթև ձիաւորների առաջ անզօր էր բիւզանդացոց ծանր սպառազինութիւնը, ինչպէս երբեմն Կրասոսի լեգէոնները պարթևական զրահաւորուած ձիաւորների և նետաձիգների առաջ։ Բայց կայսրը վերջ ի վերջոյ կարողացաւ աւազակային հրոսակներին Եփրատից հեռուն քշել. սակայն երբ նա յանդուգն արշաւանքով, նախկին չորրորդ Հայքով կամենում էր անապատելի գրաւել Խլաթը, Վանայ լճի ամրոցը, լսեց որ իւր զօրապետը՝ Փիլարետը Կապպադովկիայում ջարդ է կրել։ Սելջուկները կողոպտեցին մինչև Իկոնիա։ Կայսրից փախան նոքա, որ կամենում էր նոցա դարձի ճանապարհը կտրել, զոհ տալով հաւաքած աւարը։

Իտալիայի երկրի տարատամ վիճակը ստիպեցին կայսեր 1070 թ. վերադառնալ մայրաքաղաք։ 1068 թ. ընկել էր Հիւդրուսը (Otronto) և պաշարման մէջ էր ամուր Բարին, Յունաց

գլխաւոր զինարանը Ապուլեան հողի վրայ։ Հերոսական ընդդիմութիւնից յետոյ պահապան գունդը անձնատուր եղաւ 16 Ապրիլի 1071 թ։ Դրանով վերջացաւ Յունաց տէրութիւնը Իտալիայում․ և 1073 թ․ Ամալֆիտաններն էլ մտան Ռոբերտ Գիսկարդի իշխանութեան տակ։ Այլ ևս չէր կարելի այդ տեղի պատուհասի առաջն առնել․ բայց արևելքում դրութիւնը աւելի սուր կերպարանք ստացաւ։ Մանուէլ Կոմնենը, Իսահակ կայսեր եղբօր որդին, որը Ռոմանոսի բացակայութեան ժամանակ ընդհանուր հրամանատար էր, Թաթարներից լաւ ջարդ էր կերել, ինքն էլ գերի բռնուել։ Խոնաէն, որին ս․ Միքայելը այնքան անգամ շնորհել էր իւր հրաշագործ օգնութիւնը, այս անգամ ընկաւ Թաթարների ձեռքը։ Հրեշտակապետի սրբավայրը պղծեցին և կողոպտեցին։ Յետոյ Ալփ—Ասլանը հայկական արևելքում պաշարմամբ առաւ Մանազկերտ խիստ նշանաւոր քաղաքը։ Այն ժամանակ կայսրը լարեց իւր բոլոր ոյժերը։ 100,000 մարդուց բաղկացած զօրքի գլուխն անցած, անձամբ դուրս եկաւ Քրիստոսի թաթարական թշնամու դէմ։ Մի զօրաբաժինը, որ բաղկացած էր գլխաւորապէս Ուզերից և արևմտեան փտահելի վարձկաններից, Փրանսիացի Ուրսել Բայլելիւլի առաջնորդութեամբ գրաւելու էր

Խլաթը, գլխաւոր զօրքը կայսեր առաջնորդութեամբ յետ առաւ Մանազկերտը։ Սակայն ձիաւորների կռիւների ժամանակ երևաց Ալփ-Ասլանի պատերազմներում փորձուած գնդերի գերազանցութիւնը։ Կայսրը ի զուր կանչեց Խլաթի դէմ ուղարկած գունդը․ Թաթարները նոցա յետ էին քշել դէպի Միջագետք։ Ալփ-Ասլանը զգալով որ իւր առաջ կանգնած է արժանաւոր մրցակից․ առաջարկեց խաղաղութիւն հաստատել։ Ռոմանոսը յիմարաբար հըպարտութեամբ մերժեց այդ։ Տեղի ունեցաւ զարհուրելի ճակատ։ Զարանշան նախադուշակութիւններ սարսափեցրին կայսեր զօրքը, որ նա շտապով ամենակարճ ժամանակում ի միասին էր հաւաքել և ամեն խիստ կարգապահութեամբ էլ չէր կարողացել կանոնաւորել։ Սպաների և զինուորների դաւադրութիւնը և մատնութիւնը սեպհական բանակում թուլացրեց բոլորի եռանդը։ Չնայած դրան առաջի օրը երկու կողմն էլ հերոսաբար կռուեցին առանց որոշման։ Սակայն երբ երկրորդ օրը Անդրոնիկոս Դուկաս իշխանը դաւաճանութեամբ իւր գնդով յետ խաղաց, սարսափը տիրեց զօրքին։ Ուրիշ զօրապետներ էլ հետևեցին Անդրոնիկոսին իրենց վստահցած զօրագնդերով։ Թաթարական հեծելազօրը վայրենի սաստկութեամբ յաղթելով․ անարգել առաջ անցաւ։

Կայսեր տակի ձին վիրաւորուեց։ Նա գլորուեց և գերի ընկաւ թաթարների ձեռքը։

Մանազկերտի սոսկալի պարտութեան օրը 1071 *թ. բիւզանդական մեծ պետութեան մահուան ժամն էր։ Թէև նրա հետևանքները իրենց բոլոր արհաւիրքներով անմիջապէս զգալի չէին, բայց փոքր Ասիայի արևելեան մասը՝ Հայաստանը և Կապպադովկիան, այն երկիրները որոնցից այնքան կայսրներ և զօրապետներ էին դուրս եկել. և որոնք ներկայացնում էին տէրութեան ուժը, ընդ միշտ կորած էին, և թաթարը իւր վրանը զարկեց հին հռովմէական անցեալ փառահեղութեան աւերակների վրայ։ Քաղաքակրթութեան որրանը զոհ գնաց իսլամական բարբարոսութեան և կատարեալ վայրենութեան։ Ոչ թէ դժբախտ կայսեր, այլ Բիւրոկրատիային և արքունիքի կուսակցութեանը, որ կարճատես կուրութեամբ ընդդիմացել էին զինուորականութեան դէմ, տէրութիւնը կանոնաւորապէս զրկել էին պաշտպանութիւնից և իրենց գըլխաւոր ներկայացուցչի ձեռքով ազգի դէմ բացարձակ դաւաճանութիւն էին գործել, ծանրանում է այդ սոսկալի հարուածի ծանր բարոյական պատասխանատուութիւնը, որից Յոյնը այլ ևս չկարողացաւ ուժի կանգնել և ոչ էլ կարող էր։*

Յետագայ բոլոր սերունդները իրաւացի գնահատել են այն ուղղակի անօրինակելի ազնուասրտութիւնը, ինչպէս որ կոպիտ թաթարը վարուեց ընկճուած և գերուած հակառակորդի հետ։ Նա նրան ազատութիւն տուաւ՝ փոխարէնը առնելով Սելջուկ գերիներին և մի միլիոն բիւզանդական դրամ։ Միայն յուսահատ ճակատագրական վիճակն էր կարող դրդել անբախտ կայսեր վերադառնալ իւր մայրաքաղաքը։ Նոյն իսկ քաղաքականապէս ամենապարզամիտն էլ պէտք է հասկանար, որ կայսեր անյաջողութեան հետևանքը լինելու էր նրա և նրա հետևողների՝ զինուորական կուսակցութեան անկումը։ Այդպէս էլ Բիւրոկրատները ամենայն վստահութեամբ իրանց ձեռքն առան հաշուէտարերը։ Պսելոսի առաջնորդութեամբ Եւդոկիան և նրա անդրանիկ անհարազատ որդին՝ Միքայէլ Դուկասը, հրատարակուեցին կառավարիչներ. իսկապէս կառավարում էր Ռոմանոսի ոխերիմ թշնամին, ծեր Յովհաննէս Դուկաս Կեսարը։ Պսելոսի կուսակցութեան օժանդակութեամբ, պահանջեց Եւդոկիայից որ իւր ամուսնուն հրատարակէ գահազուրկ։ Երբ քաջարի կինը դժկամակած մերժեց այդ անամօթ առաջարկը, չնայած նրա խնդրանաց և արտասուքներին, դուրս քշեցին պա-

լատից, մազերը խուզեցին և վանք ուղարկեցին։

Միքայէլ Պարապինակէսը (1071—1078) *կայսր հրատարակուեց։ Դժբախտ Ռոմանոսը որ փորձեց նրա դէմ Ասիայում պաշտպանուել և որին միայն զօրքի մի փոքր մասն էր հաւատարիմ մնացել, Անդրոնիկոսից փախչելով Ադանայում, ստիպուած էր անձնատուր լինել։ Նա հանդիսաւոր կերպով հրաժարուեց և խոստացաւ վանք մտնել. Անդրոնիկոսը իւր՝ նրա անձի ապահովութեան համար տուած խոստմանը վկաներ կարգեց Քաղկեդոնի, Հերակլէյի և Կոլոնեյի մետրապոլիտներին։ Բայց Ռոմանոսը իզուր էր հաւատ ընծայել։ Կառավարիչ Կեսար Դուկասը շատ հեռու էր թէ քրիստոնէական բարոյականութեան սկզբունքներից և թէ ընդհանուր ժողովրդական իրաւունքներից։ Չնայած այնիւ եպիսկոպոսների բողոքներին, որոնց հետ աններելի խաղ էին խաղացել, Ռոմանոսին կուրացրին ամենազզուելի և ամենաանգութ եղանակով։ Դժբախտ կայսրը զոհ գնաց իւր սոսկալի վէրքերին, որ Կեսարի հրամանով դիտմամբ անխնամ էր թողնուած, թէև նա իզուր փորձեց պատերազմական դաշտում հերոսական մահով մեռնել։*

Թէ արդեօք հնարաւո՞ր էր դեռ ևս

փրկել այն ժամանակուայ տէրութիւնը, ինչպէս ոմանք կարծում են—Բարձր Հայքի մեծ ռազմագիտական դիրքը դեռ չէր կորած. Անտիոքը, Եդեսան, և ծովափնեայ տեղերը դեռ հռովմէական էին—արդարացի կերպով կարելի է կասկածել։ Հռովմէացոց փոքր-ասիական իշխանութիւնը նման էր Յուստինեանի յաջորդների իտալական տիրապետութիւններին և այնտեղ էլ «երկաթեայ բռունցքով մի մարդ», Կոնստանս կայսրը, բոլոր ուժերը լարելով Լանգոբարդների դէմ, անկարող էր եղել որ և է յիշողութեան արժանի գործ կատարելու։ Բացի այդ կատարեալ սխալ է, եթէ Սելջուկներին համապատասխանեցնում են ասորական Համդանիդների հետ և թիւրիմացութիւն է երկուսի զինուորական ուժի համեմատութիւնը։ Յամենայն դէպս ուղղութիւն տուող քաղաքացիական մանդարինների ամենափարթամ ծաղիկներով աճող վատ կառավարութիւնը, ցոյց էր տալիս իսկապէս զարմանալի հմտութիւն, քաղաքական բոլոր կարևոր րոպէներում ընտրել ամենաանմիտ որոշումը։ Ամենօրեայ էր ճարտասանութեան և բառագիտութեան քաղաքականութիւնը, որին զօրեղ ձեռնտուութիւն էր անում նամակագրութիւնը, որը իւր ամենավատ ձգտումներով բոլորովին համապատասխանում էր մեր ժամա-

լին։ Նրկլրը կառավարում էին Կեսարը և Նիկեփորիցես ներքինին, երկուսն էլ ոչ անընդունակ և գործերում ծերացած. բայց բյուրոկրատիկական ամբողջ կազմը անզոր էր այնքան ծանր դրություններում։ Մինչդեռ անլուր անհաջողությամբ անուշադիր էին թողնում տերության պաշտպանության գործը, մինչդեռ խնայում էին զինվորական և ծովային ծախսերը, թողնում էին որ ամրոցները ու ճանապարհները քանդվեին, բարձր պաշտոնյաների և ղեկավարող մինիստըրների արքունականներին վճարում էին ճըշտությամբ, և արքունիքի, ինչպես նաև մայրաքաղաքի զվարճությունների անհրաժեշտ միջոցները առձեռն էին։ Հազիվ է Բյուզանդիոնում գոյություն ունեցել դրանից ավելի ապաշնորհ, ավելի ձեռներեցությամբ խեղճ կառավարություն, քան այն որ կազմում էին պաշտոնյաների արիստոկրատիայի ղեկավարները։

Ինքը կայսրը Պսելոսի արժանավոր աշակերտն էր. հենց իր ուսուցիչն էր նրա մասին ասում, որ թողնում էր գործերն ընթանալ ինչպես կուզեն։ Մինչդեռ արևելքում և արևմուտքում հանգամանքները միշտ ավելի էին սրվում, Միքայելը Պսելոսի հետ պարապում էր ճարտասանությամբ և փորձում էր

ոտանավորներ գրել։ Բուլղարիայում պաշտոնյաների ճնշումները նորից ժողովրդին հասցրել էին ապստամբության։ Բուլղարական ազգային կուսակցությունը, Գեորգ Վոյտեխի (Boïtachos) առաջնորդությամբ, կամենում էր միանալ ցեղակից սերբերի հետ, որոնց Միքայել իշխանը (1050-1084) պապից ստացել էր թագավորի տիտղոս. բուլղարները խնդրեցին նրա որդի Բոդինին իրենց համար ցար։ Նա հանդիսավոր կերպով, Պետրոս անունով ցար հրատարակվեց և Դամիանոս Դալասենոսին փառավոր կերպով հաղթեց՝ որի ժամանակ Յունաց զորապետը գերի ընկավ։ Այս Բոդինը արշավեց Նիշի դեմ, իսկ Սերբիացի Պետրիլ զորապետը Կաստորիայի դեմ։ Սակայն Յոյները նրա դեմ հանեցին բավական զորեղ զորք, որի մեջ բազմաթիվ էին նորմանական վարձկանները։ Բոդինը հաղթվեց և գերվելով՝ քշվեց Անտիոք, որտեղից նա վենետիկցոց օգնությամբ փախավ իր հոր մոտ՝ Սկոդրա։ Ապստամբությունը ընկճվեց, վերջումն էլ տեղի ունեցան սովորական անգթությունները։

Այն խաղաղության դաշնագրությունը, որ Ռոմանոսը կապել էր Ալփ-Ասլանի հետ, նոր կառավարությունը իսկույն քանդել էր, բայց ոչ մի միջոց չէր ձեռնարկել տերու-

թիւնը պաշտպանելու, այնպէս որ արեւելքը զոհ էր տրուած սելջուկեան բարբարոս աւազակախմբերին։ Ալփ-Ասլանի մահից յետոյ 1072 թ. գահ բարձրացաւ հզօր Մելիք-Շահը (1072-1092), որը Հռոմի դէմ կռիւը յանձնեց իւր ընդունակ Սուլէյման եղբօրորդուն։ Այդ քաղաքագէտ բազմահմուտ մարդը, հասկացաւ արեւելքում Յոյներին հասցնել ամենամեծ մահու հարուածը։ Ի զուր էին Ռոմանոսը եւ Բազիլէյոսը օրէնքներով կռուել կալուածների մեծանալուն դէմ, որը ոչ մի տեղ այնքան զարգացած չէր ինչպէս արեւելքում։ Ճորտերը եւ ստրուկները մշակում էին մեծամեծների կալուածները։ Այն ժամանակ Սուլէյմանը մտցրեց տնտեսական յեղափոխութիւն։ Բոլոր այդպիսի գիւղացիները գլխահարկ վճարելով ազատ հրապարակուեցին եւ այդպիսով կենսական հարցի լուծումով սերտ միացան Սելջուկների իշխանութեան հետ։ Շատ անգամ մուսուլմանական ստրուկները եւ ոչ օրթոդոքս քրիստոնեաները առանց այն էլ տէրութեան հետ առանձին համակրութեամբ էլ չէին միացած։

Կառավարութիւնը վերջապէս ստիպուած էր սթափուել իւր անգործունէութիւնից։ Սակայն նոր զօրավար՝ Իսահակ Կոմնենը մեծ պարտութիւն կրեց Կեսարիայի մօտ։ Կեսար

Դուկասը, որը յետոյ ստանձնեց ընդհանուր հրամանատարութիւնը, ամենից առաջ գնաց Ուրսէլի առաջնորդութեամբ խռովութիւն յարուցող Նորմանների դէմ, բայց Սանգարիոսի մօտ յաղթուեց Ռուսելից եւ գերուեց։ Եւ ահա չեղած բան պատահեց։ Նա որ մինչ այդ տէրութեան կործանիչն էր, շուտով միացաւ նորմանական արկածախնդրի հետ. հանդէս եկաւ իբրեւ գահակալութեան ձգտող եւ արշաւեց իւր հարազատ եղբօրորդու եւ մայրաքաղաքի դէմ։ Յուսահատութեան մէջ կենդրոնական վարչութիւնը դիմեց թաթարներին։ 1074 թ. Սուլէյմանը Մելիք-Շահի համաձայնութեամբ Հռոմայեցոց հետ դաշն կապեց, որով նա ճանաչուեց օրինաւոր տէր արեւելքում բոլոր գրաւած նահանգների վրայ։ Դրա փոխարէն Սելջուկները խոստացան զօրեղ օգնական զօրք ուղարկել, եւ հաստատ մնացին իրենց խոստման։ Նոցա ձիաւորները հալածեցին ապստամբների գընդերը եւ երկու առաջնորդներին էլ գերեցին։ Դուկասը գնաց վանք. Ռուսելը փախաւ եւ սկսեց նոր գնդեր հաւաքել Արմենիակոն թէմում։ Նրա դէմ 1074 թ. ուղարկեցին Ալեքսիոս Կոմնենի որդուն, Իսահակ կայսեր եղբօրորդուն։ Նա այդպիսով առաջին անգամ յաջողութեամբ հանդէս է գալիս ընդհանուր

պատմական ասպարիզում. որովհետև յաղթահարելով անհանգիստ ապստամբին կալանաւորած բերեց մայրաքաղաք։ Թէև իրաւ է, դեռ թաթարների նեղութիւնները փոքր Ասիայում, շարունակում էին՝ նոցա յարձակումներով և աւարառութիւններով։

Բիւրոկրատիայի իշխանութիւնը կործանման համար հասունացել էր։ Այդ էր տիրող համոզմունքը։ Ազատութիւն կարելի էր միայն զօրքից սպասել։ Ուստի 1078 թ. Ասիայում և Եւրոպայում բռնկեցին միաժամանակ երկու ապստամբութիւն։ Նիկեփորոս Բռիէննիոսը, Դիւռախիոնի հրամանատարը, արշաւեց մինչև մայրաքաղաքի դռները, մինչդեռ Նիկեփորոս Բոտանիատէս ինքն իրան ինքնիշխան էր հրատարակել փոքր—Ասիայում՝ նախապէս ստորացուցիչ զիջումներով, ստանալով Սելջուկների համաձայնութիւնը։ Ժողովրդի և ազնուականութեան խռովութիւնը ստիպեց Միքայէլին հրաժարուել. նա դարձաւ Եփեսոսի արքեպիսկոպոս, իսկ Նիկեփորոս Գ Բոտանիատէսը (1078—1081) ամենքի կողմից կայսր ճանաչուեց։ Հակաթոռ կայսեր հիմնովին յաղթեց Ալէքսիոս Կոմնենը Կալաբրիայի մօտ Թրակիայում, նոյնպէս մեծ եռանդով յաղթեց մի քանի միմեանց յաջորդող կայսերական թեկնածուներին, մինչև

1079 թ. նրա հարազատ անհրը՝ Նիկեփորոս Մելիսենոսը, որ անչափ հարուստ էր և գիւղական զինուորական ազնուականների մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր, կրկին հակաթոռ կայսր հրատարակուեց։ Այդ մարդիկ միանգամայն զուրկ էին ազգասիրական զգացմունքներից։ Գահի համար այդ նոր թեկնածուն դաշն կապեց Սուլէյմանի հետ, որոշելով կիսել Բոտանիատէսից խլած երկիրները։ Անկասկած Ալէքսիանոսը ոչ այնքան, ինչպէս ինքն էր ասում, ազգակցական քնքոյշ զգացումներից դրդուած, այլ որովհետև նա որոշել էր ի զուր տեղից իւր կեանքը վտանգի չենթարկել անընդունակ կայսեր համար, երբ մերժեց Մելիսենոսի դէմ պատերազմի ելնելու։ Իւր փոխարէն ուղարկած Պրոտովեստիարիոսը Նիկիայի մօտ պարտութիւն կրեց։

Տէրութեան վատ դրութեան ժամանակ Միքայէլ Թ խաղաղասէր կայսեր գործը չէր կարելի անմիտ համարել, որ խնամութեամբ բարեկամացել էր Ապուլիայի զօրեղ Ռոբերտ Գիւսկարդի հետ։ Սորա անչափահաս Հեղինէ աղջիկը իւր մի քրոջը հետ եկել էր Կոստանդնուպօլիս լաւ կրթութիւն ստանալու համար և նշանուել էր այն ժամանակուայ Կոնստանդին դահաժառանգի հետ (յետոյ վարդապետ Ստուդիոնում)։ Խելակորոյս քիմարը՝ Նիկե-

փորոսը նորմանական իշխանուհիներին փակեց մի վանքի մէջ և զբանով զրգռեց տաքարիւն հերոսին մինչև վայրենի կատաղութիւն։ Երբ սա 1080 գործերից ազատուեց, սաստիկ վճիռ ուղարկեց Բիւզանդիոն որով պահանջում էր նորից վերահաստատել Դուկասին։ Ի զուր անցաւ, երբ ցոյց տալով ճըշմարիտ Միքայէլին, վերցրին նրա անունը կրողի կեղծ դիմակը։ Պառակտումը արդէն անխուսափելի էր։

Ալէքսիոս Կոմնենը, զօրապետներից ամենաընդունակը, մինչև այդ օգնել էր Նիկեփորոս կայսեր, որովհետև ռաելեայն յուսացել էր թէ նրանից կորդեգրուի իբրև Կեսար։ Բայց երբ անժառանգ ծերը ընդհակառակը կամեցաւ յաջորդ նշանակել իւր եղբօրորդի Սինադենոսին, վաղուց գոյութիւն ունեցող լարուած դրութիւնը բռնկուեց բացարձակ թշնամութեամբ։ Ալէքսիոսը փախաւ դէպի Ցուրուլոն. Դուկասի տան, ինչպէս նաև զինուորական կուսակցութեան կողմնակիցները, ամենից առաջ պատերազմասէր Գէորգ Պալէոլոգոսը խմբուեցին նրա շուրջը։ Նա գնաց մայրաքաղաքի դէմ։ Դրութիւնը խիստ կրիտիքական էր. որովհետև ծեր կայսրը և նրա մինիստրները արդէն որոշել էին՝ հաշտութիւն կապել Մելիսենոսի և թաթարների հետ։

Սակայն մի Գերմանացի վարձկանի մատնութեամբ Ալէքսիոսը 1 Ապրիլի 1081 բացեց Քրասինեան դուռը։ Դեռ Վարեազները և մի քանի ուրիշ գնդեր հաւատարիմ էին մնացել կայսեր։ Բայց սա ինքը իւր գահը կորած համարեց։ Ապրիլի 2 Ալէքսը օծուեց Սոփիայի եկեղեցում։

Կոմնենը իւր թագը պարտական էր զինուորական ապստամբութեան, և դրա բնորոշ վախճանն էր, ինչպէս 900 տարի առաջ Սեպտիմոս Սեվերոսի օրով, որ մայրաքաղաքի հետ վարուեցին ինչպէս տիրած "քաղաքի հետ։ Դրանով ամենակոպիտ պարզութեամբ հանկացրին մայրաքաղաքի Բիւրոկրատիային, որը տէրութիւնը հասցրել էր կործանման, որ նա դադարել է գոյութիւնունենալուց։ Զինուորականները, ինչպէս հնում նորից գործի գլուխ անցան և կարելի է ասել՝ տէրութեան փրկութեան համար։ Կոմնեննեըը այլ ևս չէին կարող տիեզերքին հրամայողներ լինել։ Արևմուտքը մնաց Նորմանների ձեռին, և աւելի կարևոր արևելքը, որտեղ բարձրացաւ Հռոմ (Իկոնիայի) տէրութիւնը, Սելջուկների ձեռին, բայց այնու հանդերձ այդ հերոս հարստութիւնը հռովմէական բազմաչարչար ազգի համար պատրաստեց նրա վերջի փայլուն վերջալոյսը և հետևեալ չոր-

ջանի տէրութեան կործանման սոսկալի խաւարի ժամանակները յետագայ սերունդները անձկութեամբ և խորին շնորհակալութեամբ յիշում էին այդ հզօր հարստութիւնը, որ տէրութեան ազատարարները և պահպանողներն էին։

Է.

ԿՈՄՆԵՆՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆԳԵԼՆԵՐԸ

(1081—1204)

Մեծ Կոմնենը (1081—1118) կանգնած էր մի սարսափելի ծանր խնդրի առաջ։ Նա իշխան էր, եթէ կարելի է այսպէս ասել, միայն ծովափնեայ աւերակների վրայ։ Ասիայում հազիւ միայն քաղաքներն էին տէրութեան իրական իշխանութեան տակ։ Հիւսիսի եւրոպական նահանգները անընդհատ պատերազմներից աւերակ էին դարձել, սպառուել էր հարկ վճարելու կարողութիւնը։ Դրա վրայ աւելացաւ Բոտանիատէսի անլուր յիմարութիւնից ծագած Նորմանների վտանգը։ Ճշմարիտ հարկաւոր էր հերոսական քաջութիւն չյուսահատուելու համար. և Մեծ Ալեքսիոսը ունէր

այդ։ Ամենից առաջ նրա ձեռին էր մայրաքաղաքը, որի պարիսպների օղակի մէջ էր միայն քանիցս սահմանափակուած ծանր աղէտների ժամանակ հռովմէական կայսեր իշխանութեան սահմանը, և որի աննման դիրքը, ամենափայլուն ապացոյց է առաքելանման Կոստանդնի նախագուշակող սուր շրջահայեցողութեան. որ միշտ նորից հնարաւորութիւն էր տալիս տէրութիւնը կրկին վերականգնել աւերակներից։ Ալեքսիոսը այն անձն էր, որ այդ դժուար խնդրին նուիրեց իւր երկար աշխատալից և անձնազոհ կեանքը այնպիսի զուտ հռովմէական պարտաճանաչութեամբ որ այնքան հաճելի փայլեցնում է բիւզանդական կայսրների մէջ լաւերին։

Ալեքսիոսը իւր գահը պարտական էր զինուորական Արիստոկրատիային և Դուկասին։ Երկուսն էլ հարկաւոր էր յարատև կապել Կոմնենների հետ։ Հէնց սկզբից դատարկուած պետական գանձարանը չէր կարող թոշակ վճարել. Ալեքսիոսը ցոյց տուեց իւր շնորհակալութիւնը ու գնահատութիւնը դասակարգային աստիճանական բազմաթիւ տիտղոսները շնորհելով. ինչպէս այսօրուայ իշխանները շքանշաններ են բաշխում։ Արժանաւորներին անուանում էին Սեբաստոս, պրոտո Սեբաստոս, պանհիւպեր Սեբաստոս, Սեբաստոկրատոր և ն. Դեռ պահուած

է պատրիարքական դիւանատան մի գրութիւնը, որ մի անփորձի իբրև նամակագիր սովորեցնում է, այդ վեհ գաղտնիքները թէ նա ինչ դիմումներ և տիտղոսներ պէտք է գործ դնէ, երբ նա մի գրութիւն է ուղղում մի բարձրաստիճան հոգևորական, կամ աշխարհական աստիճանաւորի։ Ինչ որ մենք սովորաբար անուանում ենք բիւզանդական տիտղոսների և կարգերի սովորութիւն, եթէ ոչ իւր ծագումով, գոնէ իւր զարգացմամբ Կոմնենների և հետևեալ ժամանակների գործ է։

Մելիսենոսը որ ձգտում էր գահի, յարմար գտաւ հաշտուել իւր հզօր աներոջ հետ. նա դրա փոխարէն ստացաւ Կեսարի տիտղոս։ Բայց որ գլխաւորն է, հարկաւոր էր այն մեծ պատրաստութեան, որ ձեռնարկել էին Նորմանների հերցոգը և նրա քաջարի Բոհեմունդ որդին, դէմ դնել տէրութեան բոլոր ուժերի միացմամբ։ Ալէքսի պատերազմներում մեծ դեր է խաղում իբրև հաւատարիմներից հաւատարիմ և այդ պատճառով մեծ կալուածներով և իշխանական պատիւներով արտակարգ շնորհաբաշխուած, Վրացի իշխան Գրիգոր Պակուրիանոսը (Բակուր), արևմուտքի մեծ Դոմեստիկոսը։ Նրա հիմնածն է Ստենիմաքի հարուստ վանքը, որ դեռ այսօր էլ հելլենականութեան կենդրոնն

է Փիլիպուպոլսի շրջակայքում։

1081 թ. սկիզբը Բոհեմունդը, յետոյ Ռոբերտ Գիսկարդը ափ իջան 30,000 մարդով Օրիկոսում (Էպիրոս). ինչպէս երբեմն Կեսարը, ծովի և ցամաքի կողմից պաշարեց Դիւռախիոնը, հելլենական ծովակալ ամրոցը Ալլիրիայում, որը մի և նոյն ժամանակ երկրի ներսը մտնելու համար Էգնատիայի ճանապարհով առաջին հանգոյցն էր։ Մինչ այդ Ալէքսիոսը ամենածանր զոհաբերութեամբ գնել էր Վենետիկեցոց օգնութիւնը։ Ոչ թէ հնուց դէպի տէրութիւնը ունեցած հաւատարմութեան պատճառաւ, որ խելօք վաճառականները միայն այն ժամանակ էին հարգում, երբ իրանց օգուտ էր բերում, այլ իրանց լաւ հաշուած շահի համար նոքա զօրեղ նաւատորմիղով օգնեցին Յունաց տէրութեանը Նորմանների դէմ։ Վենետիկի համար այնքան նշանակութիւն ունեցող թանգ գինը այն նպաստաւոր վաճառականական պայմաններն էին, որոնցով արևելեան տէրութիւնը անտեսապէս և վաճառականապէս ուղիղ այնպէս էր կախում ստանում Վենետիկից, ինչպէս այսօր Տաճկաստանը Անգլիայից։ Այդ չէ կարելի Ալէքսի մեղքը համարել. նրա տկարութիւնը յուսահատական էր. նա ստիպուած էր օգնութիւն վերցնել, որտեղից

կարողանար և վճարել ամեն մի գին։ Վենետիկցիք էլ ինչ իրենցից էր կախուած կատարեցին։ Վենետիկեան նաւատորմիղը Դոմենիկօ Սելվօի առաջնորդութեամբ միացած յունականի հետ՝ ոչնչացրեց նորմանականը. Ռոբերդ Գիւիսկարդը, ինչպէս Կեսարը, փախաւ դէպի Փարսալոս. և Ալեքսը հպարտ իր զօրեղ 70·000 զօրքի վրայ, որոնց մէջ բազմաթիւ «Վարեագներ» կային (Անգլոսաքսեր և Դանիացիք) չնայած Պալէոլոգի ընդդիմութեան, առաջարկեց նրան ճակատ 18 Հոկտեմբերի 1081 թ։ Նրա վիճակը այն եղաւ ինչ որ Պոմպէյոսինն էր։

1082 թ. սկզբին Գիւիսկարդը պաշարումով առաւ Դիւռախիոնը. բայց ստիպուած լինելով վերադառնալ Իտալիա, պատերազմի շարունակութիւնը թողեց Բոհեմունդին։ Ալեքսիոսը գերմանական կայսեր դրամական օժանդակութիւն էր անում, որպէս զի Նորմանների Հերցոգին Իտալիայում զբաղեցնի։ Մինչ այդ Բոհեմունդը հաստատուեց Էպիրոսում. 1083 թ. երկու անգամ յաղթեց Ալեքսիոսի նոր զօրքը, նա գրաւեց Կաստորիան, Մոգլենան, Սկոպիէն և բոլոր մակեդոնական քաղաքները մինչև Վարդար։ Բայց բիւզանդական կաշառքը ապստամբութիւն ծագեցրեց նրա զօրականների մէջ, որոնք

դժգոհ էին այդ երկրում ուր աւար չկար։ Բոհեմունդը գնաց Թեսալիայի դէմ. սակայն ամուր Լարիսան վեց ամիս դէմ դրաւ նրա բոլոր յարձակումներին։ Ալեքսիոսը, խելոքացած առաջի անյաջողութիւններից, բաւականացաւ միայն թեթև յարձակողական կռիւներով, որ մղում էր Նորմանների ասպետների համար կործաբեր եղանակով Սուլէյմանից ուղարկուած Սելջուկեան 7000 ձիաւոր և նետաձիգ գնդի օգնութեամբ։ Նորմանները չէին հասկացել գոնէ դժգոհ Սլաւների համակրանքը վայելել. Մեծ Փոտիոսի ստուերը տէրութեան ապատարարը եղաւ. տրովհեան մեծաւ մասամբ թունդ օրթոդոքս բուլղարները և գիւղացիները Նորմանների վրայ նայում էին իբրև հերետիկոսների վրայ։ 1084 թ. ամառը Բոհեմունդը սահմանափակուած էր միայն Էպիրոսի ծովափնեայ երկրներում. և շտապեց Սալերնօ հօրը յայտնելու իր անյաջողութիւնը։

1084 թ. ծեր Հերցոգը իր նաւատորմիղով նորից երևաց Ալբանիայում. բայց Կորիւֆոյի (Korfu-Kerkyra) խղճուկ գրաւումից այն կողմը չանցաւ։ ծովային ճակատներում պատերազմի բախտը փոփոխւում էր, մինչև 1085 թ. Յունաց և Վենետիկեցոց միացեալ նաւատորմիղը Կորիւֆոյի և Բուտրոնթոնի մէջ

հիմնովին ջարդեց Նորմաններին: Վարակիչ հիւանդութիւնները ծանր վնասներ հասցրին Ռոբերտի ցամաքային զօրքին, 17 Յուլիսի 1085 թ. ծեր Հերձոգը ջերմի զոհ գնաց: Նրա որդիների՝ Բոհեմունդի և Ռոգերի վէճերը Ստորին-Իտալիայի տիրապետութեան մասին, հեշտացրեց Հռովմէյեցիներին յետ գրաւել կղզիները և ծովային ափերը: Հռովմէական տէրութիւնը դար ու կէս էլ ազատուեց Փրանսիական ասպատակաբարոյ ասպետներից:

Հազիւ էր Ալէքսիոսը Նորմաններից ազատուել, տէրութեան վտանգը նրան կանչեց հիւսիս: Թրակիայում և Բուլղարիայում, չնայած որ խիստ հալածում էին Պօղիկեաններին և Բոգոմիլների հաւատը, բայց տարածուել էր պարզասիրտ գիւղացիների և հովիւների մէջ, և մինչև անգամ քաղաքի բնակիչների և ազնուականների մէջ. արդէն տիեզերական պատրիարքներից մէկն էլ կասկածանքի ենթարկուելով, ստիպուեց հրաժարուել (Կոսմաս Ատտիկոս): Արդէն 1078 թ. Կումանների արշաւանքի ժամանակ Լեկաս Պօղիկեանը Տրիադիցայի (sredec, Sofia) շրջակայքում և Դոբրոմիր Բոգոմիլը Մեսեմբրիայում հաւատոյ պատերազմ էին սկսել ընդդէմ «սատանայից բնակարանների՝ կուռք պաշտողների»: Այդ միանգամայն յիշեցնում է Թոմաս Մինցերի (բո-

ղոքականութեան ժամանակ) Թափառաշրջիկ խումբը, երբ այդ «կատարեալները» իրենց շուրջն էին հաւաքել 80,000 գիւղացիներ: Իրաւ է մի կանոնաւոր բիւզանդական զօրք առանց դժուարութեան ցիրուցան արեց Աստուծոյ համար մարտնչողներին. բայց երբ 1086 թ. Բոլգարները ընդհանուր գործի համար միացան Դրիստրայի (Drster) շրջակայքի Կումանների հետ, իսկոյն նոցա հետ միացան բոգոմիլները, յայտնի Տռաւղոս Պօղիկեանի առաջնորդութեամբ, տիրեցին Բելյատովօ լեռնային բերդին և աւերեցին Թրակիան: Բակուրիանոսը և Բրանասը 1086 թ. ջարդ կրեցին, այնպէս որ Դրիստրան և ամբողջ դանուբեան Բուլղարիան բաժանուեց տէրութիւնից: 1087 թ. երևաց Ցելգու-խանը 80,000 Պեչենեգների և Կումանների հետ: Նիկողայոս Մաւրո-Կատակալոնը մեծ դժուարութեամբ էր կարողանում նոցա առաջն առնել, այնպէս որ 1088 թ. Ալէքսիոսը ինքն անցաւ Հեմուսը. բայց Դրիստրայի սոսկալի ճակատում այնպէս հիմնական ջարդ կրեց, որ Յոյները չկարողացան պատերազմի դաշտը պահպանել: Թրակիան առանց արգելքի զոհ էր տրուած բարբարոս հրոսակների ասպատակութեանը: Կոտորածը և աւարառութիւնը տարածուեց մինչև մայրաքաղաք: Բայց ինչ-

պես երբեմն Նորմանների դեմ, յետոյ խաչակիրների դեմ, բիւզանդական քաղաքագիտութիւնն և դրամը ցոյց տուեց իր ծառայութիւնը։ 40.000 Կումաններ անցան Ալեքսիոսի ծառայութեան մէջ և 29 Ապրիլի 1091 թ. միացեալ Յոյներն ու Կումանները Լեւունիոնի արիւնահեղ ճակատում այնպիսի ջարդ տուեցին Պեչենեգներին, որ այդ զզուելի ժողովուրդը երկար ժամանակ կատարեալ անհետ դարձաւ։ Նոցա խղճուկ մնացորդները կայսրը բնակեցրեց Վերին-Մակեդոնիայում Մոգլենայի շուրջը։

Վերջին անգամ տէրութեան վտանգ սպառնաց հիւսիսային ժողովուրդներից, երբ 1094 թ. կեղծ Կոստանդին Դիոգենէսը գահի ձգտելով, Կումաններին անցրեց Դանուբի վըրայով։ 48 օր պաշարեցին Ադրիանուպոլիսը. սակայն Տաւրոկոմոնի ճակատը այդ շարժմանը վերջ տուաւ։ Աւելի վատ էր արևելքում։ Համարեա ամբողջ Փոքր Ասիան թաթարների ձեռին էր։ Աւելի խորամանկութեամբ քան զէնքի ուժով Ալեքսիոսը առաւ Նիկոմեդիան և Սինոպէն։ Սուլէյմանի փոխարէն այժմ իբրև հռոմի սուլթան իշխում էր Ղլիճ-Ասլանը (1092-1100) Իկոնիայում, իսկ նրա աներ Ցախասը, երբեմն Յունաց զօրական, բոյն էր դրել 1090 թ. Փոքր-Ասիայի արևմտեան ափերում և Սպորադեան կղզիների վրայ։ 1992 թ. Զմիւռնիան «Հռոմէացոց կայսեր» մայրաքաղաքը դարձաւ, ինչպես նա էր իրան անուանում։ Սակայն Յունաց արծաթը այդտեղ էլ գործեց, և փեսան իր աները 1093 թ. անհետ դարձրեց։

Հռոմէացոց եկեղեցին միշտ ցաւ էր զգացել եկեղեցիների բաժանման պատճառաւ։ Ամբողջ դարեր նա մտածում էր յուսալով՝ նորից միութիւն ստեղծել։ Ուստի ամեն անգամ, երբ քաղաքականապէս նեղն էին ընկնում, խորամանկ Յոյները, հանդէս էին բերում միարարական ծրագրեր։ Անհաւատալի է թէ ինչպիսի նրբամտութեամբ միշտ կրկնում էին նոյն բանը պարզամիտ արևմուտցիներին խաբելու և միշտ գտնում էին հաւատացողներ. թէև նոքա երբէք Փլորենտեան ժողովից առաջ, երբէք լուրջ կերպով չէին մտածել միանալու մասին։ Միայն խաբեբայական խոստումներ էին քաղաքական օգտաւէտ նպատակների համար։ Ահա այդպէս Միքայէլ Է կայսրը 1074 թ. իր թակարդն էր գցել Գրիգոր Է մեծ պապին։ Սակայն այս անգամ Ալեքսիոս կայսեր դիմումը՝ օգնութիւն հասցնելու, պատրաստ հող գտաւ. Քրիստոնեաների յաջողութիւնները Սպանիայում, Սիկիլիայի վերստին ազատուելը անհաւատներից զօրեղ կերպով

բարձրացրել էր քրիստոնեաների զգացմունքը: Յայտնի է Հերակլի ժամանակներից, թէ ինչպիսի զգացուած անձնուիրութեամբ ազգերի պարզ հաւատը կապուած էր այն տեղերի հետ, որտեղ պատել էր ինքը Տէրը: Երբ Երուսաղէմում համեմատաբար համբերող Ֆաթիմիդների հալածումից յետոյ, 1078 թ. սկսեցին իշխել կոպիտ և մոլեռանդ Օրտոկիդները, ամբողջ Եւրոպայում, որ ճշմարիտ և խոր հաւատացեալներ էին, համարեցին որ մեր Տիրոջը և Փրկչին դրանով անտանելի նախատինք է հասել:

Ուստի Ուրբան Բ պապի խաչակրական քարոզը շարժել է այն ժամանակուայ մարդկութեան սրտերի ամենանուրբ թելերը և հասարակաց կարծիքի առաջ պապականութիւնը, որ սովոր էր յաղթելու, արտասովոր յաջողութիւն ունեցաւ: Բայց մինչդեռ իտալական հասարակապետութիւնները՝ Վենետիկը, Ջենովան և Պիզան իսկական չարչիական զգացմունքներով հասկացան այդ հզօր կրօնական շարժումը շահագործել միայն վաճառականական կողմից, ֆրանսիական[1] և Փլանդրիայի ասպետականութեան կրակոտ մարդկանց համար սրտի և համոզման գործ էր և արդա-

[1] Այն ժամանակուայ Նորմանները Ֆրանսիացի էին:

րացի է որ նոցա գործերը կոչւում են՝ gesfa Dei Per Francos *(Գործք Աստուծոյ ձեռամբ Փռանկաց): Նոցա արտասովոր յաղթական գնացքը ոչ ոքի այնպէս չուրախացրեց, ինչպէս արևելքի՝ Յոյներից և Թաթարներից անտանելի տանջանքների ենթարկուած քրիստոնեաներին՝ Հայերին և Ասորիներին: Եթէ Հայերը կարողացան Կիլիկիայում հաստատուել և պահպանել մի կիսաեւրոպական աւատական իշխանութիւն, որ համարեա երեք դար տևեց, ամենից առաջ արևմուտքի ժողովրդական մեծ շարժմանն են պարտական: Նոցա պատմագիրները, մանաւանդ Մաթէոս Ուռհայեցին և Սամուէլ Անեցին ոգևորուած գովասանքով են խօսում արևմուտքի Աստուծոյ համար կռուողների և Երուսաղէմի ազատողների մասին և ամենածանր մեղադրանքներ են բարդում ստախօս և ուխտադրուժ Յոյների Ալէքսիոսի և Մանուէլի վերայ:*

Եթէ չենք կամենում անարդար լինել, լաւ կըմբռնենք թէ ինչու Հռովմայեցոց կայսրը մեծ կասկածանքով էր նայում խաչակիր զօրքի մօտենալուն: Իրենց հպարտ և պատերազմներում վարժուած ասպետներով շրջապատուած իշխանները վարձկան առաջնորդներ չէին, որոնց կարելի լինէր բիւզանդական

փողով ըստ ցանկութեան գործի դնել՝ Եւրոպայում կամ Ասիայում։ Նոցա մէջ էր Բոհեմոնդը. Տարենտի Հերցոգը, կայսեր ոխերիմ թշնամին։ Ցամենայն դէպս բաւական դժուար աշխատանք էր՝ կարողանալ հաշտ վարուել այդ ինքնավստահ և տաքարիւն մեծամեծների հետ։ Սակայն կայսեր խարդախ խաղերը, հին դպրոցի քաղաքագէտի փառահամբաւ արհեստը, բաւական չափով սրա-ցրել են Յոյների և Լատինների ատելութիւնը և Յունաց երկլեզուութեան և խարդախութեան համբաւը — Փրանկներն էլ չէին գերազանցում արտակարգ ազնուութեամբ — Եւրոպայի հասարակական կարծիք են դարձրել՝ շատ հեռանալով արդարութեան սահմանից, նաև մինչև մեր օրերը.

Այստեղ մենք կյիշենք միայն խաչակրաց արշաւանքների ազդեցութիւնը յունական տէրութեան վրայ։ Ալէքսիոսի բանակցութիւնները սկզբից այն արդիւնքն ունեցան, որ ֆրանսիական իշխանները խոստացան իրենց Պաղեստինա-ասորական տիրապետութիւնները հաշուել իբրև հռովմէական կայսրից ստացած աւատական սեպհականութիւն։ Մանաւանդ կայսեր համար գնահատելի է այն, որ նոցա օգնութեամբ նորից գրաւեց Փոքր-Ասիան։ 1097 թ. Ղլիճ-Արսլանը մեծ պարտութիւն

կրեց խաչակիրներից Նիկիայի մօտ։ Սակայն Ալէքսի խարդախ խաղն էր, որի շնորհիւ Նիկիայի Թաթարները՝ քաղաքը, որ նրա համար այնքան մեծ նշանակութիւն ունէր, նրան յանձնեցին։ Քաղաքը պաշարողների կատաղութիւնը, որոնք այդպիսով զրկուել էին իրենց այնքան նեղութիւնների պտղից, կատարելապէս արդարացի էր, և ոչ մի ընծայ կամ բարեկամութիւն չէր կարող լաւ յարաբերութիւնը վերահաստատել։ Բացի այդ, կայսրը այնքան աւելի էր պարտական շնորհակալութեան, որ 1-ն Յուլիսի 1097 թ. Դորիլեայոնի մեծ յաղթութիւնը օգնել էր Բիւզանդացիներին տիրելու արևմտեան Փոքր-Ասիային։ Արևելահռովմի համար դա բացարձակ չլսուած բախտ էր. որովհետև իւր սեպհական ոյժերով նա երբէք չէր կարողանալու Ասիայում որ և է աչքի ընկնող գործ կատարել։

Արևմտեան Փոքր Ասիան միայն խաչակիր ասպետների պատերազմասէր հերոսական ըղ-գացմանն էր պարտական, որ երկու դար էլ պահպանեց իւր քաղաքակրթութիւնը և ազատուեց բարբարոսներից Լավոդիկիա, Փիլադելփիա, Սարդէս, Զմիւռնիա, Եփեսոս. Յունաց պատմութեան ամենափայլուն անունները, ազատուեցին անհաւատների սարկու-

թիւնից։ Բայց կայսեր յարաբերութիւնը Ֆըրանկների հետ օրէցօր վատացաւ։ Մինչդեռ սոքա յարձակումով առել էին Անտիոքը և Երուսաղէմը, կայսրը միայն առաջ էր խաղացել արևելեան Փոքր-Ասիայում, արդարացի գանգատւում էին խաչակիրները, որոնք նրան այնքան նշանաւոր ծառայութիւն էին մատուցել, որ նա իրենց համար ոչ մի յայտնի գործ չէ կատարում։ Թէև պէտք է ասած կայսեր աչքում իւր քրիստոնեայ դաշնակիցները նոյնքան վտանգաւոր էին, ինչքան Հոռոմի թաթարները, և եթէ ինկատի առնուէին Ռոբերտ Գիւսկարդի ծրագրերն ու 1204 թ. դէպքերը, դրա համար նրան չէ կարելի մեղադրել։

Աւելի լուրջ կերպարանք ստացան Ալէքսիոսի և Բոհեմունդի միջի տարաձայնութիւնները, որը 1098 թ. հաստատուել էր Անտիոքում։ Հայազգի Փիլարէտ կուսակալի դաւաճանութեամբ, Յոյները դեռ 1085 թ. էին թաթարների ձեռքը գցել արևելքի այդ նշանաւոր մայրաքաղաքը. որ երբեմն գրաւել էին Նիկեփորոս Փոկասի մեծագործ զէնքի ոյժով. Հասկանալի է, որ նոքա ամեն միջոց գործ կդնէին նրան նորից տիրելու։ 1099 թ. պատերազմ ծագեց Բոհեմունդի դէմ ծովի և ցամաքի վրայ, որը Բոհեմունդը մղում էր

Կիլիկիայում, իսկ նրա դաշնակիցները՝ Պիզացիք, կողոպտում էին Լիւկաս և Կեփալենիա կղզիները։ 1104 թ. նա գնաց Իտալիա և Պասքալիս Բ պապի օգնութեամբ ժողովեց չափազանց մեծ զօրք։ Բայց փոխանակ նրանով անցնելու արևելք, վերսկսեց իւր հօր ծրագիրը, և խաբելով Յունաց զօրքը, մտաւ Վելոնան՝ Էպիրոսում։ Սակայն կատարեալ անյաջողութիւն ունեցաւ Դիւռախիոնի պաշարման ժամանակ։ Ալէքսիոսը, վարպետ դարձած Նորմանների առաջի պատերազմում, խոյս տուեց ճակատ տալուց, այլ մեծ հըմտութեամբ կարողացաւ մանր յարձակումներով թուլացնել թշնամու առանց այն էլ նեղութեան մէջ եղող զօրքը և կաշառներով ազդել նրա շարքերում։ 1108 թ. Բոհեմունդը ստիպուած էր Դեվոլում Deabolis) մի խիստ նուաստեցուցիչ խաղաղութիւն կնքել, հրաժարուելով Լաւոդիկէյի և Կիլիկիայի պահանջից, և Անտիոքի իւր իշխանութիւնը իբրև Յունական աւատական իրաւունք ճանաչել։ 1111 թ. Բոհեմունդը փառազուրկ մեռաւ Ապուլիայում։ Նրա դաշնակիցները, Պիզանցիք, Հռովմէացոց տէրութեան հետ վաճառականական դաշն կապեցին, որ Բիւզանդացոց համար էլ մեծ նշանակութիւն ունէր, ոչ միայն նրա համար որ իտալական այդ ծո-

վային հասարակապետութեան մինչ այդ շարունակուող ծովահինային արշաւանքների առաջն առնուեց, այլ որովհետև դոցանից մի մրցակից դուրս եկաւ Վենետիկեցիների դէմ, որոնք վաճառականական մենավաճառութեամբ չափազանց անտանելի էին դարձել՝ ծանր գների շնորհիւ:

1110—1117 թ. Ալեքսիոսը նորից ստիպուած էր ահեղ պատերազմ մղել Սելջուկների դէմ, որոնք իրենց աւարառութիւնը տարածում էին մինչև Պրոպոնտիս: Սակայն Փիլեմիլիոնի գրաւումից և 1116 թ. Պոլիբոտոսի մօտ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Մելիք-Շահ սուլթանը 1117 թ. որոշեց հաստատել Ակրոյնոնի խաղաղութիւնը: Փոքր-Ասիայի ծովափնեայ ամբողջ երկիրը և Պափլագոնիայի արևմուտքը՝ Փռիւգիայից մինչև Պիսիդիա և Պամփիլիա տէրութեան համար վերջնականապէս ազատուած էր:

Ներքուստ կայսրը ստիպուած էր աւելի քան օգտակար էր պետութեան շահերին, փայփայել բարձր ազնուականութիւնը, որի միջից ինքն էր դուրս եկել և որը ամէն բան արել էր կայսեր բարձրանալու և պահպանելու համար: Հին միապետութիւնը վտանգաւոր կերպով մօտենում էր արևմտեան Եւրոպայի աւատական պետութիւններին, որոնց

պետական կազմը օրինակելի դարձաւ Ռուբինեան հայկական թագաւորութեան համար Կիլիկիայում: Սակայն չնայած իւր անհանգիստ զինուորական կեանքին, Ալեքսիոսը ժամանակ էր գտնում արդարադատութեան և ոստիկանութեան մասին հոգ տանել և ամենից առաջ փառաւոր կերպով կարգի բերել վերին աստիճան քայքայուած տնտեսութիւնը: Զարմանալի է նրա սերտ յարաբերութիւնը հոգևորականութեան հետ: Ալեքսիոսը կրօնապէս խիստ հաւատացեալ եռանդուն իշխան էր. նա ինքը երկար ու բարակ վիճում էր Պօղիկեանների և Բոգոմիլների հետ և ում որ չէր կարողանում համոզել, պատժում էր կրակով: Լևոն փիլիսոփայի մասամբ հնացած եկեղեցական կարգերը, փոխեց համաձայն ժամանակի պահանջներին: Սակայն ամէն դէպքում հետևում էր մի քաղաքական նպատակի: Եթէ ուղիղ առաջնորդէին— և կայսրն ունէր խիստ՝ բայց և հոգևորականութեան օգտակար դիտաւորութիւն—չափազանց ազդեցիկ և հարուստ հոգևորականութիւնը, փրկարար ընդդիմադիր ոյժ էր զինուորական ազնուականութեան դէմ, որ անընկճելի էր և միշտ պատրաստ գահի ձըգտելու:

Ծերը կարող էր գոհունակութեամբ նա-

յել իւր աշխատալից կեանքի ստեղծագործութիւնների վրայ: Կատարեալ անիշխանութիւնից և խորին անկումից նա բարձրացրել էր տէրութիւնը այնպիսի աստիճանի վրայ, որ կարող էր ժառանգական մեծ պետութեան դիրքը, եթէ ոչ հին զօրութեամբ, բայց միշտ պատուաւոր կերպով դեռ երեք սերունդ էլ պահպանել: Բայց նրան չէր վիճակուած հանգստութիւն ունենալ անգամ մահուան անկողնի մէջ: Նրա ամուսինը՝ բարեպաշտ Իրինէն, և նրա սիրելին Աննան, պատմութիւն գրողը, խնդիրներով նեղում էին նրան, որպէս զի Աննայի ամուսնուն՝ Նիկեփորոս Բրիւեննիոս Կեսարին կայսերական գահ բարձրացնէ, փոխանակ վաղուց գահաժառանգ նշանակուած Յովհաննէսին: Սակայն կամքի տէր ծերը, թէև խիստ նեղուած յօդացաւից, անընկճելի մնաց, և երբ 15-ն օգոստոսի 1118 թ. մեռաւ, Յովհաննէսը հասկացաւ տիրելու ժառանգութիւն մնացած գահին, առանց կարիք զգալու սովորական խռովութիւնների և վարդապետացնելու միջոցների դիմելու:

Յովհաննէս Բ Կոմնենը (1118—1143) ընտիր իշխանի կատարելատիպ է: Նա իւր քաջութիւնով և մեղմութիւնով ոչ միայն իւր հպատակների սրտերը գրաւեց, որոնք

այդ պատճառով նրան անուանում էին բարի Յովհաննէս՝ Կալոյովհաննէս, այլ նաև արևմտեան պատմութիւնները լի են նրա գովքով, որը փորձում էր իւր քաղաքական նըպատակներին հասնել ոչ թէ Յոյների մօտ արդէն սովորական դարձած խորամանկ խաբերայութեամբ, այլ ուղիղ ճանապարհով: Նա դրանով իւր ընտանիքի առանձնայատկութիւնից բացառութիւն էր կազմում, և այդ երեւում է իւր ազգակիցների բռնած ընթացքից: Իրաւ է խարդախ կայսրամայրը, շուտով քող առաւ, որ շատ խելացի էր նրա կողմից, բայց նրա Աննա քոյրը, որ գործ սիրող և մասամբ երես առած կին էր, որը դառնութեամբ գանգատւում էր, որ իբրև տղամարդ չէ ծնուել, շարունակեց թակարդներ լարել, թէև նրա ամուսինը բաւական խելացի և հանդարտ մի պարոն, ոչինչ չէր ուզում լսել: Նրա Իսահակ հօրեղբայրը, որ ամեն անգամ յաղթուած զօրավար էր, իւր որդիների հետ ապրում էր Իկոնիայի արքունիքում: Ահա այդպիսով թէև հէնց իւր մերձաւորներից ամեն կողմից դաւադրուած, այնու ամենայնիւ Յովհաննէսը իւր արքունիքը ազատ պահեց անգթութիւններից. այդ բանում նրան շատ էր օգնում նրա երիտասարդութեան ընկեր և մինիստր Աքսուխոսը, որ մի ուղղամիտ,

ազնիւ, արտակարգ խելօք և գործերում օգտակար թաթար էր:

Կոմնենների հարստութիւնը խիստ զանցառութեան էր տուել մի բան, ծովագնացութիւնը, մինչդեռ առաջի դարերում արեւելահռովմէական նաւատորմիղը իշխում էր ծովերի վրայ և մակեդոնական հարստութեան վերածնութեան ժամանակ ձեռք էր բերել յարգանք ազդող դիրք: Իրաւ է, Կիբիւրայոտիկոն թեմը, որտեղից առաջի դարերում դուրս էին եկել ծովային հերոսներ և նաւաստիներ, մասամբ ընկել էր Սելջուկների իշխանութեան տակ, մասամբ աւերակ էր դարձած և ամայացած: Բայց Եգէյեան ծովի կղզիները և ափերը իրենց ընտիր ծովագնաց բնակիչներով կարող էին ամենալաւ նաւաստիներ տալ, որով կարելի էր առաջնակարգ ծովային ոյժ ստեղծել: Որովհետև այդտեղ կառավարութիւնը ոչինչ չէր արել. զգաց խիստ ծանր:

Որովհետև Վենետիկեցոց ամբարտաւանութիւնից յունական ազգային զգացմունքը խիստ վիրաւորուած էր, ուստի բոլոր հայրենասէրների սրտերում ամենաուրախ արձագանք գտան Յովհաննէսի նկատմունքը, երբ բացարձակ կերպով հրաժարուեց հաստատել հպարտ վաճառականների վաճառականական առանձնաշնորհութիւնները, որ ստացել էին

նոքա իւր հօրից՝ Նորմանների աղէտի կրիտիքական հանգամանքներում: Այդ միանգամայն յիշեցնում է Բրիտանիայի ծովային քաղաքականութիւնը Դանիայի հանդէպ, երբ Վենետիկեցիք սկիզբը յանդուգն ցոյցեր արին իրենց նաւատորմիղով, յետոյ սկսեցին կողոպտել Յոնիական և Եգէյեան ծովափերը: Վենետիկեցոց Վաճառականներին երկրից դուրս քշելը, իրերի դրութիւնը աւելի էր սրացրել: Դժբախտաբար Արևելահռովմը չունէր յարգանք ազդող ծովային ոյժ: Ուստի երբ Դոմենիկօ Միքիելէ դոժը 1126 թ. մի նոր նաւատորմղով առաւ Կեփալենիան, Յովհաննէսը զիջեց պապի միջնորդութեամբ, եկեղեցական միութեան գրաւիչ միջոցին, չնայած քանիցս կրկնուած խաբեբայութեան փորձը, այս անգամ էլ ունեցաւ իւր ազդեցութիւնը պապի գիւանի վրայ, և բաւական տանելի խաղաղութիւն հաստատուեց. իրաւ է դժբախտ կայսրը ստիպուած էր հանդիսաւոր կերպով, ի կորուստ իւր տէրութեան, նորից հաստատել Վենետիկեցոց առանձնաշնորհութիւնները:

Աւելի երջանիկ էր Յովհաննէսը իւր ցամաքային քաղաքականութեան մէջ: Սելջուկների 1120 և 1121 թ. գրաւեց Մեանդրոսի և Ատայէլի միջի երկիրները: Փռիւգական Լաւոդիկեան, և Սոզոպոլիսը, յետոյ մի շարք

Պիսիդեան և Պամփիւլեան քաղաքներ գրաւեցին։ Ասորիքում և Պաղեստինում բնակուած Պուլլանները, որոնք իրենց հայրերի հերոսական ոգին փոխել էին իսկ ասիական խորամանկութեան հետ, սխալ քայլ արին երբ Անտիոքի ժառանգ իշխանուհուն սկիզբը առաջարկեցին Մանուէլ գահաժառանգին և յետոյ ամուսնացրին Ֆրանկական իշխաններից մէկի վրայ։ Եւ երբ Անտիոքի դաշնակից Կիլիկիայի Հայերը կայսեր դէմ պատերազմ սկսեցին, վերջինս սկսեց եռանդով գործել, տիրեց Կիլիկիային, և Անտիոքի Ռայմոնդ իշխանին ստիպեց խոնարհել իրան։ Անտիոքացոց ապստամբութիւնը և այն դաշինքը որ Հռոմի Թաթարները կնքեցին Սեբաստիայի Դանիշմենդի հետ, կայսեր ստիպեցին գնալ Փոքր Ասիական պատերազմի դաշտը։ Նա յաղթանակելով 1139 թ. հասաւ մինչև Նեկասր (Neokaisarcie) և հետևեալ տարին Թաթարներին կատարելապէս ոչնչացրեց։

Մաճառների հետ, որոնք քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ համեմատած իրենց Պեչենեգ և Կուման եղբայրակից ժողովուրդներին քաղաքակրթութեան մէջ մեծ յառաջադիմութիւն էին գործել, Ալէքսիոսի օրերից ի վեր տիրում էին ամենալաւ յարաբերութիւններ, մինչև անգամ Յովհաննէսի ա-

մուսինը հունգարական իշխանուհի էր։ Սակայն Ալմուս իշխանի բանակալութիւնը, որ Արևելահռոմի հետ բարեկամացած Կոլոման թագաւորին զրկել էր գահից, և նրա Բելա որդուն կուրացրել էր, որպէս զի իր որդի Ստեփան Բ-ի համար ապահովեցնէ գահը, պատճառ եղան որ արևելահռոմէական կայսրը միջամտեց 1124 թ. անբախտ Բելա իշխանի օգտի համար։ Մաճառները, որ սկիզբը յաղթում էին, յետոյ մեծ պարտութիւն կրեցին կայսրից Խրամի մօտ Դանուբի վրայ։ Բռանիչովա կամուրջի գլխի նշանաւոր դիրքը 1126 թ. կայացած խաղաղութեամբ մնաց Հռոմէացոց ձեռքին։

Դեռ առաջ կայսրը կարգին պատժել էր Պեչենեգների աւազակաբարոյ ցեղին, 1112 թ. անցել էին Դանուբը, բայց Հեմուսի կիրճերը լաւ ամրացած էին գտել։ 1123 թ. գարնանը կայսրը այնպէս կոտորեց նոցա, որ այդտեղից սկսած Դանուբի երկրի այդ պատուհասի անունը ընդ միշտ ջնջւում է պատմութիւնից։

Կայսեր վերջին ջանքը նուիրուած էր Ասորիքի վերստին տիրապետութեանը։ Նիկեփորի և Զմշկիկի ձեռնարկութիւնները այդ հերոսի օրինակներն էին։ Քանի որ 1142 թ. յաջողութիւնները ոչ մի կերպ չէին համապատասխանում իր յոյսերին, նա մի մեծ

արշաւանք պատրաստեց։ Եւ մի դժբախտ պատահմունքի շնորհիւ, փոխանակ վերաւորուեց Կիլիկիան Տաւրոսում խոզի որս անելիս։ Հաւատարիմ Աքսուխոսը շտապեց մայրաքաղաք, որպէս զի Մանուէլ գահաժառանգի գահակալութիւնը ապահովի։ Եւ երբ «բարի» Յովհաննէսը իւր արիութեան ծաղկեալ հասակում՝ դեռ միայն 55 տարեկան 8 Ապրելի 1143 թ. կնքեց իւր հերոսական մահկանացուն, նրան յաջորդեց իւր որդի Մանուէլը (1143—1180) առանց ընդդիմութեան հանդիպելու։ Ազնիւ, մտաւորապէս խիստ ընդունակ և մարմնով թէ գեղեցիկ և թէ հըսկայական ոյժով Կոմնենի շառաւիղը ունէր իւր բնաւորութեան մէջ, իրաւ է բոլորովին տարբեր քան իւր հայրը, մի զուտ արևմըտեան գիծ։ Մանուէլը ասպետի իդէալ էր համաձայն Ֆրանկեան հայացքի։ Զուտ ասպետական էր նաև այն երևակայական գիծը, որ հակառակ իւր հօր և պապի սառը դատող և իրական քաղաքականութեան, մտածում էր բարձրաթռիչ ծրագիր, ձգտում էր անհասանելի նպատակների, և չնայած բոլոր արտաքին փայլին, քիչ չնպաստեց յետագայ զարհուրելի հատուածներին։ Պապից ժառանգել էր աստուածաբանական երակը։ Նա շարունակ բանակցութեան մէջ էր Հռոմի և

Հայաստանի հետ եկեղեցական միութեան համար. այդ բոլորի միակ հետևանքը եղաւ բաւական հարուստ վիճաբանական գրականութիւն՝ բաժան դաւանութիւնների զանազան լեզուներով։

Մանուէլի համար բնորոշ է նրա տածած սէրը դէպի լատինները, որ կապ ունէր արևմտասէր հոգեկան ուղղութեան հետ. Նրա երկու կանայքն էլ արևմուտքի իշխանուհիներ էին, նաև իւր որդիների համար որոնում էր խնամութիւն հաստատել արևմուտքի հետ։ Նա իւր պահապան զինուորները շարունակ վարձել էր տալիս գերմանական ռոմանական և սլաւոնական ազգերի քաջ և պատերազմասէր ժողովուրդների միջից։ Շատ անգամ վարչական պաշտօններում էլ նշանակում էին հաւատարիմ արևմուտցիներ, որոնց մէջ կաշառակերութիւնը, յափշտակութիւնը այնպէս սովորական չէր ինչպէս Հռովմայեցոց մէջ։ Այն ժամանակուայ պետական էլ և մտի արտասովոր ծաղկումով Հռովմայեցոց կայսրը դուցէ պարտական էր այդ անարատ օտարականներին այն չափով, ինչպէս զինական տէրութեան պետերը պարտական են Շանխայի Անգլիացի մաքսապետներին։ Վենետիկի և Պիզայի մեծ արտօնութիւններ վայելող վաճառականների վրայ 1155 թ.

դաշնագրութեամբ աւելացան նոր և շուտով յաջող մրցողներ՝ Ջենովացիքը։ Այդ բոլորը հասկանալի է կացուցանում թէ ինչու Յոյների մէջ սաստիկ զարգացաւ ատելութիւնը դէպի լատինները։

Քանի որ Մանուէլի քաղաքականութիւնը ընթանում էր հօրը արդէն լաւ փորձուած ճանապարհով, բախտը նրան միշտ խնդում էր։ Անտիոքի հպարտ և տաքարիւն Ռայմոնդ իշխանի ոտնձգութիւններին նա այնպիսի վերջնական սահման դրեց, որ արևմտքի իշխանի համար խիստ նուաստեցուցիչ էր։ Կալո Յովհաննէսի դամբարանի առաջ նա ստիպուեց խոստովանել իրան իբրև Հռովմի կայսեր ամենահպատակ վասալ։ Հռոմի Սելջուկներին քշեց մինչև Իկոնիա։ Նաև երկրորդ խաչակիր արշաւանքի վտանգաւորութեան ժամանակ (1147—1149) նա արտայայտեց բարձր քաղաքագիտական հասկացողութիւն։ Հասկանալի է, որ հռովմէական կայսրը խիստ կասկածանքով էր նայում․ ժողովրդական այդ լաւայնման հոսանքի մերձենալուն, որ շարժուել էր արևմտեան հասարակական կարծիքի սարսափելի գռգռմամբ Եդեսիայի անկման պատճառով։ Նոցա արշաւանքը Հռովմի արևմտեան թեմերի միջով, որոնք Պեչենեգներից, Կումաններից և նման

ցեղերից կանոնաւոր յաջորդականութեամբ ծրնուել էին, ընդհանուր դժբախտութիւն էր, և բոլորովին անարդար էր Փրանսիացիների գանգատը, որոնք հետևեցին միայն 1147 թ․ աշնանը, Յունաց կառավարութեան և յունական ժողովրդի խնայողութեան և խարերայութեան մասին․ նոյն տարուայ ամառը այնտեղով անցնող Գերմանացիները չափազանց նեղել էին երկիրը։ Կոնրադ Գ թագաւորի հետ դեռ կարելի եղաւ մի կերպ վարուել։ Արդէն երկու պետերը միմեանց հետ խնամիացած էին, որը սակայն արգելք չեղաւ, որ երբ Կոնրադը անցաւ մայրաքաղաքով, որպէս զի ստուեր չձգուի իրենց աստիճանին և վեհափառութեանը, խոյս տուին փոխադարձ այցելութիւն անելու։ Բնական է որ թեթև ընդհարումներ չպակասեցին, գերմանական կոպիտ զօրքի և առանձին նրբութիւն չունեցող բնիկների մէջ։ Իսկ ընդհանրապէս Ասիա անցան առանց ակն յայտնի դժուարութիւնների։ Աւելի վատ եղաւ երկրի դրութիւնը Փրանսիացիների հետ։ Նոքա արդէն չափազանց դժգոհ էին Յոյների խնամքից՝ Թրակիայից անցնելու ժամանակ, իսկ մայրաքաղաքի պարիսպների առաջ մօտ էր բացարձակ դժգոհութիւնը։ Արդէն Փրանսիական գլխաւոր խորհրդարանում մտածում

էին Կոստանդնուպոլիսը յարձակումով առնել. բայց յունական քաղաքականութիւնը և ճշմարիտ բարեպաշտ Լուդովիկոս Է Թագաւորը, որը Աստուծոյ համար պատերազմելու իսկական նպատակը երբեք աչքից չէր գցում, արգելք եղաւ այդ անարժան միտումներին։ Մեր նպատակից հեռու է կանգ առնել խաչակիր զօրքի և նրա Դամասկոսի դէմ անյաջող արշաւանքի վրայ, որոնք առանձնացած արշաւելով, առանձնացած էլ ենթարկուեցին Իկոնիայի Սելջուկների հարուածներին և տխուր վախճան ունեցան։ Մանուէլ կայսեր օգուտն այն եղաւ, որ 1149 թ. Թեսալոնիկէյում Գերմանացոց թագաւորի հետ ամուր դաշն կապեց Նորմաննների դէմ։

Ասորիքի խեղճ Փրանկ իշխանները, արեւմուտքից օգնութիւն չգտնելով, սկսեցին Մանուէլի հետ, հէնց որ սա իր հաշիւները Նորմաննների հետ վերջացրեց, յարաբերութեան մէջ մտնել։ Մանաւանդ սրանց էր Երուսաղէմի Բալդուին Գ-ի բարեկամական կամքը։ Բայց կայսրը ստիպուած էր Անտիոքի դէմ, որ միշտ վատ կառավարուող պետութիւն էր, և որտեղ 1153 թ. իշխում էր կոպիտ և զեղխ Ռայմոնդ Շատի Լիոնի իշխանը, 1159 թ, արշաւանքով ցոյց տալ իր անընկճելի խստութիւնը։ Ռայմոնդը

և նրա հայազգի դաշնակիցները նորից ստիպուած էին յունական գերիշխանութիւնը ճանաչել։ Էյրենէ կայսրուհու մահից յետոյ (Bertha von Sulzbach) Մանուէլը 1161 թ. ամուսնացաւ Անտիոքի Մարիա իշխանուհու վրայ, որ հռչակուած էր իւր գեղեցկութեամբ։ Նուր-էդ-դինին՝ Առաջաւոր-Ասիայի ամենահզօր վեհապետին միջնորդելով Պաղեստինի քրիստոնեաների համար, բաւական նպաստաւոր խաղաղութիւն հաստատեց։ Նաև Բալդուին Գ-ի յաջորդի՝ Երուսաղէմի Ամալրիխ թագաւորի հետ Մանուէլը ամենալաւ յարաբերութիւն ունէր։ 1169 թ. 200 նաւերից բաղկացած յունական նաւատորմիղը օգնում էր նրա յարձակմանը Դամիետի դէմ, որ, անյաջող վախճան ունեցաւ։

Հիւսիսի պայմանները այնքան վտանգաւոր չէին, երբ բարբարոս հրոսակները մասամբ ոչնչացել և մասամբ ընտանիացել էին։ Յարաբերութիւնները վատացաւ Մաճառների հետ. որովհետև նոքա օգնում էին Սերբիայի և Բոսնիայի պետական նպատակներին, երբ սոքա ձգտում էին ազատուել, թէև այդ կախումը աւելի անուանական էր քան իրական։ Յոյները տիրեցին նշանաւոր Զիւգմինը և 1115-1154 պատերազմ մղեցին ընդհանրապէս պատուաւոր կերպով։ 1162 թ. Մանուէլը միջամտեց

Արպադիտեան իշխանների անընդհատ դահակալական վէճերին: որոնք խնամէական կապերով միացած էին իւր հետ: 1165 թ. առան Զիւգմինը և Սիրմիոնը, նմանապէս կարճ ժամանակով գրաւեցին մաճառական Դալմատիան, որ Հերակլի ժամանակներից կորել էր: Անդրոնիկոս Կոնդրոստեփանոսի 18-ն Յուլիսի 1167 թ. փառաւոր յաղթութիւնը Հունգարներին ստիպեց ընդունել 1168 թ. խաղաղութիւնը, որ Արևելահռոմի համար շատ փառաւոր էր: Շատ չանցած Բելա Գ-ը (1173-1196), որի գահակալական իրաւունքը պաշտպանում էր Բիւզանդիոնը, կառավարութեան գլուխն անցաւ և նրա ժամանակ Հունգարիան թէ քաղաքականապէս և թէ քաղաքակրթապէս մնաց Բիւզանդիոնից կախուած մի տէրութիւն:

1151 թ. ազատ Սերբերն էլ տուժեցին, քանի որ նոքա միացել էին Հռովմայեցոց ժառանգական թշնամի՝ Նորմանների հետ: Կայսրը մի յաջող արշաւանքով Պրիմիսլավ թագաւորին դարձրեց արևելահռովմէական վասալ: Խորամանկ և ճկուն Մեծ Ժուպան Ստեփան Նեմանջայի հետ, որ (1159 թ. սկսած) մեծ Սերբիայի իշխանական տան հիմնադիրն էր, գոնէ լուրջ տարաձայնութիւններ չծագեցին: Չնայած այդ բոլոր արտաքին փայլին, այդ

յաջողութիւնները յարատևութեան գրաւական չունէին, ինչպէս ցոյց տուեց սլաւական մեծ ապստամբութիւնը՝ հազիւ մի սերունդ յետոյ:

Գլխաւոր վտանգը, ինչպէս կայսեր պապի ժամանակ, տէրութեանը սպառնում էր Նորմանների կողմից, և չէ կարելի ժխտել որ այս անգամ մեծ մեղքը բարդւում էր իր կայսեր՝ Մանուէլի վրայ: Ռոգեր թագաւորը կամեցել էր իւր որդու համար ամուսնական կապեր հաստատել հռովմէական կայսերական տան հետ: Սակայն կայսրը մի տեսակ ցնորամիտ և այն ժամանակները միանգամայն աննպատակայարմար բիւզանդական հպարտութեամբ ոչնչացրեց իւր դեսպանի դաշինքը, որ հաստատել էր Պալերմոյում, հրամայեց դժբախտ քաղաքագէտին սպանել, իբր թէ նա կաշառուել է Ռոգերից, և այդպիսով շարժեց նրա չափազանց կատաղութիւնը, որով տէրութեանը անբուժելի վէրք հասցրեց: Ռոգերը շուտով խաղաղութիւն հաստատեց Աֆրիկայի մուսլիմների հետ, և իւր Խրիստոդուլոս ծովապետը 1147 թ. Բռինդիզիում նաւատորմիղ հաւաքեց, որի մասին յայտնի չէր. արդեօք պէտք է խաչակիրներին Պաղեստինա տանեն թէ յարձակուեն բիւզանդական տէրութեան վրայ: Շուտով նաւեցին

դէպի Կորիւֆօ, ուր Հայկերի ծանրութեանց սովորական դժգոհութիւնը ապստամբութիւն էր ծագեցրել, և ուր Նորմաններին ընդունեցին գրկաբաց: Սակայն հարուստ վաճառականական Մոնեմբեզիա քաղաքի դէմ ձեռնարկած փորձը անյաջող վախճան ունեցաւ: Եւբոյայի և Ատտիկայի աւերումից յետոյ Սիկիլեան նաւատորմիղը նորից անցաւ արևմուտք, ուր Ակառնանեան-Էտոլիան ծովափերը կողոպտելուց յետոյ Կրիսայում ափ իջաւ, և ուղղակի արշաւեցին Թեբէի վրայ: Այն ժամանակուայ Թեբէն իւր ապրեշումեայ գործուածներով և ծիրանեայ զգեստներով կայսրութեան ամենահարուստ արդիւնաբերական քաղաքն էր: Նորմանները կատարելապէս աւերեցին: Նոքա վերցնում էին ոչ միայն ոսկի, արծաթ և եկեղեցական թանկագին իրեր, այլ իրենց հետ տարան նաև խանութների լիքը ամբարած հարուստ մթերքները: Ահագին քանակութեամբ ապրեշումի կծիկներ և ներկած կաշիներ տարան նաւերի վրայ: Ի վերջոյ ստիպուած էին դըժբախտ բնակիչները խոստովանել, որ իրենց ունեցածից ոչինչ չեն ծածկել: Չնայած դրան՝ բազմաթիւ առաջնակարգ մարդկանց ստիպեցին փրկանք վճարել. ապրեշումեայ գործաւորներից ամենահմուտներին ընտրեցին և ուղարկեցին Սիկիլիա:

Նորմանները Բոյոտիայից արշաւեցին Կորնթի դէմ: Նիկեփորոս Կալուփէսը հենց առաջի պահանջին յանձնեց անընկճելի Ակրոկորինթը, այնպէս որ նոյն իսկ Սիկիլացի ծովապետը բացականչեց. նա կռուում է երկընքի հովանաւորութեան տակ, որը բերդակալին վախկոտ է դարձրել ինչպէս ջահիլ աղջիկ: Այդ հարուստ արդիւնաբերական քաղաքն էլ ենթարկուեց հիմնական կողոպուտի մինչև անգամ եկեղեցու մասունքներն էլ էին վերցնում, իսկ գերիների մէջ կային բազմաթիւ հմուտ վարպետներ: Նոքա չէին մտածել յարատև գրաւել քաղաքը, այլ որոշել էին միայն կանոնաւոր կողոպտել: Հելլասի և Պելոպոնէսի ծաղկեալ վաճառականութիւնը և հարուստ արդիւնաբերութիւնը դրանով մահացու հարուած ստացան, որից այլ ևս չվերականգնուեցան: Երբ նոքա Սիկիլիա վերադարձան, Թեբէի և Կորնթի արհեստաւորներին սոցա ընտանիքներով բնակեցրին Պալերմոյում և պահում էին շատ ազատ, այնպէս որ արդիւնաբերութեան այդ ճիւղը անսպասելի զարգացում ունեցաւ: Հռովմէական պետութեան մենաշնորհութիւնը, որ մինչև այդ կառավարութիւնից խնամւում էր առանձին նախանձով և ամենամեծ գաղտնապահութեամբ, ապրեշումեայ փարթամ ըզ-

գեստների և զառ կտորների պատրաստութիւնը, շուտով Նորմանների տէրութեան մէջ մի մրցակից ունեցաւ որ օրէցօր խիստ վտանգաւոր դարձաւ: Դանուբի վրայ ծագած խըռովութիւնները արգելեցին կայսեր Ռոգերից վրէժ առնել: Բայց Վենետիկեցիք երբ արտօնութիւն ստացան առանց մաքսի առևտուր անել Կրետէում և Կիպրոսում, իրենց նաւատորմով օգնեցին կայսեր Կորֆուի պաշարման ժամանակ: Չնայած Նորմանների զօրեղ ընդդիմութեանը՝ 1149 թ. ամրոցը անձնատուր եղաւ:

Մանուէլը պատերազմը տեղափոխեց Իտալիա: Դա միակ ճանապարհն էր ազատուելու նորմանական ծովահէններից, որոնք իրենց աւարառութիւնները հասցնում էին մինչև Կոստանդնուպոլսի դռները: 1151 թ. ժամանակաւորապէս գրաւեց Անկոնան, որով մեծ յուզում առաջ բերեց իւր հին բարեկամների՝ Վենետիկեցոց մէջ: Երբ 1154 թ. Նորմաններից պարտութիւն կրեց, Մանուէլը բանակցութիւններ սկսեց Պապի և կայսեր հետ. բայց երկուսն էլ չպէտք էին և չէին կարող օգնել նրա ծրագիրներին որպէս զի նա հաստատուի Իտալիայում: Արևմուտքը ոչինչ չէր կամենում լսել յունական Իտալիայի մասին: Ապուլիայում հաստատուելու

փորձերն էլ խղճալի վախճան ունեցան, յունական նաւատորմիղը միայն պարտութիւններ էր կրում և Նորմանները սկսեցին անարգել կողոպտել յունական ջրերի մէջ: Բայց Վիլհելմ Ա. որ 1154 թ. ժառանգեց իւր հօր գահը, Ռոգեր չէր, ուստի վերջապէս 1158 թ. Յոյների համար նպաստաւոր խաղաղութիւն հաստատեցին:

Հօր վիճակը որդուն չէր խրատել: 1170 թ. ընդհարում տեղի ունեցաւ սաստիկ ուժեղացած Վենետիկի հետ: Վենետիկեցոց ապրանքների գրաւումը և տէրութեան մէջ ապրող Վենետիկեցիների գերուիլը 1171 թ. յուզում և փոթորիկ առաջացրեց ջրանցքների քաղաքում: 1171 թ. Վիտալէ Միքիէլի Բ դոժի անձնական ղեկավարութեամբ վենետիկեան նաւատորմիղը կործանեց Տրավը և Ռագուզային էլ ընդունել տուեց հպատակութեան գերիշխանութիւնը: Յետոյ նաւատորմիղը մտաւ Էգէյեան ծովը, և Քիոս կըղզուց դոժը բանակցութիւններ սկսեց կայսեր հետ: Բայց մի մահաբեր փարակիչ հիւանդութիւն ստիպեց Վենետիկեցոց շտապով վերադառնալ: Ի գերև ելաւ նոյն փորձը, երբ 1173 թ. գերմանական հրամանատարի. Մայնցի Խրիստիան արքեպիսկոպոսի հետ միացած փորձեցին Յոյներից առնել Անկոնան, որով-

հետև Լանգոբարդցիք սաստիկ նեղն ընկած քաղաքին օգնութեան հասան: Բայց երբ 1175 թ. Յունաց թշնամի Էնրիկօ Դանդոլոյի ձեռնտուութեամբ Վենետիկը դաշն կապեց Սիկիլիայի Վիլհելմ Բ-ի հետ, Մանուէլը նահանջեց: Վենետիկցիք նորից ձեռք բերին իրենց հին առանձնաշնորհութիւնները և պատերազմական ծախքերի համար ստացան մի միլիոն ու կէս դուկատ:

Ամենից շատ Մանուէլը վնասել է տէրութեանը իր ապագայի համար ունեցած ծրագրերով, որոնցով անուղղայ Բիւզանդացին հետամուտ էր Յուստինիանի աշխարհակալական գաղափարները իրագործելու: Իր քաղաքագէտների վրայ պարտք էր դրել յարաբերութիւններ սկսել Իտալիայում՝ Պապի դիւանում, յետոյ հռովմէական կայսեր բոլոր թշնամիների հետ և արևմուտքում մըտքերը պատրաստել: Սակայն իշխանները առանձին սէր չցոյց տուին նրան: Դրա փոխարէն 1169 թ. սերտ յարաբերութիւն հաստատեց Լոմբարդիայի քաղաքների հետ: Վենետիկը յունական փող էր ստանում իբրև նպաստ, 1167 Անկոնան յունական պահապան զօրք մտաւ: Ամենից առաջ կայսրը փորձեց խելօք և գործունեայ Ալեքսանդր Գ-ին, երբ սա Բարբարոսայի հետ խիստ թշնամա-

ցած էր, գրաւել իր կողմը խոստանալով արևելքի և արևմուտքի եկեղեցիները միացնել այն պայմանով, եթէ նա իրան արևմուտքի կայսր կօծէ: Այս անգամ կայսրը իսկապէս այդ կամենում էր լրջօրէն. յունական մի ժողովի վրայ պարտք դրուեց Հոգոյն Սրբոյ բխման մասին այնպիսի մի ձևակերպութիւն ընդունել, որ նման լինէր արևմտեան ուսմանը. բայց այդ խնդրում օրթոդոքս հոգևորականութիւնը գլխաւորապէս պատրիարքը անընկճելի էր: Պապն էլ չհամաձայնուեց կայսեր օծումը. նրա շահը չէր պնդառնալի բաժանուել գերմանական տէրութիւնից. նա մինչև անգամ չէր էլ կարող վստահանալ: Գործնականապէս ոչինչի չհասան. կայսրը մի յուսախաբութիւնից միւսի մէջն էր ընկնում: Ցաւալին այն էր որ նրա այդ լաւատես երազները տէրութեան իրական վնասներ էին հասցնում. որովհետև դրանով խախտուել էին այն քաղաքական յարաբերութիւնները, որ իրերի բնական ընթացքից ցոյց էր տրուած: Մանուէլի տիեզերական քաղաքականութիւնը բաժանում է առաջ նրա նախորդների հին դաշնակիցների՝ արևմուտքի կայսրների մէջ: Մինչդեռ երկուսի ընդհանուր թշնամութիւնը Նորմանների դէմ կարծես պէտք է որ այսպէս ասած բնական

անհրաժեշտութեամբ մեծացնէր արեւելքի և արեւմուտքի կայսրներին, Մանուէլի քաղաքագէտները սովորուած էին ամենամեծ հընազանդութեամբ անօգուտ զիջումներ անել Գերմանիայի թշնամիներին։ Այդ ռոմանտիկական փայփայած գաղափարները զրկեցին տէրութիւնը նրա հին փորձուած կապերից և չկարողացան հատուցանել ոչ մի վստահելի դաշինք։ Ինչքան որ շատանում էր տէրութեան թուլութիւնը, այնքան աւելի նա կախում ունէր զօրեղ հարեւանների բարեացակամութիւնից։ Դրա փոխարէն կայսեր քաղաքականութիւնը օրէցօր աւելի ստեղծեց առանձնացած դիրք։ Երբ 1177 թ. Վենետիկի խաղաղութեամբ գերմանական կայսրը հաշտուեց Հռոմի և Լոմբարդիայի քաղաքների հետ, Մանուէլը ծանր կերպով շօշափեց Գերմանիայի զգացմանց փոփոխութիւնը։ Բարբարոսան քաղաքական բարեկամական կապեր հաստատեց նրա իսլամական ժառանգական թշնամիների հետ՝ Հռոմի Ղլիճ-Ասլանի, և Սալահ-էդ-դին մեծ Քուրդի հետ։ Հռոմի հետ հէնց Մանուէլի թագաւորութեան վերջին տարիներին էին յարաբերութիւնները սաստիկ լարուած։ Ղլիճ-Ասլան Բ-ը (1156-1193) սկզբում յարգանք էր մատուցել կայսեր և օգնութեան զօրք ուղարկել, բայց աստիճանաբար դաշնալուծութեան և երկլեզուութեան պատճառով, նա Հռոմի համար դարձել էր ամենավտանգաւոր թշնամին։ 1176 թ. կայսրը մտաւ նրա տէրութիւնը։ Սակայն նրա գլխաւոր զօրքը ծանր արիւնալից պարտութիւն կրեց հարաւային Փռիւգիայում, ոչ շատ հեռու առասպելներից հռչակաւոր Կելլէնէից, Միւրիոկեփալոն դղեակի մօտ. կայսրը հազիւ կարողացաւ հանել առաջապահ գնդին, որը անվնաս էր մնացել, ինչպէս նաև վերջապահ գունդը, որը Անդրոնիկոս Կոնդոստեփանոսի հմուտ ղեկավարութեամբ յաջողութեամբ իր համար ճանապարհ էր բաց արել։ Չնայած դրան՝ Ղլիճ-Ասլանը առաջարկեց բաւական արդար խաղաղութիւն, որը կայսրը ընդունեց, բայց չկատարեց։ Ուստի 1177 թ. Սելջուկները վերսկսեցին պատերազմը։ Սակայն նոյն հիւսիսային զօրաբաժինը, որը Բիւթինիայում պաշարել էր Կլաւդիուպոլիսը, յաղթուեց Մանուէլից, մինչդեռ հարաւային զօրքը, որը Մէանդրոսի հովտով արշաւել էր դէպի Էգէյեան ծովը, կատարեալ պարտութիւն կրեց Յովհաննէս Վատացէսից։ Հետևանքն այն եղաւ որ կայացած խաղաղութիւնը Յոյների համար բաւական նպաստաւոր էր։ Դա անդադրում կայսեր վերջին պատերազմական գործն էր,

որը իւր հօր նման վաղաժամ մեռաւ՝ 24-ն Սեպտեմբերի 1180 թ. դեռ 58 տարեկան հասակում:

Մանուէլի անչափահաս Ալէքսիոս Բ որդու փոխարէն կառավարութիւնը վարում էին կայսրամայր Մարիան և Ալէքսիոս Պրոտոսեբաստոսը, կայսեր եղբօրորդին: Այդ կառավարութիւնն էլ ընթացաւ սովորական լատինասէր ուղղութեամբ, թէև ժողովրդի և հոգևորականութեան մէջ վաղուց էր եռում լատինական կատաղի ատելութեան լուռ բարկութիւնը, և մինչև այդ միայն Մանուէլի զօրեղ ձեռքն էր կարողացել հանդարտ պահպանել այդ ազգային հելլենական ազգասիրական բորբոքումները:

Այն ժամանակ ազգային ոգևորուածների գլուխն անցաւ Անդրոնիկոս Կոմնէնը, որի նման հանճարեղ ոչ ոք չկար: Եթէ այդ խորը հանճարեղ մարդը ունենար բարոյական կրթութիւն և հաստատուած սկզբունքներ, նա կարող էր հռովմէական ազգի վերածնողը դառնալ՝ քաղաքական ինչպէս նաև կրթական ասպարիզում: Անդրոնիկոսը որ մի բնատուր իշխանական բնաւորութիւն էր, հաւասար մեծ՝ թէ իբրև զօրապետ և թէ իբրև քաղաքագէտ, աստուածաշնորհ ճառախօս, իւր մէջ ունէր համարեա բոլոր այն արժանիքները, որ այն ժամանակուայ ուղղութիւն տուող շրջանների՝ արևելքի և արևմուտքի տուրնիրներով և զուարճութիւններով զբաղուած ազնուական դասակարգի աչքում ամենաբարձր և ամենամեծ զարմանք ազդողն էին: Իւր հօրեղբօրորդի Մանուէլի նման արտակարգ գեղեցկութեան և հերկուլէսեան ոյժով մի մարդ լինելով. նա ասպետ էր առանց երկիւղի և արատի, սիրահարի անձնուիրութեամբ նուիրուած որսորդութեան, քաջահմուտ մարմնամարզական բոլոր վարժութիւններում, և դեռ երիտասարդական հասակից վարժուել էր մարմնական ամեն մի նեղութիւն կրելու: Այդպիսի անձը բնականաբար զինուորների և ազնուականների աստուածն էր: Բայց փտած արմատից չի կարող առողջ ծառ բուսնել: Նրա հայրը Կալոյովհաննէսի այն ազգադաւաճան եղբայրն էր, որը իւր ազգը մատնելով, գլխաւորապէս ապրում էր Հռոմի արքունիքում, և եթէ մահմեդական չէր, բայց անտարբեր էր դէպի եկեղեցին, և ուստի, ինչպէս բնական էր, զուրկ էր բարոյական սկզբունքներից: Այն ժամանակուայ քարացած օրթոդոքսութիւնը ոչ արևելքում և ոչ էլ արևմուտքում չունէր այլ ևս այն ոյժը, որ կարողանար քրիստոնէական հաւատի հետևողներին բարոյապէս էլ կրթել:

Արեւելքում լուրջ և ճշմարիտ բարեպաշտ աշխարհական մարդիկը դիմում էին Բոգոմիլեան աղանդին, արեւմուտքում Պատարեաններին և Ալբիգենզների ուսմանը: Ազնուականութեան և հասարակութեան բարձր դասակարգերի մէջ հաւատի կողմից տիրում էր կատարեալ անտարբերութիւն, որ իւրաքանչիւր հաւատոյ դրական ուսմունք, թէկուզ Թորան լինէր այդ, թէկուզ Աւետարանը կամ Ղուրան, համարում էին միմեանց հաւասար, կամ մինչև անգամ մարդկային խարեբայութիւն. մի աշխարհահայեցողութիւն՝ որի ընական անհրաժեշտ հետևանքն էր կրթութեամբ բարձր կանգնածների համար բոլոր բարոյական սահմանների ոտի տակ տալը և անբարոյական զեխ ապրելը: Օրինակներ կարող են ծառայել տաճարականները Լատինացոց մէջ և Կոմնենեան իշխանները Յոյների մէջ: Նոր դարում դրութիւնը բարւոքուեց: Կաթոլիկների մէջ հոգեկան վերածնութիւն առաջ բերեց իսկապէս մեծ և իսկապէս սուրբ Փրանցիսկոսը իւր աշխարհատեաց քարոզով Քրիստոսի աղքատութեան մասին, և Յունաց ազգն էլ անկասկած ԺԳ-րդ դարում անհերքելի է որ ունեցել է իւր վերակենդանութեան շրջանը: Պետութեան կործանման ազգային սոսկալի դժբախտութիւնը յունա-

կան ազնիւ ազգի համար ունեցաւ այնպիսի մաքրեցուցիչ հետևանք, ինչպէս Ռուս ժողովրդի համար ԺԷ դարու սկզբում՝ լեհական գերիշխանութիւնը: Սակայն մենք ժամանակով դեռ բաւական հեռու ենք այդ հոգեկան յեղաշրջումից: Մանուէլի մահուան ժամանակ դեռ ևս Յունաց բարձր հասարակութիւնը կատարելապէս շաղախուած էր իւր մեղքերի մէջ, և նրա կատարելատիպն է Անդրոնիկոս Կոմնենը: Նրա հօրեղբօրորդի Մանուէլը ըստ արժանոյն շատ բարձր էր գնահատում նրա փայլուն արժանիքները, և զարմանալի ներողամտութեամբ, ամենավատ փորձութիւններից յետոյ էլ, իւր շնորհքը չէր պակասեցնում նրանից. և նորից գործ էր տալիս տէրութեան ծառայութեան մէջ: Բայց այդ կրակոտ անձնաւորութեան արտակարգ փառասիրութիւնը ոչ մի բան ինկատի չէր առնում և իւր միջոցների ընտրութեան մէջ մինչև անազնուութեան սահմանը՝ անընտրող էր: Իբրև Սերբիայի սահմանի Կուսակալ դաւաճանական յարաբերութեան մէջ մտաւ Մաճառների հետ. իբրև Կիլիկիայի զօրապետ անձնական վեհերոտութեամբ այնպէս կոպտաբար ոտի տակ տուեց իւր պարտաւորութիւնը. որ ստիպուած էր փախչել Ասորիք: Դամասկոսի և Բաղդատի արքունիքնե-

րին մասնում էր Յունաց պետական գաղտնիքները. Նա Իկոնիայի սուլթանից իրան գործ էր ածել տալիս ինչպէս Դաւիթը Փըղըշատացոյ իշխանից: Նա իւր աւազակային գլեակից յարձակումներ էր գործում Յունաց սահմանային երկրների վրայ, և քրիստոնեայ գերիներին իբրև ստրուկներ տալիս էր իւր հովանաւորողին: Եւ չնայած դրան, ազնիւ Մանուէլը դարձեալ ներում էր: Երբ Անդրոնիկոսը, որը անկասկած երդման մասին մտածում էր ինչպէս երբեմն Լիւզանդրը, հանդիսաւոր կերպով խոստացել էր, միշտ հաւատարիմ լինել նրա և նրա որդի Ալեքսիոսի շահերին, նրան բախշուեց Օյնէօն հարուստ քաղաքը Պափլագոնիայում, իւր հարուստ եկամուտներով: Բայց Անդրոնիկոսին բարոյապէս կործանել էր իսկապէս նրա անզուսպ զգայական կրքոտութիւնը, որին նա զոհում էր ամէն մի նկատում. և որը նրա լաւ յատկութիւնները թունաւորում էր:

Դրա հետ միասին ունէր անդիմադրելի քաղցրաբարոյութիւն և բոլորովին դիւական հմայութիւն, որին ապահովապէս զոհ էր դնում նա, որին նա թողում էր իւր ցանցի մէջ: Դրանով կարելի է համեմատել ԺԶ դարու երկու հանճարեղ յանցապարտների հետ, Աղեքսանդր Զ պապի և նրա որդի Յե-

զար Բոլջիայի հետ: Մանաւանդ կանայք անձնատուր էին նրան մահու չափ: Իւր ընտանիքի գեղեցիկ իշխանուհիները, յունական ազնուականութեան կանայքը ինչպէս նաև Ասորու Պաղեստինեան ֆրանսիական իշխանական տների աղջիկները նուիրում էին նրան փոփոխակի իրենց շնորհքը: Ճշմարիտ հաւատարմութիւն և ոգևորուած սէր էր տածում միայն դէպի մէկը՝ Թէոդորան, Երուսաղէմի այրի թագուհին, որ ծագումով Կոմնեն էր, իւր մօտ ազգականը: Երկուսն էլ պահպանել են իսկապէս զգայուն հաւատարմութիւն, միմեանց հետ կրել են աքսորի հացը և դիմադրել հոգևորականութեան անէծքներին (մօտիկ ազգականութեան պատճառաւ): Բայց երկուսն էլ այն ժամանակ այն հասակումն էին, ինչպէս երբեմն Անտոնիոս և Կլէոպատրան, երբ այդպիսի սիրահարական արկածները միայն ծիծաղ են շարժում: Ահա այդպէս էր այդ զարմանալի մարդը, որին չենք կարող մեր սովորական չափերով չափել: Միայն մի բան մնում է: Նրա բարոյական անկայունութիւնը, որ կարող էր տէրութեան օրհնութիւնը լինել, իւր համար անէծք է դառել:

1182 թ. Մայիսի 2-ին ապստամբութիւն ծագեց Մարիայի՝ ֆրանսիական խնա-

մակալուհու դէմ։ Ժողովրդի և ազնուականութեան ազգասէր մասը, ինչպէս նաև օրթոդոքս հոգևորականութիւնը Անդրոնիկոսին, որ արդէն 67 տարեկան էր, հռչակեցին տէրութեան ազատիչ։ Նա երևաց Քաղկեդոնի առաջ որպէս մի երիտասարդ կայսեր ազատիչ նորա վատ խրատատուներից։ Երբ Լատինները իրենք իրենց կառավարութեան տրամադրութեան տակ դրին, այն ժամանակ Անդրոնիկոս Կոնտոստեփանոս բազմայաղթ հերոսը և նաւատորմիղը անցան թշնամու կողմը։ Տեղի ունեցաւ ազգային ատելութեան սարսափելի բռնկում։ Յարձակուեցին Լատինների բնակարանների վրայ։ Յոյներին առանձնայատուկ վայրագութեամբ ամենասոսկալի անգթութիւններ գործեցին մարդկանց և կանանց, հոգևորականների և աշխարհականների, նոյն իսկ երեխաների և հիւանդների դէմ։ Աւանդական ընդհանուր պատմութիւնը, աւելի քան արդար կերպով ազդուելով գործի ընթացքից, ըստ այնմ բոլորովին զուգահեռական գործողութիւնների մասին՝ միանգամայն հակառակ արժանիքի դատավճիռ է կարդում։ Սիկիլիան երեկոն տօնում են իբրև ազատութեան ազնիւ գործ։ Իսկ նման գործողութիւնների համար, որ կատարել են Փոքր Ասիացիք Միհրդատ Մեծի

ժամանակ, Սեպկյոսը Հնդկաստանում և Յոյները 1186 թ. տալիս են միայն ամենախիստ դատաքնիքներ։ Ինչքան էլ արդարացի է այդ վճիռը, այնու ամենայնիւ պէտք է որոշ չափով արդարութիւն տալ մի ժողովրդի, որ սերնդէ սերունդ սնուել էր ատելութեամբ՝ ծծուելով անխիղճ վաճառականներից դրամատէրներից։ Այդ ազգային կատաղի ատելութիւնը, որին Յոյները այդպիսի զզուելի կերպարանք տուին, պատահարար չէր թուել նոցա մէջն ընկել, այլ ծագել էր Լատինների բռնած անխիղճ դիրքից։ Վերջինները կրեցին ինչի որ արժանի էին իրենց գործով։

Անդրոնիկոս «ազատարարը» դարձել էր ամենակարող խնամակալ։ 1183 թ. Հոկտեմբերին կայսրակից օծուեց։ 1184 թ. Սեպտեմբերին դժբախտ Ալէքսիոսին խեղդեցին։ Անդրոնիկոսի ամբողջ կառավարութիւնը կամայականութիւնների, կուրացումների, սպանութիւնների և յափշտակութիւնների մի զարհուրելի շղթայ է։ Բիւզանդականութեան զզուելի կողմը կարծես թէ այդ ծերի մէջ, որ մի և նոյն ժամանակը բարեպաշտ էր ձևանում, առաջին հայաչքից կատարելապէս մարմնական էր, բայց իրաւ է միայն առաջին հայեացքից։ Այդ մարդու ուղիղ դատավճիռը առաջին անգամ տուել է Փոլ-

մերայէր պատմարանը: Այն ժամանակուայ հռովմէական պետութիւնը մինչև ներքին ուղեղն ու ծուծը այն աստիճան փտած ու նեխած էր, որ միայն հերոսական միջոցների գործածութիւնով հնարաւոր էր նրան փրկել: Լափող օրէցօր սաստիկ տարածուած արատը աւատականութիւնն էր, որ նկատել էր դեռ Մակեդոնացին: Ազնուական մեծ հողատիրութիւնը գտել էր ամենալաւ ճանապարհը, ոչնչացնելու գիւղական ազատ դասակարգը, և դրանով այդ հիմնաքարերը, որի վրայ պետութիւնն էր հաստատուած: Այդ բանում Անդրոնիկոսին կարելի է համեմատել Տիբերիոս կայսեր հետ. նա իւր կատաղութիւնը և արիւնըռշտութիւնը թափում էր համարեա բացարձակապէս միայն կայսերական տանը, բարձր զինուորական և պաշտօնական ազնուականներին վրայ: Երբ այդ փտած դասակարգերի մէջից մարդկանց պատժում էին, նոքա միանգամայն արժանի էին: Եթէ նրան վիճակուած լինէր աւելի երկարատև գործողութիւն, նա կվերականգնէր Ը. դարու կայսրների հին պարզ միապետութիւնը և կոչնչացնէր Արևելահռովմի աւատականութիւնը, ինչպէս Ցեզար Բորջիան՝ եկեղեցական պետութեան բարոնների իշխանութիւնը: Ուրիշ պայմանների մէջ, և եթէ աւելի լուրջ

վերաբերուէր դէպի իւր միապետական պարտաւորութիւնները, Անդրոնիկոսը ունէր երկրորդ Բազիլեյոս Բուլգարոկտոնոս դառնալու յատկութիւնը: Անդրոնիկոսի պատմութիւնը գրել են նրա մահացու արիստոկրատ թշնամիները, որոնք այնու ամենայնիւ չէին կարող ուրանալ, որ նրա ներքին կառավարութիւնը օրինակելի էր: Ժողովրդի հարկերի ծանրութիւնը թեթևացրին, պաշտօնների վաճառումը վերջացրին: Արքունիքի փարթամ և մեծածախս հանդէսները դադարեցրին: Նա դատաւորներ էր ընտրում՝ բարեխիղճ և անկաշառ մարդիկ: Նա բարձրացրեց հարկահան և մաքսատան ծառայողների ռոճիկները, որպէս զի դրանով աւելի անմատչելի լինէին կաշառակերութեան: Դրա հետ չափազանց մարդասէր էր: Ամենաստորին անձն էլ նրա մօտ ազատ մուտք ունէր: Թւում էր կարծես թէ կայսրը կամենում էր իւր երիտասարդութեան և իւր դահակալութեան սոսկալի յանձանքները օրինակելի կառավարութեամբ մոռացութեան տալ. նա արդէն ամենալաւ ճանապարհի վրայ էր նահանգներում էլ ժողովրդական դառնալու, երբ ծագեց այն ապստամբութիւնը որ զրգռել էր տախական ազնուականութիւնը, և որին ուղղութիւն էր տուել Անգելների՝ մեծ ազդեցութիւն ունե-

ցող տունը: Ավատական ազնուականութիւնը կռւում էր իր գոյութեան համար. Նոր կառավարութիւնը նրա կործանումն էր: Լոպադիոնը, Նիկիան, Պրուսան առնուեցին: Սակայն առաջինը գրաւեց Ալեքսիոս Բռանա-սը 1185 թ. ձմեռը, միւս քաղաքները առաւ գարնանը կայսրը, որ անձամբ դուրս էր եկել պատերազմի դաշտ: Ոտքի կանգնած խռովարարները ըստ արժանոյն խիստ պատիժ կրեցին. Անդրոնիկոսը ներեց միայն Իսահակ Անգելոսին՝ կարծես իր կորստեան համար: Իսահակ Կոմնենը՝ կայսերական տան տակ երկրորդական շառաւիղներից մէկը ապստամբեցրեց Կիպրոսը և ինքն իրան հռչակեց անկախ ինքնիշխան: Բայց այդպիսի դահակալութեան ձգտումները Բիւզանդիոնում սովորական էին: Դրանով նա չէր գլորուել, Վտանգը եկաւ արևմուտքից:

Արդէն Կոստանդնուպոլսի 1182 թ. արեան բաղնիքից յետոյ իրենց նաւերի վրայ ազատուած Իտալացիները սկսել էին ծովահենական պատերազմ, ծովափնեայ երկիրները մինչև Թեսալոնիկէ կողոպտել էին և եկեղեցիներն ու վանքերը այրել: Բայց Վենետիկի և Պիզայի վաճառականները մնում էին անգործ: Աւելի եռանդով զինուեց Սիկիլիայի Վիլհելմ Բ-ը (1166—1189): 1185 թ. Յու-

նիսին 200 նաւերից բաղկացած արմադան Մարգարիտոնէ ծովապետի և Լեկչէի Տանկրեդ դուքսի ղեկավարութեամբ, որը յետոյ Նորմանների վերջին թագաւորը եղաւ, նաւեց դէպի Դիռախիոն: Յունաց Յովհաննէս Բռանաս զորապետը չվստահացաւ դէմ դնել Նորմանների զօրեղ և պատերազմում վարժ զօրքին: Դիռախիոնը յարձակումով առան: Յետոյ յարձակուող զօրքը բաժանուեց: Ցամաքային զօրքը անարգել առաջ խաղաց մինչև Թեսալոնիկէ: Օգոստոսի 15-ն նաւատորմիղն երևաց տէրութեան երկրորդ գլխաւոր քաղաքի նաւահանգստի առաջ: Բնակիչների բազմաթիւ օտարազգիները անվստահելի էին: Օգոստոսի 18-ն գրաֆ Ալդոյինոն յարձակումով առաւ ստորին քաղաքը, և Լատինները յիշելով 1182 թ. եղեռնը, սարսափելի վրէժ առան Յոյներից: Արեան այդ հեղեղները, որ հոսեց այն ժամանակուայ ազգային ատելութիւնից, երկու ազգերի մէջ պառակտումը հետևեալ ժամանակների համար ևս անբուժելի են դարձրել:

Կոստանդնուպոլսում կատարուեց մտքերի զօրեղ փոփոխութիւն այդ լուրերի ծանր ճնշիչ ապաւորութեան տակ: Ազնուականները և արտօնեալները որոնց կողոպուտների առաջը կայսրը փակել էր, վաղուց էին

մտածում վրէժխնդրութեան մասին: Բայց նաև ժողովուրդը, որի սիրելին էր, քանի որ նա յագուրդ էր տուել նորա ռամկական սանձարձակ կրքերին, դժգոհ էր, որովհետև կայսրը սահմանափակել էր հասարակական ծախսերը, և սովորութեան համաձայն՝ ինքը իւր ներկայութեամբ չէր պատւում: Անդրոնիկոսը իւր դէպի մարդիկ ունեցած ատելութեամբ արհամարհել էր սպառնալից վտանգը: Օդը փոթորիկներով երկուացած էր և ամենաթեթև առիթից փրթկեց ահեղ փոթորիկը: Կայսրը խնայել էր Անգելների տան մեծին, երկչոտ և բնաւորութիւնից զուրկ Իսահակին, բոլորովին անվտանգ համարելով: Յետոյ նրա ոստիկանութեան մինիստրը՝ Հագիոքրիստոֆորոսը իւր սեպհական իրաւունքով կամեցաւ նրան կալանաւորել տալ: Սակայն Իսահակը մահուան օրհասը տեսնելով դիմեց Սոփիա եկեղեցու ապաստանարանին, Ժողովրդի բոլոր դասակարգերը հաւաքուեցին ի միասին տեղի ունեցան—չլսուած երևոյթ կայսերական աղմկալից ընտրողական ժողովներ:

Իսահակ Անգելոսին կայսր հրատարակեցին 1185 թ. Սեպտեմբերի 15: Անդրոնիկոսը միայն այդ ժամանակ մայրաքաղաք շտապեց Մելուդիոնի իւր ամարանոցից: Իւր վարժ սրատեսութեամբ նկատեց որ զուր

կանգնի յոյս տածելը. նա համոզուեց, որ ամեն ինչ կորած է, և ցանկացաւ նաւով փախչել Ռուսաստան: Բայց հակառակ քամիների պատահելով, ընկաւ Իսահակի հալածիչների ձեռքը: Իսահակը ցոյց տուեց իւր կատարեալ անգթութիւնը, նա սկզբից իւր գլորուած և շղթայուած հակառակորդին՝ արքունիքում մատնեց սրա ոխերիմ թշնամիներին՝ բարձր պաշտօնականներին, ամենակոպիտ կերպով վիրաւորելու: Յետոյ բանտի մէջ կտրեցին նրա աջ ձեռքը, դուրս հանեցին աչքը: Այս տեղի ունեցաւ սովորական հանգիսաւոր գնացքը մայրաքաղաքի փողոցներով և զայրացած ամբոխը, որոնց մէջ կանայքը, ինչպէս Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ, ամենազզուելի դեր էին կատարում, իրաւունք էր ստացել իւր անասնական անգթութիւնը գործ դնել մինչև յագենալը խեղճ զոհի վրայ: Ի վերջոյ խեղանդամ, հազիւ շունչ քաշող ծերունուն Հիպոդրոմում երկու ոտքերից կախ տուին: Նրանից չկարողացան դուրս հանել ցաւի ամենաթեթև ձայն: Անդադար նա միայն այս խօսքերն էր կրկնում. «Տէր, ողորմեա ինձ, ինչո՞ւ էք ջախջախում արդէն ջախջախուած եղեգը»: Անդրոնիկոսի մահով յոյն ազգը ենթակայ դարձաւ այն վիճակին, որին արժանի էր գտնուել:

Իսահակ Անգելոսը (1185—1195), մարմնացեալ չարախնդճը, բազմեց կեսարների փտած գահի վրայ։ Ամենից առաջ նա ստիպուած էր դէմ դնել Նորմանների վտանգին, որ ծագել էր յունական ազգային զգացումների գրգռման պատճառով։ Բայց երևաց որ այդ վտանգը աւելի փոքր էր, քան ենթադրել էին։ Ջեխ կեանքը և խաղողի անչափ գործածութիւնը Նորմանների մէջ տարածեցին չարադուշակ հիւանդութիւններ, նուազեցնելով նոցա շարքերը։ Դրա վրայ աւելացաւ նոցա հաղորդութիւնը և անհոգութիւնը, որ ծառայելու էր ի վնաս՝ շարունակ յաղթելու սովորածներին։ Իսահակը այնքան խելօք էր, որ Յունաց ամենալաւ զօրապետին՝ Ալէքսիոս Բռանասին կարգեց պաշտպանողական զօրքի հրամանատար։ Մոզինոպոլսի մօտ յաջող ընդհարումից յետոյ 1185 թ. Նոյեմբերին 5-ն տարան Դեմետրիցայի (Demetrica) արիւնալից յաղթութիւնը, որի ժամանակ նրա ձեռքն ընկան Նորմանների առաջնորդները 4000 մարդով։ Մնացորդը սարսափահար փախաւ Թեսալոնիկէ, այնտեղից Դիռախիոն կամ նաւատորմի վրայ։ 1186 թ. Նորմանները մնացին սահմանափակուած Դիռախիոնում և յոնիական կղզիներում։ Բայց Դիռախիոնն էլ և 1191 թ. մինչև անգամ

Կորիւֆոն գրաւեցին Յոյները։ Միայն Կեփալենիան և Զակինթոսը իբրև սիկիլիական սեփականութիւններ մնացին Մարգարիտոնէ ծովապետի իշխանութեան տակ։ Այդ էր միայն խղճուկ մնացորդը այնքան մեծ յոյսերով սկսած ձեռնարկութիւնից։

Իսահակի իշխանութեան բնական հետևողութիւնն էր, որ այնքան էլ նրա մեղքը չպէտք է համարել՝ պետական և տնտեսական վարչութեան մէջ կատարեալ յեղաշրջութիւն։ Անդրոնիկոսի այնքան փրկարար կարգադրութիւնները ընդմիշտ ոչնչացրին։ Փողի եկամուտները նորից մանում էին ազնուականութեան և գլխաւոր պաշտօնեաների գրպանները։ Իսահակը սիրում էր փառաւոր արքունիք և աղմկալից հանդիսաւոր տօներ։ Այդ էլ էր ահագին գումարներ կլանում։ Հունգարների հետ, որոնք 1183 թ. Անդրոնիկոսի ժամանակ գրաւել էին յունական Դալմատիան, Իսահակը խաղաղութիւն հաստատեց և ամուսնացաւ թագաւորի աղջիկ Մարգարիտի վրայ, որը հազիւ տաս տարեկան էր։ Այդ բարձր ազգեր բախտաւորացնող դէպքի պատճառով, բոլոր նահանգներից արտակարգ հարկեր հաւաքեցին։ Մանաւանդ առանձնապէս խիստ վարուեցին կայսերական հարկաժողովները Անխիալոսի և Հեմուսի շրջակայ-

քում Բոլգարների և Վլախների հետ։ Ժողովուրդը ոտքի կանգնեց վայրենի կատաղութեամբ։ Երկու ազնիւ բոյարներ, որոնք, ինչպէս սովորական է յեղափոխութեան հերոսների մօտ, հռչակում էին իրենց ծագումը․ հին ազգային թագաւորներից, Պետր և Յովհաննէս Ասէնը անցան ապստամբութեան գլուխը։ Երբ նոցա պահանջները Բիւզանդիոնում կոպիտ արհամարհանքի ենթարկուեցին, նոքա ժողովուրդը հաւաքեցին Դրնովոյի ս․ Դեմետրիոսի եկեղեցում։ Մարգարէական վարդապետներ գուշակեցին որ սուրբը թողել է Նորմաններից պղծուած Թեսալոնիկէն և այժմ Բուլգարներին կանչում է փրկութիւն։ Մեծ ոգևորութեամբ Կալոպետրոսին օծեցին Բուլգարիայի և Յունաստանի ցար, իսկ Բարսեղին էլ անուանեցին Տրնովոյի անկախ եկեղեցու արքեպիսկոպոս։ Իսահակը իսկոյն նոցա դէմ պատերազմ դուրս եկաւ և խռովարարների խումբը 1186 թ․ ցրուցան արեց․ բայց այդ ժամանակ Ասէնը միացաւ Կումանների հետ։ Յետոյ էլ Յովհաննէս Սեբաստակրատորը Բուլգարների դէմ յաղթող հանդիսացաւ։ Բնականաբար կասկածոտ կառավարութիւնը նրան յետ կանչեց, և նրա յաջորդ Կանդակուզենոսը հպարտ անհոգութիւնից յաղթուեց Բուլգարներից․ նրա զօրքը

ցրուցան եղաւ։ Բռանասը, որին պատերազմ ուղարկեցին, ինքն իրան հակաթոռ կայսր հրատարակեց Ադրիանապօլսում և գլխատուեց։

Հետևեալ տարիների պատերազմներում Բուլգարները զիմացան։ Կումանների հետ միացած, նոքա թալանում էին մինչև Ադրիանուպօլիս և Մակեդոնիան, երկար ժամանակ ճնշուած ժողովրդի դառնութիւնը արտայայտւում էր սոսկալի անգթութիւններով․ կոտորելու. նոյն ախորժակն ունէին նոցա դաշնակից Կումանները։ Ասեննեանների ձեռքով այդ երկիրների Յոյները հողի երեսից ջնջուեցին և սահմանափակուեցին ծովափներում և մի քանի կղզիացած դիրքերում, ինչպէս այսօր է։ Ոչ թէ խաչակիրները այլ Սելջուկները Ասիայում, Բուլգարները և Վլախները Եւրոպայում ընդմիշտ անհնար են դարձրել յունական ազգի մեծ պետութեան վերակենդանութիւնը։ Դանուբի և Հեմուսի մէջ ստեղծուել էր արդէն անկախ Բուլգարիա․ Զմըշկեկի և Բազիլեյոսի գործը ոչնչացել էր։ Տէրութեան կազմալուծութեան գործը սկսուել էր։

Յոյների ճշմարիտ բախտն էր, որ յաջողեցին նոցա թագուհուն գերի վերցնել։ Դրանով մարդասպան փոքր կռիւները գոնէ մի

անժամանակ 1188 թ. զինադադարով ընդհատվեց։

Ինչքան էլ ողորմելի էր Իսահակը, նա անարդար կերպով է տուժել իր նախորդների մեղքերի փոխարեն, թե՛ Նորմանների պատերազմում և թե՛ խաչակրաց երրորդ արշավանքի ժամանակ։ Մանուել կայսեր ձգտումը՝ ստեղծել մեծ պետություն, որով նա սուլթանների հետևից էր վազում, քանդել էր արևմուտքի կայսեր այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող բարեկամական կապերը։ Ուստի հեշտ հասկանալի էր, երբ Երուսաղեմի անկման սարսափելի լուրը (Յուլիս 1187) միանգամ ևս ամբողջ Եվրոպան ոտքերեց խաչակիր արշավանք վերսկսելու, Հռովմայեցոց կայսրը երկչոտ կասկածանքով էր նայում իր գերմանական եղբայր՝ Ֆրիդրիխ Բարբարոսսա կայսեր մոտենալու վրա։ Մինչդեռ գերմանական կայսրը ուղղակի դիվանագիտությամբ 1188 թ. Նյուրնբերգում բանակցության մեջ էր մտել Բյուզանդիայի դեսպանների հետ երկրից անցնելու համար և առաջուց ուղարկել էր մի փառավոր դեսպանություն։ Բայց բյուզանդական կայսրը իր անսահման վախկոտությամբ դիմեց ամենայիմար գործողություններին։ Երբ 80.000 մարդկանցից բաղկացած գերմանական գլխավոր գնդերը մօտեցան նրա տէրութեա-

նը։ Իսահակը գաղտնի կապվեց Սալահ-էդ-դինի՝ խաչակիրների ոխերիմ թշնամու հետ՝ ընդդեմ խաչակիրների, և այնքան առաջ գնաց, որ թույլ տվեց մուսուլմաններին մայրաքաղաքում մզկիթ շինել։[1] Բացի այդ նրա դիւանը անզօր հպարտութեամբ վիրավորեց պատերազմի հայտնի հերոսին մանկամիտ տիտղոսներով կոչելով՝ «Մեծ իշխան Գերմանիայի»։ 1189 թ. Օգոստոսի 26-ն Ֆրիդրիխը հասաւ Փիլիպուպոլիս. բայց նա տէրութեան եվրոպական մասին մանրամասն տեղեկություններ քաղեց այդտեղ բնակվող հայ վաճառականներից։ Յոյները վարվում էին չափազանց թշնամաբար և անտառներում ու լեռներում յարձակվում էին խաչակիր զորքի առանձնացած գնդերի վրայ։ Դրա փոխարէն Սերբիայի Ստեփան Նեմանեան իշխանը հիւրասիրութեամբ ողջունեց Ֆրիդրիխին Նի-

[1]. Հարկաւոր չէ այստեղ Յունաց համբերողութեան մասին գեղեցիկ ճառեր անել. Այն ժամանակուայ Յոյների եւ արեւմտեցիների ընդհանուր կարծիքով այդ քայլը համարւում էր դաւաճանութիւն Աստուծոյ դէմ. Այդ գործը յիշատակելի է միայն իբրեւ այն խելացնոր ատելութեան առաջի արտայայտութիւն, որ հետեւեալ շրջանի Յոյներին տանել էր տալիս թէ աւելի լաւ է ընդունել թուրքերի հաւատը քան լատինացիներինը, եւ այդ բոլորը՝ «եւ յորդւոյ» — filioque-ի պատճառով։

շում, և բուլգարների իշխանները նրան առաջարկեցին իրենց դաշինքը և օգնութիւնը 40,000 կումանական և բուլգարական զօրքով. եթէ կուզենայ «Ցարիգրադը» առնել: Բայց կայսրը՝ հաւատարիմ իւր ուխտին, չկամեցաւ մի քրիստոնեայ պետութեան կործանումով իւր իսկական նպատակը աչքից գցել: Նրա հաստատակամ դիրքը այնպէս ազդեց յունական Թուլամորթի վրայ, որ սա որոշեց համաձայն դաշինքի անարգել թողնել նրա զօրքին անցնել Ասիա: Ասիական հողի վրայ էլ Յոյները շարունակեցին իրենց խարդախութիւնները: Բայց և այնպէս Գերմանացիները նոցա համար մեծ ծառայութիւն մատուցին: Սելջուկները, որ Թրակեզիոն թեմի յարատև պատուհասներն էին. Իկոնիայի առաջ հիմնովին ջարդ կրեցին, և նոցա քաղաքն էլ յարձակումով առնուեց: Սելջուկների իշխանութեան թուլանալը Յոյների օգուտն էր: Բայց Իսահակը Աղեքսիոս չէր, որպէս զի այդ յաջող փոփոխութիւնից բոլոր ոյժով հարկաւոր օգուտն ստանար:

Ընդհակառակը՝ կայսրը իտալական հասարակապետութիւնների հանդէպ, այնպիսի խելացի քաղաքականութիւն բռնեց, որ համապատասխան էր տէրութեան վատ դրութեանը: Որովհետև Նորմանները միացել էին

Կիպրոսի հետ և 1186 թ. յաղթել էին յունական նաւատորմիղը, կայսերական դիւանը փորձեց 1182 թ. յիշատակը մոռացնել տալ և 1187 թ. կանոնաւոր դաշինք հաստատեց Վենետիկի հետ, վերահաստատելով և ընդլայնելով նոցա հին արտօնութիւնները, նա հաստատեց նաև 1192 թ. Պիզացոց և 1193 թ. Ջենովացոց հին իրաւունքները:

Բուլգարների դէմ Իսահակը 1190 թ. Բերոյէայի մօտ ծանր պարտութիւն կրեց. Վառնան, Անխիալոսը, Նիշը և Տրիադիցան նոցա զոհ գնացին: Դրա փոխարէն նա կարողացաւ յաղթել հպարտ Սերբին 1193 թ. Նիմանեայի մօտ Մոռավայի վրայ: Բայց միացեալ Բուլգարները, Կումանները և Վլախները նրան զգալի հարուած տուին 1194 թ. Արկադիուպօլսի մօտ:

Դրա վրայ աւելացաւ տէրութեան սպառնացող վտանգը Գերմանացոց կայսր Հենրիկոս Զ-ից, որ կտրուկ եղանակով արտայայտեց իւր դժգոհութիւնը բիւզանդական քաղաքականութեան մասին Մանուէլից սկսած և իբրև Նորմանների իշխանների յաջորդ, պահանջեց իրան տալ Դիւռախիոնը և Թեսալոնիկէն: Իսահակը պատրաստութեան վրայ էր Բուլգարների դէմ արշաւելու, երբ 1195 թ. Ապրիլի 1-ն գահընկէց եղաւ իւր եղբայր Աղեք-

սիոս Գոից (1195-1203) և կուրացաւ: Փոփոխութեանը առաւելութիւններ չունէր:

Իրաւ է տէրութիւնը 1193 թ. Սալահէդ-դինի մահով ազատուեց իր մի սարսափելի թշնամուց. բայց գերմանական Հենրիկոս Զ կայսեր բռնած դիրքը աւելի վտանգաւոր էր: Ալեքսիոսը յիմարաբար Վեննետիկեցոց էլ էր իրենից հեռացրել, երբ 1196 թ. հրաժարուեց հաստատել նոցա առանձնաշնորհութիւնները: Ու այդ նրանով էր հակաքաղաքական, որ նա միայն նոցա օգնութեամբն էր կարող դիմադրել գերմա-նորմանական մեծ ոյժին. բացի այդ 1193 թ. դոժ էր հաստատուել ծեր Էնրիկո Դանդոլոն, որ առաջնակարգ քաղաքագէտ էր, բայց առանձին համակրանք չունէր դէպի Բիւզանդիոնը, և նրան հարկաւոր չէր գռգռել: Այդպիսով արևելեան հռովմէական դիւանը նորից բոլորովին առանձնացած էր, երբ 1196 թ. աշնանը եկան Հենրիկոսի դեսպանները և սարսափահար կայսեր ընդունել տուին ամենանուաստացուցիչ պահանջներ: Նա ստիպուած էր, որպէս զի մեծ հողեր տուած չլինի, հարկ վճարել, միայն թէ առաջուց 5000 ոսկու պահանջը իջեցրին 1500-ի: Սակայն Հենրիկոսի մահը 1197 թ. ի մեծ ցնծութիւն հռովմէական ազգի՝ նոցա ազատեց «Ալեմանների հարկից»:

Ալեքսիոսի կառավարութիւնը, որը հըպարտութեամբ իրան վերակոչել էր Կոմնէնոս, աւելի լաւ չէր քան նրա եղբայր Իսահակինը: Եթէ Ստրիփնոս ծովապետը աճուրդի էր հանում հնացած նաւեր և անգործածելի խրեղէններ, այսքան էլ վատ չէր. ինչպէս Նիկետաս պատմագիրն է կամենում մեզ հաւատացնել: Սակայն զուտ բիւզանդական յատկութիւն էր, որ ստացած դրամը գործ էր դրւում ոչ թէ նորերը գնելու համար, այլ մտնում էր այդ բարձր պաշտօնեայի գրպանը: Սև ծովի ծովահէնութեանը կայսրը և արքունիքը մասնակցում էին իբրև գաղտնի աշխատակիցներ: Թէև Հռոմի սուլթանի պահանջի հանդէպ ստիպուած էին նրա հպատակների վնասը հատուցանել:

Կայսրը չէր կարող բուլգարների հետ խաղաղութիւն հաստատել նոցա անամօթ պայմանների պատճառով: Սերէի մօտ նոքա յաղթեցին մի յունական զօրք: Այդ ժամանակ սարսափելի Յովհաննէս Ասեն Ա-ը 1196 թ. սպանուեց Տրնովոյի պալատում իր հաւատարիմներից մէկի՝ Իվանկոյի Հելենա թագուհու քրոջ սիրականի ձեռքով: Նա փախաւ բիւզանդացոց մօտ: Իսկ Կալոյեանոսի (մեռաւ 1197) կարճատև կառավարութիւնից յետոյ յաջորդեց Յունաց անհաշտ թշնամի

Կալոջանը (1197—1207), որը իր խորամանկութեամբ, անգթութեամբ և անողորմ խստութեամբ՝ միացած քաղաքական մեծ խելքի հետ, Յոյների համար այնպէս սարսափելի դարձաւ, ինչպէս երբեմն Բարսեղ Բ-ը Բուլղարների համար էր: Մակեդոնիայում էլ Բուլղարները ոտքի կանգնեցին: Ալէքսիոսը չկարողացաւ ընկճել Դոբրոմիր Ստրեզ բոյարին. նա նրան կնութեան տուաւ իր ազգականներից մէկին: Իվանկոն, որը իբրև Յոյն կոչւում էր Ալէքսիոս, թէև Բուլղարներին յաղթեց Փիլիպուպօլսի մօտ, դաւաճանեց Յոյներին էլ. ինչպէս երբեմն իր հայրենակիցներին և կարողացան միայն 1200 թ. նրան կալանաւորել, երբ նա կողոպտելով հասել էր մինչև Էգէյան ծովը: Վերջապէս 1201 թ. երբ կայսեր եղբօրորդի Կամիցէսը ևս ապըստամբուեց, Յոյները խաղաղութիւն հաստատեցին Բուլղարների հետ, որը վերջիններիս համար խիստ շահաւէտ էր, որով նրքա պահպանեցին իրենց բոլոր տիրապետութիւնները Բելգրադից մինչև Սև ծովը և Վարդարը: Այդ գործը Կալոջանի նշանաւոր քայլերիցն էր որ Հռովմի հետ հաստատեց երկարատև բանակցութիւններից յետոյ միութիւն, որը սակայն լուրջ չէր: Իննոկենտ Գ-ի կարդինալ Լէօ դեսպանը Բարսեղին օծեց բուլղարիայի

արքեպիսկոպոս, իսկ մետրապոլիտ Պալինին և եպիսկոպոսների համար —բոլորն էլ բուլղար ցեղից քահանաներ էին—թագեր բերեց: 1204 թ. Նոյեմբերի 8-ն Կալոջանին հանդիսաւոր կերպով օծեց կարդինալը:

Մինչդեռ այդպիսով երկրի դրութիւնը Եւրոպայում Հռովմայեցիների համար անյաջող ընթացք ստացաւ, Ասիայում էլ նրքա տիրապետած էին շարունակ կռուելու Սելջուկների և ապստամբ նահանգների դէմ: Յունաց հպատակները գրաւուելով Քոյ քո-ռու սուլթանի առաջարկած նպաստաւոր պայմաններով, մեծ թւով գաղթում էին նրա երկիրը: Բնական է այդ ողորմելիները դառն զգում էին որ խաբուած են և աւելի ճնշման տակ ստանում էին իրենց դաւաճանութեան արժանի վարձը:

Իտալական վաճառականների հպարտութիւնը անտանելի էր դարձել: Գաֆոռ Ջենովացին, մեծ ծովապետից դրամական տուգանքի ենթարկուելով, ծովահէն դարձաւ և կողոպտում էր անպաշտպան կղզիները և ծովափերը: Նոյնքան վատահամբաւ Ջիովանի Ստրիոնէն Կալաբրիայից, ընդունուեց կայսերական ծառայութեան մէջ իբրև փոխ ծովապետ, և սա միայն Պիզացիների օգնութեամբ 1198 թ. կարողացաւ անվնաս դարձնել Գա-

Փոռլին։ Սակայն նրա փեսա Վետրանոն շարունակեց ծովահենական կռիւը, և երբ այդ պատճառով յունական կառավարութիւնը ճընշիչ միջոցներ գործ դրեց Ջենովայոց դէմ, սոքա սկսեցին երկարատև բանակցութիւններ և վերջ ի վերջոյ տէրութիւնը ստիպուած եղաւ վնասները տալ։ Երբ կայսրը Պիզացիներին գերապատուութիւն տուեց, դրանով կատաղեցրեց զօրեղ Վենետիկեցոց։ Կործանարար էր, որ կայսրը չհասկացաւ լաւ յարաբերութիւն պահպանել հզօր Դանդոլոյի հետ։ Տէրութեան կազմալուծութիւնը մեծ քայլեր էր անում։ Զանազան նահանգների փառասէր կուսակիցները փորձում էին հաստատել իբրև անկախ բռնակալներ. նոցա մէջ ամենայայտնին է Լևոն Սգուրոսը, Նաւպլիոնի արխոնտը, որը 1202 թ. գրաւեց Արգոսը, շուտով նաև Կորինթը։ 1203 թ. նա արշաւեց Աթէնքի դէմ. սակայն Միքայէլ Ակոմինատոս մետրապոլիտի հերոսական պաշտպանութիւնը ազատեց Ակրոպոլիսը (միջնաբերդը)։ Ընդհակառակը Թեբէն իսկոյն անձնատուր եղաւ։ Սակայն Թերմոպիւլէի մօտ յաղթուեց Թեսալոնիկէի նոր թագաւորի՝ Բոնիֆացիօ Մոնֆերատի պատերազմներում վարժուած ասպետներից։ Նման կիսանկախ դրութիւն ունէր. «իբրև Խալդիայի հերձողներ» Գաբրե-

րաս հայկական տունը, որ ծագում էին Տարօնի հին իշխաններից։ Մեծամեծ աւատական և սեպհական կալուածներ ունէին Էպիրոսում և Էտոլիայում Կոնտակուզեններն, Բռանաները, Մելիսոնները ևլն։ Մի խօսքով տէրութիւնը աւելի էր աւատական իշխանութեան կերպարանք ստացել, որի կնիքը վերջնականապէս զարկեց Ֆրանկների տիրապետութիւնը։

Տէրութեան վախճանը անդադար մօտենում էր։ Փիլիպ Շվաբացու՝ գահազուրկ Իսահակի Էյրենէ աղջկայ ամուսնու ձեռքերը առժամանակ կապուած էին գերմանական հակաթոռ թագաւորից։ Սակայն իրերը նորից ստացան իրենց սովորական ընթացքը, երբ Իննոկենտ Գ մեծը (1198—1216) կարողացաւ իւր նոր խաչակրական քարոզով ոգևորել մանաւանդ Ֆրանսիական բարեպաշտ, անձնազոհ և պատերազմասէր ազնուականութիւնը ս. երկրին վերստին տիրելու համար։ Ճըշմարիտ պետական մարդու խելք էր մեծ պապի միտքը, զօրեղ յարձակումով Աղէքսանդրիայի և Եգիպտոսի դէմ՝ բուն երկրի մէջ մահացու հարուած տալ Էյյուբիդների պետութեանը, որ իշխում էր Պաղեստինի վրայ։ Վենետիկում հաւաքուեցին Ֆրանկների և Ֆլամանդրացիների խաչակիրները, որպէս զի

պայմաններ հաստատեն հասարակապետութեան դօժի հետ, որ ծովերի իշխողն էր։ Սակայն Էնրիկօ Դանդոլոն Եգիպտոսի հետ ամենալաւ յարաբերութեան մէջ էր, որովհետեւ արեւելեան Հնդկաստանից Նեղոսի հովիտը եկող թանկագին ապրանքներն ուղարկւում էին ջրանցքների քաղաքը։ Այն կրօնական նպատակները, որ պապը իւր աչքի առաջն ունէր նորանցով ոգեւորուած էին ազնիւ Ֆրանկները, այդ հանճարեղ՝ իշխելու ընդունակ անձի համար, որ սակայն ունէր իւր մէջ զուտ վաճառականական ոգի, միանգամայն օտար էին և անտարբեր։ Բացի այդ, ասպետների խաչակրաց գաղափարով ոգեւորուած առաջնորդը՝ Շամպայնի Թիբօ Գրաֆը մեռաւ 1201 թ. մայիսի 24-ին և Վիլեհարդուին մարշալը ընտրել տուեց Մոնֆերատի Բոնիֆացիօ Բ մարկ Գրաֆին, որը քաղաքական միանգամայն առանձին ծրագրեր ունէր և որը բացարձակապէս հակայունական էր։

1201 թ. մայիսին արդէն հաստատել էր Էնրիկօ Դանդոլոն խաչակրաց հետ իւր կապած դաշնագրութեան, որ քաղաքագիտական հմտութեան փայլուն վարպետական մի գործ էր, առանց այն էլ տնտեսապէս բոլորովին հասարակապետութիւնից կախում ունեցող ասպետներին կատարելապէս ծառայեցնել իւր շահերին և ծրագրերին։ Մեծ պապը հասկացաւ իւր հակառակորդի միտքը և կամեցաւ դաշնագրութիւնը միայն այն պայմանով ընդունել, եթէ ձեռնարկութիւնը ուղղուած չլինի քրիստոնէականների դէմ։ Սակայն Վենետիկը բացարձակապէս հրաժարուեց ընդունել այդ պարտաւորութիւնը։ Այդպիսով խաչակիրների կրօնական ոգեւորութիւնը Վենետիկեցիք ծառայացրին իրենց քաղաքական նպատակներին, այնպէս անվայել եղանակով, ինչպէս Վիեննայի վեհաժողովի քաղաքագէտներն օգտուեցին 1813 և 1815 թ. ժողովուրդների կողմից ազգային գաղափարի համար մատուցած զոհերից։ Դիպուածը օգնեց Վենետիկեցւոց։ Իսահակի որդի Ալեքսիոսը Պիզացիների օգնութեամբ փախաւ արեւմուտք։ Ինոկենտը բաւական հաստարիմ իւր սկզբունքներին՝ նորան չընդունեց. սակայն իշխանի փեսան Փիլիպ Շվաբացին նրան ընդունեց գրկաբաց. խաչակիրների զօրքի մէջ կային բազմաթիւ Գերմանացիներ Հռենոսի կողմերից. Բոնիֆացիօ Մարկ Գրաֆը Փիլիպի հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էր։ Ուստի նրա ցանկութիւնը՝ վերահաստատել Իսահակին և նրա որդուն, մի պայման որ այնքան համաձայն էր Դանդոլոյի ծրագրերին, մեծ հաճոյքով ընդունեցին խա-

չակիրների բանակում: Իննոկենտ Գ-ի հակառակութիւնը մնաց առանց հետեւանքի և Դանդոլօն այնպիսի եռանդով դիմադրեց պապի դեսպանին, որ փոքր առ փոքր պարզուեց ամէն մէկի համար, որ դրութեան իշխողը միայն դոժն է. նա էլ ըստ կարեաց այդ հանգամանքից օգուտներ քաղեց: Հոկտեմբերի սկզբներին 1202 թ. խաչակիրների նաւատորմիղը մտաւ ծով և Նոյեմբերին արդէն գրաւեց Դալմատիայում Զարան՝ որ պատկանում էր Հունգարիայի բարեպաշտ Էմերիխ թագաւորին. Թէև վերջինս խաչակիր էր, այնու ամենայնիւ Վենետիկցիներին արգելք չեղաւ այդ՝ որովհետև նոքա աչքի առաջ ունէին միմիայն իրենց վաճառականական քաղաքական շահերը:

Վենետիկցիներից Բիւզանդիոնի դէմ ուղղուած արշաւանքը ամբողջ պատմութեան մէջ միայն մի զուգահեռական ունի. Անգլիայի ծովային արշաւանքը, որի հետեւանքը Եգիպտոսի գրաւումն էր, երկու անգամն էլ հաւասարապէս մեծ էր այն կեղծիքը, որով կարողացան քօղարկել քաղաքական իսկական վերջին նպատակը: Հետաքրքիր է նմանապէս որ երկու գործողութիւնների ժամանակ էլ պետական գործերի քաղաքական ղեկավարութիւնը յանձնուած էր բազմահմուտ աննկուն

ծերի: Հռոմը բանադրեց Վենետկեցւոց և հասկացրեց խաչակիրներին, որ նոցա գործը չէ Յոյներին և նոցա կայսեր պատժել նորա մեղքերի համար: Սակայն Ալէքսիոս իշխանը խոստացաւ երկու հարիւր հազար մարկ արծաթ և անհաւատների դէմ կանգնելու համար տասը հազար օգնական զօրք մի տարի ժամանակով և միութիւն հռովմէական եկեղեցւոյ հետ, որոնք խիստ չափաւոր և խելացի պայմաններ էին: Դեռ խաչակիրներից շատերին խիղճը տանջում էր. բայց Դոժի և Մարկ գրաֆի համոզեցուցիչ խօսքերը՝ մանաւանդ անսահման աւարի յոյսը՝ մեղմացրեց շատ չնչին բացառութեամբ ասպետներին, որոնք ընդհանրապէս տնտեսապէս խեղճ վիճակ ունէին: Աստուծոյ գործը զոհեցին մամոնային:

Դանդոլօն և Բոնիֆացիօն այդ ձեռնարկութեանը ուղղութիւն տուին ճշմարտապէս զարմանք ազդող խոհականութեամբ: Վենետկեցւոց նաւատորմիղի յառաջապահ մասը ապրիլին 1203 թ. վերցրին Դիւռախիոնը: Արդէն յունիսի 27-ին նաւատորմիղը, որ ունէր քառասուն հազար կռուողներ, խարիսխ ձգեց Սկիւտարի՝ հին Քրիսոպոլսի մօտ, կայսեր մայրաքաղաքի դէմ յանդիման:

Կայսրը մայրաքաղաքի մէջ դոցա դէմ

ժողովուրդ էր, ինչպէս ասում են, վաթսուն հազար մարդկանցից բաղկացած մի զօրք. սակայն կարելի էր միայն յուսալ վարեագների վրայ։ Միայն վերջին րոպէին էին մտածել վերանորոգել պարիսպները և կարգի բերել թոյլ և փթած նաւատորմիղը։ Յարձակումը սկսեցին Պերա արուարձանի դէմ։ Յուլիսի 6-ին ընկաւ Կալաթիայի ամուր աշտարակը։ Կայսեր քաջ փեսան՝ Թէոդորոս Լասկարիսը Վարեագները և Վենետիկեցւոց թշնամի Պիզանցիք պաշտպանում էին հերոսաբար, երբ յարձակումն ուղղեցին նոյն իսկ մայրաքաղաքի դէմ։ Յուլիսի 17-ին կայսրը համարեա թէ ստիպուած՝ փորձեց քաղաքից դուրս գալ միայն Փրանկների քաջութեան առաջ տեղի տալու։ Ողորմելի իշխանը գիշերը հետն առնելով թանկագին քարերը և գանձը փախաւ Դեբելտոն։ Այն ժամանակ Կոստանդինը՝ պետութեան գանձապետը, բանտից հանեց կոյր Իսահակին և նրան և նրա որդի Ալեքսիոս Դ. (յուլիսի 18. 1203 —28-ն յունվարի 1204 թ.) հրատարակեց կայսր։ Իշխանը բարոնների առաջնորդութեամբ հանդիսաւոր մուտք գործեց իւր քաղաքը։ Խաչակիրների առաջնորդներն իջան Բլախեռնների կայսերական պալատում, իսկ ուխտաւորները բանակեցին քաղաքում։ Սակայն Իսահակ

կայսեր խնդրանքով ուխտաւորների բանակը տեղափոխեցին Ղալաթիայի դաշտը և նաւատորմիղը խարիսխ ձգեց Պերայի մօտ, երբ Դանդոլօն քաղաքի պարիսպների մի մասը կործանել էր։ Ալէքսիոս Դ-ին ծառայում էր Փրանկների պահապան գունդը։ Սկզբից Յոյները վճարեցին հարիւր հազար մարկ. սակայն Վենետիկեցիք ուղղակի կէսը իրենց համար վերցրին. մնացածի 35,000 մարկը առան ուխտաւորների պարտքի փոխարէն։ Անհեռատես խաչակիրների մէջ տիրում էր ընդհանուր գժգոհութիւն։ Նոքա չըմբռնեցին ժամանակի նշանները, թէև արդէն այժմ սկսուել էր այն դրութիւնը, որ երկու և կէս դար տևողութիւն պիտի ունենար։ Տէրութիւնը և նրա կայսրը արդեօք Փրանկներ էին դոքա թէ Յոյներ, չնայած այն բարձր ինքնահաւանութեան, որ կայսրներն երբեմն արտայայտում էին, կատարելապէս կախումն ունէին իտալական մանրավաճառ ժողովրդի գթութիւնից։ Նոքա դլորուելու էին հէնց որ Վենետիկը յետ քաշուէր, կամ աւելի ճիշտն ասած եթէ նա ստիպուած լինէր վաճառականական-քաղաքական հաշիւների պատճառով հեռանալ նոցանից։ Նախկին յարաբերութիւնը փոխուել էր, առաջուայ ծառաները այժմ դարձել էին տէրեր։ Միայն մայրաքա-

ղաքն էր պատկանում երկու կայսրներին. Նահանգները դեռ հնազանդ էին Ալեքսիոս Գ-ին, որ գնացել էր Ադրիանուպոլիս: Շուտով ծագեց յունական ժողովրդական ապստամբութիւն, որին զոհ գնացին Պիզացւոց և Ամալֆիտալների խանութների մթերքները և թաթարների մեչետը: Դրա վրայ աւելացաւ մի սոսկալի հրդեհ: Մինչդեռ Ալեքսիոս Դ-ը Ֆրանկների օգնութեամբ նուաճեց Թրակիան, մայրաքաղաքի մեծամեծները որոշեցին ընդդիմանալ, և վերաշինեցին քաղաքի պարիսպները: Իսահակը և Ալեքսիոսը բոլորովին յոգնել էին Ֆրանկների անամօթութիւնից. Դանդոլոյի կոպիտ խօսքերը, ուղղած երիտասարդ կայսեր, կրակի վրայ խոտ աւելացրին. «անամօթ տղայ մենք հանեցինք քեզ աղբի միջից և կարող ենք քեզ աղբի մէջ թաղել»: Այն ժամանակ յանդուգն և քաջ Ալեքսիոս Դուկաս Մուրզուլոսը՝ կայսերական տան ազգականներից մէկը, ինքն իրան հրատարակեց տէրութեան խնամակալ: Յոյները մի քանի անգամ, թէև անյաջող, յարձակումներ գործեցին մայրաքաղաքից: Բայց Ֆրանկների բանակում իշխում էր սոսկալի սով: Յունվարի 25-ին ծագեց յեղափոխութիւն. ազնուականները, հոգևորականները և ժողովուրդը միացան, կայսերական ընտրութիւն անելու,

որ վերջի ժամանակները սովորական էր դարձել: Երբ որ յունվարի 28 առանց պատրիարքի համաձայնութեան Նիկողայոս Կանաբոսին կայսր օծեցին, այն ժամանակ պատրիարքը հանգիսաւոր կերպով (1204 թ. փետրուարի 5-ին Մուրզուֆլոսին օծեց օրինաւոր կայսր Ալեքսիոս Ե. անունով:

Ալեքսիոս Դ-ին խեղդեցին. նրա խղճալի հայրը մեռաւ սարսափից: Անհիմն փթած զիջողութիւնները դադարեցին: Յոյները և Լատինները կանգնած էին միմեանց դէմ յանդիման իբրև կատաղի թշնամիներ: Նոր կայսրը իսկոյն դադարեցրեց փող վճարելը և խաչակիր զօրքից պահանջեց հեռանալ. ազատութիւնը կռուի մէջ էր: Կայսեր յարձակումը Ֆրանկների վրայ, որոնք Սև ծովի հարուստ Ֆիլէա քաղաքի աւարով ծանրաբեռնուած վերադառնում էին, անցաւ այնպէս անյաջող, որ տէրութեան մեծ սրբութիւնը՝ Պանագիա Հոդեգետրիա՝ գթութեան պատկերը, որ ձեռների վրայ տանում էր պատրիարքը և որը Ղուկաս աւետարանչի ձեռագործն էր, ընկաւ Գիերդը Բրաշեոլի ձեռքը: Ամբողջ մարտ ամսում Ֆրանկները մեծամեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում: Շինեցին հզօր պաշարողական մեքենաներ և մագլցելու սանդուխներ: Սակայն Ալեքսիոս

Ն-ը ղեկավարում էր պաշտպանութիւնը խոհեմութեամբ և աներկիւղութեամբ: Առաջին յարձակումն անյաջող անցաւ: Ապրիլի 12-ին տեղի ունեցաւ գլխաւոր յարձակումը: Վարեագները պաշտպանում էին առիւծի սրտով: Երկու աշտարակ ընկան: Պետրոս Ամիենացին կործանեց քաղաքի դռներից մէկը. Հերոս կայսրը զուր էր փորձում ընդհանուր սարսափահարութեան առաջն առնել: Ինչպէս միշտ. ազգերը խոր անկման ժամանակ իրենց դժբախտութեան յանցանքը բարդում են իրենց քաղաքական առաջնորդների վրայ, կամ զինուորական առաջնորդների վրայ, կամ՝ զինուորական առաջնորդների դաւաճանութեան վերագրում, այդպէս էլ պատահեց Ալէքսիոսի հետ: Արդէն մտածում էին նրան գահընկէց անել. կոտրուած սրտով հպարտ կայսրն էլ հասկացաւ, որ հայրենիքի բաղդը մարել է: Նա փախաւ ոսկի դռնով, «որպէս զի վրիժառութեամբ լցուած Լատինների ծընոտների համար կերակուր չծառայէ»: Ազգասէրների մի խումբ փորձում է Սոֆիայի եկեղեցում կայսր ընտրել Թէոդորոս Դուկասին կամ Թէոդորոս Լասկարիսին. բայց երբ նորից հրաւէր են կարդում ընդդիմանալու, ձայնակցող չեն գտնում, ժողովրդի փոքրոգի յուսահատութեան և վարձկանների անտարբե-

րութեան պատճառով: Լասկարիսը փախչում է Փոքր Ասիա. ի զուր բնակիչների խղճուկ մնացորդը հայցեց Բոնիֆացիօյի գութը: Հպարտ Բիւզանդիոնը պէտք էր իր նեղութեան բաժակի վերջին կաթիլը դատարկէր անսանձ զինուորների կատաղութիւնը, որոնք ներս խուժեցին մայրաքաղաքի փողոցները, անընկճելի էր: «Վենետիկցւոց նշանաբանն էր կողոպտել և ոսկի դիզել, Փրանսիացիները՝ ծաղրել և պղծել, Գերմանացիներինը՝ լափել և կործանել»: Ամենամեծ աւերումը հասցրին արևմուտքի գաղթականները, որոնք մինչև այդ ծծել էին կայսեր հպատակներին, իսկ այժմ մարդասպանների մէջ ամենաանգութներն էին:

Արդէն 1204 թ. մարտին կնքել էին բաժանման դաշնագիրը, որի համաձայն տէրութեան մի քառորդը բաժին էր ընկնելու նոր կայսեր և Յունաց ազգը, որ զրկուեց իր թագաւորութիւնից, պահպանելու էր իր հոգևորական իշխանութիւնը՝ պատրիարքութիւնը և Ս. Սոֆիայի եկեղեցու անսահման կալուածները. միւս երեք քառորդը պէտք է բաժանուէին Վենետիկցւոց և ասպետների մէջ: Այդ նոր կարգերին ուղղութիւն տուողը բազմահռչակ Դանդոլօն էր: Նա բացարձակ անհեռատես և սահմանափակ վաճառականական հայեցակէտով հոգ տարաւ միայն Վե-

նետիկեցւոց հասարակապետութեան դրամական շահերը պաշտպանելու և յիմար կասկածոտութեամբ, փոխանակ մի զօրեղ լատինական կայսրութիւն հաստատելու, ստեղծեց մի այնպիսի անպէտք գործ որ արժանի չէր արեւի լոյսը տեսնելու։ Այդպէս էլ լատինական կայսրութիւնը հէնց սկզբից մահամերձ, կեանքից յոգնած մի մեքենայ էր, որի ամբողջ գոյութիւնը մի երկարատև հիւանդոտութիւն էր և յարատեւող մահ։

Դանդոլօն արգելեց հմուտ և գործունեայ Բոնիֆացիօնին կայսր ընտրել։ Նա ընտրել տուեց ճկուն և հանճարեղ Բալդուին Փլանդրացուն, որը հէնց սկզբից ցոյց տուեց, որ միայն անուանական կայսր է, երբ Բոնիֆացիօնին առաջարկեց Բոսֆորի միւս կողմի ամբողջ երկիրը-Լ'իլ-Դը Գրբէոս։ Այդպիսով ամէն ինչ արդէն սկզբից կործանման պատրաստ էր. միայն Վենետկեցիք հասկացան վաճառականական օլիգարխիայի առանձնայատուկ շահագիտութեամբ ամէն տեղ անցկացնել իրենց սեփական օգուտները։ Չնայած ֆրանսիական հոգևորականութեան ընդդիմութեանը, Թովմաս Մարոսինին պատրիարք կարգեցին, բացի այդ 13 Վենետկեցի կղերականներ հաստատեցին Սոֆիա եկեղեցու կանոնիկոսներ։ Արտաքուստ ստեղծել էին միութիւնը։

Տիեզերական հպարտ պատրիարքութիւնը հին Հռոմի առաջ գլուխ էր խոնարհեցրել։ Իրապէս դրութիւնը մօտաւորապէս այնպէս էր, ինչպէս Իռլանդիայում անգլիական եկեղեցու տիրապետութեան ժամանակ։ Լատինական բունական բազմաթիւ հոգևորականներ ապրում էին իրանց փոքր հօտերով, կամ առանց հօտի յունական եկեղեցու հարուստ եկամուտներով. սակայն օրթոդոքսութեան աղքատացած հոգևորականութիւնը իւր կողմն ունէր ժողովուրդը. օտարի լուծի տակ մխիթարում էր նոցա և ապագայի վերակենդանութեան յոյսը վառ պահպանում։

Այստեղ տեղը չէ մանրամասն յիշել, թէ ինչպէս հին միապետական կայսրութեան նահանգները փոփոխութեան ենթարկուեցին արևմտեան աւատական կարգերի համաձայն. ինչպէս որ Հոպֆ պատմագիրը այնպէս օրինակելի կերպով կատարել է։ Նա ունի ԺԳ. ԺԴ դարերի քաղաքակրթութեան կամ Անատոլիայի տնտեսութեան պատմութեան կարևոր գլուխներ։ Այստեղ մենք աչքի առաջ ենք ունեցել միմիայն բիւզանդական ժողովրդի քաղաքական պատմութիւնը. ուստի այստեղ չի կարող տեղ բռնել լատինական կայսրների կամ Թեսալոնիկէի թագաւորների, կամ Աթենքի և Աքէնայի հերցոգների, ինչ-

պէս նաև Հռոմի Սելջուկների և Եգիպտոսի մամլուքների պատմութիւնը, որոնք նոյնպէս նախկին բիւզանդական պետութեան մասերն էին բարբարոսների ձեռքն ընկած։

Բ.

ՆԻԿԻԱՅԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1204—1261)։

Ֆրանկների աւատական պետութիւնների կազմակերպութիւնը, որի հետ անհրաժեշտաբէս միացած էր բազմիշխանութիւնը և զինուորական ուժերի բաժան բաժան լինելը, Յոյների բախտից անկարելի էր դարձնում միացած գործողութիւնը և լատինական բռնաւորների կենտրոնացումը։ Երբ վերջի ազգասէր Ալեքսիոս Ե Մուրցուփլոսը ընդհանուր ընդդիմութեան համար կամեցաւ միանալ Ալեքսիոս Գ-ի հետ, վերջինից կուրացուեց և խաչակիրները, որոնք կալանաւորեցին իրենց հերոս հակառակորդին, այնքան անգութ էին, որ նրան Թէոդոսի սիւնից ներքև գլորեցին, նրան հրատարակելով Ալեք-

սիոս Դ-ի երդմնազանց սպանող։ Անյրաւ Ալեքսիոս Գ-ը իւր արժանաւոր Եւփրոսինէ ամուսնու հետ շնորհքի արժանացաւ Բոնիֆացիոն Թագաւորից և աքսորուեց Հալմիւրոսի ախորժելի դղեակը։ Բայց Յունաց ուրիշ մեծամեծներ աւելի բախտաւոր էին և զօրծանեայ։ Միքայէլ Անգելոս Կոմնենը, Անգելների անհարազատ հօրեղբօր որդին, 1204 թ. տիրացաւ Նիկոպոլիս թեմին և զօրեղ ձեռքով կառավարում էր Եպիրոսի իշխանութիւնը, որ Լատիններից բոլորովին անկախ էր և տարածւում էր Նաւպակտոսից մինչև Դիւռախիոն։ Կարծես պատմութեան մէջ աւելի պիտի մեծանար Թէոդորոս Լասկարիսի անունը։ Նա անցել էր Բիւթինիա և փորձեց Ասիան ազատել Յոյների համար։ Բայց Փիլադելփիայում գլուխ բարձրացրեց Թէոդոր Մանկափասը իբրև հակաթոռ կայսր։ Լեւոն Գաբալասը իրան անկախ հրատարակեց Հռոդոսում, իսկ Մանուէլ Մաւրոզոմէսը Մէանդրի հովտում։ Նիկիան նրա առաջ փակեց իւր դռները, դէպի նրա աներ Ալեքսիոս Գ-ը ունեցած ատելութեան պատճառով։ 1204 թ. խաչակիրները, զօրեղացած Պաղեստինից վերադարձող 10,000 ուխտաւորներով, մեծ պատրաստութիւններ տեսան Փոքր-Ասիային տիրելու։ Ի զուր Լասկարիսը միացաւ Հռոմի

Սելջուկների և Փիլադելփիայի կայսեր հետ։ Պետր դը Բրաշեյը նրան յաղթեց 1204 թ. Դեկտեմբերի 6ն Պոյմանենոնի մօտ, վերցրեց Լապադիոնը, Ապոլոնեյան և Նիկոմիդիան։ Ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ միայն անառիկ Պրուսան։ Մինչ այդ գրաւ Հենրիխը արշաւելով Աբիւդոսից 1205 թ. Մարտի 12-ն յաղթել էր Մանկափասին։ Ամէն ինչ կորած էր համարւում, երբ յանկարծակի լուր հասաւ թէ Բուլգարները Բալդուին կայսեր գերել են. Թէոդոր իշխանը շունչ քաշեց։

Կալոջանը «Հռոմայեցոց կոտորողը» շատ էր աշխատել լաւ յարաբերութիւն ստեղծել Լատինների հետ։ Սակայն նրան մերժել էին, ծաղրելով ամենախայտառակ եղանակով, նա էլ մտածեց վրէժ առնել, որը շուտով սոսկալի կերպով արտայայտուեց։ Ռոմանիայի Յոյները մոլեռանդաբար ատելով լատիններին, միացան իրենց ազգային մահացու թշնամու հետ։ Կալոջանը խոստացաւ օգնութեան գալ իւր բոլոր զօրութիւնով և 10,000 Կումաններով։ Դեռ հազիւ հաղ ընկճուած Ռոմանիայի ամբողջ երկրում Յոյները ոտքի կանգնեցին։ Կայսրը և Դանդոլօն իսկոյն փոքր ոյժով արշաւեցին և պաշարեցին Ադրիանուպոլիսը։ Այն ժամանակ վրայ հասաւ Կալոջանը թուով աւելի մեծ զօրքով և Ֆրանկ-

ներին ծանր կերպով յաղթեց։ Ով որ ազատուեց սոսկալի կոտորածից, փախաւ Պրոպոնդիս։ Բալդուին կայսրը մեռաւ բուլգարական գերութեան մէջ։ Այդ օրից սկսած Ֆըրանկների իշխանութիւնը Ռոմանիայում ընդմիշտ վերջացաւ։ Կալոջանը, կատաղած որ Յոյները շուտով էլի անցան Լատինների կողմը, հետեւեալ տարիները անխնայաբար կոտորում էր խեղճ ժողովուրդը։ Նիկետաս պատմագիրը ողբում է երբեմն ծաղկեալ քաղաքների աւերակների վրայ, այն դաշտերի և պարտէզների անգութ անապատանալու վրայ, որ առաջ այնքան գեղեցիկ և դուրեկան էին, իսկ յետոյ մարդկանց փոխարէն սկսել էին գազաններ բնակուել։ Ամբողջ Մակեդոնիան զոհ գնաց բուլգարական իշխանի վայրագութեանը։ Փիլիպուպոլիսը, Հերակլեյան, Պանիոնը, Ռեդեստոսը, Խարիուպոլիսը, Տրայանուպոլիսը, Մակրէն, Կաւդեապոլիսը, Մոսինուպոլիսը, Պերիթէօրիօն և բազմաթիւ ուրիշ քաղաքներ աւար և բնակիչներին կոտորեց, իսկ խղճուկ մնացորդները տարաւ բնակեցրեց Դանուբեան բուլգարիայում։ Նա ասում էր, որ կամենում է Բազիլեյոս կայսեր՝ իւր բուլգար հըպատակների դէմ գործած չարիքների վրէժը լուծել։ Նրան անուանել էին Բուլգարոկտոնոս, իրան էլ հրամայեց անուանել Հռոմէկ-

տոնոս։ 1207 թ. նա մեռաւ Թեսալոնիկէի առաջ։ Յոյների բարեպաշտ առասպելը նրա մահը վերագրում է իրենց ազգային պաշտպանի՝ ս. Դեմետրիոսի նիզակից առաջացած։ Իսկ բուլգարական ժողովուրդը միշտ բարձր է պահել իր «մեծ և ամենաբարեպաշտ» ցարի յիշատակը։

Մինչդեռ Լատինների նոր կայսրը Հենրիխը սաստիկ զբաղուած էր, Թեոդորոս Լասկարիսը կայսր ընտրուեց Նիկիայում, որ յոյն Արիստոկրատիայի և հոգևորականութեան ժողովման տեղն էր և 1206 թ. հանդիսաւոր օծուեց Միքայել նոր պատրիարքի ձեռքով։ Նա միացաւ Սելջուկների հետ Դաւիթ Կոմնենի դէմ։ Սելջուկները յաղթեցին սրա եղբայր Ալեքսիոսին Ամեսոսի պարիսպների մոտ, մինչդեռ Թեոդորոսը ինքը յաղթեց Դաւթի զորապետ Սինադենոսին Սանգարիոսի մոտ։ Դաւիթը միացաւ Ֆրանկների հետ։ Սակայն Անդրոնիկոս Գիդոսը 1206 թ. ոչնչացրեց նրա օգնական գունդը Նիկոմեդիայի առաջ։ Սակայն երբ 1206 տարուայ վերջին գործունեայ Հենրիխ կայսրը մեծ զօրքով անցաւ Ասիա, առաւ Կիւզիկոն, Նիկոմեդիա, Խարաքս և Կիբոտոս քաղաքները, Լասկարիսը Կալոյան բուլգարին օգնութեան կանչեց և դրանով ստիպեց Լատիններին բաժանել իրենց զօրքը։ Թեոդորի

տոր աները՝ Ալեքսիոս Գ-ը։ այդ ժամանակ փախել էր Սելջուկների մոտ, և սոքա պահանջում էին Թեոդորոսից այդ ծերին օրինաւոր կայսր ճանաչել. Թեոդորը արագ համաձայնութիւն կայացրեց լատինների հետ և Հենրիխ կայսեր հետ 1207-ին հաստատեց երկամեայ զինադադար։ 1209 թ. նա յաղթեց հզօր Պիեռ դը Բռաշեյլին, որին կատաղած Յոյները չարաչար սպանեցին։ Ֆրանկների վարձկանների օգնութեամբ զօրացած 1211 թ. սաստիկ ջարդ տուեց Քայխոսրովին, որ պաշարել էր Անտիոքը, նրան և ծեր Ալեքսիոս Գ-ին գերեց, որը—ինչ որ շատ մեղմ էր այն ժամանակների համար—վանքերի պատերում փակուած, առատ ժամանակ ունէր ողբալու իւր բազմաթիւ մեղքերը. Թաթարները պարտաւորուեցին ասիական ափերի մեծ մասը զիջանել Յոյներին. Ֆրանկների համար այդ անտանելի էր։ Հենրիխ կայսրը դուրս եկաւ Թեոդորի դէմ, յաղթեց Լուպարկոսի մոտ, 1212 թ. ներս մտան Փոքր-Ասիայի խորքերը՝ իսկ հիւսիսում Նիկիայի գահակալը նեղն էր գցել Ֆրանկների վասալ՝ Դաւիթ Կոմնենին, նրան հալածելով դէպի արևելք. նրա ձեռին թողեց միայն Սինոպէի իշխանութիւնը։ Բիւզանդիոնի և Նիկիայի կայսրները շուտով բաւական արդար խաղաղութիւն կապեցին։ Թեո-

դոր կայսրը հզօր օգնական գտաւ յանձին Յովհաննէս Դուկաս Վատացէսի, որին նա 1212 թ. գլխաւոր սենեկապետ էր կարգել և ամուսնացրել իւր Իրինէ աղջկայ վրայ։ Յոների առանձին բախտն էր՝ խիստ ընդունակ և եռանդոտ Լատինների Հէյնրիխ կայսեր մահը որ տեղի ունեցաւ 1216 թ. Յունիսի 11ն Թեսալոնիկէում։ Այդտեղից սկսած Թէոդորի գործը թեթևացաւ Կոստանդնուպօլսի թոյլ խնամակալների պատճառով։ Երբ նա 1222 թ. մեռաւ, իւր գայիսոնի տակն էր առել ամբողջ արևմտեան Փոքր-Ասիան բացառութեամբ Բիւթինիայի մի փոքր կտորից, որ Ֆրանկների ձեռին էր։ Իսկ Սելջուկների իշխանութիւնը սկսւում էր միայն Սանգարիոսի և Մէանդրի վերին հոսանքներից։ Նրա անչափահաս Կոնըստանդին որդու փոխարէն՝ ընդհանուր համաձայնութեամբ գահ բարձրացաւ Յովհաննէս Դուկաս Վատացէսը (1232—1254), որ թէ ընտիր զօրապետ էր և թէ հմուտ կառավարիչ, որի ժամանակ յունական Փոքր-Ասիան հիմնովին վերակենդանացաւ Անգեների անարգ կառավարութիւնից յետոյ։

Յոյն ժողովրդի ազգային սարսացումը և օտար լատինական լծի ամօթը արձակել էին կապանքներից նրա մի շարք գեղեցիկ յատկութիւնները, որ մինչ այդ կաշկանդուած

էին։ Ժողովուրդը ցոյց տուեց, թէ դեռ ինչպիսի ընտիր տաղանդներ ունի իւր մէջ։ Ինչպէս որ Լասկարիսները Ասիայում, այնպէս յաջող կերպով Անգելները Եւրոպայում ուղղութիւն տուին այն հզօր դիմադրութեանը որ Յոյները գործ դրեցին լատինական իշխանութիւնից ազատուելու համար։

Էպիրոսում Միքայէլին յաջորդել էր նրա Թէոդորոս Դուկաս Անգելոս եղբայրը, որ մի բռնակալ և կոպիտ, բայց ընդունակ անձ էր։ Նա ամեն կողմից՝ բուլղարների և ֆրանկների դէմ տարածել էր իւր իշխանութիւնը։ Արևմուտքի աղբաւրները, ինչպէս ապացուցանում են Դեմետրիոս Խոմատիանոսի խիստ կարևոր նամակները, նայում էին նրա վրայ իբրև լատինական և սլաւոնական լուծից ազատողի վրայ։ 1221 թ. նա յարձակուեց Թէսալոնիկէի թագաւորութեան վրայ, որտեղ իշխում էր անզօր Դեմետրիոսը։ 1222 թ. ի մեծ ցնծութիւն Յոյների նոցա ձեռքն ընկաւ Թեսալոնիկէ մայրաքաղաքը, և երբ քաղաքի մետրապօլիտը տատանւում էր խախտելու ավելերական պատրիարքի առանձնայատուկ իրաւունքները, Աքրիդայի ինքնիշխան արքեպիսկոպոսը՝ Դեմետրիոս Խոմատիանոսը հանդիսաւոր կերպով նրան օծեց արևմուտքի կայսր։ Ի հաշիւ Բուլղարների տէ-

րութեան սահմանները առաջ տարան մինչև Ադրիանուպոլիս, Փիլիպուպոլիս և Խրիստուպոլիս մոտերքը և ամեն տեղ բուլղար ազգի եպիսկոպոսներին փոխարինում էին յոյն եպիսկոպոսներով։ Մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ դաւառական մի եկեղեցական ժողովում, որին նախագահում էր Դեմետրիոսը, Մոգլենայի խելացի և մեղմ եպիսկոպոսը գոնէ այն ընդունել տալ, որ օրինաւոր համարուի սլաւական ծագում ունեցող օրթոդոքս եպիսկոպոսների կատարած ձեռնադրութիւնը. մի զուտ յունական, անհեռատես և մոլեռանդ կուսակցութիւն, որի ղեկավարը Կաստորիայի աւագ եպիսկոպոսն էր. կամենում էր—իրաւ է անյաջող—այդ էլ չթոյլ տալ։ Այդ չափաւորութիւնը ապացուցանում է, որ Ախրիդայի այն ժամանակուայ արքեպիսկոպոսական դիւանը դժուար խնդիրների վերաբերմամբ ունէր անհամեմատ աւելի մեծ եկեղեցական — քաղաքագիտական իմաստութիւն, քան մեր օրերի փանարը։

Երևում է որ զուր չէր Նիկիայի Գերմանոս պատրիարքի մեղադրանքը, թէև Դեմետրիոսը զօրեղ կերպով բողոքում էր դրա դէմ, թէ նա ձգտում էր արևմտքի պատրիարքութիւն հաստատել։ Որովհետև եկեղեցական և քաղաքական խնդիրներում Թե-

սալոնիկէի և Նիկիայի Յոյները շատ օտար էին միմեանցից իրենց գործողութիւնների և նըպատակների մէջ։ Երկու այնպիսի զօրեղ իշխող բնաւորութիւններ, ինչպէս էին Թէոդորը և Յովհաննէս Գ-ը, ոչ մէկը միւսին չէր ստորադրուիլ։ Սակայն երկուսն էլ 1224 թ. յաղթանակեցին լատինական մահամերձ կայսրութեան դէմ։ Ռոբերտ կայսրը և նրա բարոնները պարտութիւն կրեցին Թէոդոր կայսրից Սեռսէի մօտ. իսկ Ֆրանսիացիք Մակերը և Մենեհուլտի առաջնորդութեամբ Պոյմանեննի մօտ Վատացէսից։ Սա առաւ Փըռանկների ամուր գիւղերը Փոքր-Ասիայում, գրաւեց Կոսը, Իկարիան, Սամոսը, Քիոսը և Լեսբոսը, Հռոդոսը հարկատու արեց և կողոպտեց Վենետիկեցոց ծովային երկիրները։ Յունաց մի զօրագունդ Իսէս Պրոտոստրատորի և Յովհաննէս Կամիցէսի առաջնորդութեամբ անցաւ Հելլեսպոնտը և հետևելով Ադրիանուպոլսի բնակիչների հրաւէրին, գրաւեց այդ նշանաւոր քաղաքը։ Սակայն այդտեղ հանդէս եկաւ Հռովմայեցոց երկու փառասէր կայսըրների շահերի տարբերութիւնը։ Թէոդորոսը Ադրիանուպոլսից դուրս քշեց Նիկիայի գունդը, և Վատացէսը զբաղուած լինելով Ասիայում, Լատինների հետ խաղաղութիւն հաստատեց. մինչև Թէոդորոսը միացաւ բուլղարների հետ։

Յոյների համար մեծ սպառնալիք էր բուլղարների նոր իշխան Յովհաննէս Ասէնը (1218—1241)․ «Մեծ և բարեպաշտ ցարը, ծեր Ասէն թագաւորի որդին, որ իւր ունեցած մեծ սիրով առ Աստուած՝ փառաւորեց բուլղարների թագաւորութիւնը աւելի քան նրանից առաջ բոլոր բուլղար ցարերը»։ Բուլղար վարդապետի գովասանքը հաստատւում է յոյն ճառախօսի վկայութիւնով։ «Բոլորն էլ նայում էին նրա վրայ իբրև մի զարմանալի և բախտաւոր մարդու վրայ։ Որովհետև նա իւր թուրը չէր հանում հայրենակիցների դէմ, ոչ էլ իրան արատաւորում էր արիւնալից գործերով հռովմայեցիների դէմ, ինչպէս բուլղարական իշխաններից նրա նախորդները։ Այդ պատճառով նա սիրուած էր ոչ միայն բուլղարներից, այլ նաև հռովմայեցիներից և ուրիշ ազգերից»։ Այդ ճշմարիտ բարեպաշտ իշխանը ցոյց տուեց իւր իսկական պետական մարդու իմաստութիւնը նրանով, որ կատարեալ ազատութիւն տուեց Բոգոմիլներին։

Բիւզանդիոնի լատինական կառավարութիւնը, որ Ֆիզիքապէս և բարոյապէս սնանկացել էր, կամեցաւ 1228 թ․ Ռոբերտի մահից յետոյ, անչափահաս Բալդուին Բ-ի խնամակալութիւնը նրան հաւատալ, որ խիստ

խելացի մտածուած քայլ էր, և կարող էր ամենից շատ անհաճելի լինել Նիկիայի և Թեսալոնիկէի արքունիքներում։ Ասէնն էլ բոլորովին պատրաստ էր և խոստացաւ Թրակիան Լատինների համար առնել Վատացէսից։ Սակայն Յոյների բախտից լատին հոգևորականութիւնը ընդդիմացաւ և թոյլ չտուեց պետութեան մէջ օրթոդոքս կառավարիչ նշանակել։ Քաջ, բայց իբրև քաղաքագէտ անընդունակ Ժան դը Բրիէնը Նիկիայի համար առանձին վտանգ չէր ներկայացնում։ Թէոդորոս Դուկասը՝ Թէսալոնիկէի Կայսրը, որի հետ Ասէնը դաշն էր կռել, ունայն ինքնավստահութեամբ հրաժարուեց մեծ ցարի բարեկամութիւնից և յարձակուեց Թրակիայի վրայ յոյն և ֆրանկ վարձկան զօրքով։ 1230 թ․ Ապրիլին երդմնազանց Յոյնը—Ասէնը հրամայեց լուծուած դաշնագիրը մի նիզակի ծայրում զօրքի առաջից տանել-—կատարեալ պարտութիւն կրեց Կլոկոտնիկայի մօտ և գերի ընկաւ։ Ասէնը մեղմ էր վարւում հասարակ զինուորների հետ։ Անգելների տէրութեան մեծ մասը ընկաւ բուլղարների ձեռքը, և Ասէն ցարը շուտով գրաւեց իւր նոր հպատակների սրտերը իւր հեզութեամբ և մարդասիրութեամբ։ Թեսալոնիկէն և Էպիրոսի իշխանութեան մի մասը շնորհեցին Թէոդո-

րոսի եղբայր Մանուէլ «կայսեր» որ նմանապէս խիստ ընդունակ անձ էր և Ասենի փեսան էր, ամուսնացած լինելով սրա ապօրինի Մարիա աղջկայ վրայ: Տրնովոյի եկեղեցու վրայի մի արձանագրութիւն փառաբանում է մեծ ցարի գործերը:[1]

Մինչ այդ Վատացէսը անդադրում գործում էր Վենետիկեցոց և Փրանկների դէմ: Նա փորձեց ընկճել Հռոդոսի Լեոն Գաբալա-

1. «1738 թուին (=1230) Գ. Ինդիկտիոնին: Ես Յովհաննէս Ասեն, Քրիստոսով Աստուծուն հաւատարիմ թագաւոր եւ ինքնակալ Բուլղարների, ծեր Ասենի որդի, կառուցել եմ այս մեծափառ եկեղեցին հիմքից ի վեր եւ նկարներով կատարելապէս զարդարել ի պատիւ Քառասուն Մարտիրոսների, որոց օգնութեամբ ես իմ կառավարութեան 12 տարիներում, երբ նկարում էին տաճարը, դուրս եմ եկել պատերազմելու Ռոմանիայի դէմ, յաղթել եմ Յունաց զօրքը եւ գերել եմ Կիւր Թոդոր Կոմնին Ցարին իրան իւր բոլոր բոյարներով: Եւ տիրել եմ ես բոլոր երկիրներին Օդրինից (Ադրիանուպոլիս) մինչեւ Դուաչ (Դիռախիոն), Յունաց, յետոյ Ալբանացոց եւ յետոյ Սերբերի երկիրը. Միայն Ցարիգրադի շրջակայքի քաղաքները եւ այդ իսկ քաղաքը, ունէին Ֆրանգները (Լատինները), բայց սրանք էլ խոնարհուեցին իմ թագաւորութեան ձեռքի տակ. որովհետեւ նրանք չունէին ուրիշ ցար ինձնից բացի, եւ իրենց օրերը անցնում էին իմ կամքով, որովհետեւ Աստուած այդպէս էր հրամայել. Որովհետեւ առանց Նորան գլուխ չի գալ ոչ խօսք եւ ոչ գործ: Նրա եղիցի փառք յաւիտեանս ամէն»:

սին և իւր նաւատորմիղով օգնութեան հասնել Կրետացիներին, որոնք կատաղած էին Վենետիկեցոց վատ կառավարութեան պատճառով: Սակայն Գաբալասը անձնատուր եղաւ հասարակապետութեանը և Վատացէսի զօրքը, որ Կրետէում ափ էր իջել, 1235 թ յաղթուեց Վենետիկեցիներից: Նա 1234 թ միացաւ Ասենի հետ Կոստանդնուպոլսի դէմ և 1235 թ. առաւ և կործանեց Վենետիկեցոց Կալլիպոլիսը: Լամփսակոսում երկու կայսերական ընտանիքները փոխադարձ ամուսնական խոստումներով դաշինքը կնքեցին. և Գերմանոս Բ-ը միւս պատրիարքների համաձայնութեամբ, Տրնովոյի Յովակիմ արքեպիսկոպոսին հանդիսաւոր կերպով օծեց բուլղարիայի ինքնագլուխ եկեղեցու պատրիարք: Ապա երկու իշխանները դարձան լատինների դէմ. Պրոպոնդիսի և Հերրասի մէջ տեղում Նիկիացիք արտակարգ յառաջադիմութիւն արին: Սակայն նեղ վիճակը 1236 թ. միանգամ էլ ստիպեց լատիններին ոտքի կանգնել: Պիզայի և Ջենովայի նեղսիրտ վաճառականները, մանաւանդ Վենետիկեցիք հասկացան, որ բացի լատինական կայսրութիւնը, իրենց վաճառականութիւնն էլ է վտանգուած: Աքեայի հերցոգն էլ օգնութիւն ուղարկեց: Այդպիսով Բռիեննը յաղթեց բուլղարներին

ցամաքի վրայ, Վենետիկցիք՝ Յոյներին ծովի վրայ: Կոստանդնուպոլիսը ազատուած էր, մանաւանդ որ շուտով լուծուեց յունա-բուլղարական դաշնադրութիւնը: Այդպիսով ողորմելի Բալդուին Բ-ը դեռ 25 տարի էլ անցկացրեց իւր աղքատիկ կեանքը: Նա շրջում էր արեւմուտքում վաճառքի հանելով իւր տէրութեան մայր եկեղեցիների և վանքերի նշխարները և գնողներ էր գտնում իւր թանկագին սուրբ իրերի համար, որոնցից ամենաեռանդունը մանաւանդ Ս. Լուդովիկոսն էր: Սա վճարեց նաև Վենետիկեցոց մօտ գրաւ դրած փշեայ պսակի գրաւականը: Այդ բոլորը չէր խանգարում Վատացէսի յառաջադիմութիւնը: Նա Ֆրանկներից խլեց նոցա վերջին կալուածները ասիական հողի վրայ: 1240 Թ. խեղճ Բալդուինը վաճառել էր իւր ժառանգական վերջին կալուածները խաչակիր զօրք վարձելու համար և կարողացաւ իսկապէս Յոյներից յետ խլել նշանաւոր Ցուռուլոնը: Նմանապէս Վենետիկցիք 1241 Թ. Յոյների դէմ մի փառաւոր ծովային յաղթութիւն տարան: Բայց նոյն տարին Վատացէսը միացաւ Փրեդրիխ Բ-ի հետ ամուսնանալով նրա Աննա աղջկայ վրայ: Դրա փոխարէն Լատինները բարեկամացան Քայխոսրով Բ-ի՝ Հռոմի իշխողի հետ, որը խոստացաւ ընդունել քրիստոնէութիւնը:

Սակայն Մոնղոլների հրոսակների սարսափելի երկիւղը, որոնք հեղեղել էին իսլամական իշխանութեան արեւելեան մասը՝ Հայաստանը և Վրաստանը, Ռուսաստանը ջախջախել էին և Հունգարիան գետնով էին զարկել, փոքր ասիական մանր իշխանութիւններին յանկարծ մոռացնել տուեց իրենց բոլոր քաղաքական երկպառակութիւնները և կրօնական վէճերը: Տրապիզոնի Մեծ իշխանը որոնեց Հռոմի սուլթանի բարեկամութիւնը, և 1244 Թ. Վատացէսը ևս վերջինիս հետ դաշն կապեց Տրիպօլսում. որով միաժամանակ Լատիններին զրկեց Սելջուկների օգնութիւնից: Սակայն Սելջուկները Արզուգայի (Երզնկայի) մօտ Մոնղոլների դէմ յաղթուեցան: Սոքա յառաջ խաղացին մինչև Անգորա. Հռոմը կարողացաւ ազատ մնալ ծանր հարկի գնով: Իկոնիայի սուլթանութեան անկման պտուղները քաղեցին Տրապեզունդի և Նիկիայի Յոյները: Վատացէսը լաւ յարաբերութիւն հաստատեց Մոնղոլների հետ և անցաւ Եւրոպա Անգելների դէմ: Այնտեղ ամեն ինչ խռովութեան մէջ էր: Միքայէլ Բ-ը Միքայէլ Ա-ի հարազատ որդին, Կորփու Ֆոյում և արեւմուտքում հաստատել էր իւր համար անկախութիւն. կուրացած Թէոդորոսը, ազատուելով բուլղարական կապանքներից, փոր-

ձեց իր Յովհաննէս որդու օգնութեամբ Մանուէլից խլել իր երկիրը։ Մանուէլը դիմեց Նիկիային, բայց շուտով մեռաւ, և այն ժամանակ Վատացէսը սկսեց իր գործողութիւնը։ Ծեր Թէոդորոսին 1242 թ. հրապուրելով բերին Նիկիա. յետոյ Վատացէսը անցաւ Եւրոպա և մեծ զօրքով պաշարեց Թեսալոնիկէն։ Սակայն առանց նաւատորմիղի նա չէր կարող առնել ամուր քաղաքը։ Ուստի երկուստեք զիջողութիւն եղաւ։ Յովհաննէս Անգելոսը հրաժարուեց կայսերական տիտղոսից և «դեսպոտէս»՝ տէր անունով դարձաւ Նիկիայի վասալ։ Շատ էլ չանցած 1244 թ. մեռաւ։ Նրա եղբօր և յաջորդի վատ կառավարութիւնը Վատացէսի ձեռքը յարմար պատճառ էր միջամտելու։ 1246 թ. անցաւ Հիլէսպոնտոսը։ Նա Բուլղարների երիտասարդ ցարի մահից օգտուեց և նրանից խլեց Սեռէն Մելենիկոսը, Ստենիմաքոս և ամբողջ հիւսիսային Մակեդոնիան։ Երբ յետոյ Վատացէսը երևաց Թեսալոնիկէի առաջ, Դեմետրիոսը ինքն անձնատուր եղաւ։ Յովհաննէս Գ-ը 1246 թ. յաղթանակով վերադարձաւ Նիկիա. և 1247 թ. Լատիններից խլեց Բիզենէն և Ցուռուլոնը։ Հռովմէական պետութեան վերահաստատութիւնը իր գլխաւոր մասերով արդէն կատարուած էր։ Միևնոյն ժամա-

նակ այդ քաջ հերոսը շարունակ աշխատում էր նաև երկրի ներքին բարեկարգութեան համար։ Նա հովանաւորում էր գիտութիւնները, որով նա ինքը սիրով և հմտօրէն պարապում էր։ Նա կանոնաւորեց ելևմուտքը, պաշտպանում էր և նպաստում վաճառականութեանը և յունական արդիւնագործութեանը։ Վատ էր միայն նրա յարաբերութիւնը իտալացի ատուած վաճառականների հետ. բայց Յոյները չէին կարող նոցա հետ ուրիշ կերպ վարուել։ Նաև յունական վերջին անկախ իշխանը՝ Էպիրոսի Միքայէլը ստիպուեց 1254 թ. ընդունել Նիկիայի հզօր կայսեր գերիշխանութիւնը։ Նա 1253 թ. ծեր Թէոդորոս Դուկաս Անգելոսի դրդմամբ դուրս էր եկել Վատացէսի դէմ։ Չնայած որ նա քաջաբար ընդդիմացաւ Թեսալիայում և հարաւային Մակեդոնիայում, կայսրը անարգել առաջ անցաւ, 1254 թ. ընկաւ նշանաւոր Կաստորիան, շուտով նաև Դէաբոլիսը (Devol), որ իշխում էր Ալբանիայի կիրճերի վերայ։ Ալբանացիք ապստամբեցին։ Այն ժամանակ Միքայէլը անձնատուր եղաւ և ծեր խռովարար Թէոդորոսը ստիպուած վանք մտաւ։

Էպերոտեան պատերազմից վերադառնալիս 1254 թ. Հոկտեմբերի 30ն Նիմֆէո-

նում, ոչ հեռու Նիմֆեոսից մահը վրայ հասաւ հզօր կայսեր: Նրան յաջորդեց նրա ընդունակ որդի Թեոդորոս Լասկարիսը (1254-1258), որ անփոփոխ պահպանեց իր իր հօրից աւանդաբար ստացած պետական ընտիր վարչութիւնը, մանաւանդ առանց հարկերի ճնշման՝ հիանալի կարգաւորեց տնտեսութիւնը և միևնոյն ժամանակը հովանաւոր էր ուսման և կրթութեան: Չնայած իր հիւանդոտութեանը նա շատ լաւ զինուոր էր: Բուլգարների Միքայել Ասէն ցարը, որ կամեցել էր Վատացէսի գործերի վրէժն առնել, գրաւել էր Ռոդոպէ լեռների և Վերին Մակեդոնիայի գաւառները: 1255 թ. Թէոդորոսը դուրս եկաւ նրա դէմ: Իր Ալէքսիոս զօրավարը յաղթուեց Սեռէսի մօտ. ինքը դրա փոխարէն փառաւոր յաղթութիւն տարաւ Ռուպելիոն կիրճի մօտ: Նա յետ վերցրեց կորցրած երկիրները և երկրորդ յաղթութիւնից յետոյ 1256 թ. ընդունեց խաղաղութիւն Սերբերի Ստեփան Ուրոշ Ա. թագաւորի միջնորդութեամբ: Երբ 1257 թ. մեռաւ Միքայէլը և շուտով նրա տեղն անցաւ Կոնստանդին Սերբացին, որը ամուսնացաւ կայսեր Իրենէ աղջկայ վրայ, վերստեղծուեցին լաւ յարաբերութիւններ:

Աւելի անհնազանդ գտնուեց Միքայէլ Էպիրոտցին, որից իրաւ է կայսրը ճշմարիտ բիւզանդական խորամանկութեամբ խլել էր Սերբիա և Դիւռախիոն նշանաւոր քաղաքները, բայց դրա փոխարէն խոստացել էին Միքայէլի Նիկեփորոս որդուն ամուսնացնել կայսեր Մարիա աղջկայ վրայ: Միքայէլը միացաւ Ալբանցոց և Սերբերի հետ. եւրոպական Յունաց կուսակալը, մեծ ճարտասան Գէորգ Ակրոպոլիտէսը, որը աւելի գրչի քան զէնքի մարդ էր, յաղթուեց և գերի ընկաւ: Նաև Թէոդորոսի ամենաընտիր զօրապետը՝ Միքայէլ Պալէոլոգը լեռնային կռիւների մէջ, որ միացած էր մեծ դժուարութիւնների հետ, չկարողացաւ ոչինչ անել: Այն ժամանակ 1258 թ. Թէոդորոս Բ Լասկարիսը մեռաւ Մագնեսիայում, Հերմոսի վրայ:

Յիմարաբար նա կայսր էր նշանակել իր անչափահաս Լասկարիս Յովհաննէս Դ. որդուն Մուզալոն Պրոտովեստիարիոսի և Արսէնիոս պատրիարքի խնամակալութեան տակ: Այնպիսի կատաղի ժամանակներում անհնար էր մանկան կառավարութիւնը: Խնամակալը սաստիկ կատաղեցրել էր օտար վարձկաններին իր զուտ բիւզանդական ընթացքով: Նա հրաժարուեց նոցա տալու այն դրամական ընծան, որ խոստացել էր Թէոդորոսը: Մուզալոնը և նրա տունը զինուո-

րական խռովութեան զոհ գնացին։ Իշխանները հոգեւորականները և զօրքը Միքայէլ Պալէոլոգին գեսպոտ տիտղոսով իբրև խնամակալ՝ հրաւիրեցին կառավարութեան գլուխն անցնել։ Պալէոլոգների ցեղը Ալէքսիոս Ա-ի օրերից սկսած տէրութեանը մատուցել էր նշանաւոր ծառայութիւններ։ Վատացէսը լաւ էր գնահատել Միքայէլի զինուորական մեծ արժանիքները և Նրան կնութեան էր տուել իւր եղբօր աղջիկ Թէոդորա Դուկէնային։ Թէոդորոս Բ Լասկարիսը ոչ առանց պատճառի միշտ կասկածանքով էր նայում փառասէր և միջոցների մէջ անընտրող զօրապետի վրայ։ Զնայած դրան, Նրան հաւատացել էր նշանաւոր կուսակալութիւններ, և Միքայէլը հասկացել էր իւր մեծ խորամանկութեամբը կրիտիկական րոպէներում խոյս տալ սպառնացող վտանգից։ Այդ ընթացքով բաւական թուլացել էր Միքայէլի հաւատարմութիւնը թագաւորական տան վերաբերմամբ, և կայսրը պատրաստ էր իմանալու, որ բիւզանդացու համար երդումը նշանակութիւն չունի։ Ուստի բոլորովին աւելորդ էր, որ նոյն եղանակով Արսէնիոս պատրիարքը փորձեց նոր կառավարչին տրամադրել, որ Լասկարիսի տան համար պահպանէ թագը։ Տիրող հանգամանքների փոթորկալից ժամանակը գահի վրայ

պահանջում էր քաջարի զինուորներ։ Օրինաւոր երախաների պահակալական իրաւունքի պաշտպանութիւնը, տէրութեան համար մեծ վնաս էր։ Արդէն 1261 թ. Յունուարի 1-ն Միքայէլը հանդիսաւոր կերպով օծուեց կայսրակից։ 1261 թ. դժբախտ Յովհաննէս ազնուական կայսր կուրացրին և բանտ նետեցին։ Շուտով երևաց թէ հռովմէական պետութեան համար ինչքան անհրաժեշտ էր մի զօրեղ ձեռք։

Էպիրոսի անհանգիստ Միքայէլը դաշն էր կապել Սիկիլիայի Մանֆրեդի և Աքէայի Վիլեհարդուինի հետ և սպառնում էր Թեսալոնիկէին։ Միքայէլ Պալէոլոգը, դրանով ստիպուած կանոնաւոր պատերազմ մղելու, շտապեց արագ հարուած հասցնել, 1259 թ. նրա զօրապետները առան Վոդենան և Էպիրոսներին հալածեցին Կաստորիայի և Պենտոսի յետևը։ Մակեդոնիան Նիկիայի իշխանութեան տակն էր, առնուեցին նոյն իսկ Դէապոլիս և Բերատ։ Մինչ այդ հասել էին Ապուլիայից և Աքէայից օգնական գնդերը։ 1259 թ. Հոկտեմբերին ծանր զրահաւորուած ասպետները պարտութիւն կրեցին սելջուկեան, սլաւոնական և կումանական ձիաւորներից և բիւզանդական կայսր արագաշարժ նետաձիգներից։ Մեծ-Վլախիայի Յովհաննէս դեսպոտը,

Էպիրոսի դեսպոտի անհարազատ որդին, ինքը գուաձանեց իւր գործին։ Ծանր կորուստներ ունեցան մանաւանդ Մօռէայի Ֆրանկները։ Վիլհելմ իշխանը Յունաց ձեռքը գերի ընկաւ։ Պելագոնիայի յաղթութիւնը առաջին նշանակութիւն ունեցաւ տէրութեան համար։ 1262 թ. խաղաղութեամբ Էպիրոտցին ստիպուած էր գոհ լինել միայն իւր ցեղական երկրով, իսկ Վիլհելմը իւր պելոպոնէսեան իշխանութիւնից զիջաւ Մօնեմբազեան, Միւզիթրիան և Մայնան և խոստացաւ յարատև խաղաղութիւն պահպանել Հռովմայեցիների հետ։

Մինչ այդ կատարուել էր նաև Հռովմայեցոց ժողովրդի մեծ բաղձանքը, մայրաքաղաքը առնուել էր։ 1260 թ. Միքայէլը անցել էր Հելլէսպոնտը և լատիններից խլել էր նոցա վերջին երկիրները։ Նա մի տարի զինադադար շնորհեց։ Քաղաքագիտական ասպարիզում եռանդով աշխատում էր։ Բարեկամական կապեր հաստատեց բուլղարների հետ. իսկ Վենետիկեցոց համազօր մրցակիցներին՝ Ջենովացոց բոլորովին իւր կողմը գրաւեց։ Վենետիկեցիք նեղսիրտ վաճառականական քաղաքականութեամբ աչքի թողի էին արել լատինական շահերը։ Ցեռայ երբ արդէն ուշ էր, տենդային արագութեամբ զի-

նուում էին և զինեցին արևմուտքի օգնութեան։ Նիւմֆէոնի դաշինքը (1261 թ.) ցոյց է տալիս Միքայէլի մեծ իմաստութիւնը։ Վատայէսի քանիցս կրկնուած անյաջողութիւնները ապացուցել էին, որ Յոյները կորցրել են իրենց ծովային ոյժը։ Ուստի կայսրը կարիքից ստիպուած Ջենովացիներին տուեց այն բոլոր իրաւունքները և առանձնաշնորհութիւնները, որոնց վրայ հիմնուելով Վենետիկեցիք ստեղծել էին իրենց իշխանութիւնը Էգէյեան ծովում, Բոսփորի վրայ և Սև ծովի եզերքում։ Այսուհետև միայն Պեզացիների համար էին էլի բաց մնալու տէրութեան և Սև ծովի վաճառանոցները։ Վենետիկեցիք պէտք է զրկուէին Լեվանտի շահաւէտ վաճառականութիւնից։

Միայն 800 մարդով Ալէքսիոս Ստրատեգոպուլոսը կանգնած էր Բոսփորի մօտ. նա լսեց որ Վենետիկեցոց նաւատորմիղը Պոգեստա Գռադենիգոյի առաջնորդութեամբ նաւել է դէպի Դափնուսիոն։ Արագութեամբ յունական զօրավարը մայրաքաղաքի բնակիչների հետ համաձայնութիւն կայացրեց։ 1261 թ. Յուլիսի 25-ն բարձրացան քաղաքի պարիսպներով։ Բալդուին Բ կայսրը համարեա առանց կռուի Վենետիկեան մի նաւի վրայ փախաւ Եւբէա։ Երբ ֆրանկները և Վենետիկեցիք սկսե-

ցին իրենց թաղերում ընդդիմութիւն ցոյց տալ՝ Ստրատեգոպուլոսը այդտեղ կրակ գցեց։ Նաւատորմիղը շատ ուշ հասաւ։ Լատինները, հոգեւորականների և «հերձուածող» պատրիարքի հետ իրենց ունեցածներով գաղթեցին Եւբէա և Վենետիկեցոց կղզիները։ Այդպիսով Յոյները առանց նեղութեան, վերջապէս մայրաքաղաքին էլ տիրեցին։ Հին հռովմէական պետութիւնն ամբողջութեամբ վերահաստատուել էր, և Միքայէլը ժողովրդի անսահման ցնծութիւններով 1261 թ. Օգոստոսի 15-ն մտաւ մայրաքաղաք և երկրորդ անգամ հանդիսով օծուեց երկնային իմաստութեան տաճարում։ Լատինական նախատինքը պատկանում էր անցեալին։

Իբրև յաւելուած այստեղ կաւելացնենք մի համառօտ ակնարկ Տրապիզոնի կայսերական պատմութիւնից։ Անդրոնիկոս Ա Կոմնեն կայսեր սարսափելի դժբախտութեան ժամանակ, երբ նրա ամբողջ տունը ջնջուեց, մի քանի հաւատարիմների յաջողուեց ազնիւ Մանուէլ իշխանի որդիները ապահովապէս փախցնել Վրաստան, որոնք այդ ժամանակ մանկական ամէնքնքոյշ հասակումն էին։ Այնտեղ 1184—1212 թ. իշխում էր երկու իշխանների մօրաքոյրը Թամարա մեծ թագուհին, որը տափաստաններում ապրող ցեղերի օգնութեամբ ստեղծել էր Վրացոց կարճատև մեծ իշխանութիւնը։ Որովհետև նա Ալէքսիոս Գ-ի հետ կռուած էր, միջոցներ տուեց իր քրոջ որդիներին հռովմէական արևմտեան երկիրներում իրենց համար անկախ պետութիւն ստեղծել։ Ալէքսիոսը իր զինուորներից Հռովմայեցիների կայսր հրատարակուեց և 1204 թ. մտաւ Տրապիզոն, որտեղ հաստատեց իր աթոռը և ընդունեց «Մեծ-Կոմնեն» անունը։ Մինչդեռ իր եղբայրը յաղթելով հասաւ մինչև Փափլագոնիա։ Ամեն տեղ երկու եղբայրները գրաւեցին Հռովմայեցիների սրտերը։ Միայն Սարբասը՝ Ամիսոսի իշխանը, ընդդիմացաւ, և Ալէքսիոսը պաշարեց նրա քաղաքը։ Հռովմէական կայսրութեան անկումը, և Նիկիայի կայսրութեան հաստատութիւնը Թէոդորոս Լասկարիսի և Կոմնենի մէջ բարեկամական կապեր հաստատելու ոչ և է կերպ չնպաստեց։ Ընդհակառակը Դաւիթը փորձում էր օգտուել Փոքր Ասիայի իշխանութեան թուլութիւնից և ընդարձակել իր սահմանները։ Սակայն երբ Թէոդորոսը միացաւ Սելջուկների հետ, որոնք Ալէքսիոսին հարուածեցին Ամիսոսի մօտ, և Թէոդորոսի Դաւթի դէմ տարած յաղթութիւնը Սանգարիսի ափերում, Կոմնենների յառաջխաղութեան առաջն

առան: Ի զուր անցաւ նաև այն, որ Դաւիթը Հերակլեյան պահպանելու համար, ընդունեց Լատինների վասալութիւնը, սոցա օգնական գունդը ջնջեց Թէոդորոսը: 1212 թ. հզօր Լասկարիսը Դաւթից խլեց ամբողջ արևմուտքը և սահմանափակեց նրան Սինոպէի իշխանութեան մէջ՝ Կարամբեսի լեռներից մինչև Հալիս գետը: Դաւթի համար աւելի վտանգաւոր էին Սելջուկները. որոնք շարունակ ձգտում էին հասնելու ծովը և 1214 թ. յարձակումով առան նրա մայրաքաղաք Սինոպէն, երբ Դաւիթը քաջաբար կռուելով, մեռաւ: Այն երկիրը, որտեղից երբեմն ծագել էին Կոմնենները, ընկաւ Թաթարների իշխանութեան տակ: Մինչդեռ Դաւթի եղբայրը, Վրացիների օգնութեամբ, կարողացաւ աւելի յաջողութեամբ պաշտպանել Տրապիզոնը Թաթարների յարձակումների դէմ: Իրաւ է նա էլ ստիպուած էր հարկ վճարել Հոռոմին, որպէս զի փրկած լինի երկրի ներսի առևտուրը, որ կենտրոնանում էր Տրապիզոնում: Նոր կայսրութիւնը բռնում էր մօտաւորապէս հին Պոնտոս Պոլեմոնիակոսը, արևելքից տարածւում էր մինչև Փազիս: Ալէքսիոս Ա-ի կառավարութիւնը, որ ընտիր կառավարիչ էր և ճշմարիտ իշխանական բնաւորութիւն, ներկա-

յացնում է Տրապիզոնի համեստ իշխանութեան ամենափայլուն շրջանը: Արդէն նրա մահով սկսում է մի տեսակ անկում: Աւատականութիւնը իւր կռիւներով անկարելի էր դարձնում կարգաւորեալ պետութեան հաստատութիւնը: Երկու ազնուական դասակարգերի՝ սքոլարների և մեզոսքոլարների կռիւները, որոնք էին Կոմնենների հետ եկած արքունիքի ազնուականները և արևելքում ապրող բնիկ մեծամեծները, տակն ու վրայ արին տէրութիւնը: Ալէքսիոսին անմիջապէս յաջորդեց նրա փեսա Անդրոնիկոս Գիտոսը, որը իշխեց մինչև 1235 թ. և քաջութեամբ կռուեց Սելջուկների դէմ: Ալէքսիոսի անդրանիկ որդու կարճատև կառավարութիւնից յետոյ (մեռաւ 1238 թ.), յաջորդեց քաջ Մանուէլը, որը Մոնղոլների երկիւղից սերտ միացաւ Հոռոմների հետ: Նրա որդիներից Յովհաննէսը խաղաղութիւն հաստատեց 1282 թ. Պալէոլոգների հետ և մի կողմ թողնելով «Հռովմայեցոց կայսր» տիտղոսը, իրան անուանում էր Արևելքի, Վրաստանի և յայնկոյս ծովի կայսր: Արտաքուստ այդ շրջանը բաւական խաղաղ էր: Ալէքսիոս Բ (1297-1330) Կոմնենների մէջ լաւագոյններից մէկը, զէնքի ուժով կարողացաւ իւր գիւքը պաշտպանել Ջենովացիների դէմ, որոնք չափը կորցրած էին

վարում, ինչպէս Բոսֆորի ափերին, այնպես էլ արևելքում։ Նրա մահից յետոյ սկսեցին անտանելի խռովութիւններ։ Անչափահաս Մանուէլի փոխարէն սկիզբը կառավարում էր իր հօրեղբայր Բազիլեոսը, յետոյ 1340 թ. սրա այրին՝ բիւզանդական Իրենէ իշխանուհին։ Ազնուականութեան մի մասը օտարուհու դէմ էր, միւս մասը պաշտպանում էր։ Քաղաքի փողոցներում փրթկեց կռիւը, որի ժամանակ կործանուեց Տրապիզոնի պաշտպան սրբի՝ Ս. Եւգենիոսի վանքը։ Դիարբեքիրի թաթարները ասպատակելով հասել էին մինչև քաղաքի դռները, նոքա այրեցին արուարձանները և կողոպտեցին օտարվաճառականների գրասենեակները։ Կրկին մի ուրիշ կանացի կառավարութիւն, ազնուական խմբերի կատաղի կռիւներ և գժտութիւններ Ջենովցիների հետ, որոնք իրենց դէմ գործած բռնութիւնների վրէժը լուծելով 1348 թ. աւերեցին Կերասոսը և սաստիկ թուլացրին տէրութիւնը։ Մի և նոյն ժամանակ իշխանական ընտանիքում տիրում էին ուղղակի զզուելի անբարոյական բարք ու վարք։ Սքոլարները 1349 թ. յեղափոխութեամբ գահի վրայ բազմեցրին տասներկուամեայ Ալեքսիոս Գ-ին, որը հասակն առնելով, երկիրը բաւական լաւ կառավարեց, նոր

դաշնագրութիւն հաստատեց Վենետիկեցոց հետ 1367 թ. և ոչնչացրեց Ջենովցիների մենավաճառութիւնը. իսկ քաղաքը զարդարեց եկեղեցիներով, վանքերով։ 1390 թ. տէրութիւնը թողեց իր Մանուէլ Գ որդուն ծաղկեալ դրութեան մէջ։ Սա խոնարհուելով Թեմուր-Լանգի առաջ, համարեա անկախ կառավարեց իր երկիրը մինչև իր մահը 1417 թ.։ Այստեղից սկսած Մեծ-Կոմնենների պատմութիւնը ներկայացնում է ստորութիւնների, ամենավատ տեսակի խայտառակ գործերի, բնութեան հակառակ արատների և հայրասպանութիւնների մի շղթայ. այդ բարոյական վայրագութիւնը զարհուրելի ապացոյց է Կոմնենների հին իշխանական տան հոգեկան և ֆիզիքական կատարեալ անկման, որտեղ արատները շարունակաբար բազմացել էին սերունդների մէջ։ Հայրասպան Յովհաննէս Դ-ը ստիպուեց Կոստանդնուպոլսի անկումից յետոյ Բարձր-Դրանը հարկ վճարել։ Նա կապեր հաստատեց սպիտակ խոյի թարգմանների հետ և իր դուստր Կատարինային (Dozpina Katon) Ուզուն—Հասան մեծ խանին կնութեան տուեց։ Երբ նա մեռաւ 1458 թ. նրա եղբայր Դաւիթը, հեռացնելով օրինաւոր գահաժառանգին, ինքն անցաւ կառավարութեան գլուխ։ Նա ինչքան էլ երկչոտ

էր և բնաւորութիւնից զուրկ՝ հեռու չմնաց քաղաքական խարդախութիւններից և փորձեց դաշինքներ հաստատել. բայց միակ իշխանութիւնը՝ Թուրքմանները արդէն Տաճիկների հետ խաղաղութիւն հաստատեցին: Տաճկական նաւատորմիղը արդէն պաշարել էր Տրապիզոնը: Երբ ցամաքային զօրքը մօտեցաւ, Դաւիթը անձնատուր եղաւ, և աքսոր քշուեց Մաւռոնորոս՝ Սեռէսի մօտ: Սակայն երբ կասկածի տակ ընկաւ, թէ յարաբերութեան մէջ է իւր եղբօր աղջկայ՝ մեծ խանի կնոջ հետ, կատաղեց սուլթանը: Որովհետև Դաւիթը ազնուութեամբ հրաժարուեց ընդունել մահմետականութիւնը, մահուան դատապարտուեց իւր եղբօրորդու և եօթը որդիների հետ: Դեռ աւելի շուտ էր Տրապիզոնը տաճկական քաղաք դարձել: Սուլթանը մայրաքաղաք տարաւ ազնուականներին և աչքի ընկնող քաղաքացիներին. նոցա տները և սեպհականութիւնները բաժանեցին տաճիկ զինուորականների մէջ: Այդպիսով վերջացաւ, Կոստանդնուպոլսի անկումից 8 տարի յետոյ, Մեծ Կոմնենի թագաւորութիւնը, որը մինչև այդ մօտ երեք դար պետութեան հեռաւարևելեան անկիւնում տարածել և պահպանել էր քրիստոնէութիւնը և յունական քաղաքակրթութիւնը:

Թ.

ՊԱԼԷՈԼՈԳՆԵՐԻ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ.

(1261—1453)

Մենակ Յոյների ամենավատ բարեկամները չեն, որոնք Կոստանդնուպոլսի վերստին գրաւումը համարում են նոցա ազգային դժբախտութեան ճշմարիտ սկիզբը: Դրանով նորից վերակենդանացաւ այն դժբախտ ուրուականը, որը դեռ այսօր էլ Նոր-Հելլէններին համարեա անպէտք է դարձնում գործնական քաղաքականութեան մէջ, քանի որ նոքա հետամուտ են μεγάλη ἰδέα — մեծ գաղափարի օդային պատկերին: Բուլղարների անխնայ կոտորածները և ոչնչացումը հիւսիսում և Սելջուկներինը արևելքում թուով այնքան էր նուազեցրել և թուլացրել Յունաց ազգը, որ անհնար էր պահպանել առաջուայ մեծ պետութեան դիրքը: Չնայած դրան՝ հելլենական ազգը դեռ կարող էր դիմանալ, եթէ միա-

նար օրթոդոքսութեան միջոցով, երբ այն ժամանակ Հաւատոյ կապն այնքան մեծ էր, երկու խիստ ընդունակ և սերտ կապուած սլաւոնական տէրութիւնների հետ, կարող էր իբրև երկրորդական պետութիւն բաւական յարգանք ազդող դիրք ունենալ, եթէ իմաստուն խոհականութեամբ պահպանէր իւր ուժերը և միջոցները, որ առաջուայ պէս այլ ևս անսպառ չէին: Դրա փոխարէն դեռ Միքայէլն էր հետամուտ ռոմանտիքական ցնորքների, և ինչքան ողորմելի էր նրա յաջորդների անզօրութիւնը, այնքան աւելի զօրեղացաւ մեծութեան այդ ցնորքը, և այնքան աւելի սկսեցին ցաւակցել և ծաղրի առարկայ դարձնել օրէց օր գլորուող բիւզանդականութեան նման ընթացքը և այդ անում էր այն գերմանո—ռոմանական արևմուտքը, որ քիչ առաջ դեռ բարբարոսական դրութեան մէջ էր և քաղաքակրթապէս աստիճանաբար Նոր-Հռոմի առաջը կարել անցել էր:

Միքայէլը ամենալաւ զօրապետ էր և քաղաքագէտ. բայց նա չունէր Վատացէսի վարչական ընդունակութիւնը: Անգելներից սկսած տէրութիւնը համարեա սնանկութեան մէջ էր: Այն ժամանակուայ նախնական տնտեսական վարչութեան դեռ ծանօթ չէր մեծ չափերով փոխառութիւնն: Նեղ վիճակից ա-

զատւում էին վատ փող կտրելով: Մինչդեռ մինչև Կոմնենների տան անկումը, բոլոր վաճառանոցներում իշխում էր բիւզանդական հին լիարժէք Սոլիդոսը և դրանով քիչ չէր նպաստում այն հզօր դիրքին, որ ունէր հռովմէական կայսրութիւնը արևելքի և արևմուտքի բոլոր ազգերի մօտ՝ նոյն Վատացէսը ոսկի դրամները երրորդ մասով խառնել էր: Այդ եղանակը, որ վնասեց տէրութեան վարկին, Պալէոլոգները այնպիսի մեծ չափերով գործ դրին, որ նրքա արդէն երկրորդ սերնդի ժամանակ գործ էին դնում կիսարժէք ոսկիներ:

Բայց պէտք է ասած այն դժուարութիւնները, որ բարդւում էին նոր կայսեր առաջ, շատ մեծ էին: Աքէայի Վիլհելմը պապի միջոցով լուծեց իւր երդումը. և սկսուեց սահմանային պատերազմ Յոյների և Ֆրանսիացիների մէջ Պելոպոնէսում, որի շնորհիւ երկիրը բոլորովին աւերակ դարձաւ: Դրա փոխարէն Միքայէլը ստիպեց անհանգիստ Էպիրոցիներին 1265 թ. իրան զիջանել Յովհաննինան, Մինչ այդ փախստական Բալդուին Բ-ը կարողացել էր իբրև դաշնակից գրաւել 1264 թ. Սիկիլիայի Մանֆրեդին, և Ջենովայի ներկայացուցիչը Կոստանդնուպոլսում կամենում էր ասոր մատնութեամբ քաղաքը նորից գցել

Լատինների ձեռքը, որի հետեւանքն այն եղաւ, որ Միքայէլը Վենետիկեցիների հետ մօտենալու առաջին փորձն արեց, որոնք դեռ իշխում էին ծովերի վրայ և հակաքաղաքագիտական ընթացքով դեռ գանգատում էին, Ջենովացիներին պատժելով քշեցին Հերակլիա: Միքայէլը ամեն տեղ թշնամիներ ունէր: Մարիա Թաթագուհին դժբախտ Յովհաննէս Դ-ի քոյրը, շարունակ գրգռում էր իր Կոնստանդին ամուսնուն նրա դէմ: Բուլղարները յաղթութեամբ մտան Մակեդոնիա: Սակայն Միքայէլը նրանցից խլեց Փիլիպպուպոլիսը և Ստենամաքոսը, և յետոյ ահագին նշանակութիւն ունեցող Անքիալոս և Մեզեմբրիա ծովաքաղաքները: Ցարը 1265 թ. վայրենի կատաղութեամբ հարաւային Ռուսաստանի Թաթարների հետ այնպէս աւերեց Թրակիան, որ երկար ժամանակ հազիւ էին դաշտերի մէջ մի երկրագործ նկատում:

Բայց Միքայէլին գլխաւոր վտանգ սպառնում էր Անժուինների կողմից: Պրովանսի Կարոլոս գրաֆը 1266 թ. գրաւել էր Մանֆրեդի տէրութիւնը և երկու Սիկիլիայի ֆրանսիական թագաւորութիւնը, տարածեց իր գերիշխանութիւնը նաև Աքէայի վրայ ամեն կերպ օժանդակութիւն գտնելով Կղեմէս Դ պապից որ կուրօրէն անձնատուր էր

ֆրանսիական իշխանին և Բալդուին Բ կայսերից, որ ապրում էր ողորմութիւններով: Կարլոսը նորոգեց Նորմանների բոլոր պահանջները Յունաց տէրութեան զանազան մասերի վրայ:

Որպէս զի այդ վտանգի առաջն առնի, Միքայէլը բանակցութիւն սկսեց պապի հետ: Վերջինիս միջնորդութեամբ 1267 թ. Ջենովացիները նորից ստացան իրենց իրաւունքները. նոցա վաճառականութիւնը Սև ծովի վրայ սկսեց այնպէս ծաղկել, որ երկիւղ էր ազդում Վենետիկեցիներին: 1275 թ. կայսրը Զաքարիա տանը շնորհեց Փոկէա քաղաքը. այդ տունը ձեռք բերեց ահագին հարստութիւն՝ շահագործելով այնտեղի պաղլեղի հանքերը:

Յետոյ երբ արդէն ուշ էր, հանդէս եկան Վենետիկեցիք. նոքա 1268 թ. հինգ տարի ժամանակով մի դաշնագրութիւն հաստատեցին աւելի աննպաստ պայմաններով, քան որ նոցա առաջարկուել էր 1265 թ: Բացի այդ, կայսրը պայման դրեց, որ երկու մրցակիցները իրաւունք չպիտի ունենան իրենց մասնաւոր կռիւները մղել իր տէրութեան ծովերում: Դեռ միանգամ էլ տէրութիւնը յարգանք ներշնչեց վաճառականներին:

Ամենավտանգաւոր հակառակորդը Միաց

Կարլոս Անժուային։ 1267 թ. առաւ Կորֆուն։ Միքայել Բ-ի մահից յետոյ (1271 թ.) գրաւեց Դիւրիկոյի ծովափնեայ երկիրները։ Կաթոլիկ Ալբանացիք միացան նրա հետ։ 1272 թ. Դիւռախիոնը՝ անձնատուր եղաւ։ Մի առանձին բախտ էր, որ կաթոլիկների հաւատափոխ անելու եռանդը միշտ սաստկացնում էր օրթոդոքս ազգայնականութեանը։ Սակայն եռանդոտ Պրովանսացին կարողացաւ Սլաւոն ժողովրդի համակրանքն էլ գրաւել, մինչև որ 1272 թ. Կոնստանդին ցարը Իրինէի մահից յետոյ ամուսնացաւ Մարիա Պալէոլոգի հետ, որին բաժինք տուեց Մեսեմբրիան և Անքիալոսը։ 1273 նոր աղէտ ծագեց։ Սերբերը 1272 թ. ի վեր, Վարդարի վերին հովտից սկսելով, յաղթութեամբ առաջ էին խաղացել, Յովհաննէս Դ. Լասկարիսը փախաւ Փոջիա, որտեղ Կարլոսը նրան կայսրավայել ընդունելութիւն ցոյց տուեց։ Վենետիկեցիք էլ դաշնագրութիւնը վերջանալուց յետոյ, սկսեցին ծովահինական պատերազմ։ Այն ժամանակ հմուտ քաղաքագէտը, որ միջոցների համար երբէք նեղութիւն չէր կրում, եկեղեցական խնդիր յարուցեց։ Եւ Գրիգոր Ժ-ը բախտ ունեցաւ տեսնելու, որ 1274 թ. Լիոնի ժողովում Միքայելի դեսպանը՝ Գէորգ Ակրոպոլիտեսը ներկայացրեց յունական եկե-

ղեցու դաւանանքը «tilique»—ով և ընդունեց պապի նախապատուութիւնը։ Կայսրը, որպէսզի հանգստացրած լինի Տրնովոյի պատրիարքին և Պեկի ինքնագլուխ մետրապոլիտին, 1272 թ. ոսկեայ հրովարտակով, որ դեռ պահպանուած է Սինայի վանքում, վերստին հաստատեց Բազիլեյոս Բ-ի Օխրիդայի ինքնագլուխ եկեղեցուն բաշխած բոլոր առանձնաշնորհութիւնները։ Այդպիսով Օխրիդայում պահակալող Յոյները ճանաչուեցին երկու պատրիարքութիւնների բոլոր վիճակների տէրեր և հիւսիսի ամբողջ հոգեւորականութիւնն ու ժողովուրդը սկսեցին զբաղուիլ, որ շատ հաճելի էր, մանր վէճերով թեմերի, ինչպէս նաև ազգութիւնների սահմանների խնդիրներով։ Կայսեր կաթոլիկասէր քաղաքականութիւնը հասկանալի էր, եթէ ի նկատի առնուի նրա քաղաքական նեղ դրութիւնը. չնայած դրան, այդ մի ծանր սխալ էր։ Հաւատի խնդիրներում օրթոդոքս հոգեւորականութիւնը աւելի էր լսում Աստուծուն քան մարդկանց. և բացարձակապէս հակառակ էր այն ուսմանը, ըստ որում «պէտք է հետամուտ լինել շատ հոգիների փրկութեան շահաւէտ տնտեսութեան համար»։ Արդէն սկզբից կամակոր Արսենիոսը՝ ազնուութեամբ հաւատարիմ մնալով Լաս-

կարիսի տանը, թէև այդ տէրութեան օգուտը չէր, նզովել էր կայսերական գահը յափշտակողին։ Ցետոյ ինչպէս պատկերամարտութեան վէճերի ժամանակ, հռովմէական տէրութիւնից անկախ երկիրները՝ Տրապիզոնը, Նէոպատրէն, Ամբրակիան (Arta) և Բուլգարների թագուհին հանդիսացան օրթոդոքս փախըստականների հովանաւորողները։ Բայց Միքայէլը մնաց անընկճելի և ըմբոստ ու հակառակասէր Ցովսէփ պատրիարքի փոխարէն նշանակեց ճշմարիտ լատինասէր Յովհաննէս Բեկկոսին։ Ամէն կերպ՝ բարոյական վարքով, վերջում ցոյց տուած մարտիրոսական առաքինութեամբ, խոհականութեամբ և ուսումնականութեամբ այդ նշանաւոր մարդը շատ էր բարձր կանգնած—կրթական վիճակը վերցրած- իւր և հետևեալ ժամանակների հոգևորական ընդդիմամարտ քարոզիչների և հակաճառող հեղինակներ խմբից, որոնք սարսափելի սուր էին. բայց նա էլ ոչինչ չկարողացաւ անել իւր սեպհական հոգևորականութեան դէմ, որ պաշտպանում էր Աստուծոյ և ազգի դատը։ Եկեղեցական վէճերը ամէն տեղ գրգռեցին օրթոդոքս ժողովուրդը այն մարդու կառավարութեան դէմ, որ նրա ազատարարը և քաղաքական իշխանութիւն տուողն էր։

Նեմուս թերակղզու վրայ նրան մեծ նեղութեան մէջ էին ձգել Անգեւները և Փրանկները, որոնց հզօրապէս օգնում էր Նէապօլը։ Երբ մանաւանդ Կարլոս Անժուացին պատրաստուեց ինքը գործի գլուխ անցնել, թւում էր թէ նորոգուելու է Նորմանների սոսկալի աղէտը։ Կարլոսը արդէն 1278 թ. Հուգո Ռուսսո դը Սիւլլին կարգել էր իւր Էպիրոսեան իշխանութեան ընդհանուր զօրապետ և կառավարիչ, որը մեծ եռանդով պատրաստուում էր կռուի։ 1280 թ. վերջը նա յոյս ունէր առնել նշանաւոր Բերատը։ Բայց Միքայէլը իւր ամենալաւ զօրքով նրան ընդառաջեց։ 1281 թ. Փետրուարին նրա մեծ զօրապետ Միքայէլ Տրաքանիոտէսը Բերատի մօտ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ։ Սիւլլին գերի ընկաւ։ Բայց Մարտին Դ պապի ձեռքով Յուլիս 3, 1281 թ.) Հռովմի, Նէապոլի և Վենետիկի մէջ հաստատուած Լիգայի դէմ Միքայէլը կարողացաւ դիմադրել միայն իւր վարժ քաղաքագիտական հնարներով։ Հաւատարիմ Զաքարիա Բենեդետտօ և Ջիօվաննի դը Պրոչիդան Արագոնի Պետրոս թագաւորին խոստացան յունական փողերով օգնել, եթէ կկռուի Նէապոլի դէմ, և Սիկիլեան երեկօն (10 Մարտի 1282) Կարլոսին բոլորովին թուլացրեց. իսկ կղզին Սպանիա-

ցոց ձեռքը խաղացրեց: Դրական մասամբ Վենետիկեցիք հեռացան անզօր Կարլոսի դաշինքներից. և 1285 թ. Յոյների հետ հաստատեցին տասնամեայ խաղաղութիւն: Դեռ փոքր առաջ անխոնջ կայսրը մեռել էր (11 Դեկտեմբերի 1282 թ.) Նէոպատրէի Անգելների դէմ արշաւելիս:

ԺԳ. դարի վերջի քառորդը առանձին կնիք է տանում օսմանեան և սերբական պետութիւնների հաստատութիւնով: 1288 թ. Օսմանը, որ իր նոր տէրութիւնը հաստատել էր Ռումի սելջուկների վրայ, մի փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Յոյներից վերցրեց Մելանգիան (Կարաջահիսար): Արևմուտքում Սերբիայի Ստեփան Ուրոշ (մեռաւ 1272) և Միլուտին (մեռաւ 1321) թագաւորները կարողացել էին Նեմուս թերակղզու գերիշխանութիւնը ձեռք բերել: Ընդհանուր պատմական մեծ դժբախտութիւն է, որ Կոսովօպոլեէի անբախտ օրը խլեց այդ ընտիր ժողովրդից, որ բոլոր սլաւոնական ցեղերից ամենատաղանդն էր, Նեմուս թերակղզու իշխանութիւնը, և այդպիսով ազատ ճանապարհ բաց արեց տաճկական բարբարոսութեան առաջ, որի դէմ անզօր էին Յոյները և Վենետիկեցիք:

Միքայէլի որդի Անդրոնիկոս Բ-ը (1282—1328) խելացիութեամբ շտապեց

հաշտութիւն կապել օրթոդոքս հոգևորականութեան հետ: Եւ խաղաղութիւնը հաստատուեց, ինչպէս Բիւզանդիոնում սովորութիւն է նման դէպքերում, տանելութեան ցոյցերով: Հասկանալի է, որ Բեկկոսը տեղի տուաւ իր նախորդի՝ Յովսէփի առաջ: Բայց եկեղեցական վէճերը որ տասնեակ տարիներ շարունակուեցին կենդանի վկայ են, թէ նոյն ժամանակուայ հոգևորականութիւնը բարոյապէս և կրօնապէս ինչքան անկեալ վիճակ ունէր: Վարդապետական զզուելի կռիւները, որ վարում էին գլխաւորապէս աննշան և բարոյապէս անարգ եպիսկոպոսները, պտտում էր համարեա միայն տիեզերական պատրիարքութեան գահակալութեան շուրջը: Այն կրօնական փայլը, որով շրջապատուած էր ս. Յովհան Ոսկեբերանի գահը բոլոր օրթոդոքս ժողովրդների առաջ շնորհիւ գլխաւորապէս սահմանափակ գահակալների այն չափով ընկաւ, ինչ չափով ընկնում էր հռովմէական կայսեր փառքը: Միակ մարդը որ ճշմարիտ սրտով մտածում էր եկեղեցու բարօրութեան համար, ինքը, կայսրն էր, որ իր նոր Էկթեսիսով եկեղեցու մէջ հաստատեց մի կարգ, որ համապատասխան էր տէրութեան իսկական դրութեանը, որ բաւականաչափ սահմանափակուած էր:

Նրա կարգադրութիւնը, եթէ դեռ արտաքին պատահարները չեն խանգարել, շարունակւում է դեռ մինչև այսօր գոյութիւն ունենալ։

Տնտեսութիւնը օրէցօր աւելի էր վատանում՝ տէրութեան աճող անկման պատճառով։ Միքայէլը փորձ էր փորձել՝ օգտուելով յունական ծովափի և կղզիների ընտիր մի ծովագնաց ժողովրդից, վերականգնել նաւատորմիղը։ Որդին թողեց հօր սկսածը։ Ուստի տէրութիւնը ԺԳ դարու վերջի տասնամեակում անզօր խաղալիք էր դարձել երկու ծովագնաց զօրեղ հասարակապետութիւնների վաճառականական կատաղի պատերազմների ժամանակ։ 1303 թ. Վենետիկեցիք Անդրոնիկոսին ստիպեցին խաղաղութիւն հաստատել, որ իրենց համար խիստ շահաւէտ էր։ Դրա հետևանքն այն եղաւ, որ կայսրը բոլորովին անցաւ աւելի ազնիւ Ջենովացիների կողմը։

Մինչդեռ կայսերական կառավարութիւնը եւրոպական հողի վրայ, առանց հետևանքի, շարունակում էր իւր անվերջ կռիւները Անգեւինների հետ, Ասիայում օսմանական տէրութիւնը օրէցօր աճելով լուրջ վտանգ էր դառնում տէրութեան համար. և նոքա Բաֆէոնի մօտ 1301 թ. յաղթեցին Միքայէլ գահաժառանգին։ Միքայէլը Պետեր Արագո-

նացու հետ բարեկամութիւն ունենալով, Բարսելոնայի վաճառականների առաջ բացել էր Անատոլիայի նաւահանգիստները։ Արևելեան Սպանիայի սաստիկ աղքատ բայց քաջամարտիկ հիդալգոները (սպանական ասպետները), երբ 1302 թ. խաղաղութեամբ վերջացան Կարլոս Անժուացու հետ մղած պատերազմները, մտածեցին նոր գործ որոնել։ Անպարտելի Ռոգեր դը Փլորը 1302 թ. Անդրոնիկոսին առաջարկեց իւր օգնութիւնը՝ 36 նաւ և 6000 Սպանիացի։ Իրաւ է, սաստիկ դժուար էր այդ վայրենի զինուորների հետ վարուելը։ Համենայն դէպս բիւզանդական կառավարութիւնը միանգամայն անզօր էր նոցա զսպելու իւր հին Ֆրանկեան աննշան գնդերով և տխրահռչակ բիւզանդական խորամանկութեամբ, և ստիպուած էր անգործ հանդիսատես լինել, թէ ինչպէս վայրենի վարձկանները Բիւզանդիոնում կռուի բռնուելով Ջենովացիների հետ 3000 մարդ սպանեցին։ 1803 թ. յաջողուեց նոցա տանել Ասիա, որտեղ փառաւորապէս ցոյց տուին իրենց քաջութիւնը։ 1304 թ. Տաճիկները արդէն պաշարել էին Փիլադելֆիան, յունական Փոքր Ասիայի ամենահարուստ և զօրեղ քաղաքը, երբ Ռոգեր դը Փլորը իւր կատալանցիներով քաղաքին օգնութեան հասաւ։ Սպանական

սուրը սարսափելի կոտորածներ առաջ բերեց Տաճիկների մէջ։ Բայց միանգամայն անզուսպ հիդալգոնները շուտով տէրութեան համար իսկական թշնամիներից աւելի մեծ պատուհաս դարձան։ Երբ գահաժառանգ Միքայէլը 1305 թ. խարդախ միջոցով սպանել տուեց Ռոգերին, այն ժամանակ նրա զինուորները վրէժխնդրութեամբ լցուած մի տեսակ շարժուն հասարակապետութիւն կազմեցին և երկու տարի շարունակ սարսափալից կռիւ մղեցին Յոյների հետ։ Ի վերջոյ այդ անզուսպ զինուորներին քշեցին հարաւ, որտեղ նոքա երկար արկածներից յետոյ 1311 թ. սոսկալի վախճան պատրաստեցին Աթէնքի և Թեբէի հերցոգութեանը Սկրիպուի ճակատամարտի մէջ։ Այնտեղի դժբախտ Յոյները ստիպուած էին համեմատաբար մեղմ Ֆրանսիական իշխանութիւնը փոխել սպանական ծանր ստրկութեան հետ։

Յոյները զօրեղ եռանդով կռւում էին առաջ խաղացող Տաճիկների դէմ՝ Բուլղարների և Սերբերի օգնական գնդերով. բայց նոցա նշանաւոր քաղաքները՝ Նիկիան և Պրուսան շարունակ վտանգի մէջ էին Տաճիկների յարձակումներից։ 1320 թ. մեռաւ Միքայէլ գահաժառանգը։ Սրա զեխ, բայց անձնապէս, սաստիկ յարգուած և ոչ անընդունակ Անդրոնիկոս որդին մեծամեծների մէջ իր համար ստեղծեց զօրեղ կուսակցութիւն։ Դրա հետևանքն այն եղաւ, որ պապի, որ իր ժլատութեան պատճառաւ սաստիկ անժողովրդական էր, և թոռան մէջ տեղի ունեցան անհաճելի ընդհարումներ և վերջն էլ ծագեց քաղաքացիական պատերազմ, մինչև որ թոռն աւելի ուժեղանալով ստիպեց 1325 թ. Փետրուարի 1-ին իրան կայսր օծել և կայսերակից դարձաւ։

Ներքին կռիւները տէրութեանը բոլորովին թուլացրել էին։ 1326 թ. վերջապէս Սուլթան Օրխանի ձեռքով ընկաւ Պրուսան (Brussa), որը դարձաւ տաճիկների մայրաքաղաքը։ 1328 թ. անձնատուր եղաւ Նիկոմեդիան։ Մինչ այդ երկու կայսրները շարունակում էին կռուել՝ ծերը օգնութեան կանչեց Սերբերին, երիտասարդը Բուլղարներին։ Սակայն 1328 թ. Միքայէլ ցարը յանկարծ անցաւ ծերի կողմը։ Այն ժամանակ երիտասարդը ցոյց տուեց իր եռանդը։ Սինադենոս պրոտոստրատորը անակնկալ առաւ մայրաքաղաքը. ծերը ստիպուեց հրաժարական տալ և 1330 թ. վանք մանել, այնտեղ նա մեռաւ 1332 թ. Փետրուարի 2-ին։

Անդրոնիկոս Գ-ը մի քանի ընդհարումներից յետոյ խաղաղութիւն կապեց Բուլ-

գարների հետ, որ առաջ էին խաղացել մինչև Դիդիւմոտեյխոս, որով Բուլղարները իրենց բոլոր ուժը դարձրին Սերբերի դէմ։ 1330 թ. յուլիսի 28-ի Սերբերի թագաւոր Ստեփան Ուրոշը, օգնական ունենալով 300 զրահաւորուած գերմանական վարձկաններ, Վելբուժդի մօտ մի արիւնալից և վճռական յաղթութիւն տարաւ Բուլղարների դէմ։ Միքայէլ ցարը պատերազմում մեռաւ։ Բուլղարների պետութեան ուժը կոտրուած էր. թէև Սերբերի թագաւորը չոչնչացրեց նրանց կառավարութիւնը։ Մի տարի յետոյ Սերբերի ծեր թագաւորը զոհ գնաց ազնուականների դաւադրութեանը. և գահը բարձրացաւ նրա մանկահասակ Ստեփան Դուշան որդին՝ (1331—1355) սերբական մեծ պետութեան հզօր հիմնադիրը։ Ցաւալի է, որ նրան չյաջողուեց, ինչպէս ծրագրել էր, բոլորովին հեռացնել Փրանկներին և Յոյներին և այդպիսով Հեմուս թերակղզու վրայ ստեղծել քրիստոնէական, գոյութիւն պահպանելու ընդունակ մի միապետութիւն, որով կարող կլինէր զօրեղ պատնէշ կանգնեցնել տաճիկների՝ քաղաքակրթութիւնը ջայջախող բարբարոսութեանը։ Այնու ամենայնիւ նրա իշխանութիւնը սաստիկ զօրեղացաւ։ Նա խնամութեամբ միացաւ Բուլղարների նոր ցար

Յովհաննէս Աղէքսանդր Ասէնի հետ (1331—1365)։ Մեծ յաջողութեամբ ընթացաւ Մակեդոնիայում և Իլլիւրիայում։ Օխրիդան, Պրիլիպը, Կաստորիան 1331 թ. ընկան նրա իշխանութեան տակ։

Անդրոնիկոս Գ-ը 1334 թ. Թեսալիայում և Էպիրոսում Անգելների ժառանգի՝ գրաֆ Ջիովաննիի հաշւին հզօրապէս տարածել էր Յոյների իշխանութիւնը. իսկ վերջինի մահից յետոյ 1335 գրաւեց ամբողջ երկիրը։ Սակայն Սերբերի միջամտութիւնը փոփոխութիւն առաջ բերեց։ 1340 թ. դոքա տիրեցին ամբողջ երկրին մինչև Յովհաննինան և իրենց տիրապետութիւնը պաշտօնապէս ընդունել տուին Յոյներին։ Ասիայի մէջ Յոյների ձեռին մնացել էր համարեա միայն Փիլադելֆիան։ Յունաց ծովափնեայ քաղաքները Օսմանցիներին հարկ էին վճարում։ Բայց երբ 1337 թ. Ուրխանը փորձեց եւրոպական հողի վրայ հաստատուն դիրք ձեռք գցել՝ Յոյները փառաւորապէս նրան յետ մղեցին։ Բացի այդ, Անդրոնիկոսը միանգամ էլ հասկացաւ Ջենովացիներին յարգանք ազդել։ Երբ որ Փոքր Ասիայի ծովափերում Սելջուկները կազմակերպել էին կանոնաւոր ծովահէնութիւն և մարդորսութիւն, և դրանով մի տեսակ պատուհաս էին ներկայացնում Արխիպելագի բա-

ժան-բաժան մանր իշխանութիւնների համար, Բիւզանդացիները սովորեցին նորից ուշք դարձնել ծովային ուժի վրայ, որը այնքան ժամանակ անխնամ էին թողել: Ապոկաւկոսը 1329 թ. Ջենովացիներից առաւ Քիոսը, որը ծովի մէջ գլխաւոր կենտրոն դարձաւ Տաճիկների դէմ: Փոկէայի Զաքարիաեան ժառանգները՝ Կատտանեօները ստիպուեցին գլուխ խոնարհեցնել Բիւզանդացիներին: Դրա փոխարէն Դոմինիկեան Փոկէայից Նաքսոս և Հռոդոս կղզիների բնակիչների հետ միացած 1333 թ. տէրութիւնից խլեց Լեսբոսը: Սակայն Անդրոնիկոսը, որ իր միջոցների ընտրութեան մէջ միանգամայն հաւասար էր Իտալացիներին, Սարուխանի Այդնի սելջուկեան էմիրների հետ դաշինք կապեց Օսմանցիների դէմ, որոնք քիչ առաջ նուաճել էին Կարասուի էմիրութիւնը: 1336 թ. Կայսրը տիրեց Լեսբոսին և 1340 թ. Ջենովցիները կորցրին Փոկէան յոյն բնակիչների ապստամբութեամբ:

Անդրոնիկոսի մահից յետոյ (1341 թ. յունիսի 15) գահ բարձրացաւ նրա որդի Յովհաննէս Ե. (1341—1391): Խնամակալութիւնը տուել էին այրի կայսրուհու՝ Աննա Սաւոյեցու անզօր ձեռքը: Սակայն ամենակարող Յովհաննէս Կանտակուզենոսը՝

զօրքի ընդհանուր հրամանատարը, խլեց խնամակալութիւնը, իսկ Ապոկաւկոսն անցաւ խնամակալուհու կողմը: Մինչդեռ Կանտակուզինոսը 1341 թ. Դիդիմատեյխոսի մօտ մեծ պատրաստութիւններ էր տեսնում որպէսզի անիշխանութեան մատնուած Մորէան նորից գրաւի տէրութեան համար, Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցաւ նրան հակառակ յեղափոխութիւն և Ապոկաւկոսը անցաւ կառավարութեան գլուխը: Այն ժամանակ Կանտակուզինոսն այլ ևս երկար չհամբերեց, նա 1341 թ. հոկտեմբերի 26ին Յովհաննէս Զ. անունով կայսր օծուեց: Դրա հակառակը, արքունիքը հանդիսաւոր կերպով օծել տուաւ մանուկ Յովհաննէս Ե. օրինական պատրիարքի ձեռքով[1] և Ապոկաւկոսը կարգուեց Մեգաս դուքս—Մեծ իշխան. կուսակալների մեծ մասը Կանտակուզինոսի կողմն էին, մինչդեռ ժողովուրդը և տեղական պաշտօնեաները բռնել էին օրինական կառավարութեան կողմը: Այդ ձևով Ապոկաւկոսը կարողացաւ իր հակառակորդից խլել Թրակիայի մեծ մասը, Ադրիանուպօլիսը իր դռները փակեց նրա առաջ: Իսկ Յովհաննէս

1. Յովհաննէս Զ. օծուեց և թագ ստացաւ Դիդիմոտեյխոսի եպիսկոպոսից:

Անգելոսը Էպիրոսի կուսակալը և Օմար բէկը՝ Այդնի էմիրը օգնում էին Կանտակուզենին. մինչդեռ կառավարութիւնը արքայական թանկագին քարերը գրաւ էր դնում Վենետիկեցւոց մօտ։ Կանտակուզենը օգնութեան կանչեց Սերբերին, իսկ նրա ամուսինը պաշարուած լինելով Դիդիմոտէյխոսում կանչեց Բուլղարներին։ Սոքա թէ և հալածեցին Յոյներին, բայց պահանջում էին բերդն իրենց տալ։ Միայն Այդնի Թուրքերը ազատեցին կայսրուհուն։ Սակայն Յովհաննէս Զ-ի գըժտութիւնը Ստեփան Դուշանի հետ կարծես արագացնելու էր նրա կորուստը. բայց Յովհաննէս Անգելոսի մի յաղթական արշաւանքը գրաւեց նրա համար ամբողջ հարաւային Մակեդոնիան. մինչ այդ 1343 թ. պապի ձեռընտուութեամբ Վենետիկեցիների և Կիպրոս կըղզու և Արքիպելագոսի Փրանկների մէջ հաստատուած Լիգան նուաճեց Զմիւռնիան։ Թեսալոնիկէն Ապոկաւկոսն ազատեց իր նաւատորմով. Անօգուտ անցաւ խնամակալուհու դեռ օգնութեան դիմումը՝ Բուլգարներին և Սերբերին։ Աղէքսանդր ցարը գրաւեց իբրև վարձ, իրեն խոստացած Փիլիպուպօլիսը և Ռոդոպէ լեռներում մի շարք գիւղեր։ Ուրիշ ոչինչ չկարողացաւ կատարել։ 1344 թ. Կանտակուզենոսը իր կողմը գրաւեց Բուլղարների աւազակապետ Մոմչիլոյին, որը սկզբը օգնեց նրան 5000 ձիով և բուլղար վարձկաններով, բայց շուտով բաժանուեց և յարձակուեց Կանտակուզենի բանակի վրայ Մեսենայի աւերակների մօտ։ Կայսրը հազիւ կարողացաւ ազատուել. Մոմչիլոն ամուր դիրք ստեղծեց Քսանթեյում և սկսեց կողոպտել Խալկիդիկէն։ Այն ժամանակ Կանտակուզինոսին օգնեց իր հաւատարիմ Օմար բէկը։ Նա 1345 թ. Փրանկներին խիստ ջարդ էր տուել Զմիւռնիայի մօտ և կրկնակի պատճառ ունէր Մոմչիլոյի վրայ բարկանալու, որովհետև վերջինս կրակել էր նրա նաւերը. Արգերայի մօտ Մոմչիլոն շրջապատուելով Պերիթէօրիոնի մօտ կայսրից և նրա տաճիկ բարեկամից, սպանուեց իր վարձկաններից շատերի հետ։

Նրա Քսանթէյա քաղաքն անձնատուր եղաւ։ 1345 թ. յունիսի 11ին սպանուեց նաև խոտաբարոյ, բայց քաջ Ապոկաւկոսը. այնպէս որ խնամակալուհին առանձնացած մնալով, դիմեց Օսմանցիների օգնութեանը։ Սակայն հմուտ քաղաքագէտ Կանտակուզենը նոցա գրաւեց իր կողմը։ Իր բարեկամները 1347 թ. փետրվարի 3-ին բաց արին քաղաքի դռները։ Խնամակալուհին ստիպուեց ընդունել բոլոր պայմանները։ Յովհաննէս Զ. հանդի-

տուր կերպով նորից օծուեց. նա մենակ պէտք է կառավարէր միայն տասն տարի, յետոյ պէտք է Պալէօլոգին պաշտօնակից անէր։ Պաշտպանական այդ կռիւը, որ մղուել էր ամենայն խստասրտութեամբ և որի ժամանակ նուիրել էին հիւսիսային նահանգները, ընդ միշտ թուլացրել էին տէրութեան ոյժերը։ Ճշմարիտ կայսրը Ստեփան Դուշանն էր, որը նուաճեց Սեռէն և Ամֆիպոլիսը (1345 թ.) և Յոյների ձեռքին թողեց միայն Թեսալոնիկէն՝ ու Խալկիդիկէն։ Իպեկի (Pec) ինքնագլուխ մետրապոլիտը Տրնովի պատրիարքի և Օխրիդոյի ինքնագլուխ արքեպիսկոպոսի համաձայնութեամբ կարգուեց Սերբիայի պատրիարք, որի անունը Յովհաննէս էր։ Նոր պատրիարքը Տրնովոյի Սիմէօն պատրիարքի հետ 1346 թ. Դուշանին օծեցին Սկոպիոյի մայր եկեղեցու մէջ Սերբերի և Յունաց ցար։[1] «Նրա իշխանութիւնը հասնում էր Արդայից մինչև Բելգրադ, Դալմատիայի ժայռոտ ափերից մինչև Մեստա»։

Այդ կենսունակ մեծ պետութիւնների մօտ, Յոյները, որ արդէն երրորդ կարգի պետութիւնների շարքին էին հասել, շարունա-

1. Նա իր հրովարտակների մէջ իրեն անուանում էր ցար եւ իշխան Սերբերի եւ Յոյների, Բուլղարների եւ Ալբանացիների:

կում էին իրենց ողորմելի կռիւները։ Յովհաննէս Զ-ը իր Մատթէոս որդուն, որը ձգտում էր տէրութեան ժառանգը լինել, տուեց Ռոդոպէ հին եպարքոսութիւնը իբրև մի տեսակ սեփականութիւն։ Յետոյ դարձեալ Պալէոլոգների կուսակցութեան դժգոհութիւնը շարժելով, իր ընդունակ Մանուէլ որդուն ուղարկեց Միսիթրա, որը վերջինս կառավարում էր գեղեցիկ կերպով։ Կայսրութեան թուլութիւնը երևում էր Ջենովացիների բռնած հպարտ դիրքից, որոնք վաճառականական և մաքսային խնդիրներում այնպէս էին վարւում, որ կարծես թէ իրենք էին Յոյների տէրերը։ Այդ պատճառով երբ Վենետիկցիների և Ջենովացիների մէջ շարունակւում էր կատաղի ծովային պատերազմը, որ մղում էին ըստ մեծի մասին յունական ծովերում, կայսրը Վենետիկեցւոց կողմն էր, մինչև որ 1352 թ. Ջենովացիները ստիպեցին նրան նոր դաշնագրութիւն հաստատել։ Շուտով երկու կայսրների մէջ փրթկեց ներքին կռիւ։ Յովհաննէս Ե-ին օգնում էին Վենետիկեցիք և Սերբերը, Յովհաննէս Զ-ին Օսմանցիք։ 1353 թ. վերջիններս յաղթեցին Սերբերին Դիդիմատէյխոսի մօտ և Կանտակուզենոսը իր որդի Մատթէոսին կայսրակից կարգեց։

Նրա պարտավանց խելացնոր փառասիրութեանը, որի պատճառով հրաւիրել էր Օսմանցիներին, ինչպէս զոհ գնաց Յոյների պետութիւնը։ 1354 թ. տաճիկները գրաւեցին Կալլիպօլիսը. այդպիսով նոցա առաջ բացուած էր Եւրոպայի ճանապարհը։ Այն ընդհանուր ատելութիւնը, որին ենթակայ էր ծեր անարժան կայսրը, հեշտացրեց Պալէոլոգի գործը. և նա կարողացաւ 1354 թ. խորամանկութեամբ տիրել մայրաքաղաքին և իւր ծուղակի մէջ ընկած հակառակորդին ստիպել՝ հրաժարուելու։ Նա վանք մտաւ Յովասաֆ անունով, գրեց իւր պատմութիւնը և անձնատուր եղաւ աստուածաբանական ուսումնասիրութիւններին, մինչև իւր երկարատև կեանքի վերջին օրերը (1383 թ.)։ Նրա Մանուէլ որդին, որ հզօրապէս պաշտպանում էր, ճանաչեցին Մեսիթրայի տէր։ Մատթէոսը ստիպուած էր 1357 թ. նոյնպէս հրաժարուել. այդպիսով վերջապէս Յովհաննէս Ե. մնաց միայնակ և օրինաւոր հարստութիւնը վերահաստատուեց։

Մինչդեռ այդ ներքին պատերազմը, որ գաղափարից զուրկ էր, և ծագել էր միայն մի անհատի անձնական փառասիրութիւնից, մաշում էր հռոմէական պառաւեալ պետութեան վերջին ուժերը, մի և նոյն ժամանակ

տէրութեան մռածող դասակարգի մէջ շարժուել էր եկեղեցական կռիւ, որ պատկանում է բոլոր ժամանակների ամենազարմանալի և քաղաքակրթական պատմական ամենահետաքրքիր և արտասովոր երևոյթների կարգին, թէ և աւանդական առասպելը, որ սովորցնում են եկեղեցական պատմութեան անուան տակ համալսարաններում և սեմինարիաներում, սովորաբար հաղորդում է այդ դէպքը միայն լոկ ժամանակ վրա ծաղր թափելու համար։ Թէ և, իրաւ է, այդպէս ծաղրելով, ցոյց են տալիս կատարեալ անհասկացողութիւն մարդկային պատմութեան կարևոր խնդիրներն ըմբռնելու մէջ։ Մակեդոնիան կայսրների օրերից սկսած, Խալկիդիկէ Թերակղզին մի տեսակ սրբավայր էր դարձել, որտեղ Պերիկլէսի և Դիմոսթենէսի ժամանակները ծաղկում էին բազմաթիւ յոյն քաղաքներ։ Թերակղզին ծայր է մտնում դէպի հարաւ, կազմելով լեզուակներ, որոնք երեք մատերի նմանութիւն ունին. դոցանից ամենահիւսիսայինը, Աթոսի լեռները, ժողովրդի մէջ «սուրբ լեռան» հռչակ ստացաւ, որովհետև այն տեղի խցերում սկսեցին ապրել սուրբ ճգնաւորներ։

Հռչակաւոր Մենաստանի հիմնադիրը ս. Աթանասն է՝ Նիկեփորոս Փոկասի ժամանա-

կակիցը, որին վերջինս շատ էր յարգում. նա նրան իւր հետ վերցրեց իբրև քարոզիչ Կրետէի արշաւանքի ժամանակ: 962 Թ. Աթանասը վանքի հիմքը դրեց և ս. լեռան վրայ ոչ առանց հակառակութեան մտցրեց ս. Ստուդիոնի կանոնները: Ցովհաննէս Զմիսկիի սահմանադրութիւնը կարգի տակ դրաւ լեռնականերին, որոնք բաղկացած էին ճգնաւորներից և միանձնացներից. կառավարութիւնը կազմում էին վանականների ժողովն և կայսերից նշանակուած առաջնորդը: Ոչ մի կանացի էակ չէ կարող մտնել խաղաղութիւնն այդ — Gens aeterpa in qua nemo nascitur — յաւիտենական ցեղի, որի մէջ ոչ ոք չէ ծնւում:

Կայսեր շնորհքը և հաւատացեալների ընծայաբաշխութիւնները ամենահեռու արևմուտքում անգամ (Ամալֆիտանների վանքը) բազմացրին վանքերի թիւը մինչև Կոստանդին Մոնոմախոսի ժամանակ, որը հրատարակեց երկրորդ սահմանադրութիւնը: Բոլոր կայսրները, Կոմնէնները ինչպէս նա և Պալէոլոգները մրցում էին միմեանց հետ, վերջինները մինչև անգամ իրենց թոյլ ոյժերից վեր, ոսկեգիր հրովարտակներ արձակելով և յունական բարեպաշտութեան այդ սրբավայրին հարուստ ընծաներ պարգևելով: Բոլոր

օրթոդոքս ժողովուրդների ճգնաւորները և միայնակեացները այդ տեղ էին գտնում իրենց հայրենիքը: Հելլէնախօս բազմաթիւ միայնակեացներին միանում էին սերբ, բուլղար, ռուս և վրացի վանականներ: Ս. Սաւա, Սերբիայի ազգային նուիրապետութեան մեծ հիմնադիրը, այդ տեղ հիմք դրեց հռչակաւոր Խիլանդարի վանքին. որը յետոյ ահագին նշանակութիւն ունեցաւ սլաւօնական քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ: Այդտեղ վարդապետական լեզուով, մտածողութեան նուիրած կեանքում ստեղծուել էր մի տեսակ աստուածային իմաստութեան ուսումն (Theosophie) որ խիստ յիշեցնում էր, — ինչ որ առանձնայատուկ է բոլոր խորհրդաւոր գաղտնի կրօններին — (mystik) —, պարսկական իմաստակութիւնը (sofismus) կամ հոգեկան ջղաձգութիւնները (Zogiverzückung): Ինչպէս որ Գիմնոսոփիստները, հնդկական զառանցմունքի մէջ, աչքերը անթարթ օձոռքին յառած, ընտրեալները նայում էին աստուածային անստեղծ լոյսին, որը շրջափակել էր Քրիստոսին Թափոր լերան վրայ այլակերպութեան ժամանակ: Զանազան դաւանութիւնների այն օրթօդոքսութիւնը, որ միշտ ձգտում է բնական բացառութիւն տալ բոլոր երևոյթներին և որ սովորաբար բնազդական ահաձութիւն զգա-

լով դէպի իւրաքանչիւր խորհրդաւորութիւն, հաշւում է այդ ուղղութեան մարդկանց իբրև հերձուածողների, այդպէս էլ վարուել է հին եկեղեցին Աւղիանցոց և Նովատացոց հետ, հռովմէական եկեղեցին Ֆրատիկելների և Մոլինիստների հետ. վերջապէս «մաքուր ուսման» լուտերականութիւնը դէմ է եղել որ և է Շվենկֆելդի, Վ. Վեյգելի, Յ. Անդրէի կամ Յ. Բեօմի «զառանցութիւններին», որոնք իբրև անձինք բարեպաշտութեամբ խիստ բարձր էին կանգնած։ Յունաստանում օրթոդոքսութիւնը խորհրդաւորական գաղտնի ուսման կողմը բռնեց, որովհետև դրա դէմ էին երկու մարդիկ՝ Բարլաամը և Ակինդինոսը, որոնք իբրև լատինասէրներ գիտականութեան մէջ ծաղրում էին զառանցքների նուիրուած վարդապետներին. մինչև անգամ Բարլաամը ծագում էր Կալաբրիայից, որ թէև յունական երկիր էր, բայց «հեռահալ էր»։ Այդ արդէն բաւական էր, որ ժողովուրդն ու հոգևորականութիւնը Լեռան սրբերի դատը յունական ազգային գործ համարէր։ Երբ 1341 մինչև 1351 թիւը երկիրը աւերակ էր դառնում ներքին վայրենի պատերազմներից, շարունակ ժողովներ էին գումարում, պատրիարքներ փոխում և հաստատում. սակայն «Օմփալոփսիւխոնները», փա-

ռաւոր յաղթութիւն տարան, որոնց գլխաւորներ ներկայացուցիչներն էին Թեսաղոնիկէի վերջի արքեպիսկոպոսները՝ Գրիգոր Պալամասը և Նիկեփոր Կաբասիլասը, դոքա երկուսն էլ ներկայանում են իբրև յունական կրթութեան և խորհրդաւորութեան ճշմարիտ ականաւոր ներկայացուցիչներ։ Ս. Լեառը մնաց իբրև ճշմարիտ հաւատոյ Սիոն։

Մի ամբողջ ժողովրդի մահուան այն աշխարհատատան աղէտի և մրցման ժամանակ, երբ Յոյների տէրութիւնը անխնայ Օսմանցիների ոտի տակ ջախջախւում էր, Աթոսը ներկայանում էր այնպիսի մի ապաստանարան, դէպի ուր դիմում էին սրտաբեկները խաղաղութիւն որոնելու. մինչդեռ զօրեղ սրտերի տէր մարդիկը, աշխարհային կեանքից յուսահատուած և մոլորուած ուզում էին կո-մել Աստուծոյ հետ այդ առանձնութեան մէջ։ Միայն վարդապետութիւնն էր որ այն ծանր ժամանակներում ճշմարիտ և յարատև մխիթարութիւն էր բերում դժբախտ ազգին։

Յունական ազգի միւս մասը, քանի որ երկրային կեանքի փոխարէն իւր համար չէր ընարել «հրեշտակների փառքը», սարսափահար էր նայում քաղաքական դրութեան վրայ։ 1355 թ. Ստեփան Դուշանի մահը արևելեան քրիստոնէութեան նկատմամբ ընդ-

հանուր պատմական մեծ աղետ էր։ Աւատատիրութեան և ցեղական առանձնացման կենտրոնախոյս կործանիչ ուժերը կտոր կտոր փշրեցին սերբական թագաւորութեան փառաւոր շինութիւնը, Սերբ և Ալբան իշխանները բաժանուեցին, Բոսնիան անկախութիւն ստացաւ։ Այդպիսով քրիստոնեաները խելակորոյս կուրութեամբ իրանք իրենց անդամահատում և թուլացնում էին, երբ արդէն կործանումը իրենց մօտենում էր։

Օսմանցիների առաջի հարուածը ամենից առաջ հասաւ ողորմելի Յոյն տէրութեանը։ 1360 թ. սուլթան Մուրատ Ա-ը անցաւ Հէլլէսպոնտը, Արդէն մի տարի յետոյ առաւ Ցուռուլոն և Դիդիմոտեյխոս նշանաւոր բերդերը, և չնայած քաղաքացոց քաջ ընդդիմութեանը, Ադրիանուպօլիսն էլ նուաճեց, որ տէրութեան երկրորդ գլխաւոր քաղաքն էր, և որը նա 1365 թ. իր մայրաքաղաքը դարձրեց։ 1363 առեց Փիլիպուպօլիսն, յետոյ Սեռէնն, իսկ 1365 թ. դաշինք հաստատեց Ռագուզայի հասարակապետութեան հետ, որ իր ձեռին ունէր Բալկան թերակղզու ցամաքային վաճառականութիւնը, ընդունելով սորա առանձնաշնորհութիւնները։

Չնայած Օսմանցիները այդպիսի յառա-

ջադիմութիւն էին անում, քրիստոնեայ փոքրիկ պետութիւնները չկարողացան միանալ։ Յովհաննէս կայսրը վէճի մէջ էր իր որդի Անդրոնիկոսի հետ, և երբ 1365 թ. գնացել էր Տրնովօ դաշինք կապելու Տաճիկների հետ, Շիշման ցարը՝ Անդրոնիկոսի ընկերը, նրան գերի բռնեց։ Կայսեր օգնութեան հասաւ 1366 թ. իր հօրեղբօր որդի Սավոյեայի գրաֆ Ամադէօն, որը առաջ Օսմանցիներից առաւ Կալլիպօլիսը և յետոյ ասպատակելով բուլգարական Պոնտոսի ծովեզերքը, Շիշմանին ստիպեց ազատել կայսեր։ 1369 թ. կայսրը վճռեց գնալ Ավինիոն, որպէս զի պապից խնդրէ՝ նեղն ընկած տէրութեանը օգնութեան հասնել։ Բայց ի զուր անցաւ նա և, որ յունական ձեւով, առանց կարդալու ստորագրեց իր առաջը դրած հաւատոյ հանգանակը. Ուրբան Ե. պապը չէր կարող, կամ չկամեցաւ զինուորական օգնութիւն տալ։ Թէ ինչքան խորն ընկել էր Յոյների կայսեր պատիւը, որ մի ժամանակ ամենակարող էին, ցոյց է տալիս Վենետիկեցոց արարմունքը. Այնտեղի բանկիրները, որոնք պապի մօտ գնալու համար կայսեր ճանապարհորդական փող էին տուել, նրան պահեցին Վենետիկում. և նրա որդի Անդրոնիկոսը, որին Կոստանդնուպօլսի կառավարիչ էր կարգել, հրաժարուեց վճարել

նրա ծախքերը։ Միայն միւս որդի Մանուէլը, որ իշխում էր Թեսաղոնիկէում, 1370 թ. մեծ զոհողութիւններով հօրը հնարաւորութիւն տուեց վերադառնալ հայրենիք։ Այդ աղքատ իշխանների խղճալի արարմունքները շարժում էր Եւրոպայի արհամարհանքը, որոնցից շատ նշանաւոր իշխանական անձեր հրաժարւում էին ամուսնական կապեր հաստատել Պալէոլոգների հետ, որոնք նոցա աչքում հաւասար աստիճանակից չէին։ Յովհաննէսը իւր վրէժը լուծելու համար, 1371 թ. իւր Անդրոնիկոս որդուն զրկել էր գահակալութեան իրաւունքից, և նրա տեղը նշանակել Մանուէլին։ Իսկ իւր փոքր տէրութիւնը դարձրեց տաճիկների աւատականութիւն։ Բայց երբ ստորացած կայսրը իւր զօրքի գլուխն անցած գնաց Ասիա, Անդրոնիկոսը և Մուրատի որդի Սաւջին, որ նրա հետ բարեկամացել էր, ապստամբեցին։ Սակայն Մուրատը իւր սովորական արագութեամբ ընկճեց այդ շարժումը։ Տաճիկների իշխանին գլխատեցին, Անդրոնիկոսին կուրացրին։ Երբ կայսրը Վենետիկեցոց հետ բարեկամացաւ, Ջենովացիք օգնեցին նրա որդուն. նա բանտից ազատուեց, 1376 թ. ներս մտաւ քաղաքը, գահընկեց արեց հօրը, Հոկտեմբերի 18-ն Անդրոնիկոս Դ անունով օծուեց։ Յունական այս

փոքրիկ խռովութիւնները շատ աննշան էին և ոչինչ էին համեմատած այն հզօր պատերազմների հետ, որ ծագել էին երկու հասարակապետութիւնների՝ Ջենովայի և Վենետիկի մէջ՝ միացած Միջերկրական բոլոր ծովային պետութիւնների հետ և որ վերջացան միայն 1381 թ. Տուրինի խաղաղութեամբ։

Ծեր Յովհաննէսը փախաւ բանտից, մի առժամանակ մնաց տաճիկների սուլթանի մօտ և 1379 թ. նորից մտաւ մայրաքաղաք։ Երկու տարի յետոյ հաշտուեց իւր մեծ որդու հետ, բայց սրա մահից յետոյ 1385 թ. իւր թոռ Յովհաննէսին ուղղակի հեռացրեց և յաջորդ թողեց Մանուէլին։

Ինչպէս Ասիայում, Եւրոպայում էլ Օսմանցիները շուտով դարձան բացարձակ հրամայողներ, երբ նոքա 1389 թ. Կոսովօ Պոլիէտաք ճակատամարտում ջախջախել էին Սերբերի տէրութեան ոյժը, որ երբեմն այնքան փառաւոր էր։ Սուլթան Մուրատը այդ յաղթութեանը, որ ընդհանուր-պատմական ահագին նշանակութիւն ունեցաւ, ինքը զոհ գնաց. բայց նրա որդի Բայազիտ Ա-ը կատարելապէս հասկացաւ օգտուել տարած յաղթութիւնից։ Պալէոլոգների հետ վարւում էր արհամարհանքով։ Փիլադելֆիան, որ միակն էր կարողացել Փոքր-Ասիայում պահպանել իւր

յունական անկախութիւնը, ստիպուեց յարմար պայմաններով անձնատուր լինել։ Բայազիտը պահանջել էր գահաժառանգ Մանուէլին հետեւել նրան։ Այդ հանգամանքից օգուտ քաղեց Անդրոնիկոսի որդին՝ Յովհաննէս Է-ը, որը միացած Թեսալոնիկէի և Սելիւմբրիայի հետ, զրկեց իր պապին և 1390 թ. ինքը գահ բարձրացաւ։ Արդէն նոյն տարուայ Սեպտեմբերին, Մանուէլը վերահաստատեց իր հօրը։ Բայազիտը ստիպեց ծեր կայսեր իր ձեռքով քանդել տալ քաղաքի պարիսպների ամրութեան համար կատարած վերանորոգութիւնները։ Յովհաննէսը այդ անպատուութեան վշտից մեռաւ 1391 թ. փետրուարի 16-ին երկարամեայ, անփառունակ կառավարութիւնից յետոյ։

Նրա ընտիր Մ ա ն ո ւ է լ որդին (1391—1423), որ ապրում էր Բայազիտի արքունիքում Բրուսայի մէջ, իսկոյն շտապեց մայրաքաղաք կառավարութեան գլուխն անցնելու։ Օսմանցին պատժեց նրա այդ ինքնագլուխ վարմունքը, աւերելով նրա փոքրիկ իշխանութիւնը մայրաքաղաքի շրջակայքում և ժամանակաւորապէս գրաւելով Թեսալոնիկէն։ Սակայն վայրենի աշխարհակալը իր ուշքը շուտով դարձրեց հարաւային Սլաւոնների վրայ։ Նա նուաճեց Տրնովոն՝ ցարերի փառա-

ւոր քաղաքը և Բուլղարիան մի փաշայութիւն դարձրեց։ Մի և նոյն ժամանակ Կոստանդնուպոլիսը, ինչպէս երբեմն Նիկիան և Պրուսան, տաճկական հին փորձուած եղանակով, կանոնաւոր պաշարման մէջ դրին։ Տեսան որ դրութիւնը լուրջ է։ Բայազիտը կամենում էր Յոյների տէրութեան ստուերն էլ ջնջել։ Մանուէլը նեղն ընկած, դիմեց արեւմուտքի օգնութեանը, այնտեղ էլ՝ տեսնելով տաճիկների անդադար յառաջադիմութիւնը, միանգամ ևս ոտքի կանգնեցին՝ միացեալ ուժերով անհաւատների դէմ կռուելու։ Հունգարիայի Սիգիզմունդ թագաւորը մի խառնակ խաչակիր զօրքի գլուխն անցած, որի մէջ գլխաւոր տեղը բռնում էին Ֆրանսիական ասպետները, երկաթի դռներից անցաւ դէպի հիւսիս։ Վալախիայում՝ երկրի Միրչա իշխանն էլ միացաւ նրա հետ, որին 1394 թ. Բայազիտը փառաւոր ջարդ էր տուել և Դանուբի միւս կողմը քշել։ 1396 թ. Սեպտեմբերի 12, քրիստոնեաների զօրքը հասաւ Նիկոպոլիս։ Բայազիտը արագ ընթացքով, թողնելով Կոստանդնուպոլսի պաշարումը, արշաւեց նոցա դէմ և իր զօրավարական հանճարով փառաւոր յաղթութիւն տարաւ, մանաւանդ որ քրիստոնեաների մէջ կարգ չկար և Ֆրանսիական ասպետների գոռոզութեան

պատճառով անկարելի էր եղել պատերազմի համար խելացի ծրագիր կազմել: Քրիստոնեաները զգացին պարտութեան հետևանքները: Եվրենոս բէկը արշաւեց Պելոպոնէսի վրայ, որտեղ յունական մասի՝ Միսիթրայի իշխանութեան հրամանատարն էր կայսեր եղբայր Թէոդորոս Պալէոլոգն՝ 1384 թ. Կանտակուզէնի տան անկումից յետոյ: Նա յաղթուեց Լենոնտարիոնի մօտ և պարտաւորուեց հարկ վճարել Թուրքերին: Սակայն քաջ իշխանը միացաւ Վենետիկեցոց և Հռոդոսցիների հետ և նոցա յանձնեց Կորինթը և ուրիշ բերդեր:

Մանուէլի դէմ նորից սկսեցին մայրաքաղաքի շրջափակ պաշարումը. և Յովհաննէս Է իշխանին էլ նրա դէմ հանդէս հանեցին իբրև գահի իրաւատէր: Նրա օգնութեան աղաղակը Եւրոպայում առանց արձագանքի չմնաց: Փրանսիան ուղարկեց Բուսիկո քաջ մարշալին, որը իւր սակաւաթիւ բայց ընտիր զօրքով Կոստանդնուպոլսի շրջակայքը մաքրեց Տաճիկներից և կայսեր հաշտեցրեց իւր եղբօր որդու հետ: Վերջինիս կառավարիչ կարգեցին, իսկ Մանուէլը պտտում էր արևմուտքի արքունիքները, որտեղ նրան փառաւոր ընդունելութիւն էին ցոյց տալիս. Փրանսիան մինչև անգամ տարեկան թոշակ կարգեց:

Նոյն եղանակով ապրում էր նաև իրբեմն այնքան զօրեղ տիեզերական պատրիարքը՝ ռուսական ողորմածութեամբ: Բայց կայսեր օգնութեան եկաւ միայն Ասիան: Թեմուր Լանգը Անգորայի ահեղ ճակատամարտի մէջ 1402 թ. 20 Յուլիսի, մի հարուածով ջախջախեց Օսմանցոց պետութիւնը: Հպարտ սուլթանը մեռաւ գերութեան մէջ: Այդպիսով Յոյները կէս դար էլ կեանք ունեցան: Մանուէլը 1403 թ. Վենետիկցիների, Ջենով-ցիների և Հռոդոսցիների հետ բաւական նըպաստաւոր խաղաղութիւն հաստատեց, ինչպէս նաև Բայազիդի Սուլէյման որդու հետ, որ հրամայում էր եւրոպական մասում: Կայսրը յետ առաւ Թեսաղոնիկէն և վերջացրեց այն հարկը վճարելուց, որ տալիս էր մինչև այդ: Բայազիդի որդիների վէճերին վերջ տուաւ Մոհամմեդը 1413 թ. Զամուրլուի, որ Սոֆիայից հեռու չէ, դաշտի յաղթութիւնով: Մոհամմեդը, որ սերտ դաշն էր կապել Մանուէլի հետ, և նրա հետ լաւ յարաբերութեան մէջ էր, Մակեդոնական և Թեսալական շատ հողեր սրան վերադարձրեց, որ իւր այն եղբայրը էր եղել, որ պատերազմի մէջ յաղթուել և ապա սպանուել էր: Վերջին անգամ էլ Յոյների համար իրերի դրութիւնը կարծես աւելի բարեյաջող ձև էին ստանում: Յովհաննէս Է

խռովարար կայսրակիցը վանք էր քաշուել և շուտով էլ մեռել։ Նրա տեղ Մանուէլը նրա որդուն կարգեց Թեսալոնիկէի կուսակալ։ 1415 թ. Մարտին նա գնաց Միսսիթրիա, որտեղ Թէոդորոս Ա իշխանի մահից յետոյ (1407 թ.) ամէն ինչ տակն ու վրայ էր եղել։ Զօրեղ ձեռքով այնտեղ կարգ հաստատեց, Պեքսամիլիոնը վերանորոգելով. նորից ամրացրեց Իսթմոսի կիրճերը և Աքէայի Զէնդուրիոնէ իշխանին ստիպեց ընդունել իւր գերիշխանութիւնը։ 1417 թ. Յովհաննէս գահաժառանգը եկաւ Միսսիթրիա, որպէս զի սանձահարէ խռովարար Չենտուրիոնէին։ Բայց որովհետև իւր Ալբանացիներին թոյլ տուեց մտնել Վենետիկցիների երկիրները, հասարակապետութեան հետ խախտեց իւր ունեցած լաւ յարաբերութիւնը, որ սկսեցին օգնել Չենտուրիոնէին և 1419 թ. Յոյներից առան նշանաւոր Մոնեմբազիան (Nopoli di Malvasia)։

Մահմէդը, որ անդուլ գործունէութեամբ նորից ընկճել էր Փոքր Ասիայի էմիրներին, միշտ Յոյների հաւատարիմ դաշնակիցն էր։ Ուստի մեծ անհեռատեսութիւն էր, որ Մանուէլը ռումելական մեծ ապստամբութեան ժամանակ այսպէս կոչուած կեղծ-Մուստաֆային թեթև օգնութիւն ցոյց տուեց, և յետոյ էլ Թեսալոնիկէ ապաստա-

նած Մուստաֆա և Ջունէիդ խռովարարներին կալանաւորել էր և թոշակ կապելով պահում էր Լեմնոսում։ Այդ արդէն շատ էր վրդովել սուլթանին, սրա վրայ էլ աւելացաւ այն, որ Մանուէլը սուլթանի մահուանից յետոյ իւր որդի Յովհաննէսին լսելով, Մուստաֆային հանդէս հանեց Մուրատ Բ երիտասարդ գահաժառանգի դէմ։ Սակայն մի քանի յաջողութիւններից յետոյ Մուստաֆան հիմնովին ջարդ կրեց Մուրատից. նա մտաւ Ադրիանուպօլիս և իւր փախստական հակառակորդին բռնել տալով 1422 թ. գլխատել տուեց։ Այնուհետև Թուրքերի սուլթանի միակ միտքը Յոյների կայսրից վրէժ առնելն էր։ 1422 թ. մայրաքաղաքի առաջ ժողովեց մօտ 80,000 զինուոր։ Բայց երբ Տաճիկները, յուսալով մի նախադուշակութեան վրայ, Բուխարայի շէյխի առաջնորդութեամբ, յարձակում գործեցին մայրաքաղաքի պարիսպների դէմ, կատարեալ անյաջողութիւն ունեցան կայսեր հերոսական ընդդիմութեան շնորհիւ։ Տաճիկները մինչև անգամ զրկուեցին իրենց պաշարման գործիքներից. Յոյները միացան սուլթանի դեռ տասներեք տարեկան Մուստաֆայ եղբօր հետ, որը ապստամբել էր իւր եղբօր դէմ և դրանով նրան ստիպեցին թողնել Կոստանդնուպօլսի

պաշարումը։ Սակայն 1422 թ. Մուստաֆային դաւաճանեցին և խեղդամահ արին։ Այս Թուրախանին մեծ զօրքով ուղարկեցին Թեսալոնիկէի դէմ, սակայն Վենետիկեցւոց օգնութեան պատճառաւ, յարձակումը անյաջող ելք ունեցաւ։ 1923 թ. Թուրախանը գիմեց Պելոպոնէս, կոտրեց և կործանեց Իսթմոսի ամրութիւնները, և ասպատակեց Յոյների ու Վենետիկեցոց սեպհականութիւնները։

Մանուէլը կաթուածահար լինելով, 1423 թ. հեռացաւ կառավարութիւնից և մտաւ վանք։ Նրա որդի Յովհաննէս Ը (1423-1448) մի կերպ խաղաղութիւն հաստատեց, որով պարտաւորուեց Պելոպոնէսի համար տարեկան 30,000 ոսկի հարկ վճարել և Տաճիկներին զիջանել մակեդոնական և Սև ծովի ափերի իւր սեպհականութիւններից շատ մասը։ Տէրութիւնը սահմանափակուած էր միայն Բոսփորի Թերակղզիով մինչև Սելիւմբրիա և Դերկոն, բացի այդ նրան էին պատկանում Անքիալոսը, Մեսեմբրիան, Աթոսը, Թեսալոնիկէն և Զէյթունը։ Նա մնացեալ սեպհականութիւն ունէր դեռ միայն Պելեպոնէսում։ Յովհաննէս Ը դեռ ստիպուած էր այդ խղճուկ մնացորդներն էլ բաժանել իւր եղբայրների հետ։ Թէոդորոսը և Թոմասը ստացան

Միսիթրիան, իսկ Կոնստանդինը Անքիալոսը և Մեսեմբրիան։

Վենետիկեցիք 1423 թ. մահամերձ Անդրոնիկոս իշխանից գնել էին Թեսալոնիկէն։ Այդ պատճառով կռիւ սկսեց Մուրատը։ 1426 թ. նա զինադադարի պայմանով քաղաքը թողեց Վենետիկեցիներին, պարտաւորեցնելով տարեկան հարկ վճարել։ Բայց հէնց որ Մուրատը վերջացրել էր իւր պատրաստութիւնը, սկսեց քաղաքի դէմ յարձակումը, և կարողացաւ 1430 թ. Մարտի 29-ին վերջապէս նրան միացնել Տաճկաց իշխանութեան հետ, սոսկալի գազանական կոտորածներից և աւերումներից յետոյ։

Դրա հակառակ Պալէոլոգները Պելոպոնէսում յաջողութիւն ունէին։ Կայսեր քաջ եղբայրները՝ Թոմասը և Կոնստանդինը 1428—1430 պատերազմներով խլեցին Ֆրանկների իշխանութեան վերջի մնացորդները՝ Պատռէի և Աքէայի իշխանութիւնները, և իրանց ձեռքի մէջ առան ամբողջ Պելոպոնէսը բացի վենետիկեան սեպհականութիւնները։

Քանի որ Տաճիկները իրենց իշխանութեան տակ էին դցել ամբողջ բալկանեան թերակղզու իշխանութիւնը. տիրել էին Սերբիային և Բոսնիային, իսկ Հունգարիային չէին տիրել միայն Յովհաննէս Հունիադ հերոսի

շնորհիւ Բոսփորի անուանական կայսեր վիճակը անտանելի էր դարձել։ Ի մեծ բարկութիւն Մուրատի, նա միանգամ էլ իր օգնութիւն հայցող հայեացքը յառեց դէպի Եւրոպա։ Որովհետև համարեա ամբողջ հինգ հարիւր տարի Յոյները միշտ, շատ անգամ ուղղակի անամօթաբար խաբել էին պապերին միութենական առաջարկութիւնների ժամանակ, ուստի Եւգէն Դ պապը եռանդով աշխատում էր նորից հաստատել միութիւն։ Սնանկացած կայսեր և նրա հետևորդների համար ճանապարհորդելու և ապրելու փող ուղարկեց։ Այս անգամ, որովհետև դանակը ոսկրին էր հասել, թէ կայսրը և թէ հոգևորականներից շատերը՝ օրինակ տիեզերական Յովսէփ պատրիարքը, Բեսարիոնը և Իսիդորոսը որ յետոյ կարդինալ դարձան, ամենայն լրջութեամբ ցանկանում էին միութիւն։ Եւ Florentinun — Փլորենտիայի դաւանանքը, որ իբրև միութեան հրովարտակ 1439 թ. Յուլիսի 6-ին հանդիսաւոր կերպով կարդացուեց Փլորենտիայի մայր եկեղեցում, այնքան մեծ գրական նշանակութիւն ունեցաւ, որ դա իսկապէս հիմք ծառայեց Ռումիններին, Ռութիններին և ուրիշ օրթոդոքս եկեղեցիների իրական միութեանը, բայց Կոստանդնուպոլսում ուրիշ կերպ էին մտածում։ Ժողովուրդը և

վարդապետները չընդունեցին կառավարութեան և բարձր հոգևորականութեան կնքած դաշնագրութիւնը։ Աստուածաբանական վէճերն Բիւզանդացիների մահուան վերջին ժամերն էլ անգամ աւելի դառնացրին։

Յովհաննէս Ը արևմուտքից համարեա թէ օգնութիւն չստացաւ։ Դրա փոխարէն Մուրատը օգնում էր նրա անարժան Դեմետրիոս որդուն, որը իբր թէ պաշտպան հանդիսանալով ուղղահաւատներին, տաճիկ թափառականներով աւերում էր Կոստանդնուպոլսի շրջակայքը, մինչև որ Կոնստանդին եղբայրը նրան նեղը գցեց և կալանաւորեց։

Բայց Եւգէն Դ-ը սկսեց քարոզել խաչակրաց արշաւանք։ 1443 թ. եւրոպական զօրքը, որ բաղկացած էր գլխաւորապէս Հունգարներից, Լեհերից և Ռումիններից Վլադիսլավ Թագաւորի և Հունիադի առաջնորդութեամբ, արշաւեց Տաճիկների դէմ և 1443 թ. Դեկտեմբերի 24-ին Կունովիցայի մօտ Տաճիկների դէմ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ։ Մուրատը տեղի տուեց, և 1444 թ. Յունիսին Ծեգեդինում տասնամեայ խաղաղութիւն կապեցին, որ բաւական նպաստաւոր էր Մաճառների և Սերբերի համար։ Բայց երբ Մուրատը զբաղուած էր Ասիայում, տաքարիւն Ջիուլիօ Ցեզարինի կարդինալ դես-

պանը իր ոգեւորուած ճառով ազդեց այնպէս որ հունգարական պետական խորհուրդը բացարձակ խոստմնադրուժ եղաւ։ Օգոստոսի սկզբին հաւատամարտների զօրքը ճանապարհ ընկաւ և հասաւ Բուլղարիա վատ կարգապահութեամբ։ Հազիւ էին հասել Վառնա, երբ Մուրատի մուտքը Եւրոպա սարսափեցրեց խաչակիր զօրքը։ Նա կարողացել էր ծովով անցնել, որովհետև Ջենովացիք անամօթաբար դաւաճանել էին քրիստոնէական հարցին։ 1444 թ. Նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցաւ Վառնայի ճակատը, որը քրիստոնեաները համարեա թէ տարել էին, երբ Վլադիսլաւ թագաւորը հակառակ իրանց պայմանին, նախանձելով Հունիադի յաջողութիւններին, խելակորոյս քաջարութեամբ իր Լեհացի ասպետների հետ յարձակուեց ենիչարների վրայ, որոնք մինչև այդ դիմադրել էին. Վլադիսլաւը ընկաւ։ Նրա մահը թուլացրեց քրիստոնեաների սիրտը։ Բայց Հունիադը առաջնորդելով քրիստոնեաների կարգաւորեալ նահանջը՝ անցրեց Դանուբից, որով աւելի քիչ կորուստներ ունեցան քան Տաճիկները։ Երբ այդքան զօրեղ ջանքն էլ անյաջող անցաւ, արևմուտքում սկսեց տիրել մի տեսակ խորը վհատութիւն։ Իսկապէս անարդարութիւն է, եթէ արևմուտքին մեղադրում են, իբրև թէ

նա կարեկցութիւն չէ ցոյց տուել դէպի Արևելահռոմի դժբախտ վիճակը։ Ընդհակառակը նա Նիկոպոլսի և Վառնայի արշաւանքներով արել էր, ինչ իր ոյժերից էր կախուած։ Այժմ Յոյները անդառնալի յանձնուել էին իրենց դժբախտ վիճակին։

Յովհաննէս Ը փորձեց ընծաներով մեղմացնել Մուրատի բարկութիւնը։ Վենետիկեցիք, որոնց նաւատորմիղը օգնել էր խաչակիրների զօրքին, 1446 թ. Տաճիկների հետ խաղաղութիւն հաստատեցին։ Միսիթրայի Կոնստանդինն էլ էր 1444 թ. միացել հակատաճկական դաշնակիցներին։ Նա նուաճել էր Աթէնքի հերցոգութիւնը և դեռ Վառնայից յետոյ շարունակելով պատերազմը, յաղթանակով մտել էր Միջին-Յունաստան։ Նա յոյս ունէր Իսկանդար բէգի օգնութեան վրայ. սակայն վերջինս պատերազմի բռնուելով Վենետիկի հետ, միանգամայն դրանով էր զբաղուած։ Մուրատը ինքն անձամբ արշաւեց Պելոպոնէսի դէմ 60,000 զօրքի գլուխն անցած։ Չնայած Կոնստանդինի եռանդուն և հմուտ ընդդիմութեան, Միջին-Յունաստանի բոլոր ամրոցները ընկան Տաճիկների ձեռքը։ Երկու իշխանները մեծ քաջութեամբ պաշտպանում էին Գեքսամիլիոնը։ Տաճիկները 1446 թ. Դեկտեմբերի 4-ին այդ գիծն էլ

անցան և առան Կորինթը։ Թոմասը և Կոնստանդինը փախան Միսիթրիա, մինչդեռ Տաճիկները երկու անգամ աւերի ենթարկելով Պելոպոնէսը 60,000 մարդ գերեվարեցին։ 1447 թ. Պալէոլոգներին խաղաղութիւն շնորհեցին և նոցա երկրից գլխահարկ էին առնում։ Այդքան տանելի պայմանների գլուխ գալու պատճառն այն էր, որ Հունիադի և Իսկանդար բէկի հետ պէտք էր հաշիւները վերջացնել։

Յովհաննէս Ը կայսրը 1448 թ. Հոկտ. 3-ին մեռաւ։ Անընդունակ Դեմետրիոսը կամենում էր ինքը գահ բարձրանալ։ Բայց նախկին մինիստրները և հաւատարիմ Փրանցէսը ընդդիմացան և չթողեցին մայրաքաղաքն առնել։ Մուրատը որոշում տուաւ յօգուտ Կոստանդնի։ 1449 թ. Յունուարի 6-ին նա Միսիթրիայի դղեակում ստացաւ թագը և իսկոյն շտապեց մայրաքաղաք։ Կայսեր մեծ ցնծութեամբ ընդունեցին իւր նոր քաղաքում, որը, ինչպէս հին յունական ժամանակը, իշխանութիւնը սահմանափակել էր միայն Պոլսով-քաղաքով։ Միւս երկու եղբայրները Թոմասը և Դեմետրիոսը բաժանեցին Պելոպոնէսը։ Թոմասի դէմ, որը կամենում էր ընդարձակել իւր իշխանութիւնը իւր եղբօր հաշուին, վերջինս դիմեց Տաճիկների օգնու-

թեան որոնք իսկապէս խաղաղութիւնը վերահաստատեցին։

Մինչ այդ 1451 թ. փետրուարի 5 Մոհամեդ Բ-ը յաջորդել էր իւր հօրը։ Ինչպէս միւս փոքր իշխանների՝ այնպէս էլ Յոյների հետ հանգիստաւոր կերպով նորոգեց խաղաղութիւն և բարեկամութիւն։ Մինչդեռ Մոհամեդը Ասիայում հետամուտ էր նուաճելու Ղարամանի անհնազանդ էմիրին, Կոնստանդինը յղացաւ մի կորստաբեր միտք՝ Տաճիկներից պահանջել որ կրկնապատկեն Ուրխան իշխանին վճարելիք թոշակը, որը կալանաւորուած էր Կոստանդնուպոլսում։ Յունասէր մեծ վեզիր Խալիլ-փաշան սարսափեց այդ յիմար պահանջից, երբ որ Աքշէրի բանակում Յոյն դեսպանները յայտնեցին իրենց գալու նպատակը։ Բայց Մոհամետ Բ-ը ուրախութեամբ օգտուեց այդ յարմար առթից, որպէս զի վերջ դնի Յոյների պետութեանը։

Մոհամեդը ղեկավարում էր պաշարումը ամենամեծ հմտութեամբ։ Յոյները շուտով հասկացան, որ նոցա վերջի ժամուայ մահուան և կեանքի կռիւն է այդ, Սուլթանը բոլորովին կտրեց քաղաքի հաղորդակցութիւնը հիւսիսային կողմից, իսկ հարաւի ամենանեղ տեղում ամրութիւն շինեց։ Երբ Կոնստանդինը բողոք բարձրացրեց նրա կառուցած ամրու-

թիւնների ամէն, սուլթանը խիստ պատասխան տուեց։ 1452 թ. աշնանը սուլթանը Թուրախանին ուղարկեց Պելոպոնէսի դէմ, որպէս զի սոսկալի աւերումի ենթարկի ամբողջ երկիրը. այդպիսով այնտեղի իշխանները անկարող կլինէին որ և է կերպ օգնել իրենց եղբօրը։ Կոնստանտինը 1453 թ. ձմեռը ըստ կարելոյն շատ ուտեստի պաշար հաւաքեց մայրաքաղաքում և վերանորոգեց պարիսպները։ Արևմտեան քրիստոնեաներից Կոնըստանտինը օգնութիւն չստացաւ։ Արևմուտքը քիչ քիչ յօգնել էր իւր ուժերը գործ դնելով Յոյների ազատութեան համար։ Պապը, որը 1452 թ. «Ռուս» Իսիդոր կարդինալին ուղարկել էր միութիւն հաստատելու, պատճառ եղաւ որ դժբախտ կայսրը կորցրեց վարդապետների և ամբոխի համակրանքը։ Բայց մեծամեծներն էլ համարեա բոլորը բացարձակապէս թշնամի էին միաբանութեանը։ Կայսեր ճշմարիտ օգնութիւն տուին միայն մայրաքաղաքում ապրող օտարազգի պատերազմասէր բնակիչները։ Մինչդեռ Պերոտների մեծ մասը Մոհամեդի հետ խաղաղութիւն կապեցին, ընդհակառակը ծովերի սարսափը, Ջենովացի Ջիուստինիանի ծովահէնը երկու նաւով և 700 զինուորներով եկաւ քաղաքին օգնութեան։ Կոնստանտինի տրամադրութեան

տակ կային 9000-ից քիչ աւելի մարդիկ։ Այդ չնչին ուժերով նա սպասում էր դէմ դնելու օսմանական ահեղ ուժին, որոնք բացի այդ իրանց տրամադրութեան տակ ունէին հրէշաւոր մեծ թնդանօթներ, որ այդ նպատակի համար ձուլել էր Օրբան ինժինները։ Ոսկեղջիւրը փակեցին շղթաներով։

Մոհամեդ Բ 1453 թ. Ապրիլի 5 երևաց քաղաքի առաջ։ Նա ինքն էր անձամբ ցամաքի կողմից ղեկավարում յարձակումը, ինչպէս Կոնստանտինը պաշտպանութիւնը։ 1453 թ. Ապրելի 11-ն սկսեցին յարձակումը. սակայն սկզբում առանց սպասած յաջողութեան։ Օրբանի հսկայ թնդանօթը փշրուեց, իսկ չորս քրիստոնէական նաւեր յունական կրակի օգնութեամբ յաջողութեամբ կռւում էին Տաճկաց նաւատորմղի դէմ։ Պարիսպները կոտրելը դադարեցին, և Ապրելի 8-ի առաջի յարձակումը յետ մղուեց։ Այդ ժամանակ Մոհամեդը յարձակումը սկսեց նաև ծովի կողմից, այն էլ Ոսկեղջիւրի ներսից։ Վենետիկցիներից սովորած եղանակով-ուղա էլ օրինակ էին առել հին կորնթեան դիոլկոսներից, նաւերը տախտակների վրայ քաշելով տարան ցամաքի նեղ տեղը և սկսեցին Յոյներին խիստ նեղը ձգել։ Մայիսի 7-ից Օսմանցիները կրկին և կրկին անգամ փորձում

էին յարձակումները, բայց ամէն անգամ յաղթուելով մեծ կորուստներով յետ էին մղւում։ Անյաջող անցաւ նաև Բլախեռնի դէմ սկսած ականի փորձը, որովհետև Յովհաննէս Գրանտ Գերմանացի ինջիները դրա դէմ հակառակ միջոցներ գործ դրեց։ Սակայն Տաճկաց թնդանօթների հարուածներից պարիսպների մէջ այնպիսի պատռուածքներ էին առաջ եկել, որ Տաճիկները որոշել էին Մայիսի 29 ընդհանուր մեծ յարձակումը, և երբ վերջին անգամ էլ առաջարկեցին քաղաքը յանձնել, Կոնստանտինը հերոսաբար մերժեց առաջարկը։

Երեքշաբթի գիշերը, ժամի 2, 1453 թ. Մայիսի 29, սկսուեց ահեղ մրցումը։ Երկու յարձակում յաղթութեամբ յետ վանեցին։ Այն ժամանակ սուլթանը հրամայեց ենիչարիներին առաջ անցնել։ Նոքա նորից մեծ կորուստներ ունեցան, երբ մի նէտ ծանր վիրաւորեց Ջիուստինիանուն, որ մինչև այդ մեծ հմտութեամբ ղեկավարել էր պաշտպանութիւնը։ Առաջի ուշագնացութիւնից յետոյ նա շտապեց նաւահանգիստը, որպէս զի նաւերից մէկի վրայ վէրքը կապել տայ։ Դրանից ծագեց մի տեսակ շփոթութիւն, որ նկատեց Սագանոս փաշան և օգտուեց։ Չնայած պաշտպանողների կատաղի ընդդիմութեանը, մի խումբ ենիչարիներ մնացին պարսպի վրայ,

մինչդեռ մի ուրիշ խումբ նկատելով որ փոքրիկ Քսիլոպորտա դուռը բաց է, ներս խուժելով պարսպի վրայով, շտապեց դէպի Ադրիանուպօլսի մեծ դուռը։ Իրանց օգնող ընկերներով ուժեղացած, նոքա հետևից կայսեր նրայ յարձակուեցին։ Այդ ժամանակ Տաճկաց թնդանօթներն էլ մի մեծ պատռուածք բացին պարսպի մէջ։ Կոնստանտինը քաջութեամբ կռուելով, մեռաւ հերոսաբար։ Յաղթողները սկիզբը կատաղութեամբ կոտորեցին սակաւաթիւ բերդակալներին և ապա շտապեցին կողոպուտի։ Բնակիչներից 60,000 հոգու գերեցին։ Բաւական թւով դժբախտ անձինք, հաւատալով մի նախագուշակութեան, հաւաքուել էին Սոփիայի եկեղեցու մէջ. նոքա հաւատացած էին որ այդտեղ քրիստոնեաները յանկարծ անսպասելի և զարմանալի օգնութիւն են գտնելու։ Տաճիկները կացիններով ջարդատեցին դռները, այնտեղ եղողների դէմ գործ դրին պատերազմում սովորական սարսափները։ Մայր եկեղեցին արիւնշաղախ արին և պղծեցին։

Ժամի 8-ին առաւօտեան Մայիսի 30 Մոհամեդը մտաւ առնուած մայրաքաղաքը և գրաւեց Սոփիայի եկեղեցին Իսլամի համար։

Ամբողջ արևմուտքը բարձրաձայն ողբաց այն ծանր կորուստը, որ հասաւ քրիստոնէութեանը Յոյների հին մայրաքաղաքի ան-

կումով։ Այն խղճուկ օգնութիւնը, որ ուղարկեցին պապն ու Վենետիկը, շատ ուշ հասաւ։ Պելոպոնէսի տէրերը եօթը տարի յետոյ մայրաքաղաքի վիճակին ենթարկուեցին։ Հռոմէական յունական պետութիւնը պատմութեան տարեգրութիւններից ջնջուեց։

1453 թ. Մայիս ամիսը վերջնականապէս բիւզանդական կայսրութիւնը իջեցրեց գերեզման։ Վաղուց էին Յոյները ընկել իրենց աշխարհակալական դիրքից. յետոյ եղած կեղծ պատկերն էլ անհետացաւ։ Բայց Բիւզանդիոնը գտաւ մի հզօր ժառանգ։ Ռուսաց ցարն ամուսնացաւ Պալէոլոգների իշխանուհու հետ. Կոնստանտին Մոնոմախոսի թագը Կրեմլի վրայ իր գլխին դրեց ընդհանուր Ռուսաց միապետը։ Ռուսական պետութիւնը իսկապէս բիւզանդական կայսրութեան շարունակութիւնն է։ Ու եթէ, երբ և է Սուրբ Սոֆիան նորից պէտք է վերադարձնուի ճշմարիտ քրիստոնէական հաւատին, եթէ երբ և է Փոքր Ասիան պէտք է ազատուի տաճկական բռնակալական և աւերիչ անտանելի վարչութիւնից, այդ կարող է միայն ռուսական ցարը կատարել։ Անգլիայի հակառակութիւնը դէմ է բնութեան և պատմութեան, ուստի միանգամ ապահովապէս գուցէ ուշ, կկոտրուի այդ հակառակութիւնը։ Կոնստանդնուպոլսի

կայսրը կարող է միայն օրթոդոքս եկեղեցու հովանաւորողը՝ Ռուսաց ցարը լինել, եթէ նա գիտակ մնայ այն լուրջ պարտաւորութիւններին, որ կապուած են այդ մեծ խնդրի հետ։

ՅԱՆԿ

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբասիդներ · 161· 164· 171·
Աբգար · · · · 272·
Աբդերա · · · 447·
Աբդրահման · · 150·
Աբենդաս · · · 250·
Աբեսինիա · · · 92·
Աբիրոն · · · · 88·
Աբիւդոս 12· 153· 398·
Աբխազիա · · · 215·
Աբխազներ · · · 214·
Աբու ալ Աբբաս Մոհամէտ 181·
Աբու Հաֆս Օմար· · 174·
Ագաթիաս · · · 110·
Ագապետ պապ· · · 86·
Ագիլա գահաժառանգ 76·
Ագլաբիդներ · · · 171·
Ադանա · · 229· 306·
Ադրիա· 150· 197· 198· 274· 319·
Ադրիանուպոլիս · 7· 107· 171· 209· 211· 235· 256· 258· 294· 324· 373· 390· 398· 404· 405· 445· 456· 465· 477·
Աթանագէլդ թագաւոր 75·
Աթանաս Ա· Աղեքսանդրացի 13· 451· 453·
Աթենայիս կայսրուհի 15·
Աթէնք 35· 91· 131· 259· 382· 395· 440· 471·
Աթոս · 451· 455· 466·
Ալաէդդին Քէյքոբադ· 295·
Ալարիք· · · · · 10·
Ալբանիա 238· 254· 258· 321· 413·
Ալբանացիք 415· 432· 456· 464·
Ալբիգէնզներ · · · 358·
Ալգոյինոն գրաֆ· · 373·
Ալէքսէյ ռուսթագաւոր 291·
Ալէքսիոս Կոմնէն կայսր· 311—333· 338·
Ալէքսիոս Ա· 416· 422· 423·
Ալէքսիոս Բ· · 356· 360· 363· 423·
Ալէքսիոս Գ· · 377—380· 385· 390· 396· 397· 400· 401· 421· 424·
Ալէքսիոս Դ· · 388· 389· 391· 392· 396· 397·
Ալէքսիոս Ե· · 391· 396·
Ալէքսիոս Բրանաս · 366· 370·

Ալէքսիոս—Դուկաս Մուրծուֆլոս 390·
Ալէքսիոս զօրավար · 414·
Ալէքսիոս իշխան · · 387·
Ալէքսիոս պրոտոսեբաստոս 356·
Ալէքսիոս Ստրատիգոպուլոս 419·
Ալէմաններ · · · 378·
Ալմուս իշխան · · 339·
Ալոգոբոտորս · · 211·
Ալոդէիր ազգ · · · 93·
Ալուզիանոս · 277· 278·
Ալփ Ասլան 294· 295· 302· 303· 309· 310·
Ակաթիստոս շարական 154·
Ակակիոս պատրիարք 32· 33· 34· 37· 46· 56· 87· 139·
Ակինդինոս · · · 454·
Ակրոկորինթ · · · 349·
Ակրոյինոս · · · · 154·
Ակրոյնոն · · · · 332·
Ակրապոլիս · · · 383·
Ահարոն Բուլղար 258· 277·
Աղէքսանդր Ասէն 443· 446·
Աղէքսանդր կայսր 129· 207· —209· 220·
Աղէքսանդր Գ. պապ 352·
Աղէքսանդր Զ. պապ 360·
Աղէքսանդրիա 27· 32· 52· 93, 100· 113· 120· 124· 383·
Աղէքսանդրիայի ժողովներ 62·
Աղէքսանդրիացիք · 29·
Աղուանք · · 215· 295·
Ամադէոն · · · · 457·
Ամալ (Թէոդոհատ) · 68·
Ամալասվինտա Թէոդորիխ մեծի աղջիկ 67·
Ամալներ · · · 38· 67·
Ամալրիխ Թագաւոր · 345·
Ամալֆիտացիներ 302· 390· 452·
Ամանթիոս սենեկապետ 53· 54·
Ամասիա · · · · 147·
Ամաստրիս · · · 185·
Ամբրակիա · · · 434·
Ամենափրկիչ եկեղեցի 349·
Ամիդ · 42· 239· 249·
Ամիսոս · · 400· 421·
Ամորիոն 128· 149, 172· 177· 249·
Ամրու զօրավար · 124·
Ամփիպոլիս · · · 448·
Այետիոս ներքինի 167·177·
Այդն · · · 444· 446·
Անաստաս կայսր 33· 39· 40· 42· 44· 46, 49· 52· 53· 60· 62·
Անաստաս կայսրուհի 224·
Անաստաս Բ. պապ · 46·
Անաստաս պատրիարք 102· 159·
Անարզաբա · 225· 229·
Անատոլիա 149· 395· 439·
Անատոլիոս զօրավար 19·
Անատոլիոս պատրիարք Կ.-Պոլսի 26·
Անգեղներ 6· 365· 368· 397· 402· 403· 407· 411· 428· 435· 436·

438· 443·
Անգելսաքսեր · 274· 320·
Անգեղոս · · · · 413·
Անգղիա 129· 319· 341· 386· 478·
Անդորա · · · · 463·
Անխիալոս 50· 145· 371· 377· 430· 432· 466· 477·
Անդրէաս Սուրբ 180· 219·
Անդրոնիկոս Ա. Կոմնեն 242· 356· 359—371· 420·
Անդրոնիկոս Բ. 436—440·
Անդրոնիկոս Գ. 443, 444· 457· 458·
Անդրոնիկոս Դ. 458· 460· 467·
Անդրոնիկոս Գիտաս 400· 423·
Անդրոնիկոս Դուկաս 303· 306·
Անդրոնիկոս Կոնտոստեփանոս 346· 355· 362·
Անթիմիոս Թիկնապահ 15· 19· 28·
Անթիմոս պատրիարք 85·86·
Անի 261· 263· 285· 295·
Անկիւրիա · · · · 113·
Անկոնա · · 350—352·
Աննա իշխանուհի 249·410· 444·
Աննա պատմագրուհի 334· 335·
Անտեր · · · · · 76·
Անտիոք 33· 36· 37· 40· 46· 48· 78, 81·101· 102· 112· 123· 173· 228· 230· 239· 240· 267· 272· 283· 289· 307· 309· 330· 331· 338· 342· 344· 345· 401·
Անտիոքի դպրոց · · 21·
Անտոնիոս · · · · 361·
Աշոտ Բերդակալ · 256·
Աշոտ եղբայր Յովհաննէսի 262· 285·
Աշոտ Երկաթ · · 214·
Աշոտ Ա. Թագաւոր · 214·
Augia dives վանք · 139.
Ապամէա · · 41· 112· 238·
Ապինինեան թերակղզի 16·
Ապենիններ · · · 74·
Ապոլոնեյա · · · 328·
Ապոխապս (Աբոխաֆս) 213·
Ապոկաուկոս · 444—447·
Ապուլիա 281· 302· 315· 331· 350· 417·
Ապսեմարոս ծովակալ 143·
Առնդ · · · · · 454·
Ասեմիս · · · · 19·
Ասենիաներ · · · 373·
Ասէն · · · 407—409·
Ասիա 12· 32· 112· 113· 141· 149·153· 223—225· 229· 235· 238· 246· 287· 296· 300· 306· 312· 316· 329· 343· 362· 373· 376· 381· 397· 400· 403· 405· 438· 439· 443· 459· 463· 469· 478·
Ասիդոնիա · · · 76·
Ասորիք եւ Ասորի 27· 45·

56· 70· 78· 84·
93· 94· 100· 101·
104· 109· 113· 115·
120· 123· 128· 154·
181· 203· 227—229·
231· 239· 240· 565·
270· 272· 300· 327·
338· 339· 344· 361·
Ասպար զօրավար 16· 26· 29·
Ավարներ 96· 97· 104· 107·
109· 112· 114· 118·
119· 135· 136· 154·
Ատայէլ · · · · 337·
Ատտիլա · · · 19· 26·
Ատտիկա · · · · 348·
Ատրպատական 114· 215·
Արաբիա · · · 93· 123·
Արաբներ 77· 124· 128·
129· 131, 132· 135·
141· 143· 144· 145·
147· 149· 152· 154·
161· 163· 166· 167·
169· 173· 174· 176·
181· 198· 214· 227·
248· 276· 281·
Արագոն · · · · 435·
Արգիւրոս եպիսկոպոս 281·
Արգոս · 10· 128· 382·
Արդա · · · · · 448·
Արեթուզա · · · 48·
Արեւելահռովմ կամ Նոր—
Հռովմ 12· 24· 25·
46· 55—60· 108·
121· 129· 135· 137·
150· 159· 167· 169·
171· 174· 180—182·
184· 197· 198· 211·
215—217· 237· 282·
291· 329· 337· 339·
346· 364· 427· 471·
Արզն (կարին) · · 287·
Արզուգա (Երզնգա) · 411·
Արեադնէ կայսեր դուստր
29· 31· 35· 40· 52·
Արիաբինթոս կայսր · 49·
Արիմինում · · · 69·
Արխիպելագ · 443· 446·
Արծրունի · · 263·
Արկա · · · · · 230·
Արկադիոս կայսր 4· 9· 11·
12· 15·
Արկադիուպօլիս 173· 377·
Արճէշ · · · · · 263·
Արմենիակոն · · · 311·
Արշակ Թագաւոր · 195·
Արշակունիներ · · 195·
Արսէնիոս պատրիարք 415·
416· 433·
Արտաբաւրիոս զօրավար 16·
29·
Արտաւազդ զօրապետ 149·
161·
Արտեմիոս Անաստաս Բ· 148·
Աւգիանցիք· · · · 454·
Աւինեօն · · · · 457·
Աւստրազիան թագաւոր 70·
Աւրելեան · · · · 289·
Աւքսիմում · · · 70·
Ափրիկա 16· 29· 65· 66·
88· 92· 103· 110·
113· 122· 129· 132·
143· 169· 181· 198·
276· 347·
Ափրիկացիներ · 181· 203·
Աքէա 315· 395· 409· 417·
430· 464· 467·

Աքիլլէս · · · · · 255·
Աքշեր · · · · · 473·
Աքսուխոս մինիստր · 335·
340·
Աֆթարտոդոկետիսմոս 89·
Բաբիլաս · · · · 124·
Բաբէկ · · · · · 176·
Բագրատունիներ 214· 261·
263· 285·
Բազիլեյոս Ալոկալէս 297·
Բազիլեյոս Ա· կայսր 151·
193, 194· 197, 199·
202· 214· 226· 287·
310· 365· 373· 399·
Բազիլեյոս Բ· կայսր Ռոմա-
նոսի որդի 226· 243·
245· 248· 250—253·
255—267· 285· 290·
380· 433·
Բազիլեյոս կանցլեր 241·
244· 246· 247·
Բազիլեյոս կառավարիչ 424·
Basilika · · · 202.
Բազիլիկոս կառավարիչ 224·
Բազիլիկոս հրամանատար 28·
—32·
Բալդուին Ֆլանդրացի կայսր
394· 398· 399·
Բալդուին Բ· 409· 410·
419· 429· 431·
Բալդուին Գ· 344· 345·
Բալկանեան թերակղզի 42·
78· 107· 164· 211·
456·
Բակուրիանոս · · 323·
Բահրամ Չոբին զօրավար
103·
Բաղդատ 213, 239· 359·
Բայազիտ Ա· · 459—463·
Բատուեյա կամ Տոտուեյա
72·
Բարաղամ · · · 454·
Բարբարոսսա 352· 355·
Բարդաս 179· 183· 188·
192·
Բարդաս Սկլերոս զօրապետ
246· 248· 250·
Բարդաս Փոկաս 246· 247·
Բարդաս Փոկաս կայսր 247·
Բարի 198· 204· 281· 301·
Բարձր դուռ · · 425·
Բարսելոնա · · · 430·
Բարսեղ արքեպիսկոպոս 380·
Բասեղ Ա· 228· 272· 286·
Բարեդկեօնոբիում · 228·
Բափէոն · · · · 438·
Բդին · · · · · 256·
Բելա Գ· · · · · 346·
Բելա իշխան · · · 339·
Բելասիկա · · · · 257·
Բելգրադ 296· 380· 443·
Բելիզար զօրավար 63· 65·
66· 68—73· 76, 77·
99·
Բելջատով · · · 323·
Բեկկոս · · · · 457·
Բեյրութ · · · · 239·
Բենեւենտ 98· 131· 204·
Բեռոյէա · · 257· 377·
Բեսարաբիա · · · 205·
Բեսարիոն · · · · 468·
Բերատ · · 417· 435·

Բերբեր . . . . . 175·
Բերթա . . . . . 224·
Bertha von Sulzbach 345.
Բերկրի . . . . . 263·
Բերութ . . . . 51· 83·
Բեօմ Ի. . . . . . 454·
Բիզենէ . . . . . 412·
Բիտոլ . . . . . 257·
Բիւզանդացիք 177· 190· 203· 239·267· 272· 284· 298· 329· 331· 352· 444· 469·
Բիւզանդիոն 3· 12· 15· 26· 39· 51· 64· 69· 89· 110· 123, 132· 135· 144· 154·167· 175· 197, 204·207· 211· 223, 224· 243· 291, 305· 308·314· 346, 366· 372·378· 386· 393· 406·437· 439·
Բիւթինիա 355· 397· 402·
Բլախերներ . . . 388·
Բոգդան . . . . 288·
Բոգոմիլներ · 235, 322· 333· 358· 406·
Բոտին . . . . . 309·
Բոթեր (Butera) . 181.
Բոհեմունդ 319–322·328· 330· 331·
Բոյոտիա . . . . 349·
Բոնիֆացիօ 382· 384· 385· 387· 393·394· 397·
Բոնոզոս . . . . 110·
Բոնոս պատրիկոս · 114·
Բոսնիա 345· 456· 467·
Բոստրա . . . . 123·
Բոտանիատէս 313· 316·
Բոսֆոր 32· 394·419· 424· 468·
Բորիս ցար . . . 187·
Բորիս Բ. 232· 236· 264·
Բորջիա Ցեզար 361· 364·
Բուլղարիա 181· 196· 231· 256· 278· 284· 309· 322· 323· 372· 373· 461· 470·
Բուլղարներ 76· 119· 136· 137· 141· 145· 147· 162· 166· 170· 171· 173· 187· 188· 204· 205· 209· 211· 219· 232· 235–237·248· 253–258· 271· 274· 372· 373· 377· 380· 398· 403· 406· 409· 412· 414· 427· 430· 434· 440–442·446·
Բուլլա Ռեգիա . . 65·
Բուխարա . . . . 465·
Բուխաներ . . . 235·
Բուսիկօ . . . . 462·
Բուտիլինոս . . . 75·
Բուտրիթոն . . . 321·
Բուրգոնտիոններ . . 70·
Բուրցէս զօրավար 230·232·
Բռանաներ . . . 383·
Բռանիչովա . . . 339·
Բռիեն . . . . 409·
Բռինդաս . . . . 226·
Բռինդիզիում 281· 347·
Բրանաս . . 323· 373·
Բրիտանիա . . . 337·
Բքիւտայի Մայիսեան տօներ 44·
Բրոյէա . . . . 377·

Գաբալա . . 77· 409·
Գաբէրաս . . . . 383·
Գաբրիէլ Ռոման (Rodomar) 257·
Գագիկ Թագաւոր · 261· 262, 285·
Գաղղիա . . . . 9· 16·
Գայնաս 10· 11· 12· 28·
Գանձակ . . . . 115·
Գաֆոս . . . . 381·
Գելասիոս պապ . . 44·
Գեյլամիր . . . 64, 65·
Գեպիտներ . . 97· 107·
Գետեր . . . . 41·
Գերիկ (Տելերիգոս) 162·
Գերմանիա 113· 354· 375·
Գերմանացիք 2· 11· 39· 59· 63· 186· 343·344· 376· 377·385· 393·
Գերմանոս՝ եղբօրորդի կայսեր 73·
Գերմանոս պատրիարք 119· 404· 409·
Գերմանիկէ քաղաք 21· 163·
Գէորգ Ակրոպոլիտէս 415· 432·
Գէորգ Թագաւոր · 263·
Գէորգ Համարտուլոս 213· 227· 240· 263·
Գէորգ Մանիակէս 272·275·
Գէորգ Վոյտէխ (Boïtachos) 309·
Գէորգ Պաղէոլոգոս 314·
Գիմնոսոֆիստներ · 453·
Գոբազէս . . . . 79·
Գոթեր 2· 11· 16· 37· 38· 41· 69–75·
Գունավիա դաշտ · 289·
Գուիլյօս . . . . 184·
Գրիգոր եղբայր Հերակլ կայսեր 110·
Գրիգորիօ զօրապետ 250·
Գրիգորիոս Էրզարիս 129·
Գրիգոր Լուսաւորիչ 16·
Գրիգոր Պակուրեանոս 318·
Գրիգոր Մագիստրոս 285·
Գրիգոր Ա. պապ · 102·
Գրիգոր Բ. պապ · 159·
Բրիգոր Է. պապ · 325·
Գրիգոր Ժ. պապ · 432·
Գրիգոր Պալամաս · 455·
Գրութունգներ . . 10·
Դալթան . . . . . 88·
Դաղմատիա 68· 118· 346· 372, 386· 448·
Դամասկոս 112· 123· 226· 230· 344· 359·
Դամատրիս . . . 147·
Դամիանոս Դալասենոս 309·
Դամիան պատրիարք 238·
Դամիետ . . . . 345·
Դան պատմագիր . . 76·
Դանիա . . . . 337·
Դանիացիք · 274· 320·
Դանիէլ Սիւնակեաց · 23·
Դանիշմենդ . . . 338·
Դանուբ 19· 39· 50· 76· 96· 97· 107· 108,

118· 119· 136· 137· 144· 205· 231· 236· 237· 253· 255· 256· 258· 268· 284· 296· 297· 324· 339· 350· 399· 461· 470· 473·

Դանտոլօ 382· 385—390· 393· 394· 398·

Դաստակերտ · · · 118·

Դարա 43· 100· 103· 109·

Դաւիթ իշխան · · 261·

Դաւիթ կիւրապաղատ 246·

Դաւիթ Կոմնէն 400· 401· 421· 422· 425, 426·

Դաւիթ մարգարէ · 360·

Դաւիթ պատրիարք · 258·

Դաւիթ ցար · · · 154·

Դեբելտոն · · · 388·

Դելեան ցար · · · 278·

Դեմետրեցա · · · 370·

Դեմետրիաս · · · 203·

Դեմետրիոս իշխան · 469· 472·

Դեմետրիոս Խոմատիանոս 403· 404· 412·

Դեմետրիոս Ա· 136· 278· 372· 400·

Դեմոսթենէս · · · 451·

Դեվոլ · · · · · 331·

Դերկոն · · · · 466·

Դէաբոլիս (Devol) 413. 417·

Դընեպր · · 204· 249·

Դիարբէքիր · · · 424·

Digestae · · · 83.

Դիոդորոս Տարսոնացի 21· 24, 46·

Դիոկղետիանոս կայսր 5· 126·

Դիոսկորոս եպիսկոպոս 26· 27· 30, 52·

Դիւդիւմոտեյխոս 442· 445· 446· 449· 451·

Դիւռախիոն 256· 258· 277· 281· 312· 320· 331· 367· 370· 377· 387· 397· 415· 432·

Դհու Նուվաս · · 92·

Դնեստր 136· 185· 297·

Դոբրոմիր Բոգոմիլ · 322·

Դոբրոմիր Ստրէզ · 380·

Դոլիխէ · · · · 225·

Դոմետիկոս Սոլոմոն զօրապետ 66·

Դոմինիկոս պատրիարք 273·

Դոմինիկոս Միքէլէ դոժ 337· 444·

Դոմինիկո Սելվօ · 320·

Դոն · · · · · 175·

Դոնատոս մեծ · · 88·

Դոռիւլայոն · · · 329·

Դորոստոլոն քաղաք 107·

Դուին · · · · · 99·

Դուկասներ · 261· 292·

Դուկաս իշխան 296· 300· 303· 306· 311· 314· 317·

Դուշան · · · · 448·

Դրագինա · · · · 276·

Դրիգովից · · · · 184·

Դրիւստա Drster-dorostolon 260·

Դրուգներ · · · · 271·

Դրըստր (Սիլիստրիա) 137· 231· 236· 238· 328·

Եանտրա · · · · 254·

Եարմուկ · · · · 123·

Եգիպտոս 23· 25· 27· 45· 56· 84· 110· 112· 113· 116· 120· 124· 174· 231· 239· 383· 384· 386· 396·

Եգիպտացիք · · 45· 94·

Եգիպտական Սարակինոսներ 134·

Եգոր մեծ իշխան · 216·

Եդեսիա 37· 79· 109· 124· 216· 240· 272· 307·

Եզերիտցիք (Եզերցիք) 182·

Եզր կաթողիկոս · · 121·

Եթովպացիներ · · 203·

Ելեւսիս · · · · 10·

Եղիա Երուսաղէմացի 47· 48·

Եմեն · · · · 92·

Եպիդաւրոս—Լիմերա 105·

Եպիփան եպիսկոպոս Կիպրացի 13·

Եպիփանէ քաղաք · 48·

Երեմիա · · · · 235·

Երուսաղէմ 81· 117· 121· 123· 135· 326· 328· 330· 344· 345· 374·

Եւբոյէ · 343· 419· 485·

Եւգինիոս կայսր · · 9·

Եւգինեոսի վանք · 424·

Եւգէն Գ· պապ 130· 468· 469·

Եւդոկիա (Աթենայիս) 15·

Եւդոկիա կայսրուհի 298· 299· 305·

Եւդոկիա Մակրեմբոլիտիսա 297·

Եւթիմիոս · 206· 207·

Եւստաթէոս Մալէյինոս 247· 251·

Եւտիքէս Կոստանդնուպօլսեցի վարդապետ 24·

Եւտրոպիոս ներքինի · 10·

Եւրինոս · · · · 462·

Եւրոպա· 45· 50· 112· 209· 238· 253· 312· 326· 332· 373· 374· 381· 403· 411· 412· 450· 459· 460· 462· 468·

Եւրոպացիք · · · 458·

Եփեսոս 12· 22· 25· 32· 33· 312· 329· 414·

Եփիմէոս պատրիարք · 45·

Եփրատ 86· 100· 112· 182· 213· 231· 240· 253· 296· 301·

Եւփիտացիք · · · 454·

Եւփրոսինէ · · · 397·

Զադարա · · · · 187·

Զակինթոս · · · 371·

Զապետրա (Սոզոպետրա) 176·

Զարա · · · · · 386·

Զաքարիա 431· 435· 444·

Զաքարիա պատրիարք 112·

Զենոն (Թարասիկոտիսա) կայսր 28· 31—41· 114·

Zelenti · · · · 172.

Զեւս · · · · 222·

Զէյթուն · · · · 466·

Զիւգմին · · · · 346·

Զմիւռնիա 328, 329, 446, 447.
Զոէ կայսրուհի 268, 271, 279, 280, 287, 289.
Զոէ Հաւճ 205, 209.
Զուրաա գետ . . . 42.
Զուքնին վանք . . 42.

Էգէյեան ծով 174, 203, 212, 268, 275, 319, 336, 337, 351, 380, 419.
Էլ Աքսան տաճար . 81.
Էլիա . . . . . . 10.
Էկթեզիս 122, 130, 437.
Էմեսա . 112, 230, 239.
Էմերիկ թագաւոր . 386.
Էմիլիա քաղաք . . 99.
Էմպորիում Մոնեմբասիա 105.
Էյշուբիդներ . . . 383.
Էյրենէ դուստր Թէոդոր կայսեր 402.
Էյրինէ Իսահակի դուստր 383.
Էյրենէ դուստր Լասկարիսի 414, 424, 432.
Էյրենէ թագուհի 334, 345.
Էյրենէ կայսրուհի 154, 164–168, 190.
Էննա . . . . . 181.
Էնրիկօ Դանտոլօ 352, 377.
Epanagoge . . . 202.
Էպիրոս 320, 321, 383, 397, 403, 407, 413, 417, 418, 443, 446.
Էպիրոտներ . 417, 418.
Էպիրոտիա 73, 413, 435.
Էրզրում . . . . 42.
Էտոլիա . . . . 383.

Թամար 303, 327, 329, 330, 401, 420, 422, 425, 430.
Թարաղիկոտիա Խաւրացի 28.
Թափոր լեառ . . 453.
Թեբէ . . . 382, 440.
Թեմուր Լանգ 425, 463.
Թեյս . . . 107, 205.
Թեսալիա 9, 41, 136, 203, 321, 413, 443.
Թեսաղոնիկէ 105, 107, 129, 136, 141, 203, 255, 277, 278, 297, 344, 366, 367, 370, 372, 377, 382, 395, 400–407, 412, 446, 448, 455, 458, 460, 463–467.
Թերմոպիւլէ . 10, 382.
Թերապիկէ . . . . 199.
Թեփէ . . . 348, 349.
Թէոդահատ . . . 67.
Թէոդիբերդ . . . 70.
Թէոդոս մեծ կայսր 5–9, 11, 16.
Թէոդոս Բ. կայսր 14–18, 20, 25.
Թէոդոսիոս կայսր . 149.
Թէոդոսուպօլիս . . 161.
Թէոդոտէ կայսրուհի 166.
Թէոդորա կայսրուհի 58.

59, 63, 84.
Թէոդորա կայսրուհի 179, 183, 184.
Թէոդորա դուստր Կոստանտին Ը-ի 268, 271, 280, 288, 289.
Թէոդորա Երուսաղէմի թագուհի 361.
Թէոդորա թագուհի դուստր Խաքանի 144, 175.
Թէոդորա Դուկէնա . 416.
Թէոդորոս Դուկաս 392, 403, 407, 413.
Թէոդորոս եղբայր Յովհաննէս Ը-ի 466.
Թէոդորոս իշխան . 464.
Թէոդորոս Լասկարիս 388, 392, 397, 398, 400–402, 405, 411, 412, 414.
Թէոդորոս Լասկարիս Բ. 414–416, 421, 422.
Թէոդորոս մինիստր . 142.
Թէոդոր Մանկափաս 397.
Թէոդորիդ Կիւրոսացի 87.
Թէոդորիկ, 2, 38, 39, 51, 58, 67, 194.
Թէոդորոս Մելիսինոս պատրիարք 172.
Թէոդորոս Պալէոլոգ 462.
Թէոդորոս պատրիկոս 175.
Թէոդորոս Ստուդիոնցի 165, 166, 172, 180.
Թէոդորներ . . . 178.
Թէոդորիտոս Կիւրոսացի 26.
Թէոդորոս Մոպսուեստացի 21, 46, 87.
Թէոդուպօլիս (Կարին) 17, 42.
Թէոկրիտոս ազգական Ամանթիոսի 53.
Թէոկտիստոս Լոգոթէտ 179.
Թէոկտիստոս Բրիէննիոս 182.
Թէոփանէ կայսրուհի 224, 226, 229, 232–234.
Թէոփանէս պատմագիր 51.
Թէոփանէս պատրիկոս 216.
Թէոփանօն կայսրուհի 205.
Թէոփիլոս պատրիարք Աղեքսանդրիացի 14, 21.
Թէոփիլոս 173, 174, 176, 178, 248.
Թէոփիւլակտոս պատրիարք 200, 223, 279.
Թէոփիւլակտոս Սիմոկատէս պատմագիր 111.
Թէոփոբոս իշխան 176, 178.
Թիբօ գրաֆ . . 384.
Թիֆլիզ . . . . 116.
Թովմաս զօրապետ . 173.
Թովմաս Մարոսին . 394.
Թովմաս Միւնցեր . 322.
Թովմաս որդի կայսեր 466, 467, 472.
Թորոս . . . . . 388.
Թուրախան . 466, 474.
Թուրքեր . . . 96, 205.
Թուրքմաններ . . 466.
Թրակեզիոն . 275, 376.
Թրակիա 9, 12, 28, 38, 42, 51, 76, 105, 140, 170, 173, 235, 255, 285, 312, 322, 323,

343· 390·407·430·
445·

Ժան դը Բրիէն · · 407·
Ժուպան մեծ (Grossjupane)
197· 341·

Իբաս Եդեսացի · 26· 87·
Իզիս (Կիւբելէ) չաստուա-
ծուհի 21·
Իգնատիոս պատրիարք 184·
187· 189· 195· 196·
Իգնատեանք · 189· 202·
Իլլիւրիա · · 432· 443·
Իլլիւրիկա 9· 10· 53· 74·
76· 160· 208· 211·
Իլլուս Իսաւրացի 31· 32·
34–37· 50·
Իկարիա · · · · 405·
Իննոկենտ Բ· պապ · 14·
Իննոկենտ Գ· 380· 383·
385· 386·
Իպեկ · · · · · 448·
Իռլանդիա · · · 395·
Իսաւրիա · · · · 41·
Իսաւրացիք 34· 40·69·238·
Իսաւրեան երկոյ · 31·
Իսահակ Անգելոս կայսր 366·
368–379·383·385·
388· 390·
Իսահակ Կոմնեն կայսր 288–
293· 302· 310· 311·
Իսահակ զօրավար · 335·
Իսահակ Կոմնեն · 366·
Իսէս պրոտոստրատոր 405·

Իսթմոս · 76· 464· 466·
Իսիդոր Ռուս կարդինալ 474·
Իսիդորոս · · · 468·
Իսլամ 123· 134· 150· 157·
183· 203· 214· 477·
Իսլանդացիք · · · 274·
Իսկենդեր բէկ 471· 472·
Իսպերիխ (Ասպարուխ) 136·
137· 144·
Իստրիա · · · 88· 169·
Իսրայէլացիներ · · 106·
Իվոյ զօրավար · · 259·
Իվանկօ · · 379· 380·
Իտալիա 9· 10· 28· 39· 66·
68–75· 88· 98· 99·
103· 104· 122· 131·
137· 138· 159· 160·
169· 198· 203· 204·
212· 234· 253· 276·
281–283· 301· 302·
320· 322· 331· 350·
352· 381·
Իտալս ցեղ 439· 366· 444·

Լապէր · · · 79· 115·
Լազիկա · · · · 115·
Լազիստան · · 79· 80·
Լակեդեմոնացի · · 105·
Լամփսակոս · · · 409·
Լանգիբարդիա · · 198·
Լանգոբարդներ 74·97–99·
103· 104· 131· 204·
276· 307· 352·
Լապատին · · · 398·
Լասկարիս Յովհաննէս Դ·
393· 397· 400· 403·

415· 416· 422·433·
434·
Լատերան · · · · 129·
Լատիններ 57· 94· 196·
229·279· 328· 358·
362·363· 367· 391·
392·398–412·420·
422· 430·
Լարիսա · · 255· 321·
Լաւոդիկիա · 329–330·
337·
Լեկապեններ · 220· 221·
223· 243· 244·
Լեկաս պօղիկեան · 322·
Լեկչէի Տանկրետ · 367·
Լեհեր · · · 469· 470·
Լեմնոս · · 212· 465·
Լեոնտարիոն · · 462·
Լեսբոս 122· 168· 405·
444·
Լեվանտ · · · · 419·
Լեւթարիս հերցոգ · 75·
Լեւոն Գաբալաս 397· 408
–409·
Լեւոն եղբայր Նիկեփորոսի
234·
Լեւոն զօրավար · · 11·
Լեւոն Թուռնիկ · · 287·
Լեւոն կայսր 27–31· 40·
Լեւոն Իսաւրացի կայսր
3· 149–162· 264·
300·
Լեւոն Դ· · · · · 163·
Լեւոն Ե· Հայ 170· 171·
173· 183· 184·
Լեւոն Զ· 199–201· 204–
207·
Լեւոն մեծ պապ 24·85·87·

Լեւոն Թ· պապ 282· 283·
Լեւոն Սգուրոս · · 382·
Լեւոն Տրիպօլսեցի · 203·
212·
Լեւոն փիլիսոփայ · 333·
Լեւոն Փոկաս 210· 223·
Լեւոն Օխրիդայի եպիսկոպոս
283·
Լեւոնտիոս · · · 110·
Լեւոնտիոս եպիսկոպոս 35·
Լեւոնտիոս կայսր 142· 143·
Լեւոնտիոս հրամանատար
35·
Լեւոնտինօ · · · 181·
Լէօ կարինալ · · 380·
Լիբանան · · · · 135·
Լիբանեան փիւնիկիա 48·
135·
Լիբանոս · · · · 239·
Լիբերիոս պատրիկիոս 75·
Լիբուռնիոն · · · 324·
Լիգուրիա · · · · 70·
Լիլ–Դը Գրբէոս · 394·
Լիոն · · · · · 432·
Լիւզանդր · · · 360·
Լիւխնիտիս · · · 254·
Լիւկաս · · · · 331·
Լիւկիա · · · · 275·
Լիւկաօնիա · · · 124·
Լիւտպրանդ եպիսկոպոս229·
Լոմբարդիա · 352· 354·
Լոնգինոս եղբայր Զենոնի 41·
Լոնգինոս եպիսկոպոս 93·
Լոպադիոն · · · 366·
Լուդովիկոս Բ· · · 197·
Լուդովիկոս Է· · · 344·
Լուդովիկոս ԺԴ· · · 99·
Լուդովիկոս· սուրբ 410·

Լուկանիա . . . . 72·
Լուպարկոս . . . 401·
Լուպերկալեան տօներ 44·

Խազարներ 115, 144· 146· 154· 175·
Խալդիա . . . . 382·
Խալիլ—փաշա . . 473·
Խալկիդիկէ 447· 448·451·
Խանդաքս . . . . 225·
Խարաքս . . . . 400·
Խարսիանոն թեմ· 247 - 248·
Խարիթ . . . 77· 79·
Խարիուպօլիս . . . 399·
Խերսոնէս Տաւրիկեան տես Քերսոն·
Խիլանդարի վանք · 453·
Խիրա երկիր . . . 77·
Խլաթ · 263· 301· 303·
Խլոդովիկ . . . . 194·
Խոնաէ . . . . 302·
Խոսրով—Անտիոքիա · 78·
Խոսրով թագաւոր 70· 77—79·
Խոսրով Բ· 100· 103· 109· 112· 116· 185·
Խորասան . . 176· 294·
Խրամ . . . . . 339·
Խրիստիան արքեպիսկոպոս 351·
Խրիստուպօլիս . . 404·
Խրիւզոխեյր · 198· 199·
Խրիւսոստուլոս ծովապետ 347·

Ծերդեղին . . . . 469·

Կալաբրիա 182· 198· 282· 312· 381· 454·
Կալաթիա . . . 388·
Կալանդիոն պատրիարք· 36·
Կալինիկոս քաղաք · 77·
Կալլինիկոս ինժեներ· 134·
Կալլինիկոս պատրիարք 145·
Կալլիպօլիս 409· 450· 457·
Կալոյո—Յոհաննէս 342·357·
Կալո—Պետրոս· 372, 379·
Կալոջան 380· 381· 398—400·
Կալֆատէս . . . 280·
Կամարիլա . . . . 47·
Կամենդավ . . . 296·
Կամիւցէս . . . . 380·
Կամպանիա . . . 74·
Կայիրէ . . . . 271·
Կայրուան . . . 230·
Կանտակուզենոս 372· 383· 445—449· 462·
Կապադովկիա 60·100·112· 301· 304·
Կապատան Գոկէանոս 281·
Կապիտոն . . . . 286·
Կապոյտներ . . . 63·
Կապուա . . . . 75·
Կաստամնա . . . 289·
Կաստորիա 309· 320· 404· 413· 417· 443·
Կատակալոն . . . 289·
Կատարինա . . . 425·
Կարաման . . . . 473·
Կարամբէս . . . 422·

Կարասու . . . . 444·
Կարբէաս . . 183·198·
Կարթագենա . . . 174·
Կարթագոյ 66· 78· 103· 132· 143·
Կարին . . . . . 42·
Կարլ Մարտել . . 150·
Կարլոս մեծ· 5· 167· 168·
Կարոլինգներ . . 197·
Կարլոս Անժուացի 430—432·435· 436·
Կարս . . . . . 296·
Կաւատ թագաւոր 42· 77· 448·
Կեդէն . . . . 284·
Կելեր . . . . . 43·
Կելլէնէ . . . . 385·
Կելցենէ . . . . 263·
Կեղեստինոս պապ · 22·
Կեսար Յուլիոս 5·319·320·
Կեսարիա 112· 310· 424·
Կեփալենիա · 337· 339· 371·
Կիբոտոս . . . . 400·
Կիեվ . . . 232· 249·
Կիլիկիա 141· 144· 198· 225· 327·331· 333· 338· 359·
Կիպրոս 128· 140· 169· 230·366·377· 446
Կիւբելէ (Իզիս) չաստուածուհի 21·
Կիւբերրայոտիկոն թեմ· 275· 336·
Կիւզիկոն . . 135· 400·
Կիւնուրիա . . . 105·
Կիւրեղ եպիսկոպոս 2· 7·21—23· 85·
Կիւրեղ զօրավար . . 50·
Կիւրենայկա . . . 231·
Կիւրիլլոս . . 185·186·
Kyriake des orthodoxias 180·
Կիւրժան . . . . 233·
Կիւրոս քաղաք . . 350·
Կիւրոս եպիսկոպոս · 120·
Կիւրոս պատրիարք · 124·
Կլաւդիս Նաւահանգիստ 146·
Կլաւդիուպօլիս 355· 399·
Կլաւդիա Գոթիկոս կայսր 7· 208·
Կլէոպատրա . . . 361·
Կլոկոտնիկա . . . 407·
Կղեմէս եպիսկոպոս · 187·
Կղեմէս Դ· պապ · 430·
Կոլխիս . . . . . 79·
Կոլոման թագաւոր 339·
Կոլոնի· . . . . 306·
Կոկիսոն . . . . 14·
Կոմէս Տրիբիգիլդ · 11·
Կոմնենոսներ 6· 261· 316—318· 336· 340· 358· 361· 421—425· 429· 452·
Կոնոն արքեպիսկոպոս Ապամէի 41·
Կոնովիլա . . . 469·
Կոնրադ Գ· . . . 343·
Կոպտեր . . . . 124·
Կոպրոնիմոս (նոյն Կոստանդին է) 161·
Կոս . . . . . 405·
Կոսմաս Ատտիկոս · 322·
Կոսովօ—Պօլէ 436· 459·
Կոստանդին մեծ կայսր 17·

19· 208· 300· 317·
Կոստանդին Բ. կայսրակից Հերակլի 114· 125·
Կոնստանս (Կոնստանտինոս) կայսր Գ. 125· 127· 132· 140·
Կոստանդին Ծիրանածին 206· 208· 210·
Կոստանդինոս Գ. Պոգոնատոս 132· 134· 137· 139· 154· 307·
Կոստանդին Ե. 154· 155· 161· 162· 234·
Կոստանդին Զ. կայսր 164· 166· 167·
Կոստանդին կայսր Է. 219· 223·224·243—245·
Կոստանդին Ը. 226· 267·
Կոստանդին Թ. 4·264·271· 278· 280—287·
Կոնստանդին Ժ. Դուկաս 252· 291·
Կոնստանդին կայսր· 467· 469· 471—477·
Կոստանդին ամուսին Մարիա թագուհու 430·
Կոնստանդին գահաժառանգ եւ վարդապետ 313·
Կոնստանդին գանձապետ 388·
Կոստանդինոս Դիոգենէս 268· 271· 298·324·
Կոնստանդինոս Դուկաս 208· 209·
Կոստանդինոս Հրամանատար 273·
Կոնստանդիանոս կայսրակից 219· 221· 250·
Կոստանդին Կարանինոս 275·
Կոնստանդին Մանոմախոս 452·
Կոնստանդին որդի Թէոդորի 402·
Կոնստանդին Սերբ · 414·
Կոստանդին (Կիւրիլլոս վարդապետ) 185·
Կոստանդին ցար · · 432·
Կոստանդին քաղաք 100· 128·
Կոստանդինոս Եպիսկոպոս 157·
Կոստանդիա · · · 13·
Կոստանդնուպոլիս 6·10·31· 36· 47· 52· 57· 65· 71· 73· 81· 83· 114· 134· 146· 153· 160· 229· 253· 260· 261· 270· 272· 273· 313· 344· 356· 366· 367· 402· 409· 410· 425· 426· 445· 457· 461—469· 478·
Կոստանդնէաններ · · 444·
Կովկաս · · 14· 54· 78·
Կոտիւէ · · · · · 41·
Կորդովա · · 174· 175·
Կորտուբա · · · · 75·
Կորինթ 10· 349· 382· 462· 472·
Կորիւֆօ· 321·348· 371· 411·
Կորֆու · · · · 432·
Կումաններ 296· 322·323· 334· 338· 342· 372·

373· 377· 398·
Կուվրատ · · · · 119·
Կուր իշխան · · · 237·
Կուրկուաս · 214· 216·
Կրասոս · · · · 301·
Կրեմլ · · · · 478·
Կրեմոն · · · 98· 229·
Կրետացի · · · · 409·
Կրետէ 105·118· 135· 143· 174·198· 230· 350· 409· 452·
Կրիմ · · · · · 147·
Կրիսա · · · · · 348·
Կրիվիչ · · · · 184·
Կրոնոս · · · · 222·
Կրովատներ 118· 197· 211·
Կրում իշխան 170· 171·
Հագար · · · · 214·
Հագարացիներ 141· 213·
Հադրիան Բ. պապ 187·195· 196·
Հալէպ 225·230·247·261· 272· 301·
Հալիս · · · · · 422·
Հալիւս · · 213· 246·
Հալմիւրոս գետակ · 397·
Համտանիդներ 224· 235· 307·
Հայաստան 18, 42, 78, 93, 100, 103, 113—115, 121, 128, 140· 141, 161, 186, 190, 201, 214, 215, 253, 261, 262, 264· 285· 294, 295·304· 341· 411·
Հայեր 17· 18, 42· 99· 144· 148· 155, 161· 195· 199. 213—215· 227· 233, 240· 256, 263, 286, 287· 301· 307· 327·
Հայկական թեմ · · 149·
Հառալդ Հառդռատէն 275· 276·
Հարուն-ալ-Ռաշիդ 164·
Հաքիմ դրուզների աստուած 271·
Հեբրոս · · 141, 409·
Հելդերիքս · · · · 64·
Հելենա թագուհի · 379·
Հելենա Բաբեկի կինը 176·
Հելենա դուստր Ռոմանոսի· ·210·
Հելլէններ · · · 248·
Հելլիոպօլիս · · · 124·
Հելլաս · 106· 119· 162· 164· 255· 349·
Հելլէսպոնտ 141· 153, 250, 405· 412, 418· 458·
Հելիոգաբալոս · · 132·
Հելուրներ · · · · 92·
Հեղի քահանայապետ 221· 257·
Հեղինէ · · 224· 313·
Հեմուս թերակղզի 107, 118· 119· 125· 126, 136· 137· 155· 201·234· 235· 248· 259· 261· 276· 297·323· 339· 371· 373· 435, 436· 442·
Հենոտիկոն· 33· 36· 45· 239·

Հէյնրիխ դրաֆ 398· 400–402·
Հենրիկոս Զ. · 377· 378·
Հերակլ կայսր 3· 6· 110–119·122–125·147· 150· 154·246· 326· 346·
Հերակլ Բ. (Հերակլէոնաս) 125· 126·
Հերակլ Գ. · · · · 134·
Հերակլ կայսեր եղբայր 31·
Հերակլէս 306· 399· 422· 430·
Հերակլէի ժողով · · 51·
Հերմոս · · · · 415·
Հիդալգոյ · · · 439·
Հիերիոն · · · · 216·
Հիերոկլէս · · · 231·
Հիերապօլիս · 225· 230·
Հիւդրոս (Otranto) 281–283· 301·
Հիւպատիոս Հակաթոռ կայսր 62·
Հիւպատիոս զօրավար 50·
Հնդկաստան · 363· 384·
Հոներ 9· 12· 19· 20· 26· 50· 74· 76· 115·
Հոնորիոս եպիսկոպոս 121· 139·
Հոնորիոս կայսր · 9· 16·
Հովհ. Կ. պատմագիր 106· 395·
Հռոմ (Իկոնիա) 315· 330· 338· 357·379· 411· 422·
Հորմիզդաս պապ 51· 55·
Հուգօ Թագաւոր · 224·
Հուգօ Բուսոս դը Սիլլէ 435·
Հումբերդ կարդինալ 284·
Հունգարիա 386·411·461· 467·
Հունգարներ 346·371·469·
Հունիւադ · 470–472·
Հունոս · · · · 385·
Հռոդոս 128· 149· 169· 397· 405· 408· 444· 462· 463·
Հռովմ 13· 18· 24–26· 34· 37· 44· 46· 51· 54· 56· 57· 68–73· 77–79· 83· 85· 87· 97· 99· 102· 103· 130–132· 138· 139· 144· 145· 148·159–167· 180· 185–206· 212· 213· 255, 282· 283· 291· 310·339–342· 354· 355· 380· 385·395–397· 435·
Հռովմայեցիք 17· 19· 38· 42· 48· 64· 66· 68· 71· 72· 74· 75· 79· 80· 97–100· 112· 118· 120–123· 131· 132· 140· 143· 161· 163· 164· 171· 187· 195–197· 210–214· 226–228·232–240· 249· 259· 263· 264· 275· 307· 311· 322· 325· 327· 331· 339· 341· 346· 374· 381· 398· 405· 406· 418· 421· 423·

Ղազարոս · · · 178·
Ղալաթիա · · · 389·
Ղլիճ Ասլան 324·328· 354· 355·
Ղուկաս աւետարանիչ 391·
Ճորայ պաշակ · · · 8·
Մագնեզիա · · · 415·
Մաթէոս Ուռհայեցի 327·
Մալաթիա (Մելիտինէ) 161· 164· 213·
Մալակա · · · · 76·
Մալեյինոս · · · 247·
Մալտա · · · · 197·
Մալքոս · · · · 110·
Մակաբայեցիք · · 183·
Մակեդոնիացիք · · 364·
Մակեդոնիոս պատրիարք 45· 48·
Մակեդոնիա 38· 41· 119· 136· 164·170· 193· 212·219· 221· 238· 254· 256·285·288· 297· 324· 373·380· 399· 412· 414·417· 430· 443· 446·451·
Մակէր դը Ս. Մէնեհուլտ 405·
Մակրէն · · · · 399·
Մաճառներ 187· 204·205· 296· 338·339· 345· 358·
Մամիկոնեաններ · · 17·
Մամլուն · · · · 262·
Մամուն · · · · 176·
Մայիսեան տօներ Բրուսայի 44·
Մայլանդ · · · · 70·
Մայնա · · · · 418·
Մայնց · · · · · 351·
Մանազկերտ 263·287·363· 376·
Մանիակէս 276· 280· 281·
Մանիքէացիք · · · 234·
Մանուէլ կայսր 327· 338· 340–360·374· 377·
Մանուէլ կայսր Թեսալոնիկէի 408· 412·
Մանուէլ որդի Յովհաննէս Զ-ի 449· 450· 458–466·
Մանուէլ զօրապետ 176·
Մանուէլ իշխան Կոմնեն Տրապիզոնում 420· 423· 424·
Մանուէլ Կոմնեն · 302·
Մանուէլ Գ. Տրապիզոնում 425·
Մանուէլ հօրեղբայր Թէոդորայի 179·
Մանուէլ Մաւրոկոմէս 397·
Մանֆրէտ 417· 429· 430·
Մասլաման · · · 153·
Մատասվինտա · 68· 73·
Մարդոս · · · · 19·
Մատթէոս · 449· 450·
Մար Իոհաննա (Սրիդտա) 228·
Մարաստան ստորին 272·
Մարգարիտա · · · 371·
Մարգարիտոնէ 367· 471·
Մարդաիտներ· 135· 140· 155·

Մարիա Թոռ. Ռոմանոս կայսեր 212.
Մարիա Անտիոքի իշխանուհի 345. 356. 361.
Մարիա Թագուհի Բուլղարների 218. 258. 259.
Մարիա դուստր Ասէնի 408.
Մարիա դուստր Լամպրոնի 415.
Մարիա Թագուհի Յովհաննէս Գ-ի քոյրը 430. 432.
Մարինոս . 45. 49. 51.
Մարկիանոս իշխան . 34.
Մարկիանոս կայսր 25—28. 36.
Մարկիանոս պատրիարք 29.
Մարկիանուպօլիս . 107.
Մարկոս Աւետարանիչ 13. 24. 30. 292.
Մարսոս . . . . . 35.
Մարտին Ա. պապ 129. 130.
Մարտին Գ. պապ . 435.
Մարտինա . . . 125.
Մարտիւրոպօլիս 102. 103. 239.
Մաւռանորոս . . . 426.
Մաւրեր . . . . 103.
Մաւրիկոս 95. 100—108. 118. 119.
Մաւրոս պատրիկիոս 146.
Մաւրիտանացիք . 64. 66.
Մաքսիմոս դեսպան . 20.
Մաքսիմոս Ս. 122. 129. 130.
Մեգարա . . . . 10.
Մեղեմբրիա 171. 211. 322. 430. 432. 450. 466.
Մեթոդիոս առաքեալ 185—187.
Մեթոդիոս խոստովանող 180.
Մելուտին . . . 436.
Մելանդինա . . 436.
Մելինիկոս . . . 412.
Մելիսենոս 313. 314. 318.
Մելիսոններ . . . 383.
Մելիտինէ 100. 148. 199. 213. 228. 229. 270.
Մելիք-Շահ 310. 311. 332.
Մելոդիոն . . . 368.
Մելքիտէս . . . . 30.
Մելֆին . . . . 281.
Մեմնոն Եփեսացի . 22.
Մեյանդրոս 337. 355. 397. 402.
Մենայոն (Մենամ) . 175.
Մենանդրոս . . . 110.
Մենաս . . . . 84.
Մեսինա 181. 276. 447.
Մեստա . . . . 448.
Մեսրոպ Ս. . 118. 186.
Միգիգիոս (Մժեժ) Հայ 132.
Միլան Թագաւոր Սերբիայի 2.
Միլենգեցիք (Միլինգիք) 182.
Միհրդատ մեծ . . 362.
Միջագետք 43. 78. 84. 109. 124. 231. 303.
Միջին—Իտալիա տես Իտալիա.
Միսթիա . . . . 147.
Միրզա իշխան . . 461.
Միւլէ (Մելաղոյ) . 203.
Միւսիա 9. 50. 107. 119. 137.
Միւսիթրիա 418. 449. 462. 464. 467. 471. 472.
Միւրիոկեֆալոն . 355.
Միքայէլ Ա. . 183. 184.

Միքայէլ Բ. . 172—175.
Միքայէլ Գ. 179. 183—185. 193. 198. 199.
Միքայէլ Դ. Պափլագոնացի 273. 276. 278. 279. 285.
Միքայէլ Ե. Կալֆատար 273. 279. 281. 283.
Միքայէլ Պարապինակէս կայսր 306. 308. 312. 314.
Միքայէլ Թ. . 313. 325.
Միքայէլ Ակոմինատոս 382.
Միքայէլ Անգելոս Կոմնեն 397.
Միքայէլ Բալբոս . 193.
Միքայէլ Բորիս 187. 196.
Միքայէլ Դուկաս . 305.
Միքայէլ գահաժառանգ 440.
Միքայէլ Ասէն ցար 414. 441. 442.
Միքայէլ զօրավար . 172.
Միքայէլ Եպիրոսցի . 403.
Միքայէլ իշխան Սերբերի 309.
Միքայէլ Ա. իշխան Կորիւֆոյի 411.
Միքայէլ Բ. իշխան Կորիւֆոյի 411. 413—415. 417—420. 428—435. 438.
Միքայէլ Կեռուլարիոս 282. 290.
Միքայէլ Պալէոլոգ 415. 416. 417.
Միքայէլ պատրիարք 400.
Միքայէլ ստրատիոտիկոս 289.
Միքայէլ—սուրբ . . 302.
Միքայէլ Տրաքանիոտէս 435.
Մծբին 43. 100. 103. 216. 230.
Մոավիա 127. 128. 134. 135. 185.
Մոգլենա 258. 320. 324. 404.
Մոզիւնոպօլիս . . 370.
Մոլինիոններ . . 454.
Մոհամէդ Բ. 473—477.
Մոհամեդ սուլթան 463. 464.
Մոնջելոյ . . . . 447.
Մոնգոլներ . 411. 423.
Մոնեմբազիա 348. 418. 464.
Մոնոպոլ . . . . 281.
Մոնտանիստներ . . 157.
Մոնֆերրատ Բոնիֆացիո Բ. 384.
Մոռավիա . . . . 377.
Մոռէա . . 418. 444.
Մոսինոպօլիս 255. 299.
Մոսլիմներ 123. 148. 150.
Մոսկուա . . . . 291.
Մուզալոն պրոտոնովեստիարիոն 415.
Մութասիմ խալիֆ . 176.
Մուհամէտ . . . 230.
Մունդոս . 63. 68. 70.
Մունդիր . . . 77. 79.
Մունկափաս . . . 398.
Մուստաֆա կեղծ 464—466.
Մուրադ Ա. . 456. 458—460. 464. 465.
Մուրադ Բ. . 465—472.
Մուրզուֆլոս . . 391.
Մոփսուեստիա . . 229.

Յակոպբեաններ · · 120·
Յեսուայ սիւնակեաց 42·48·
Յոբիանոս կայսր · · 17·
Յոյն 28· 38· 41· 43· 52· 57· 70· 86· եւլն·
Յոնիական ծովափ · 337·
Յովակիմ · · · · 409·
Յովասափ · · · · 450·
Յովհաննէս Անդէլոս 412· 445· 446·
Յովհաննէս Աղէքսանդրացի 121·
Յովհաննէս Անտիոքացի (Ոսկեբերան) 12·13·15· 22· 32· 159· 191· 437·
Յովհաննէս Ասէն 372· 379· 406·
Յովհաննէս արքեպիսկոպոս 136·
Յովհաննէս Բագրատունի Թագաւոր 262· 263·
Յովհաննէս Բեկկոս · 434·
Յովհաննէս Բուանաս զօրապ· 367·
Յովհաննէս բռնապետ 16·
Յովհաննէս գահաժառանգ 334·
Յովհաննէս զօրավար Գոթացի 36·
Յովհաննէս Գրանտ Գերմանացի 476·
Յովհաննէս պետպոտ Մեծ Վախխայի· 417·
Յովհաննէս Դուկաս կեսար 299· 305·
Յովհաննէս Եփեսացի պատմաբան 91·
Յովհաննէս զօրապետ 69·
Յովհաննէս Իշխան 208· 209·
Յովհաննէս խասհակ կայսեր եղբայր 292·
Յովհաննէս Կալո-Յովհաննէս 335·
Յովհաննէս Կամիւցէս 405·
Յովհաննէս Կանտակուզէնոս 444·
Յովհաննէս Կապպադովկացի 60·
Յովհաննէս Կուրկուաս 213·
Յովհաննէս Հունիվադ 467·
Յովհաննէս որդի Մանուէլի 464· 465·
Յովհաննէս կայսր որդի Մանուէլի·423· 425· 430·
Յովհաննէս մինիստր · 64·
Յովհաննէս Չմշկիկ 229·232· 233· 338· 452·
Յովհաննէս պապ · · 58·
Յովհաննէս պապ Ը· 186·
Յովհաննէս պահեցող 101·
Յովհաննէս պատրիկիոս 143·
Յովհաննէս պատրիարք 178·
Յովհաննէս պատրիարք Սերբիայի 448·
Յովհաննէս Ռադինոս 212·
Յովհաննէս սեբաստակրատոր 372·
Յովհաննէս Դուկաս Վատացէս 355· 402·
Յովհաննէս վարդապետ 273· 274·
Յովհաննէս Վլադիսլաւ 258·
Յովհաննէս Փերական 192·
Յովհաննէս Փախտելինոս 299

Յովհաննէս Եպիսկոպոս Օխռիդայի 260·
Յովհաննէս Բ· Կոմնեն 334· 336—340·
Յովհաննէս Գ· 405· 412· 417·
Յովհաննէս Դ· Լասկարիս 432·
Յովհաննէս Ե· 444· 449· 450·
Յովհաննէս Զ· 445—449·
Յովհաննէս Է· 457—463·
Յովհաննէս Ը· 196· 466· 469 - 472·
Յովհաննինա· · 429· 443·
Յովսէփ Բուեդաս · 225·
Յովսէփ Բ· · · · 190·
Յովսէփ պատրիարք 434· 437· 468·
Յորդանան · · · 112·
Յուլիան քարոզիչ · · 92·
Յուլիան ուրացող · 286·
Յուլիան սեղանաւոր· 86·
Յունաստան 10· 76· 106· 158· 169· 198·372· 454· 471·
Յուստին Իլլիւրացի կայսր· 53·54·59·60·77·82·
Յուստինիան կայսր· 2·6·42· 53· 56—68· 71· 73· 74· 77· 80· 81· 84· 89—95· 126· 202· 259· 274·282· 307· 352·
Յուստինոս Երկրորդ 94—98· 111·134·139—147· 248· 262·264· 265·
Նախոս · · · · 19·
Նակոլէյաս · · · 157·
Նաշարվան · · · 116·
Նաուպակտոս · 277· 397·
Նաուպլիա · · 275· 382·
Նապոլէոն Ա· · · 194·
Նարսէս ներքինի 69· 74· 75· 98· 194·
Նաքսոս · · · · 444·
Նեկսար · · · · 338·
Նեղոս · 124· 295· 384·
Նեստոր 21—23· 26·37·46·
Ներսէս Մեծ · · · 190·
Նետոս · · · · 181·
Նէապոլ 68· 72· 99· 435·
Նէօպատրէ · 430· 434·
Նիկետաս զօրավար · 110·
Նիկետաս ներքինի · 239·
Նիկետաս պատրիկոս 113· 230·
Նիկետաս պատմագիր 379· 399·
Նիկետաս վարդապետ 184·
Նիկեփորոս Բոտանիատէս 297· 312·
Նիկեփորոս Բռիեննիոս 288· 312· 334·
Նիկեփորոս որդի Լասկարիսի 415·
Նիկեփոր Կաբալաս· 455·
Նիկեփորոս Կալոփէս 349·
Նիկեփորոս կայսր 168—171·
Նիկեփորոս Բ· 223—239· 243—246· 451·
Նիկեփորոս Մելիսենոս 313· 314·
Նիկեփորոս Ուրանոս 256· 261·

Նիկեփորոս պատրիկը 165· 168· 172·
Նիկեփորոս Քսիփիաս 257·
Նիկիա 7· 33· 62· 63·165· 289·313·329· 360· 396· 397·400· 401· 404· 405·407· 412· 413· 417·421· 440·
Նիկիու քաղաք· · 124·
Նիկոն · · · 225· 291·
Նիկողայոս Ա· 187· 189· 195· 211·
Նիկողայոս կանաքոս կայսր 391·
Նիկողայոս Մաւրո կանտակալոն· 323·
Նիկողայոս միստիկոս պատրիարք 206·207·220·
Նիկոմեդիա 324· 398·400· 441·
Նիկոպոլիս 277· 289·297· 461· 471·
Նիկոփորիցէս · · 308·
Նիմանիա · · · · 377·
Նինուէ · · · · 116·
Նիշ անապատ 284· 375· 377·
Նիւմփէոն · · 413· 419·
Նիւրնբերգ · · · 374·
Նոքատներ · · · 93·
Novellae Constitutiones 83.
Նորգբաւիկտ· · · 275·
Նոր Հռոմ· տես Արեւելահռոմ·
Նոր Հելլէններ · · 427·
Նորմաններ 266· 276·281· 282· 315·316· 318· 319· 320·321· 322· 324· 331· 337· 344· 346· 347· 348· 349· 350· 351· 353· 367· 370· 372·374· 376· 377· 431· 435·
Նորվեգիա · · · 275·
Նորվեգիք · · · 274·
Նուբեացիք · · · 93·
Նումիդեան լեռներ · 65·
Նուր–էտ–դին · 345·

Շահբարազ զօրապետ 112· 115· 116· 119·
Շահին զօրավար · 115·
Շամպայն · · · · 384·
Շայիզար · · · · 261·
Շանխայ· · · · · 341·
Շերօէ զօրապետ · 116·
Շիշման Ա· 238· 254· 457·
Շիշմանիդներ · · 261·
Շոտլանդիա · · · 12·
Շվենկֆէլդ · · · 454·
Շվեցարիա · · · 277·

Ոզիւբրիոս · · · 28·
Ոսիաս · · · · · 88·
Ոսկեղջիւր · 197· 475·
Որիգէն · · · · · 21·
Որմիզդ· Թագաւոր պարսից 100·
Ուզեր (Օզուզներ Պոլովցի) 299· 302·
Ուզուն Հասան խան 425·
Ուլդէս Թագաւոր Գոթացոց 12·

Ուրբան Բ· · · · 326·
Ուրբան Ե· պապ · 457·
Ուրխան իշխան · · 473·
Ուրխան սուլթան 441·443·
Ուրսել Բայլէյեւլ 302·311·

Չամուլու · · · · 463·
Չէնտուրինէ իշխան 464·
Չիւգմին· · · · · 345·
Չմշկիկ կայսր 234 –245· 255· 339· 373·

Պալերմօ · · 347· 349·
Պալէոլոգներ 7· 320· 416· 423·427·429·448— 450· 452·458· 459· 467· 472· 478·
Պալիէն · · · · 381·
Պաղեստին 45· 51· 231· 270· 338·345, 347· 383· 397·
Պահլաւունիներ · · 195·
Պամպրեպիոս պրոֆէսոր 35·
Պամփիւլեան քաղաքներ 135· 332· 338·
Պանագիա Հոդիգետրիա 391·
Պանոնիա 19· 37· 97·119· 186· 259·
Պանիոն · · · · 399·
Պանորմոս · · · · 175·
Պաչինեկներ (Պեչենիգներ) 175 204·210· 232· 236· 258·268· 269· 284·291· 296· 297· 323· 324· 338· 339· 342·
Պապ Թագաւոր Հայոց 17·
Պապիրիոն · · · · 36·
Պասքալիս Բ· պապ · 331·
Պատարեաններ · · 358·
Պատաւիում · · · 98·
Պատրէ · · · 169· 467·
Պատրիկոս կայսր · 29·
Պարթեւներ · · · 215·
Պարսիկ 17· 18· 19· 27·42· 43·54·63·71·77·79· 96· 99—119· 147· 154·176· 240· 249·
Պարսկաստան 77· 91· 112· 115·
Պաւկալէ · · · 246·
Պափղագոնիա 285· 332· 360·
Պելեպոնէս 105· 119· 162· 164· 169· 182· 256· 349·429· 462· 466· 467· 471· 472· 474· 478·
Պելագոնիա · · · 419·
Պենտադակտիլոս լ· 182·
Պենտապոլիս · · · 99·
Պետեր Ասէն · · 372·
Պետր դը Բրաշէյլ 391·398· 401·
Պետիր ցար 212· 232· 235· 260·
Պետրա · · · 79· 80·
Պետրոս Թագաւոր Արագոնի 435·
Պետրոս նաեւ Բոռին ցար 309·
Պետրոս եպիսկոպոս Աղէք-

սանդրացի 13· 37·
Պետրոս Ամիենացի · 392·
Պետրոս առաքեալ 87· 160· 180·
Պետեր Արագոնացի 438·
Պետրոս Դելիանոս · 277·
Պետրոս զօրավար · 230·
Պետրոս կաթողիկոս 286·
Պետրոս մեծ · · · 184·
Պետրոս պատրիարք · 283·
Պերա · · · 388· 389·
Պերգամոն · · · · 153·
Պերիքէորիոն · · · 399·
Պերիթէորիոն · · · 447·
Պերիկլէս · · · · 451·
Պերնիկ · · 256· 258·
Պերսաներ · · · 474·
Պերսամիլիոն 464· 471·
Պեծենացիք · · · 183·
Պիզա 326· 341· 366· 409· 433·
Պիզացիք 331· 377· 381· 382· 385· 390· 419·
Պիթիոս · · · · · 14
Պիսիդիա 11· 147· 332· 338·
Պիրեյոս · · · · · 10·
Պիրենեյեան թերակղզի 75· 117·
Պիցենում · · · · 69·
Պիւրոս պատրիարք · 195·
Պիւրոս երկիր · · 295·
Պլուտոնիան · · · · 55·
Պղատոն · · · · 292·
Պղատոն պրեփեկտ · 49·
Պղատոն վարդապետ 165· 166·
Պոդոնստար · · · 238·
Պոդեստա դ. · · · 419·
Politichi · · · 172.
Պոլիեւկտոս · · · 332·
Պոլիեւկտոս պատրիարք 233·
Պոլիւկտոս · · · 227·
Պոմպէյոս · · · 320·
Պոյմանենոն · 398· 405·
Պոնտոս 301· 422· 457·
Պուատիէ · · · · 150·
Պուլլաններ · · · 338·
Պուլքերիա · · · · 25·
Պօղոս 298· 300· 305· 308·
Պտղոմեանք · · · 61·
Պրեսլաւ 137· 211· 231· 236· 285·
Պրեսպա · · 254· 255·
Պրետորիաններ · · 300·
Պրիլեպ · · 257· 443·
Պրիմիսլաւ · · · 346·
Պրինկիպոս կղզի · 279·
Պրիսկոս · 20· 107—110·
Procheiros Kanon · 202.
Պրոկղոս պատրիարք · 14·
Պրոկոպիոս · · · 110·
Պրոպոնտիս 332· 399· 409·
Պրովանս 70· 224· 430·
Պրոտէ կղզի · · · 222·
Պրոտերիոս · · · · 29·
Պրոտովեստիարիոս · 313·
Պրուզիանոս · 259· 271·
Պրուզան · · · · 366·
Պրուսա 398· 440· 441· 460· 461·
Պօ գետ · · · · 71·
Պօլիկեանք 157· 182· 198· 199· 234· 332· 334·

Ջենովա 326· 409· 429· 459·
Ջենովացիք 342· 377· 382· 418· 419· 423—425· 430· 443· 444· 449· 463· 470·
Ջիովանի Սարիանէս · 381·
Ջիովանի գրաֆ · · 443·
Ջիովանի դը Պրոջիդա 435·
Ջիուլիօ Ցեզարինի · 469·
Ջիուստինիանի · · 476·
Ջունէիդ · · · · 465·

Ռագուզա 275· 351· 456·
Ռադմիր · · · · 185·
Ռամետաի · · · 276·
Ռայմոնդ իշխան Անտիոքի 338· 342·
Ռայմոնդ Շատի Լիոն 344·
Ռանգաբէ Միքայել Ա· 170· 184·
Ռավեննա 68· 70· 71· 74· 81· 99· 103· 130· 145· 146·
Ռատիարիա քաղաք 107·
Ռեգիոն 203· 282· 283·
Ռեկկեմեր Գոթացի · 28·
Ռեդեստոս · · · 399·
Ռոբերտ Գիւսկարտ 302· 313· 319· 320· 322· 330·
Ռոբերդ կայսր 405· 406·
Ռոգեր 322· 347· 350· 351·
Ռոգեր դը Ֆլոր 439· 440·
Ռոդոպէ Ը· 414· 446· 449·
Ռոմանիա · · 398· 399·
Ռոմանոս Արգիւրոպուլոս 268·
Ռոմանոս Դիոգենէս 286· 298—300· 302—310·
Ռոմանոս Լեկապենոս 210· 212· 215—221· 252·
Ռոմանոս Բ· 224· 225· 226· 244· 269· 273· 274·
Ռոմանացիք · · · 69·
Ռոսսոն · · · · 283·
Ռոստուրցի · · · 233·
Ռուբինեան · · · 383·
Ռուգեր · · · · 39·
Ռութեններ · · · 468·
Ռում · · · · 436·
Ռումիններ · 468· 469·
Ռումելիան կերճ · 414·
Ռուսաստան 181· 206· 274· 291· 369· 411· 430·
Ռոսներ (Ռուսներ) 184· 185· 216· 224· 227· 229· 231—237· 249· 294· 359·
Ռուփինոս · · · 9· 10·
Ռուֆօ · · · · 140·

Սաբա · · · · · 51·
Սաբբաս · · · · 421·
Սաբինեան զօրավար 38·
Սադանոս փաշա · 476·
Սալահ—էդ—դին 354· 375· 378·
Սալամինեան մարտիկներ 159·
Սալերնօ 197· 276· 321·
Սալինա · · · · 281·
Սալոմոն Ռամշվնդ · 139·
Սահակ Ա· · · 18· 186

Սահարա · · · · 92·
Սահմանումներ—Canstitutio 83·
Սամարիններ · · · · 90·
Սամոս · · · 203· 405·
Սամոսատ 176·199·272·
Սամուէլ Անեցի · · 327·
Սամուէլ ցար 254—259· 477·
Սանդարիոս 221·311· 402·
Սանջի · · · · · 458·
Սավոյեա · · · · 457·
Սատանայի եկեղեցի 102·
Սարակինոսներ 77· 175· 197· 203·227· 240· 247· 275·
Սարդէս · · · · 329·
Սարդինիա · 64· 65· 73·
Սարկելամրոց (սպիտակ տուն) 175·
Սարմոս · · · · · 74·
Սարուխան · · · 444·
Սաւա · · · · · 453·
Սափաւիդներ · · 235·
Սեբաստիա 100· 263· 338·
Սեբաստուպոլիս · 141·
Սեբերինէ Հադիա· 283·
Սելեմբրիա · 460· 466·
Սելջուկներ 151· 262·264· 266· 285· 286·288· 295·298—301· 305· 307· 312·332· 336· 337· 342·344· 355· 372· 376·381·396· 398—402·411·422· 427· 443·
Սենեքերիմ · · · 263·
Սեպեյոս· · · · · 363·
Սեպտիմոս Սեւերոս 315·
Սեպտում · · · 143·
Սեռէ 379· 412· 414·426· 448· 456·
Սեստէ · · · · 405·
Սեվերոս եպիսկոպոս 47·48· 55· 85· 86·
Սեվերիանոս եպիսկոպոս Սեր-բիացի 13·
Սերապեյոն · · · · 13·
Սերբիա 181· 345· 359· 375· 415· 436· 448· 449· 453· 459· 467·
Սերգիոս պատրիարք 110· 111· 113· 120—122· 137· 183·
Սերգիոս վարդապետ 221·
Սերդիկա · · 73· 170·
Սերմիում · · 98· 346·
Սերվիա · · · · 256·
Սեւ ծով 79· 92· 136·236· 379· 391· 419· 431· 466·
Սեւերոս · · · · 289·
Սէյֆ Ադդաուլա · · 225·
Սիգիզմունդ · · · 461·
Սիգուրդ · · · · 275·
Սիդոն · · · · · · 47·
Սիլինդիարա · · · 40·
Սիկիլիա 65· 67· 73· 99· 130· 132· 134· 140· 154· 160· 171· 174· 175· 180· 181· 198· 203· 230· 264· 275· 276· 282· 325· 348· 349· 352· 362· 376· 417· 429· 430· 435·
Սիմէոն պատրիարք · 448·

Սիմէոն ցար 204· 205· 209· 211· 212· 231· 260·
Սինայի վանք · · 433·
Սինգիդունում 19· 92· 107·
Սինոպէ 147· 324· 401· 422·
Սիոն · · · · · 455·
Սիսիբուտ թագաւոր 117·
Սիրակուսա · · 132· 197·
Սիւկիա (Բերութ) · 51·
Սիւնադինոս պրոտոստրատոր 314· 441·
Սիւնադենոս Սանդարիոս 400·
Սլաւոններ 41·74·76·104—107· 112·118· 119· 136· 137· 141· 150· 155· 162·169· 185· 187· 227· 235· 238· 253· 264· 266·271· 299· 321·432· 460·
Սկանդինաւիա 184· 236·
Սկանդինաւցիներ · 274·
Սկիւտար · · · · 387·
Սկիւթացիք · · · 51·
Սկիւլակիոն · · · 282·
Սկլավինա · · · 128·
Սկլերայնա · · · 281·
Սկլերոս—Բարդաս 246·247· 255·
Սկլերոսներ · · · 241·
Սկոդրա · · · · 309·
Սկոպիէ 256· 320· 448·
Սկրեպու · · · · 440·
Սմարագդոս · · 104·
Սմբատ թագաւոր · 214·
Սմբատ Բ· · · · · 261·
Սմբատ · · · · · 193·
Սոզոպոլիս· · 50· 337·
Սոլեդոս · · · · 429·
Սողոմոն · · · 48· 81·
Սուեբներ · · · · 16·
Սուլէյման 310—313· 321· 463·
Սուլէյման խալիֆ 149· 153·
Սուլլա · · 194· 242·
Սոփիա կայսրուհի · 95·
Սոփիա տաճար 81·269·279· 289· 315· 368·392· 293· 477· 478·
Սոփիա քաղաք · · 463·
Սոփրոնիոս · 121· 123·
Սպաթարոկանդիդատոս Պետրոնաս Կամիլորոս 175·
Սպաթարիոս Էլիաս 147·
Սպանիա 5· 16· 75· 117· 137· 324· 439·
Սպանիացիք · · · 435·
Սպարտա · · · · 10·
Սպարտարիա · · · 76·
Սպերխեյոս · · · 256·
Սպոնդիլոս · 267· 272·
Սպորադեան կղզիներ 325·
Սվեատոսլաւ 231·232·235· 236· 248·
Սվինթիլա · · · 117·
Ստաւրակիոս Պատրիկիոս 164·
Ստաւրակիոս Ներքինի 167· 170·
Ստաքիոս սուրբ · 219·
Ստենեմաքի վանք · 318·
Ստենիմաքոս 412· 430·
Ստեփան Բ· · · · 339·
Ստեփան Դուշան 442· 446· 448· 455·

Ստեփաննոս մինիստր 142·
Ստեփան Նեմանեան 375·
Ստեփան Նիմանչա · 346·
Ստեփան Նաւադործ 273· 276·
Ստեփան Ուրոշ Գ· Թագաւոր 414· 436· 442·
Ստեփաննոս Ռոմանոսի որդի 219· 221·
Ստեփան պատրիարք 200·
Ստիլիքոն · - · 9· 10·
Ստիւլիանոս Նիոյկեսարացի 202·
Ստիպ · · · · · 257·
Ստորին Խալիա տես Խալիա
Ստուդիոն 170· 291· 313· 452·
Ստրաքոս կամ Տիարիոս 38·
Ստրադնա · · · 287·
Ստրատիգոպուլոս · 420·
Ստրումիկա · · · 258·
Ստրիմոն · · 141· 257·
Ստրիվինոն · · · 379·
Սրեդեց (Սերդիկա· Սոփիա) 255· 256·284· 298·
Սքլեյառս · · · · 210·
Սքոլարներ · · · 424·

Վալախիա · 297· 461·
Վալդէնցիք · · · 183·
Վաղէնտինեան կայսր 7· 17·
Վան · · · · · 263·
Վանայ լիճ · · · 301·
Վանդալներ 16· 19· 29· 63–66·
Վասպուրական 215· 263· 287·
Վատացէս 405· 407· 408· 409· 410· 411· 412· 413· 414· 416· 419· 428· 429·
Վարդար 320· 380· 432·
Վարիագներ 248·274·275· 276· 300· 315· 320· 388· 392·
Վառնա 137· 377· 400· 471·
Վելբուժդ · · · 442·
Վելոնա · · · · 331·
Վենետիկ 169· 197· 277· 309· 319· 326· 341· 351· 352· 354· 377· 383· 385· 389· 425· 435· 457· 459· 471·
Վենետիկցիք 159· 319· 320· 321· 332· 336· 337· 350–352·378· 382·385–389· 393· 394· 405· 408–410· 418–420·430· 431· 436· 438· 446· 449· 457·458· 462· 463· 464·466· 467· 471· 475·
Վերոնա · · · · 39·
Վերինա · 31· 35· 36·
Վեսպասիան · · · 290·
Վեստ–Գոթեր 75· 117· 143·
Via Egnatia · · 281.
Վիգիլիոս պապ · · 87·
Վիդալէ Միքիէլ Բ· 351·
Վիտալիան · 130· 138·
Վիտալիան զօրավար 50·51· 54· 55· 57·

Վիտիգէս թագաւոր 68·69· 78·
Վիտրանոն · · · 382·
Վիեննա · · · · 385·
Վիլհարդու 384· 417·
Վիլհելմ աշխարհակալ 274·
Վիլհելմ իշխան · 418·
Վիլհելմ Աքէայի պապ 429·
Վիլհէլմ Բ· · 251· 352·
Վիմինացիում · 19·107·
Վ· Վիսդել · · · 454·
Վիտալիս—Սան· · · 81·
Վլադիմիր · 248· 249·
Վլադիսլաւ · 469· 470·
Վլախիա—Մեծ · · 417·
Վլախներ 372· 373· 377·
Վոդենա 211· 256–258· 417·
Վրացիներ 99· 115· 214· 215· 227·233· 262· 287· 421· 422·
Վրաստան 79· 140· 246· 261·267· 295· 411· 421· 423·

Տագինա · · · · 74·
Տաճիկ 176·177·182·227· 319· 426·439· 440· 444·450·457–462· 465–473· 476·
Տայք · · · · · 261·
Տանիս · · · · · 295·
Տանկրետ· · · · 367·
Տարանտոն · · · 281·
Տարասիոս պատրիարք 165·
Տարենտ · · 131· 328·
Տարսոն 35· 164·230·231· 256· 262·
Տարօն · · · · · 383·
Տաւրոկամոն · · · 324·
Տաւրոմինիոն · · · 203·
Տաւրոս Կիլիկեան · 340·
Տաւրոս 115·135·182·296·
Տեյա զօրավար · · 74·
Տերվել · · · · 144·
Տիարիոս կամ Ստրաքոն 38·
Տիբերիոս 95· 97· 98· 100· 134· 143· 146· 157· 364·
Տիգրիկէ · · · · 183·
Տիգրիս · · 213· 239·
Տիզբոն · · 112· 116·
Տիկինում · · · · 98·
Տիմոթէոս Աղեքսանդրիայի արքեպիսկոպոս 86·
Տիմոթէոս որեւ Բազիլիսկոս 30· 32· 48·
Տիւպոս · · · · 130·
Տիւրակ (Տիրախ) 284· 285·
Տիւրոս · · · · 48·
Տոտուելա կամ Բատուելա 72· 73·
Տորք · · · · · 299·
Տուսկիա · · · · 98·
Տուղրուլ բէգ 287· 294·
Տուրին · · · · 459·
Տռաւղոս Պօղիկեան 323·
Տրայանուպօլիս · · 399·
Տրապիզոն 263· 411· 420–424· 426· 434·
Տրաւ · · · · · 351·
Տրիադիցա · 322· 377·
Տրդատ· · · · 16· 195·
Տրիկամարոն · · · 65·

Տրիբոնեան իրաւաբան 82·
Տրիպօլիս 64· 230· 240·
261· 272· 411·
Տրոյա · · · · 282·
Տրոկունդոս զօրավար 32·
Տրնովօ 254·372·379·408·
409· 433·448· 457·
460·

Ցայոն · · · · · · 65·
Ցարեգրադ · 249· 376·
Ցախաս · · · · 324·
Ցեզար Բորջիա 281· 360·
Ցելգուխան · · · 323·
Ցեմպօ · · · · · 262·
Ցուռուլոն· 314·410·412·
456·

Փաղիա · · · 120· 422·
Փանարիոտներ · · 279·
Փարսալոս · · · 320·
Փափլագոնիա · · 421·
Փիլատելֆիա 327—329·
443· 459·
Փիլարետ · · 301· 330·
Փիլէա · · · · 391·
Փիլիմելիոն · · · 332·
Փիլիպիկոս 113· 146· 147·
156· 246·
Փիլիպ Շվաբացի 383· 385·
Փիլիպուպօլիս 19· 234·235·
255· 319·375· 380·
399·404· 430· 446·
456·
Փիլիքս Դ. պապ · · 34·
Փիլուզէ · · · · 70·
Փիննական բուլղարներ 41·
Փիւնիկիա · · 231· 240·
Փլաքիան 24·45·47·48·87·
Փղշտացիք · · · 360·
Փոկաս կայսր · 108—110·
Փոկաս Բարդաս 223—227·
246· 248· 250·
Փոկասներ · · · 241·
Փոկէա քաղաք · · 431·
Փոկիա · · · · 444·
Փոտիոս 185·188·190·192·
195· 196· 200· 204·
249· 284· 321·
Փոքր Ասիա· 12·32·41·56·
91· 109· 115· 116·
125· 126· 128· 134·
140· 150· 154· 155·
164· 173· 177· 185·
193· 246· 248· 262·
265· 275· 289· 296·
312· 324· 328· 329·
330· 332· 338· 345·
362· 393· 397· 401·
402· 405· 421· 439·
443· 459· 464·
Փուաւիոս · · · · 12·
Փռիւգիա 10· 157· 332·
337· 355·
Փրիդրիխ Բ. · · · 410·
Փրիդրիխ Բարբարոսա 374·
375·
Փրիդրիխ Մեծ · · · 17·

Քաղկեդոն 11· 26· 27·30·
32· 33· 109· 113·
119· 128· 306·362·

Քայ Խոսրով · 401· 410·
Քերսոն· 142· 146· 147·
Քիոս կղզի· 246· 405· 444·
Քասնթէյ · · · 447·
Քոնայիա· · · · 47·
Քրիստափորոս կայսր· 210·
219·
Քսիտիլինոս պատրիարք·299·
Քսիւլապօրտա դուռ· 477·
Քսիֆիա Նիկեփորոս· · 257·
Քրասինեան դուռ· · 315
Քրիսափիոս· · · 15· 24·
Քրիւսոպօլիս· · · 387·

Օգոստոս կայսր· · · 5·
Օդեսոս· · · · · 50·
Օդրին (Ադրիանուպօլիս)·
408·
Օթման խալիֆ· · · 128·
Օլաֆ սուրբ· · · · 275·
Օխուիդա· 254· 256· 258·
260· 279·283· 403·
404·433· 443· 448·
Օղուզներ· · · · 296·
Օմաիդներ· · · · 161
Օմար Աբու Հաֆս· · 174·
Օմար բէկ· · · 446·447·
Օմար խալիֆ· · · 123·
Օմուրտագ իշխան· · 171·
Օմփալօփսիւխիտներ· 454·
Օյնէոն· · · · · 360·
Օպսիկիոն· 141· 148· 149·
Օսման· · · · · 436·
Օսմանցիներ·443·444·447·
449· 450· 455—463·
475·
Օստգոթներ· 10· 66· 68·
73· 75· 99·
Օտտոն Մեծ· · 229· 234·
Օրքան ինջիներ· · 475·
Օրեստա· · · · · · 9·
Օրիկոս· · · · · 319·
Օրտէկրներ· · · · 93·
Օրտօկիտներ· · · 329·

Ֆատիմիդներ· 230· 239·
261· 270· 275· 326·
Ֆեկունդոս եպիսկոպոս· 88·
Ֆինլեյ պատմիչ· 201· 253·
Ֆլամանդրացիներ· · 383·
Ֆլանդրիա· · · · 326·
Ֆլորենտ· · · 325· 468·
Ֆոլօէ· · · · · · 10·
Ֆոջիա· · · · · · 432·
Ֆորմիզոս եպիսկոպոս· 196·
Ֆրանկներ· 5· 69· 70· 74·
75· 113· 167· 187·
189· 197· 327· 328·
330· 343· 344· 383·
388—392·396—410·
418· 419· 435· 442·
446· 447· 467·
Ֆրանսիա· · · · 462·
Ֆրանցէս· · · · 472·
Ֆրանցիսկոս սուրբ · 358·
Ֆրեդրիխ Բարբարոսա· 374·
375·
Ֆրուժին· · · 259· 270·
Ֆօլմերէյեր պատմիչ· 105·
306· 363·

Վրիպակներ

Սխալ	էջ. տող.	Ուղիղ
մեծ ու փայլ	13 15	մեծ փայլ ու
Արէանդնէ	29 1	Արիադնէ

Գ. Հերակլի յաղթութիւնը եւ իսլամի դէմ պատերազմ, վերնագիրը չէ նշանակուած էջ 110. սխալ է վերևի վերնագիրը՝ էջ 111—136, 397—408.

Սխալ	էջ. տող.	Ուղիղ
949 թ.,	129 26	649 թ.
699 թ.,	134 15	690 թ.
Սին ծով	236 25	Սև ծով
նժող	240 14	ուժեղ
ինկվիցիական	270 7	ինկվիզիցիական
միացրին	278 4	մեծացրին
ստրատէֆը	289 21	ստրատեգը
ծընուել էին	343 2	ծըծուել էին
Ախոխիա	403 24	Օխոխիա
»	404 17	»
Գիւտախիոն	415 5	Գիւտախիոն
Թարգմաննկրի	427 21	Թաթարների
μεγάλη ἰβέα	427 19	μεγάλη ἰδέα
tilique	433 1	filioque
Նեմուս	435 1	Հեմուս
»	436 17.22	
իմաստակութիւն (sofismus)	453 17	սուֆիքական փիլիսոփայութիւն (sufismus)
Աթուր	455 12	Աթոնը

Հայաստանի Ազգային գրա
NL0422758

14706